

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ**

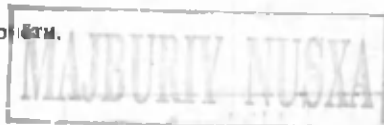
**ФАРҒОНА ВИЛОЯТИ МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ**

Аблат ХЎЖАЕВ

ФАРҒОНА ТАРИХИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

**(Қадимий ва илк ўрта аср Хитой
манбаларидан таржималар
ва уларга шархлар)**

«Фарғона» нашриёти.
2013 йил

УЎК: 94(575.121)

КБК: 63.2(5Ў)

X98

Манба ашқунослик

Масъул муҳаррир:

Д.Ю. Юсупова,

тарих фанлари доктори

Такризчилар:

Р.Х. Сулайманов,

тарих фанлари доктори

А. Айтбаев,

тарих фанлари номзоди

Хўжаев, Аблат

Фаргона тарихига онд маълумотлар: *Қадимий ва илк ўрта аср Хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар* / А.Хўжаев. – Фаргона: «Фаргона» нашриёти, 2013. – 288 б.

Мазкур асарда милоддан аввалги II–милодий XII асрлар орелигида ёзилган сулолалар тарихи, айрим мавзуларга бағишланган тарихий асарлар ва сафарномалар каби хитой манбаларидаги қадимий Фаргона тарихига онд асосий маълумотларнинг ўзбек тилидаги илмий таржимаси ва бир қатор топоним ҳамда этнонимларга батафсил ёзилган шарҳлар келтирилган. Таржималар аслият асосида амалга оширилган. Шарҳларни ёзишда муаллиф турли хитой лугатларидан, Хитой Халқ Республикаси (ХХР)да хитой ва уйғур тилларида нашр этилган тарихий асарлардан кенг фойдаланган.

Асар Ўзбекистон тарихининг манба асосини бойитишда муҳим илмий аҳамият касб этади. Китоб соҳа мутахассислари, олий ўқув юртлари ўқитувчилари ва талабалари, шунингдек кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УЎК: 94(575.121)

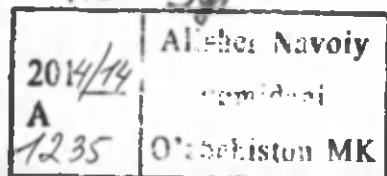
КБК: 63.2(5Ў)

ISBN: 978-9943-349-94-0

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Илмий кенгашининг 2011 йил 30 сентябрдаги 8-сонли мажлис қарорига қўра нашрга тавсия этилган.

© А.Хўжаев – 2013 й.

© «Фаргона» нашриёти – 2013 й.

КИРИШ

Қадимги Марказий Осиё халқларининг, жумладан ўзбекларнинг этногенези, уларнинг давлатчилик тарихи, атрофидаги халқлар ва давлатлар билан муносабатлари, бу муносабатларга таъсир кўрсатган ташқи омиллар, маданий ва халқаро савдо алоқаларда тутган ўрни каби масалалар ҳали тўла ёритилмаган масалалардан ҳисобланади. Булар каби ечимини топмаган муаммоларнинг ва аниқлик киритилишига муҳтож мавзуларнинг долзарблиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди, зеро ҳар бир халқ тарихининг мукамал ва тўлиқ бўлиши нафақат фан учун, балки баркамол ёш авлодни муносиб тарбиялашда, уларнинг онгида миллий ғояни, ватанпарварлик руҳини шакллантириш ҳамда ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Қадимги замон тарихимиздаги бўш саҳифаларни тўлдиришда дунё тарихидаги турли халқ ва миллатларнинг тилларида битилган ёзма манбаларни, йирик тарихчи олимларнинг улар устида олиб борган тадқиқотларини, хусусан Марказий Осиё тарихига бевосита боғлиқ бўлган Хитой халқининг қадимги ёзма манбаларини чуқур ва атрофлича ўрганиш, улардаги маълумотларни илмий муомалага киритиш бу мақсад сари қўйилган тўғри қадамларнинг биридир.

Қадимги замон тарихимизга оид маҳаллий ёзма манбаларнинг йўқлиги хитой тилида сақланиб қолган маълумотларни ўрганиш масаласини янада долзарблаштиради. Аммо таъкидлаш жоизки, қадимий хитой тили ва ёзуви замонавий хитой тили ва транскрипциясидан тубдан фарқ қилади, чунончи, асрлар давомида юз бераётган техник революциялар, интеграция ва глобализация жараёнлари шароитида халқ ва миллатлар тилларининг байналминал сўз ва терминлар ҳисобидан бойиши унинг фонетик жиҳатларини ўзгартиради, демакки, тилнинг морфологик структурасига ҳам таъсир қилади. Ёзуви мураккаб иероглифлар тизимига асосланган ва факат ўзига хос хусусиятлари жуда кўп бўлган хитой тили учун бу ўзгаришлар янада сезиларлироқ кечган. Шунга кўра қадимги манбаларни тадқиқ этиш мураккаблашган ва бу манбаларидаги бизнинг тарихимизга алоқадор маълумотлар ҳанузгача тўла равишда илмий муомалага киритилмаган.

Яқинда чоп этилган катта ҳажмдаги қадимий хитой манба-

ларидаги кам ўрганилган ёки бутунлай ўрганилмаган маълумотларни топиб, уларни таржима қилиш, бу таржималарни зарур изоҳлар ва керакли шарҳлар билан таъминлаш асосида илмий муомалага киритиш тарихимизда сақланиб келаётган муаммоли масалаларга муайян даражада аниқлик киритиши шубҳасиздир. Қолаверса, ушбу маълумотларнинг таржималари ва кенгайтирилган шарҳлари хитой тилини билмаган тарихчилар, диссертация устида изланиш олиб бораётган ёш олимлар, тарих ўқитувчилари, тарих фанидан дарсликлар ёзиш билан машғул мутахассислар учун манба сифатида хизмат қилади.

Қадимги хитой ёзма манбаларининг сақланиб қолиши маълум анъаналарга асосланган. Бинобарин, илк хитой жамоалари орасида табиатда кўзга кўринган нарсалар ва содир бўлган ҳодисаларнинг расмини чизишга интилган одамлар бўлган. Жамоат бундай одамлар қобилятини илохий деб билган ва уларни «ши» (史) деб атаган. Милоддан аввалги XVI-XII асрларга келиб, Хитойда расмлар асосида чизилган иероглифлар шаклланган¹. Шундан сўнг «ши» сўзи воқеаларни хотирлаб қолувчиларга берилган лавозим сифатида ишлатилган ва бу лавозимга эга бўлган кишилар катта обрўга сазовор бўлган. Бундай шахслар томонидан битилган ёзувларни асраш эса ҳар бир инсоннинг бурчи ҳисобланган. Уни бузган ёки унга зарар етказган киши гуноҳдор деб танилган. Шунинг учун ҳам янги ҳукмдорлар ҳокимиятга келганда, бу манбаларни йўқ қилмасдан, аксинча, уларни тўлдириш, янги воқеаларни ёзиб қолдириш ва асрашни ўзларининг шарафли вазифалари деб билган. Қадимги хитой манбаларининг сақланиб қолиши ушбу тушунча билан бевосита боғлиқдир. Қадим замонда нималарни ёзиш «ши»лар ихтиёрига боғлиқ бўлган бўлса, кейинчалик Хитой ҳукмдорлари ёза оладиганларни², яъни саводли кишиларни саройда йиғиб, улар фаолиятидан ўз мақсадлари йўлида фойдаланганлар. Шундан сўнг сарой тарихчилари мактабини яратиш ва ривожлантириш ишлари фаоллашган.

Милоддан аввалги 2205-1766, 1766-1122 йилларда Хуангхэ

¹ Шанг Юэ. Чжунгуо лиши гангъяо (Хитой тарихининг қисқача бёёни). Пекин, 1954. 5-б.

² Мурзаев Э.М. География в названиях. Москва, 1982. С. 128.

(Қорамурон)³ дарёсининг қуйи оқими жанубида мавжуд бўлган Шя (夏) ва Шанг (商) номли ҳокимликларда «ши» амалдорлик лавозимига айлантирилган ва уларга содир бўлаётган воқеаларни тош, суяк, хитой қамишларига ёзиш буюрилган. «Ши»лар томонидан битилган ёзувларга Тангри амри билан амалга оширилган муқаддас хотира деб қаралиб, уларни авлоддан авлодга қолдириш, ўрганиш ва улардан сабоқ олиш ҳар бир олий зотнинг, айниқса, ҳукмдорларнинг бурчи ҳисобланган. Хотираларни мерос қолдирган биринчи амалдорлардан Са Же (Ца Цзе) ва Рюй Сунгларни тилга олиш мумкин⁴.

Милоддан аввалги биринчи мингйиллик давомида «ши»ларнинг, яъни ҳодиса ва воқеийликларни баён эттиришга мойил бўлган амалдорларнинг тобора кўпайиши, шунинг ҳисобидан ёзилган хотиралар сони ва ҳажмининг ошиб бориши ҳамда улар сифатининг яхшиланиши кузатилган. Милоддан аввалги VII асрда «ши» деб номланган лавозим «чапқўл тарих битувчи» («зуоши» 左史)⁵ ва «ўнгқўл тарих битувчи» («юши» 右史)⁶ каби икки даражали лавозимга бўлинган. Биринчи даражалилар ҳукмдорлар сўзларини, иккинчисини эгаллаганлар эса ҳаётда содир бўлаётган асосий воқеаларни битиб боришган.

Милоддан аввалги III асрда Хитой илк бор бирликка келтирилганидан сўнг, тарих ёзувчилар лавозимларининг турлари ва

³ Хуангхэ (Huang-he 黄河) – сўзма-сўз таржима қилганда, сарик дарё маъносини англатади. Унинг қадимги туркий номи «Қорамурон», яъни Буюк дарё демакдир. Чунки қадим замонларда дарё атрофида турли номлар билан аталган туркий қавмлар яшаган. Қадимги хитойлар (ся, шя, хуашя – ҳозирги хан, ханзуларнинг аجدодлари) эса ушбу дарё қуйи оқимининг жанубида истиқомат қилган [Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент – 2007. 17-21-б.]. Сарик сўзини билдирувчи хуанг (黃) иероглифи қадимда «марказ» маъносига ҳам ишлатилган [Цинюан (Сўзларнинг келиб чиқиши). 4-жилддан иборат. Пекин, 1982. 4-жилд. 3566-б.; Ханюй дазидянь (Хитой тили ёзувининг катта луғати). 8-жилддан иборат. Чэнду, 1988. 7-жилд. 4596-б.]. «Марказ» сўзи эса буюқликни билдирган. Шунга қараганда, Хуангхэ «Қорамурон»нинг таржимасига ўхшайди. Халқ орасидаги талқинларга кўра, дарёнинг номи унинг суви рангидан келиб чиққан. Дарё кизгисарик тупроқли дала ва тепаликлар орасидан ўтганлиги туфайли унинг суви қадимдан лойка ва ранги кизғиш-сарик бўлиб оққан. Айни замонда дарёнинг бир неча жойида тўғонлар қурилганлиги туфайли унинг оқими секинлашган ва сувнинг ранги ўзгарган, яъни бироз тиниклашган. Ҳозирги Хитой Халқ Республикаси (ХХР)даги икки катта дарёнинг биридир.

⁴ Барча тарихий шахсларнинг исми, этник ва топонимик атамалар ҳозирги ўзбек тили ёзувида берилди, зеро уларнинг транскрипцияси аслиятга яқинроқ. Рус тилида бир қатор хитой фонемаларининг йўқлиги сабабли рус алифбоси билан атамаларни транскрипциялаш мураккаб кесдади ва аслиятдан узоқлашади.

⁵ «Зуоши» унвони «тайшин» (太史) деб ҳам аталган бўлиб, у «биринчи даражали тарих битувчи» маъносини англатган.

⁶ «Юши» унвони «иккинчи даражали тарих битувчи» маъносини англатган. У «нейши» (內史), яъни «ички тарих битувчи» деб ҳам номланган.

сони кўпайган. Шунга кўра мавзулар доираси ҳам кенгайган. Хукмдорлар ихтиёри билан битилган бундай тарихий хотиралар ва баённомалар тобора уларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилувчи курулға айланган ҳамда уларга тегишли мафқурани акс эттирувчи мазмунга эга бўлган. Хукмдорлар «Тангри ўғли» (Тянзи 天子) деб қайд этилиб, уларнинг фаолияти «қонуният» (дао 道), «ахлоқ ва одамийлик» (дэ 德), «ғамхўрлик ва ҳиммат кўрсатиш» (恩), «Тангри амри» (тянминг 天命) каби тушунчаларга асосланган ва Хитой билан ўзга мамлакатлар ўртасидаги муносабатларни белгилашнинг муҳим омили бўлган. Чунончи, уларга кўра, Хитой хукмдорлари Тангрининг ер юзидаги ўғилларидир; улар Осмон тагидаги барча мамлакат ва халқларга нисбатан эгадорлик ҳуқуқига эгадир; уларнинг қарорлари Тангрининг буйруқларидир; ўзга мамлакатларнинг Хитойга юборган совғалари Тангри ўғлонларига билдирган итоаткорлик белгисидир; бу совғалар эвазига Хитой хукмдорлари томонидан берилган нарсалар уларнинг ўзга давлат ва халқларга нисбатан кўрсатган ҳиммати ва ғамхўрлигидан далолатдир.

Ушбу тушунчалар асосида Хитой императорларининг тажовузкорликлари осмон тагидаги заминни «бирлаштириш» («тунгйи» 統一)га, уни «идора қилиш» («жингйинг» 经营)га қаратилган ва Тангри амри билан амалга оширилган ҳаракатлар деб таърифланган. Хитой хоқонларининг бундай амалиётларига нисбатан ўзгача қарашлар ва қилинган барча ҳаракатлар эса хоинлик, исёнкорлик сифатида баҳоланган. Шу сабаб хитой манбаларидан фойдаланганда, хитой мафқурасидаги бу хусусиятларга диққат қилмоқ, уларга танкидий ёндашмоқ лозим. Акс ҳолда уларда баён этилган кўп воқеаларнинг асл мазмуни ва моҳиятини тўғри тушуниб олиш қийин кечади. Шунинг билан бирга эътироф этиш жоизки, манбаларда келтирилган фактологик маълумотлар муҳим илмий аҳамиятга эга. Уларни инкор этиб бўлмайди.

Тарихдан маълумки, милоддан аввалги биринчи мингйилликнинг биринчи ярми давомида Хитой майда хонликларга бўлиниб яшаган. Шу даврда бир қатор географик, тарихий ва фалсафий асарлар битилган. Улар орасида «Шан хай жинг» (山海经 – «Тоғлар ва денгизлар қомуси») ва «Эръя» (尔雅 – «Шарҳлар» ёки «Шарҳлар тўплами») каби икки асар алоҳида ўрин тутди.

Биринчи асарнинг муаллифи номаълум, лекин унинг битилган вақти мил. авв. 475-221 йилларга тўғри келади. Иккинчиси – мил. авв. XI асрдан мил. III асргача бўлган давр давомида Хитойда турли номаълум муаллифлар томонидан ёзилган шарҳлар тўплами. Мазмунан у 3 қисмдан иборат бўлиб, уларнинг биринчиси кўхна битиклар ва турли асарлар матнини, иккинчиси қадим замонда ишлатилган сўзларни ва учинчиси билимдонлар насихатларини шарҳлашга бағишланган⁷.

Тарихий асарлар ичида «Шангшу» (尚書 – «Қадимий китоб» ёки «Қадимий тарих»)⁸, «Шяшу» (夏書 – «Шя китоби» ёки «Шя [сулоласи] тарихи»), «Зуочжуан» (左傳 – «Зуо⁹ баёни») каби манбалар ҳам эътиборга моликдир. Биринчи асар мил. авв. 475-221 йилларда ёзилган бўлиб, у илгари битилган бир қатор асарларнинг мажмуаси ҳисобланади. Унда келтирилган воқеалар баёни мил. авв. XVI-XI асрларда мавжуд бўлган Шанг ва мил. авв. 1066-771 йилларда ҳукмронлик қилган Ғарбий Чжоу («Ши-Чжоу» 西周) сулоалари ҳаётига тегишлидир.

Иккинчи асар аслида милоддан аввалги XXI-XVI асрлардаги илк хитой ҳокимлиги тарихига бағишланган. Кейин-чалик у сарой тарихчилари томонидан кўчирилиб, «Шангшу»нинг бир қисми сифатида сақланган. Ушбу икки асарнинг муаллифлари ва уларнинг сақланиб қолишига сабабчи бўлган қатор тарихчиларнинг исмлари номаълум. Шу боис манбаларда улар кўрсатилмайди.

Учинчи асар – «Зуочжуан»ни илгари ёзилган тарихий воқеалар баёнини умумлаштирган ҳолда Зуо Чюмин (мил. авв. VII асрнинг иккинчи – VI асрнинг биринчи ярмида яшаган) исмли тарихчи битган.

Ушбу умумлаштирилган асарларда қадимий Хитой ва унинг атрофида яшаган халқлар ўртасидаги муносабатлар ниҳоятда қисқа баён этилган. Шунингдек, уларда хитойларнинг шимолий ва ғарб томонида бундан 3,5-4 минг йил муқаддам *тиек* (狄, зам. ўқ. *ди*), *тиук* (зам. ўқ. *ди* 翟), *гуз*, *ху* (ху 胡), *ривем* (зам. ўқ. *рунг* 戎) деб номланган халқ яшаганлиги тилга олинади.

⁷ Цихай (Сўзлар денгизи). 6-чи нашр. Шангхай, 1985. 1114-6.

⁸ Шу (書) иероглифи ёзиш, китоб, биронта воқеа ёки давр тарихини ёзиб, китоб шаклига келтириш каби маъноларни англатади. Кўп ҳолларда у тарих маъносидан ишлатилган.

⁹ Зуо (左) – асар муаллифининг фамилияси бўлиб, унинг исми Чюнминг. Шунинг учун асар номи тўлалигича «Зуо Чюмингнинг баёни» деб таржима қилинади.

Кейинги даврда амалга оширган тадқиқотларимиз жараёнида *тиек* ва *тиук* этнонимлари *турк*, *ху* – *гуз*, *хун* атамаларининг хитойча транскрипцияси, учинчиси – *рикем* (*рунг*) эса – хитойлар томонидан *туркларга* қўйилган ном эканлиги ва у «от минувчи жангчилар» ёки «от минувчилар» маъносини билдирганлиги аниқланди¹⁰. *Тиек* (*тиук*) бир тоифадаги қавмларнинг умумий номи бўлса, *гуз* ва *хун* уларнинг айрим қисмларига тегишли бўлган.

Хитой манбалари ўзбек тилига умуман таржима қилинмаган. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, хитой манбаларидаги қадимги юртимизга, хусусан, Фарғона тарихига оид маълумотларнинг таржимасига қўл уришимизни катта ишга қўйилган биринчи қадам, деб ҳисоблаш мумкин. Ўзбек тилига таржима учун олинган ушбу маълумотлар «24 тарих» («Эршиси ши»)¹¹ таркибига киритилган 5 хонлик давригача (907-979) бўлган сулолалар тарихлари, VIII-XII асрлар оралиғида алоҳида мавзуларга бўлинган ҳолда ёзилган тарихий асарлар ва Хитойдан Туркистонга келиб кетган сайёҳлар эсдаликларидан иборат.

Шу жойда «24 тарих» таркибига киритилган сулолалар тарихларининг номларини муаллифлари билан келтириб ўтиш ўринли, деб ўйлаймиз.

1. Сима Чян. Шижи (司马迁. 史記 / 史记 – Тарихий хотиралар);
2. Бан Гу. Ханшу (班固. 漢書 / 汉书 – Хан [сулоласи] тарихи);
3. Фан Е. Хоу Ханшу (范曄. 後漢書 / 后汉书 – Кейинги Хан [сулоласи] тарихи);
4. Чэн Шоу. Сангуо чжи (陈寿. 三国志 – Уч хонлик хотираси);
5. Фанг Шюанлинг. Жиншу (房玄齡. 晉書 – Жин [сулоласи] тарихи);
6. Чэн Юе. Сунгшу (沈約. 宋書 – Сунг [сулоласи] тарихи);
- 7.

¹⁰ Ходжаев А. О самой ранней китайской транскрипции этнонима тюрк // «Актуальные проблемы китаеведения: Вопросы филологии, политики, экономики и философии» Ташкент, 2006. С. 12-17; Шу муаллифнинг. Древнейшая китайская иероглифическая транскрипция этнонима тюрк // Shygys Kazakhstan. № 1, 2008. С. 7-26; Шу муаллифнинг. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Ташкент, 2010. С. 19-31.

¹¹ «24 тарих» «Шижи» («Тарихий хотиралар») ва Аввалги Хан ёки Фарбий Хан (мил.авв. 206-23), Кейинги Хан ёки Шарқий Хан (мил.авв. 25-220); 3 ҳокимлик (321-263); Жин (265-316), Сунг (420-479), Жанубий Чи (479-502), Лянг (502-557), Чэн (557-589), Шимолий Вэй (386-534), Шимолий Чи (534-550), Шимолий Чжоу (557-581), Суй (581-618), Жанубий сулолалар (420-589), Шимолий сулолалар (386-581), Танг (618-907), 5 ҳокимлик (907-979), Сунг (960-1127), Ляо (907-1125), Жин (1115-1234), Юан (1279-1368), Минг (1368-1644) каби сулолаларнинг тарихларидан тапшил топган.

Сяо Зисян. Нан-Чишу (萧子显. 南齐書 – Жанубий Чи [сулоласи] тарихи); 8. Яо Сялян. Лянгу (姚思廉. 梁書 – Лянг [сулоласи] тарихи); 9. Яо Сылян. Чэншу (姚思廉. 陈書 – Чэн [сулоласи] тарихи); 10. Вэй Шоу. Вэйшу. (魏收. 魏書 – Вэй [сулоласи] тарихи); 11. Ли Байяо. Бэй-Чишу (李白药. 北齐書 – Шимолий Чи [сулоласи] тарихи); 12. Лингху Дэфэн. Чжоушу (令狐德棻. 周書 – Чжоу [сулоласи] тарихи); 13. Вэй Вэй, Ян Шигу. Суйшу (魏徵, 顏師古. 隋書 – Суй [сулоласи] тарихи); 14. Ли Яншоу. Нанши (李延寿. 南史 – Жанубий [сулоласи] тарихи); 15. Ли Яншоу. Бэйши (李延寿. 北史 – Шмолий [сулоласи] тарихи); 16. Лю Шюнь. Жю Тангу (刘昫. 旧唐書 – Танг [сулоласи]нинг кўхна тарихи); 17. Оу Яншю, Сунг Чи. Шин Тангу (欧阳修, 宋祁. 新唐書 – Танг [сулоласи]нинг янги тарихи); 18. Сюе Жюйчжэнг. Жю Удайши (薛居正. 旧五代史 – 5 [сулола] даврининг кўхна тарихи); 19. Оу Яншю. Шин Удайши (新五代史 – 5 [сулола] даврининг янги тарихи); 20. Туотуо. Сунгши (脱脱. 宋史 – Сунг [сулоласи] тарихи); 21. Туотуо. Ляоши (脱脱. 辽史 – Ляо [сулоласи] тарихи); 22. Туотуо. Жинши (脱脱. 金史 – Жин [сулоласи] тарихи); 23. Сунг Лян. Юанши (宋廉. 元史 – Юан [сулоласи] тарихи); 24. Чжанг Тингюй – «Мингши» (张廷玉. 明史 – Минг [сулоласи] тарихи).

Буларнинг ичида 5 ҳокимлик ҳамда Танг ва Юан сулолаларининг тарихлари икки маротабадан ёзилган. Шунинг учун улар кўхна ва янги тарихларга бўлинган.

Маълумки, хитой манбаларининг рус тилидаги таржималари ҳам мавжуд. Масалан, Н.Я.Бичурин¹² ва Н.В.Кюнер¹³ таржималари тарихчилар тадқиқотларида кўп қўлланадиган асарлардир. Бироқ уларда топонимлар, этнонимлар ва тарихий шахсларнинг исмлари хитой иероглифларининг қадимги талаффузида эмас, балки замонавий ўқилишида транскрипция қилинган. Марказий Осиёга тегишли хитойча топонимлар ва этнонимларнинг маҳаллий номларини топишнинг иложи бўлмаган. Шу туфайли уларнинг таржималарига асосланган

¹² Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х т. Москва, 1950. Т. 2. (Қуйида: Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд.); Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х т. Алмата, 1987. Т. 2. (Қуйида: Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд.).

¹³ Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961 (Қуйида: Кюнер Н.В. Китайские известия о народах...).

тарихий ва илмий асарларда турли чалканликлар ва ноаниқликлар юзага келган. Масалан, хитой манбаларида келтирилган Фарғонага оид маълумотларда учрайдиган Даван (қадим. ўқ. Дай-юан), Ван (қадим. ўқ. Юан), Эрши (қадим. ўқ. Риейшией), Юйчэнг (қадим. ўқ. Йивечэнг), Гуйшан (қадим. ўқ. Кивэйшан) топонимларининг этимологияси ва географик жойлаштирилиши, яъни локализацияси уларнинг замонавий ўқилишига асосланган; *юэчжи* (қадим. ўқ. *рузие*), *ди* (қадим. ўқ. *тиек*), *дили* (қадим. ўқ. *тиеклиек*), *динглинг* (қадим. ўқ. *тиенглиенг*) этнонимлари ҳам шулар жумласидандир. Бундай ҳолатлар тарихий воқеаларнинг қайси жойга ва қайси этносга тегишли эканлигини аниқлашни қийинлаштириб қўйган. Бу ҳақда биз шу кунгача нашр этган тадқиқотларимизда батафсил фикрлар билдирганмиз¹⁴. Афсуски, тарихчиларимизнинг асарларида, жумладан, яқинда рус тилида нашр этилган «История государственности Узбекистана»¹⁵ номли йирик асарда юқорида кўрсатилган топоним ва этнонимларнинг Н.Я.Бичурин таржимасидаги транскрипциялари келтирилган.

Сўнгги 20 йил ичида Хитойда араб алифбосига асосланган уйғур тилида нашр этилган асарларда Марказий Осиё халқлари тарихига алоқадор ва бизга номаълум ёки кам маълум маълумотлар келтирилади. Лекин тилга олинган топоним ва этнонимларнинг келиб чиқиши ва локализация масалалари бу асарларда ҳам тўла счимини топмаган. Улар тил муаммоси туфайли олимларимиз эътиборидан четда қолмоқда. Таржима жараёнида бундай маълумотларни ҳам илмий муомалага киритишга ҳаракат қилдик. Айниқса, шарҳларни ёзишда улардан кенг фойдаландик.

Мазкур таржима ва шарҳлар устида иш олиб борар эканмиз, имкониятимиз доирасида хорижда нашр этилган таржималардан ва адабиётлардан ҳам фойдаландик. Эътироф этиш керакки, қатор чет тиллардаги таржималарни қиёсий таҳлил

¹⁴ *Ходжаев А.* Қадимий хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар // «Ўзбекистон тарихи» № 1, 2003. 3-11-б.; *Шу муаллифнинг.* Сведения китайских источников о «юэчжи» // Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашулар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-таърихий семинар материаллари. Тошкент, 2004. 13-16-б.; *Шу муаллифнинг.* О самых ранних транскрипциях этнонима *тюрк* в китайских источниках // Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар. Часть 1. Ташкент, 2005. С. 102-105; *Шу муаллифнинг.* Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Ташкент, 2010; *Шу асар.* Алматы, 2011.

¹⁵ История государственности Узбекистана. Т. 1, Ташкент, 2009.

килиш, уларни мусулмон манбаларидаги тегишли маълумотлар билан таққослаб чиқиш мураккаб масала, улар ёш олимлар амалга ошириши мумкин бўлган алоҳида тадқиқот йўналиши бўлиши мумкин. Ишончимиз комилки, ёш ва истеъдодли олимларимиз орасида бу мавзу устида тадқиқот олиб бориш истагида бўлганлар оз эмас.

Тақдим этилаётган таржималаримизда Марказий Осиёга тегишли топоним, этнонимлар ва тарихий шахсларнинг исмини транскрипциялашда улар ифодаланган иероглифларнинг қадимги ўқилишига асосландик, уларнинг замонавий ўқилишини эса қавс ичида кўрсатдик. Иероглифларнинг қадимги ўқилишини аниқлашда хитой олимлари нашр этган «Ханзи гуйинг шоуцэ» («Хитой иероглифларининг қадимий талаффузи қўлланмаси»)¹⁶ ва «Ханюй дазидян» («Хитой тили ёзувининг катта луғати»)¹⁷ номли луғатларга асосландик, транскрипциялар кирилл алифбосидаги ўзбек ёзувида берилди. Бинобарин, хитой тилидаги товушларнинг аксарият қисмини рус транскрипциясидан кўра ўзбек ёзувида аниқроқ ифодалаш мумкин. Масалан, хитой тилидаги «ng» товуши ўзбек тилида «ng» товушини ифодалаши мумкин. Рус ёзувида бу товушни тўғри талаффузга мос келтириб ёзишнинг иложи йўқ. Шу боис «guang» деб ўқиладиган 30 дан зиёд иероглифлар русчада «гуан» («guan») деб талаффуз этилади, 20 дан ортиқ «guan» иероглифлари эса «гуань» деб транскрипция қилинади. «Rong» иероглифини ўзбекчада «рунг» деб аниқ транскрипция қилиш мумкин, русчада «ng» товуши бўлмаганлиги туфайли у «жун» деб ёзилади. Хитой транскрипциясида «qian», «qiang» («q» ҳарфи «ч» деб ўқилади) иероглифларининг талаффузларини ўзбекчада «чян», «чянг» шаклида ёзиб, аниқ ифодалаш мумкин. Лекин русчада улар «цянь», «цян» шаклида транскрипция қилинади. Шунингдек, рус тилида «j» товуши бўлмаганлиги туфайли, уни «дж» ҳарфлари билан ифодалашга тўғри келган, ўзбек тилида эса уни «жэ» товуши билан аниқ талаффуз этиш мумкин. Рус тилидаги бу ҳоллар адабий хитой тилидаги талаффузнинг бироз бузилишига олиб келади.

¹⁶ Ханзи гуйинг шоуцэ (Хитой иероглифларининг қадимий талаффузи қўлланмаси). Пекин, 1986.

¹⁷ Ханюй дазидян (Хитой тили ёзувининг катта луғати). 8 жилддан иборат. Чэнгду, 1986-1991.

Таржималаримизда қўлланган хитой иероглифларининг кирилл алифбосига асосланган ўзбек ёзувидаги талаффузлари юзасидан яна бир таъкидлаб ўтишга молик бўлган товуш «шя» ҳисобланади. Катта хитой луғатларида шундай ўқиладиган иероглифлардан 80 таси мавжуд. Улар русча-хитойча луғатларда «ся» деб транскрипция қилинган. Хитой адабий тили нуктаи назаридан олиб қараганда, бу биров бузилган талаффуз ҳисобланади. Хитой луғатларида мазкур иероглифлар латин ёзувиге асосланган транскрипцияда «xia» шаклида ифодаланган. Бундаги «х» ҳарфи ўзбекча «ш»га тўғри келади. Шунини ҳисобга олиб, биз «xia»ни «шя» шаклида ишлатишни лозим топдик. Чунки бу хитойча талаффузга аниқ мос келади.

Аммо келтирилган мисоллар билан биз хитой тилидаги барча иероглифларнинг ўқилишини амалдаги кирилл алифбосига асосланган ўзбек ёзувида тўла ифода қилиш мумкин, дөмокчи эмасмиз. Чунончи, ўзбек ёзувида «ы» товуши бўлмаганлиги туфайли «зы», «сы», «цы» «шы» ўқиладиган иероглифларни «зи», «си», «ци» «ши» шаклида ёзишга тўғри келади. Бу ҳолатда уларнинг талаффузи аниқ ифодаланмайди. Шу боис бундай ўқиладиган иероглифларни ўзбекча транскрипция қилишда рус тилидаги «ы»ни ишлатишга тўғри келди.

Кирилл ёзувиге асосланган ўзбек ёзувида «ш» ҳарфи бўлмаганлиги туфайли «shü» , «yü» , «jü» каби иероглифлар «шюй», «юй», «жюй» шаклида охирига «й» ҳарфини қўшиб транскрипция қилдик. Хитой тилига хос бўлган яна бир қатор товушлар мавжуд. Уларни ўзбек тили ёзувида ҳам, рус графикасида ҳам аниқ ифодалаб бўлмайди. Шу сабабли айрим ҳолларда топоним, этноним ва тарихий шахсларнинг номларини ёзиш учун ишлатилган иероглифларнинг талаффузи латин ёзувиге асосланган янги ўзбек ёзуви ва халқаро транскрипция белгилари билан кўрсатилди.

Асл матндаги топонимлар, этнонимлар ва тарихий шахсларнинг номлари иероглифларнинг қадимги ўқилишида ва қавс ичида замонавий талаффузида кўрсатилди. Уларнинг маҳаллий номлари аниқланган ҳолларда хитойча номлари қавс ичида берилди. Топоним ва этнонимлар биринчи марта учраганда, уларни ифодалаш учун ишлатилган иероглифлар асл матндаги кўринишида ёзиб қўйилди. ХХРда нашр этилган ҳозирги замон

тарихий адабиётларда бу иероглифлар қисқартирилган шаклида ишлатилади.

Милодий VI асргача ёзилган хитой манбаларидаги маълумотларни чуқур ўрганиш натижасида қадимий Фарғона мамлакати билан унинг илк пойтахт шаҳрининг номи бир хил бўлганлиги ва улар хитойча атрофи тоғлар билан ўралган текислик маъносини билдирувчи битта Юан (宛 зам. ўқ. Ван)¹⁸ иероглифи билан ифодаланганлиги аникланди. Чалкашликларнинг олдини олиш мақсадида қадим хитой тарихчилари мамлакат номига «да» (大 – буюк, катта) сўзини қўшиш орқали уни Дай-юан (大宛 зам. ўқ. Даван – Буюк Паркона ёки Катта Паркона) деб номлашган. Шунинг учун биз мазкур таржималаримизда ушбу ёндашувни тўғри топиб, асл матннинг мазмунинига мос ҳолда «Дай-юан» («Даван») топонимини Буюк Фарғона деб қўлладик. Аммо айрим ҳолларда мамлакат номи бўлмиш Дай-юан (Даван) топоними қисқартирилиб, Юан (Ван) деб ёзилган. Бунини мавжуд таржималардан эмас, балки фақат асл матндан билиб олиш мумкин. Бундай ҳолларда мамлакат номини Фарғона давлати деб таржима қилиб, унинг ёнига қавс ичида аслиятдаги «юан» иероглифини ёзиб қўйдик. Н.Я.Бичурин таржималарида шу камчилик бартараф этилмаганлиги туфайли унинг асарларида «Юан-чэнг» (宛城 – Фарғона қалъаси ёки шаҳри)¹⁹ тушунчаси йўқолиб қолган. Н.Я.Бичурин «Даван» Фарғона эканлигини яхши билган. Бироқ у ушбу атамадаги «ван»нинг ўзи Помир халқлари тилида «атрофи тепаликлар ёки тоғлар билан ўралган текислик» маъносини англатувчи «Паркона» сўзининг таржимаси эканлигини айтиб ўтмаган. Шунинг билан бирга олим «ван» сўзига «да» иероглифини қўшиб «Даван» деб айтилганда, бу атама «Буюк Паркона»нинг таржимаси бўлажagini таъкидламаган.

VI асрдан кейин ёзилган хитой манбаларида Фарғона топонимининг турли транскрипциялари ишлатила бошланган. Тушунмовчиликларнинг олдини олиш мақсадида бу ҳолларда ҳам мазкур топонимнинг хитойча транскрипциялари қавс ичида бериб қўйилди, зеро таржимада мазкур мамлакатнинг фақат

¹⁸ Ходжаев А. К. этимологии топонима Дайюнь (Давань) в китайских источниках // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда (История Ферганы в новых исследованиях). Фарғона, 2009. 135-140-б.

¹⁹ «Юан-чэнг» топоними ҳақида ишнинг тадқиқот қисмида батафсил маълумот берилган.

маҳаллий номи ишлатилса, аслиятда қандай ёзилган экан, деган савол туғилиши табиийдир.

Тарих фанида кўп мунозараларга сабаб бўлиб келаётган аслиятдаги бир қатор этноним ва топонимларга махсус тадқиқотларга таянган ҳолда мақола шаклида кенгайтирилган шарҳлар ёздик. Улар таржималарнинг охирида жойлаштирилган иловада, қисқа изоҳлар эса бет охирида келтирилди.

Алоҳида таъкидлаб ўтмоқ керакки, хан миллати, яъни хитойлар аъналарига кўра, одамнинг исми-шарифи 2 ёки 3 иероглифдан иборат. Уларнинг биринчиси фамилия (шажара) ҳисобланиб, у авлоддан авлодга ўтиб бораверади. Қиз бола турмушга чиқса ҳам, фамилияси ўзгармайди, бироқ унинг фарзандлари ота фамилиясини давом эттиради. Таржима қилинган Фарғонага оид маълумотларнинг асл матнида хитойларга мансуб бўлган тарихий шахслар биргина фамилияси ёки исми билан кўрсатилган ҳоллар кўп учраб туради. Айрим ҳолларда улар унвони ёки лавозими билан тилга олинади. Масалан, Марказий Осиёга юборилган Хан империясининг биринчи элчиси Чжанг Чян²⁰ нинг фамилияси бўлган «Чжанг» (張/张) иероглифи қисқартирилиб, исми бўлмиш иккинчи «Чян» (彥) иероглифи билан кўрсатилишини кўп учратамиз. Баъзи ҳолларда элчи фақат элчилик вазифасини бажариб бўлганидан сўнг олган унвони «Буованг-хуо»²¹ ёки унинг қисқа шакли «Буованг» сўзи билан кўрсатилган.

²⁰ Чжанг Чян (асл матнида 張彥, замонавий хитой адабиетида 张彦, рус транскрипциясида Чжан Цянь) – туғилган йили ноъмаълум, мислав 114 йилда вафот этган, – миллати хитой, қадимий Хитой давлатидан Марказий Осиёга биринчи элчи бўлиб келиш шарафига муассар бўлган шахс, сарой амалдорларидан бири бўлган. У биринчи марта сафарга мил.авв. 139 йилда отланиб, 13 йилдан сўнг қайтиб келган. Сабаби йўлда хунлар қўлига тушиб, 10 йилдан ортиқ вақт давомида улар назорати остида бўлган. Хунлар элчини оилали қилиб қўйсақ, ўз вазифасини унутмади, деган фикр билан бир маҳаллий кизга уйлантириб қўйганлар. Аммо Чжанг Чян бола-чақали бўлса ҳам, ўз вазифасини осидан чиқармаган. У борган жойларининг аҳолини, маҳаллий халқлар турмуш тарзини, ҳарбий қуввати ва заиф томонларини билишга ҳаракат қилган. Унинг олиб келган маълумотлари сарой тарихчилари томонидан ёзиб қолдирилган. Чжанг Чянинг махсус хотира ёзган-ёзмаганлиги номаълум [Хужаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007. 147-157-б.].

²¹ Буованг-хуо (bowang-hou 博望侯) – Хан империясига содик хизмат кўрсатган шахсларга бериладиган унвон, у икки қисмдан иборат. Биринчи қисми – «буованг» узокни кўра оладиган ёки билимдон маъносини англатади. Иккинчиси – «хоу» (侯) атамаси иккинчи даражали унвон бўлиб, у Европа давлатларидаги «маркиз» ёки айрим Шарқ мамлакатларидаги «гўра» унвонига тўғри келади. Шунинг учун бу унвонни билимдон маркиз ёки тўра деб таржима қилиш мумкин. Қадим замонда у вилоятларни назорат қилиб турувчи ҳарбий амалдорга берилган. Айрим ҳолларда Хитой ҳукмдорларининг яқин қариндошлари ва Хан империяси назорати остига тушиб қолган мамлакатлар ҳукмдорларига ҳаёя этилган [Чжунгуо лидай гуанчжи цидян (Хитойнинг ўтмишидаги маъмурий лавозимлари лугати). Хэфей, 1991. 739-б.].

Иккинчи бир мисол. Фарғонага юборилган Хан империяси қўшинининг бош қўмондони Ли Гуангли шу муносабат билан унга инъом этилган лавозим бўлмиш «Риейшией (Эрши) жангжюнь» («Риейшией қўмондони, яъни Риейшией шахрига юборилган Хан империяси қўшинининг бошлиғи») қискартирилган ҳолда «Риейшией» («Эрши») деб тилга олинishi тез-тез учрайди. Бундай ҳолларда шахслар исм-фамилияси, унвони ва лавозимининг қискартирилган қисми катта квадрат қавс ичида берилди.

Қадимги хитой тилининг ўзига ҳос хусусиятларидан яна бири – унда нукта, вергул, икки нукта, қўштирноқ каби тиниш белгилари йўқ. Гап тузатганда, «йе» (也) деб ўқиладиган иероглиф ёзиб қўйилади. Замон ва сифатни кўрсатувчи сўзлар тушириб қолдирилади, воқеалар ниҳоятда қисқа баён этилади. Шу боис таржимага аниқлик киритиш учун зарур тиниш белгилари қўйилди ва асл матнда йўқ сўзлар қўшилди. Бундай сўзлар катта қавс ичига олинди.

Қадимий хитой манбаларида давлатлар ва шаҳарлар орасидаги масофа ёки йўл узунлиги хитой ўлчови бирлиги бўлмиш *ли* (里) сўзи билан берилган. Ҳозирги замон ўлчовларига кўра, 1 *ли* 500 метрга тенгдир. Аммо ўтмишда *ли* (里)нинг узунлиги ҳар хил бўлган. Чунончи, мил. авв. XI–III асрларда гоҳ 300, гоҳ 350 кадам узунликдаги масофа 1 *ли* ҳисобланган. Хитойни илк бор бирликка келтирган ва биринчи империяни ташкил этган Чин Ши-хуангди²² (мил. авв. 246–208 йилларда тахтда ўтирган) даврида ёзув, пул, узунлик, оғирлик ўлчовлари умумлаштирилиб, бирликка келтирилган. Шундан кейин давлат томонидан муқимлаш-тирилган қоидага кўра, 1 *ли* 576 метрга тенглаштирилган²³. Биз таржима қилган маълумотлар Чин Ши-хуангдидан кейинги минг йилдан ортиқ давр давомида ёзилган бўлганлиги учун масофалар узунлигини ўша замондаги ўлчов бирлиги қоидаси бўйича километрга ўтказиб, қавс ичига олиб қўйилди.

²² Чин Ши-хуангди (秦始皇帝) – мил.авв. 221–206 йилларда қадимий Хитойда ҳукмронлик қилган Чин (秦, қад. ўқ. Dzien) сулоласи биринчи императорининг унвони бўлиб, у «биринчи Чин императори» маъносини англатади. У ўзи учун илк бор «хуангди» (皇帝 – император) унвонини жорий этган. Шундан кейин Хитойнинг тахтини эгаллаган барча ҳукмдорлар ушбу унвон билан аталган. Унинг исми Инчжэнг (Yingzheng 嬴政) эди, этник келиб чиқиши қадимги хитой этносига тааллуқли бўлмаган. Тахтга ўтирган вақти мил.авв. 246–210 йилларга тўғри келади. Буюк хитой деворининг қурилиши ҳам шу шахс билан боғлиқ.

²³ Ханюй дазидян. 6-жилд. 3680-б.

Сўнгги даврда уйғур тилида нашр этилган сулолалар тарихидан олинган танланма таржималарда *ли* сўзи «чақирим» деб олинган. Бизнинг таржималаримизда аслиятдаги *ли* сўзи сақлаб қолинди. Чунки *ли* билан «чақирим»нинг узунлиги бир хил бўлмаган. Чунончи, XIX асргача 1200 қадам ёки 900 метрга тенг масофа 1 чақирим ҳисобланган. Мазкур асрдан бошлаб, адабиётларда 1 чақиримни 1085 метрга тенглаштириш ҳоллари пайдо бўлган²⁴.

Яна бир эътиборга сазовор масала – таржима қилинган маълумотларда «ванг» (王) унвони кўп учрайди. Қадимги Хитой анъанасига кўра, ушбу унвон давлат доирасидаги ҳокимлик ҳукмдориغا берилган. Милоддан аввалги III асрдан бошлаб, Хитойнинг олий ҳукмдори «хуангди» (皇帝 – император) деб номлана бошланган²⁵. Шундан кейин хитой императорлари ўзларининг мартабасини устун қўйиш мақсадида ўзга мамлакатларнинг олий ҳукмдорларига нисбатан «ванг» унвонини ишлатишган. Сарой тарихчилари бу қоидадан четга чиқиши мумкин бўлмаган. Ушбу анъана қадимги хитой ҳукмдорлари орасида шаклланган «хуангди» Тангрининг ер юзидаги ўғлидир (Тянзи / Тяньзы 天子), осмон тағидаги барча мамлакатлар ҳукмдорлари унинг иттифоқидаги ҳокимлардир, деган жаҳонгирлик фалсафий назарияга асосланган. Шунинг учун хитойлар томонидан Ғарбий ва Шарқий Туркистон ҳамда бошқа минтақалардаги давлатлар ҳукмдорларига нисбатан ишлатилган «ванг» атамасини маҳаллий ҳукмдорларнинг унвони, деб қабул қилиб бўлмайди.

Афсуски, сўнгги пайтда айрим олимларнинг «ванг» атамасини маҳаллий ҳукмдорларнинг унвони сифатида қўллаш ҳолатлари кузатилмоқда. Масалан, «История государственности Узбекистана» номли китобнинг I-жилдидаги «Ферганское государство Давань» бўлимида айнан шундай хатога йўл қўйилган. Унда «Государство древней Ферганы управлялось правителем, носившим титул «Ван»²⁶, деган жумла келтирилган. Шу асосда «фу-ван» (Ўзбекча транскрипцияда фу-ванг) сўзи қадимги Фарғона давлати ҳукмдорининг биринчи, «фу-гован» эса иккинчи ёрдамчисининг унволари сифатида ишлатилган²⁷. Қуйида келтирилган Фарғо-

²⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9-жилд, Тошкент, 2005. 580-б.

²⁵ Чжунгуо лидай гуанчжи цидян. 115-б.

²⁶ История государственности Узбекистана. Т. 1, Ташкент, 2009. С.188.

²⁷ Ўшв асар. 193-б.

нага оид маълумотларнинг таржималарида бу фикрларнинг аслиятга зидлиги аён бўлади.

Сўнги даврда ХХРда уйғур тилида нашр этилган асарлар ва таржималарда «ванг» («ван») унвони «ҳоким» деб таржима қилинган. Биз таржималаримизда Хитойга тегишли бўлган тарихий воқеалардаги «ванг» (王)ни «ҳоким», хорижий давлатлар, яъни қадимий Хитойнинг ташқарисидаги мамлакатлар ҳукмдорларига нисбатан ишлатилган «ванг»ни эса «хон», «ҳукмдор» деб олдик.

Хитой манбаларида биргина *хунлар* империяси ва Турк хоқонлиги ҳукмдорларига нисбатан «ванг» унвони ишлатилмаганлиги кузатилади. Бу давлатлар парчаланганидан кейинги даврларда ҳукмронлик қилган шахсларга нисбатан «ванг» ишлатилганлиги учрайди. Бу Хитой ҳукмдорлари ушбу икки давлатни ўзи билан тенг кўрганлигидан далолат беради. Хитой тарихчилари *хунларнинг* хоқонларини «Танйи» (зам. ўқ. «Шанюй») деб аташган. Мазкур ном «Тангрикут»нинг хитойча қискартирилган транскрипцияси эди. Бу ҳақда хитой манбаларида аниқ маълумот бор. Чунончи, «Ханшу»нинг *хунларга* бағишланган бобида «Муотуэн (зам. ўқ. Маодун – Ботир-Тангрикут, мил. авв. 210-174 йилларда ҳукмронлик қилган) даврида *хунлар* ҳаммадан кучли эди. Шимолдаги барча ёввойилар унга итоат қилган. Уларнинг давлати жанубдаги шяларнинг душмани бўлиб қолган (дигуо 敵国) эди. Уларнинг авлоддан авлодга ўтиб келаётган номлари ва унвонлари ўзгача, [Уларнинг] Тангрикути (танйи) эса ливантие (liwantie, liwentie, зам. ўқ. Луанди / luandi 鞏鞏) уруғидан эди. Ҳукмдорни [*хунлар*] Тангрикут деб аташади. *Хунлар* тилида Тангри – Осмон, кут – ўгил демакдир. Танйи буюклик сиймоси бўлган», деб ёзилган. Лекин Н.Я.Бичурин ушбу маълумотни қуйидагича таржима қилган:

«При Модэ Дом Хуннов чрезвычайно усилился и возвысился; покарив все кочевые племена на севере, на юге он сделался равным срединному Двору; почему названия наследственных чинов можно еще описать»²⁸. Ушбу таржимада *хунлар* ҳукмдорининг унвони бўлмиш «танйи» («шанюй») «Тангрикут»нинг транскрипцияси эканлиги ва унинг маъноси «Тангри

²⁸ Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. I. С. 48.

ўғли» эканлиги ҳамда бу буюклик сиймоси эканлиги тушиб қолган.

Таржималаримизда «қадимий Хитой» атамаси ишлатилди. Бунинг сабаби – худудий жиҳатдан олганда, ҳозир биз Хитой деб аташга ўрганиб қолган давлат 1949 йил 1 октябрда ташкил топган Хитой Халқ Республикаси (ХХР)дир. Унинг таркибига Шарқий Туркистон (1954 йилдан Шинжян-Уйғур мухтор ўлкаси), Тибет, Қўқўл (Чингхай), Ички Монголия, Манчжурия каби ўлкалар киради. Бу мамлакатлар XVII-XVIII асрлар давомида манжурлар қадимги Хитойда ташкил қилган Цин империяси (清 – 1644-1911) томонидан бирин-кетин босиб олинган. ХХР ташкил топганда, янги ҳукумат уларни ажралиб чиқишга ёки федератив республика сифатида сақланиб қолишга йўл қўймаган эди. Шунинг учун «қадимий Хитой» тушунчаси бу ўлкаларни ўз ичига олмайди²⁹.

Таржималар ва шарҳларда «Гансу» (Кенгсув) топоними кўп учрайди. Ушбу топоним билан аталган ўлка узоқ ўтмишда туркий қавмлар яшаган жой бўлган. Ҳозир у Хитой Халқ Республикасининг шимоли-ғарбий ўлкаси ҳисобланади. Географик жиҳатдан олиб қараганда, мазкур ўлка ғарбдан шарққа қараб чўзилган бўлиб, унинг узунлиги 1400 км, эни 530 кмдан иборат. Қадим замонда Хитойнинг пойтахти Чангъанга бориш учун албатта шу ўлкадан ўтиш лозим бўлган. Шу боис бу ерда яшаган халқларнинг ҳаёти маълум даражада халқаро савдо ишларига боғлиқ бўлган³⁰.

Мазмунан ва ёзиш услуби нуқтаи назардан олиб қараганда, таржимага жалб этилган манбалар 3 турга бўлинади. Буларнинг бири белгиланган қонун-қоида асосида ёзилган ва юқорида кўрсатилган «24 тарих» («Эршиси ши»)га киритилган сулолалар тарихи, иккинчиси – VIII-XII асрларда сарой тарихчилари томонидан битилган асарлар, охиргиси – турли мақсад ва сабаблар билан шу даврда Марказий Осиёга келиб кетган хитойлик сайёҳлар, жумладан будда дини роҳиблари каламига мансуб хотиралардир.

Биринчи ва иккинчи турдаги манбалар сарой тарихчилари томонидан битилганлиги сабабли шу даврдаги анъаналарга кўра,

²⁹ Бу ҳақда қаранг: *Ҳўжаев А.* Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007. 8-52-б.

³⁰ *Ли Мингзэй.* Суй Танг сичоу чжилу (Суй ва Танг давридаги ипак йўли). Ланчжоу, 1994. 215-216-б.

ўтмишдаги тарих қайд этилиши билан бирга асар муаллифлари хизмат қилган сулолалар даврдаги воқеалар қўшиб кетилган. Аммо қайд этилган тарихда аниқлик киритилган ва тузатилган ҳолларни кузатиш мумкин. Муаллифлар воқеаларнинг концептуал томонларини, яъни уларнинг Хитойда ҳукмронлик қилган сулолар ҳамда улар билан муносабатда бўлган давлатлар ва халқлар учун ижобий ёки салбийлигини эркин талқин қилиш имкониятига эга бўлмаган. Масалан, уларда Хитой императорларининг зўровонлик ҳаракатлари Тангри амри билан «Осмон тагидаги» барча мамлакатларни ва халқларни бирликка келтиришга қаратилган амал, бунга қаршилиқ кўрсатиш эса хоинлик, Тангри амрига қарши чиқиш ҳаракатлари сифатида таърифланади. Бу тушунчалар доирасидан чиққан сарой тарихчилари олий жазога маҳкум этилган.

Расмий тарихий манбаларнинг бу ғоявийлигини дастак қилиб, улардаги амалий маълумотларни бутунлай инкор қилиб бўлмайди.

1. СУЛОЛАЛАР ТАРИХИДАГИ ҚАДИМИЙ ФАРҒОНАГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

«ШИЖИ»

«Тарихий хотиралар»

Манба ҳақида: «Тарихий хотиралар» («Шижи» 史記, рус адабиётида «Шижи», Европа адабиётида «Shi-ji») икки иероглиф билан ёзилган сўз бўлиб, унинг биринчиси тарих, иккинчиси хотиралаш маъносини англатади.

«Тарихий хотиралар» дастлаб «Тайши-гунг»³¹ шу («Битикчилар бошлиғи ҳазратларининг китоби»), кейин «Тайши-гунг жи» («Битикчилар бошлиғи ҳазратларининг хотиралари»), ундан ҳам кейин «Тайши жи» («Битикчилар бошлиғи хотиралари») деб аталган бўлиб, унга бу қисқартирилган ном Шарқий Хан³² сулоласининг (мил. 25-220) императори Хуан-ди (桓帝 – 147-165) даврида берилган³³. Мазмунан олганда, унда асар ёзилгунга қадар 3 минг йиллик тарих баён этилган. Шунинг учун «Шижи» қадимий Хитойда илк бор янги услубда битилган умумий тарих ҳисобланади. Унинг ҳажми 130 бобдан

³¹ Одатда «гунг» (公) атамаси сарой амалдорларига бериладиган биринчи даражали унвон маъносида ишлатилган. Европаликлар ва россияликлар тилидаги «князь», «герцог», айрим Марказий Осиё халқлари тилидаги «тўра», «оқим», «оқим-бек» унвонлари билан таққослаш мумкин. Лекин қадимий *хитойлар* аънанисига кўра, айрим ҳолларда ушбу атама ҳурмат рамзи сифатида қўлланган [Ханюй дазидян. 1-жилд. 242-б.]. Шунинг учун биз бу жойда мазкур атамани «ҳазратлари» деб таржима қилишни маъқул топдик.

³² Хан (漢 замонавий адабиётлардаги қисқартирилган шакли 汉, рус тилида Хань, узок ўтинида «shan» деб ўқилган) – қадимий Хитойдаги иккинчи марта мамлакатни бирлаштирган ва унинг доирасини кенгайтиришга жиддий ҳаракат қилган императорлар сулоласининг (мил.авв. 206-мил. 220) номидир. Ушбу сулола номини ёзиш учун ишлатилган «хан» иероглифи «эркак», «ожаҳл», «ожаҳлланиш» каби маъноларни англатади. Қадимда айнан шу ном билан Хитойдаги энг узун дарё – Янзи (Яньцзы / Чангжянг 长江)нинг шимолий irmoғи Ханшуй (漢水 – Хан суви демакдир) аталган. Шунинг учун «Хан» атамасининг келиб чиқиши дарё номи билан боғлиқ бўлган, деб ҳисоблаш мумкин. Хан сулоласи даврида қадимий Хитойнинг шимол томонида яшаган халқлар, жумладан хунлар *хитойларни* «хан» деб аташган. Хан давлати йўқолиб кетгандан кейин унинг номи бирлик ва устунлик сиймосига айланиб қолган эди. Шунда *хитойлар* ўзларининг номини хан деб аташни одат қилганлар. Хан сўзи этнонимга айлангунга қадар *хитойлар* ўзларини ся (ся), хуашя (хуася) деб атаган [Ханюй дазидян. 3-жилд, 1714-б.]. Шу асосда мил. III асрлардан бошлаб, «хан» атамаси *хитойларнинг* этник номига айланган, деб айтиш асосли бўлади.

³³ Сима Чян юй шижи (Сима Чян ва тарихий хотиралар). Пекин, 1957.109-110-б.

иборат бўлиб, шундан 12 боби қадим замонда ўтган ҳокимлар, амалдорлар ва уларнинг шажараларига, мамлакатда содир бўлган йирик воқеаларга; 10 боби императорлар, ҳокимлар, олий табақали амалдорлар фаолияти ва уларнинг шажаралари, муҳим давлат ишларига; 8 боби илм фан, урф-одатлар, санъат, сув хўжалиги ишлари, иқтисодиёт ва қонун-қоидаларга; 13 боби майда ҳокимлик ва сулолалар тарихига; 30 боби мил. авв. XI-III асрларда ўтган майда давлатлар ва улар орасидаги муносабатлар тарихига, ҳукмдорлар, амалдорлар, йирик шахслар шажаралари ҳамда уларнинг фаолиятларига бағишланган. Қолган 70 боби нисбатан пастроқ даражали ҳукмдорлар, маъмурий ва ҳарбий амалдорларга, маҳаллий ҳукумат бошлиқлари фаолияти ва уларнинг шажараларига, хитойларнинг атрофида яшаган халқларга, улар томонидан ташкил этилган давлатлар ва ҳокимликларга бағишланган. Умумлаштирилган ҳолда улар «Лечжуан»³⁴ («Қатор баённомалар» ёки «Қатор тазкиралар») деб аталади. Сўнгги бир боби муаллиф ҳаёти, фаолияти, шажараси ва мазкур асарнинг ёзилиш тарихига бағишланган бўлиб, у «Тайши зиюй» («Битикчиларнинг сўзи») деб номланган. Ушбу бобда «Шижи»да баён этилган айрим тарихий воқеаларга ва шахсларга муаллифнинг бўлган муносабати, баҳоסי, мулоҳазалари ҳамда хитойларга қўшни бўлган халқлар ва мамлакатлар, Хан сулоласи билан алоқада бўлган давлатлар ҳақидаги маълумотлар келтирилган.

«Шижи»нинг ёзиб тугатилган вақти мил. авв. 104-91 йилларга тўғри келади. Унинг айрим йўқолган қисмларини Юан-ди (мил. авв. 48-31) ва Чэнг-ди (мил. авв. 32-5) исмли Ғарбий Хан императорлари даврида яшаб ўтган Чу Шаосун (туғилган ва ўлган йили номаълум) исмли олий даражали илмий

³⁴ Лечжуан (列傳, рус адабиётида «Лечжуань») сўзи рус тилига «жизнеописание» (ҳаёт тавсифи) деб, XXРда нашр этилган уйғурча таржималарда эса «Таржимаи ҳол» деб ўғирилган. Аммо бу икки таржимада «Лечжуан» сўзининг маъноси аниқ ифода этилмаган. «Ле» иероглифи қатор, бир тартибга солинган, бирин-кетин тизилган бўлинма, бирма-бир айтиб ўтиш, «чжуан» иероглифи эса узатмоқ, баён этмоқ, тарих, таърифламоқ каби маъноларни англатади. Асарнинг бу қисмида шахсларнинг таржимаи ҳоли ва уларнинг фаолияти зикр этилиши билан бирга ажнабий халқлар ва давлатлар, мамлакатлар тарихига оид маълумотлар ҳам келтирилади. Шу боис «Лечжуан» сўзини «қатор тазкиралар» ёки «тарихий шахслар, топонимик ва этник атамаларга оид баёнлар» деб тушуниш мумкин.

унвонга эга бўлган тарихчи тўлдирган. «У-ди чжуан» («У-ди тазкираси»), «Санванг шижя» («Уч ҳоким шажараси»), «Гуй Цэ чжуан» («Гуй Цэ ҳақида баён») каби боблар, Хан хонадони билан кардош бўлиб қолганларга оид маълумотлар ва У-дидан кейинги императорлар тазкиралари ана шу тўлдирилган қисмлардан.

«Шижи»нинг муаллифи Сима Чян (司马迁 Sima Chian, рус адабиётида Сима Цянь, ёшлик даврдаги исми Жичжан)³⁵ ҳисобланади. У ҳозирги ХХРнинг Шэньши ўлкасидаги Ханчэнг шаҳридаги Лунгмэн номли жойда туғилган. Унинг таваллуд топган ва ўлган вақти аниқ эмас. Айрим япон ва хитой олимларининг ҳисоблашича, Сима Чян тахминан мил. авв. 160-161 йилларда туғилган ва 42-43 йил умр кўрган. Бошқа бир гуруҳ олимларнинг кўрсатишича, Сима Чян 60 йил яшаган ва Хан сулоласининг олтинчи императори У-ди³⁶ (мил. авв. 140-85)дан кейин вафот этган³⁷. У Хан сулоласи саройида кўзга кўринган тарихчи Сима Ян (? мил. авв. 110 й.) оиласида таваллуд топган. Шу сабабли Сима Чянинг ҳаёт йўли саройда хизмат қилишдан бошланган. Император У-ди даврида Сима Чян бир неча йил сарой соқчиси (лангчжунг) лавозимида ишлаган, сўнгра Башу номли қўшни давлатга элчи қилиб юборилган. Милоддан аввалги 108 йилда илгари отаси эгаллаган сарой битикчилари (император учун хужжатлар тайёрловчилар) бошлиғи лавозимига тайинланган. Милоддан аввалги 100-97

³⁵ Одатда хитойларнинг фамилияси бир иероглифдан иборат бўлади. Лекин асар муаллифининг фамилияси икки иероглифдан ташкил топган. Чунки Сима (司马) аслида олий даражали ҳарбий лавозимнинг номи бўлган. У 3-4 минг йил олдин топи ва суякларда ёзилган битикларда учрайди. Аммо ҳар бир даврда ушбу лавозимнинг максими ва даражаси ҳар хил бўлган. Сима фамилияли шахслар, жумладан, «Тарихий хотиралар» асари муаллифи фамилиясининг келиб чиқиши ана шу лавозим билан боғлиқ бўлганлиги сабабли Сима ажратилмай ёзилади.

Хитой манбаларида У-ди (武帝 – жанговар император маъносини англатади) номи билан тахтга ўтирган ҳукмдорлар кўп. Масалан, Жин (晉 – 265-420), Сунг (宋 – 420-479), Лян (梁 – 502-556) сулолаларининг асосчилари ва Чи (齊 – 449-501) сулоласининг иккинчи ҳукмдори ҳам шу ном билан тахтга ўтирган. Лекин бир сулола доирасида фақат битта ҳукмдор шу номга эга бўлиши мумкин бўлган. Шу боис уларни ажратиш учун ҳар доим ҳукмдор номининг олдида сулола номи ёзилган. Ҳукмдорларга У-ди деб ном бериш одати Танг сулоласи (618-907) давригача сақланиб келган. «Шижи»даги «Фаргона тазкираси»да У-ди номи илк бор қўлланилгани учун унинг олдида сулола номи бўлмиш Хан қўшилмаган. Ханнынг фамилияси Лю (劉), исми Чие (徹) бўлган. Кўп адабиётларда номи дефис билан ажратилиб ёзилади. Бу хато эмас, ўрнашиб қолган одатдир.

³⁷ Сима Чян юй шижи. 149, 151, 188-6.

йилларда Ли Лин (мил. авв. ? - 74 й.) исмли лашкарбоши 5 минг чавандозга бош бўлиб, *хунларга* ҳужум қилганда, асирга тушиб қолган. *Хунлар* уни қатл этмасдан, беклик лавозимини инъом этганлар.

«Шижи»да Сима Чян ушбу лашкар бошлигининг Хан хонадони учун кўрсатган хизматларини ҳам баён қилган. Бундан норози бўлган У-ди Сима Чянга қамоқ жазосини буюрган. Сима Чян қаттиқ хафа бўлиб, аламзадалиқ билан тарих ёзишга киришган. Милоддан аввалги 96 йилда Сима Чян қамоқдан озод этилиб, императорнинг сафарлари арафасида ўтказиладиган маросимлар бошқарувчиси лавозимига (чжунгушунинг) тайинланган. Ушбу вазифани бажариш даврида Сима Чян кўп ўлкаларда бўлган ва фурсатни кўлдан бой бермай, кўрган-билганларини ёзиб борган.

«Шижи»га киритилган Фарғонага оид маълумотлар У-ди томонидан Марказий Осиё мамлакатларига юборилган элчи Чжанг Чянинг тўплаб келган маълумотлари асосида ёзилган. Элчининг кундалик дафтари ёки ёзма ҳисоботи сақланмаган. Унинг ғарбга элчи қилиб юборилиши эса Ғарбий Хан (Ши-Хан) хонадонининг ташқи сиёсати билан бевосита боғлиқ бўлган. Бинобарин, манбаларнинг гувоҳлигига кўра, У-ди даврида, яъни мил. авв. 140-85 йилларда Ғарбий Хан ҳар томонлама юксалган, моддий имконияти ва ҳарбий қудрати ошган давлат бўлган. Унинг асосий мақсади атрофдаги халқларни ўзига итоат қилдириб, уларнинг ерлари ҳисобига Хитойнинг ҳудудини кенгайтириш эди. Аммо ўша даврдаги Хун хоқонлиги ушбу мақсадни рўёбга чиқаришга кўпдан бери тўсиқ бўлиб келаётган ягона куч сифатида намоён бўлган эди. Қолаверса, У-дининг ўзи ҳам *хунларни* тор-мор келтириб, уларнинг назорати остидаги ерларни ва бойликларни тортиб олишни жуда истарди. Лекин *хунларга* қарши амалга оширилган ҳаракатлар натижа бермаганидан сўнг, У-ди масалага бошқача ёндашди. У узоқда жойлашган ва илгари *хунлардан* азият чеккан давлатлар ва халқлар билан бирлашиб, улардан фойдаланган ҳолда Хун хоқонлигини йўқотиш режасини тузди. У-дининг фикрича, бундай халқларнинг бири ҳозирги Афғонистон ва Ўзбекистон ҳудудида жойлашган ва

хитой манбаларида «Дай-рузие» (зам. ўқ. Да-юзэчи)³⁸ деб тилга олинган давлат бўлган. Шунинг учун У-ди мазкур халқ ҳукмдори хузурига элчи юборишни лозим топган. Бу вазифани бажариш учун Чжанг Чян танланган.

Шу жойда шарҳлаб ўтиш жоизки, «Дай-рузие» (Да-юзэчи) атамаси «Ўз-йер» ёки «Оғуз-йер» топонимининг хитойча транскрипцияси бўлмиш «Рүзие»га «улуғ», «буюк» маъносини англатувчи «дай» («да») сўзини қўшиш асосида шаклланган. «Рүзие» атамаси эса миллоддан аввалги 176 йилгача бўлган 800 йилга яқин давр давомида Тангритог'нинг Шарқий Туркистон қисмидаги яйловларини марказ қилиб яшаган туркий давлат номи бўлиб, у «ғузлар ёки оғузлар замини» маъносини билдирган.

«Рүзие» мил. авв. XVI-XI асрларда мавжуд бўлган «Шанг [ҳокимлиги] тарихи» («Шангшу»), мил. авв. X асрда ўтган ҳукмдор «Муниинг ғарбий сафари баёни» («Му Тянзи чжуан») ва мил. авв. VIII-V асрлар даврига бағишланган «Тоғлар ва дарёлар баёни» («Шан хай жин») каби қадимий ёзма ёдгорликларда давлат номи сифатида учрайди.

Миллоддан аввалги 176-175 йилларда «Рүзие» давлати ўзининг олдинги фукарolari бўлмиш *хунлар* томонидан ағдарилгандан сўнг мазкур давлат ҳукмдорлари ўз одамлари билан Амударё бўйларига кўчиб кетган. Ана шу кўчган гуз-ер (рузие)ликлар хитой манбаларида «дай-рузие» (зам. ўқ. «да-юзэчи») деб номланган. Буларнинг мазкур дарё жанубида ташкил этган давлати ҳам хитой манбаларида шу ном билан аталган³⁹.

³⁸ Дай-рузие (大月氏 зам. ўқ. Да-юзэчи – «Улуғ Ғуз» сўзининг қадимги *хитойлар* тилидаги транскрипциясидир) хитой манбаларида этноним ва топоним сифатида ишлатилади. У хитой манбаларида мил.авв. II асрда пайдо бўлган ва Шарқий Туркистондан Амударё бўйларига кўчиб кетган *гузерлик* (*рузиелик* / *юзэчи* 月氏)лар ҳамда мазкур дарёнинг жанубида улар томонидан ташкил этилган давлатга нисбатан қўлланган. Хитой манбаларида Кушон хонлиги ҳам Дай-рузие (Да-юзэчи) деб аталган мисоллар кўп учрайди. Айни замонда ХХРда уйғур тилига таржима қилинган матнларда Дай-рузиени «Улуғ яячи» деб ишлатиш ҳоллари учраб турибди. Биз ўз таржималаримизда топоним, яъни давлат номи сифатида Улуғ Ғузер (Дай-рузие), этноним сифатида эса *улуғ гузерликлар* ёки *дай-рузиеликлар* шаклида ишлатишни лозим топдик.

³⁹ Улуғ Ғузер (Рүзие) давлатининг маркази Афғонистондаги Балхнинг шимол томонида жойлашган Боло-Ҳисор («Bala-Hisat») шаҳри ҳисобланган. Хитой элчиси Чжанг Чян Улуғ Ғузер (Дай-рузие)га келган даври арафасида ушбу давлат ҳудудига Зарафшон

Чжанг Чян Хитойдан милoddан олдинги 139 йилда сафарга отланди. Бироқ Улуғ Ғузёр давлатига борадиган йўлларнинг ҳаммаси *хунлар* назорати остида бўлганлиги туфайли Фарғонага етиб келиш учун у 10 йилдан ортиқ вақт сарфлади. Сўнг фарғоналиклар ёрдамида Улуғ Ғузёр мамлакатига боришга муяссар бўлди. Аммо ушбу мамлакат ҳукмдори У-диннинг таклифини қабул қилмади, яъни Чжанг Чянга топширилган вазифа амалга ошмади. Бироқ у Хан хонадонига Фарғона ва унинг атрофидаги давлатлар ҳақида муҳим маълумотлар олиб келди. Айниқса, Фарғона нисбатан катта бўлмаган давлат эканлиги, унда Хитой учун зарур бўлган зотли тезчопа отлар борлиги ҳақидаги маълумотлар У-дини қувонтирди ва унда шундай отларга эга бўлиш, улар орқали ўз қўшинларининг жанговорлигини ошириб, *хунлар* устидан ғалаба қилиш режалари пайдо бўлишига сабаб бўлди. Зеро ўша замонда *хунларнинг* қўшинлари отлиқ аскарлардан ташкил топганлиги учун улар урушда Хитой қўшинларидан устун эди. Чжанг Чяннинг маълумотлари ва Ғарбий Хан (Ши-Хан 西漢 / 西汉) императорининг бу борадаги амалий ҳаракатлари «Фарғона тазкираси»да акс эттирилган.

«Фарғона тазкираси»ни рус олими Н.Я.Бичурин (Иакинф – 1777-1853) рус тилига таржима қилган. Шундан бери унинг таржимаси кўп олимлар учун муҳим манба бўлиб келмоқда. Лекин таржиманинг зарур шарҳлар билан етарли даражада таъминланмаганлиги ундаги айрим маълумотларни, айниқса атамаларни тушунишни мураккаблаштиради. Бундай ҳолат Н.Я.Бичурин асаридан фойдаланган муаллифларнинг тадқиқотларида ноаниқликлар пайдо бўлишига сабаб бўлган. Масалан, асл матндаги «Юэчжи» (月氏) атамаси қадимда Рузие (Ruzie, Rutzie)⁴⁰ деб ўқилган бўлиб, давлат номини англатган ва туркий қабилалар яшаган жойда, яъни ҳозирги Дунхуанг (XVI асрдаги

дарёси бўйидаги айрим жойлар ҳам кирган [Ходжаев А. Из истории древних тюрков... С. 95-181; Шу муаллифнинг. Сведения китайских источников о «юэчжи» // Узбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих] мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент, 2004. 13-16-б.].

⁴⁰ «Рузие» («юэчжи») атамаси «гузёр», «огузёр» сўзининг хитойча транскрипцияси бўлган [Ходжаев А. Сведения китайских источников о «юэчжи» // Узбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих] мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент, 2004. 13-16-б.; Шу муаллифнинг. Из истории древних тюрков. С. 95-177].

мусулмон манбаларида «Дашт-ота») ва Хэши йўлаги (Хэши зоуланг)⁴¹, Ордос яйловлари, Тангритоғ (рус адабиётида Тянь-Шань) этакларини ичига олган худудда мил. авв. XI асрда ташкил топган. Кейин унинг таъсир доираси анча кенгайган. Аммо «Юэчжи» сўзи Н.Я.Бичурин таржимаси орқали адабиётимизга этноним сифатида киритилган. Натижада олимлар орасида «Юэчжилар»га оид мунозарали фикрлар ва асоссиз хулосалар вужудга келган⁴².

Қадимий Хитойнинг шимолий ва ғарб томонида яшаган мамлакатлар ва халқларга оид маълумотлар қисман Европа тилларига ҳам таржима қилинган. Аммо улар хориж тилларни билмаган олимларимиз ва кенг доирадаги китобхонларимиз эътиборидан четда қолиб келмоқда.

Яқинда «Фарғона тазкираси» замонавий уйғур тилига таржима қилинди. Ундаги бир қатор камчиликлар яққол кўзга ташланади. Энг аввало эътироф этиш керакки, баён этилган маълумотлар тушунарли бўлиши учун таржимага асл матнда йўқ сўзлар катта қавсга олинмасдан қўшиб юборилган. Берилган изоҳ ва шарҳлар мавҳум савол ва масалаларга аниқлик киритиш ва уларнинг ечимини топиш учун етарли эмас. Уйғурча таржима араб алифбосида бўлганлиги сабабли бу ёзувни билмаганлар асардан фойдаланиш имкониятидан маҳрум бўлганлар. Боз устига, атамалар акс эттирилган иероглифларнинг қадимги ўкилишига эътибор берилмаган. Бу эса уларнинг маҳаллий номлари қандай бўлганлигини билишни қийинлаштирган.

⁴¹ Хэши йўлаги (хитойча номи Heshi zoulang 河西走廊, русча транскрипцияда Хэси зоуланг, рус адабиётида Хэсиский коридор) – ҳозирги ХХРнинг Гансу (Кенг-суя сўзидан келиб чиққан) ғарбдан шарққа қўзилган жой бўлиб, у Гансу йўлаги (Гансу зоуланг) деб ҳам аталади. Хэси сўзи Хуангхэ (туркий номи Қорамурон, яъни Буюк дарё)нинг ғарб томони маъносини англатади. Шунинг учун ушбу атамани Қорамурон дарёси ғарбдаги йўлаксимон ўлка деб тушуниш мумкин. Ушбу жойнинг йўлак (зоуланг) деб аталишининг сабаби – у узунлиги ғарбдан шарққа 1000 км, кенглиги шимолдан жанубга 100-200 км қўзилган ва денгиз сатҳидан 1400 м баландликдаги водийдан иборат. Жануб томони ҳозирги Чиян тоғлари, шимол томони Хэли, Лунгшоу, Учяолин тоғлари билан тўсилган. Ҳозирги Юймэн, Жяюйгуан, Увэй, Чжангйе, Жючюан каби шаҳарлар ана шу йўлакда жойлашган. Иқлим жиҳатдан Хэши йўлаги дехқончилик ва чорвачилик қилишга қулай бўлган. Буюк ипак йўли тарихида муҳим сиёсий, иқтисодий аҳамиятга эга бўлган ва бўлиб келмоқда. Ҳозирги Хитойдан Марказий Осиёга, сўнгра Европага боғланиб кетган темир йўл ҳам ушбу йўлакдан ўтади [Цихай. 912-б.; Хўжаев А. Буюк ипак йўли: ... 66-б.].

⁴² Бу ҳақда қаранг: Хўжаев А. Буюк ипак йўли: ... 95-101-б.

Юқорида қайд этилган камчиликларни ҳисобга олган ҳолда, уларни бартараф этиш ҳамда тадқиқотчиларимиз ва китобхоналаримизнинг асарда битилган тарихий маълумотларга бўлган катта қизиқишлари ва уларни ўрганишга бўлган эҳтиёжларини қондириш мақсадида «Шижи»даги «Фарғона тазкираси»ни унинг асл матни асосида ўзбек тилига таржима қилишга қарор қилдик.

Таржима 1958 йилда Шангхай ва Пекинда факсимиле нусхаси асосида нашр этилган ва ҳозир Ўзбекистон фанлар академиясининг Абу Райхон Беруний номи Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланаётган «Эршиси ши» («24 тарих») номи расмий тарихлар мажмуасининг биринчи жилдини ташкил қилган «Шижи» («Тарихий хотиралар»)дан ўрин олган «Фарғона тазкираси» («Дайюан лечжуан») асосида амалга оширилди. Ушбу тазкира биз фойдаланаётган манбаининг 1136(1136) -1146(1146) бетларида жойлашган. Қавс ичида берилган бет рақамлари «24 тарих»даги ҳар бир жилдга, қавс ташқарисидаги рақамлар эса барча жилдларига бошдан охиригача берилган сонлардир.

«Шижи» аслида хитой қамишидан ясалган узунлиги тахминан 30–40 см, эни 3–4 см бўлган тахтачаларга ўйиб ёзилган. Сўнгра ҳар 21 та тахтача бир-бирига ёнма-ён боғлаб чиқилган ва бу бир бет ҳисобланган. Ҳар бир тахтачада юқоридан пастга қаратиб, 18тадан исроғлиф ёзилган. Бет рақами қок ўртадаги 11-тахтачада келтирилган. «Фарғона тазкираси» 21 бетдан иборат бўлган. Эни тор ва бир-бирига боғланган тахтачалардан ташкил топган китобларнинг ҳар бир боби бир ўрама қилиб сақланган. Шу боис у жоуан (juan 卷), яъни ўрама деб номланган. «Ханшу» («Хан [сулоласи] тарихи»)ни битишда ҳар бир бетга 19 та тахтача ишлатилган бўлиб, уларнинг қок ўртасида жойлашган 10-тахтачага бет рақами ёзилган.

Қоғоз ихтиро қилингандан сўнг тахтачалардаги ёзувлар қоғозга айнан туширилган. Китоб шаклига келтиришда бетлар рақам қўйилган жойдан иккига бўлиб тахланган. Сўнгра тахлам текисланиб, ўнг томонидан тикилган. Мавжуд одатга кўра, бундай усулда тикилган бир жилд китобнинг ҳажми 90-100 бет

ёки ҳар бири 2 бетдан бўлган 40-50 варақдан иборат бўлган. Махсус воқеалар, мамлакатлар ёки тарихий шахсларга бағишланган боб (жуан)ларнинг ҳажми кичик бўлиб, қолган ҳолларда бундай тикилган жилдлар бир неча боблардан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам қоғоз китобнинг сиртки қисми катта ва ҳар бети 2 қаватдан иборат бўлган. Кейинчалик фотофаксимил усулида қайта чоп этилганда, ҳар бир бетга асл манбанинг 2 бети жойлаштирилган. Бет рақаи ўртада бўлганлиги сабабли ҳар бир бет ўнг ва чап қисмларга ажратилган. Китоб ўнгдан чапга очилганлиги туфайли бетларнинг ўнг томонини «а», чап томонини «б» ҳарфи билан кўрсатиш одат тусига кирган. Манбани ўзбек тилига таржима қилишда шу анъанага риоя қилдик.

Таржимага асос қилиб олинган «Дай-юан лечжуан» («Буюк Фарғона тазкираси») «Шижи»нинг 123-боби бўлиб, у мажмуанинг 1136(1136) бетидан бошланганлиги учун таржиманинг бошланишида /1136(1136)/1a/ рақаи қўйилди. «Фарғона тазкираси»нинг иккинчи бети бошланганда /1137(1137)/2a/, учинчи бетнинг бошида /1138(1138)/3a/... в.х. рақамлари қўйилди. Ҳар бир бетнинг чап томонидан ўрин олган аслиятнинг бетлари бошланган жойда /16/, /26/, /36/... рақамлари қўйилди.

ТАРЖИМА:

«/1136(1136)/1a/ Тарихий хотиралар (Шижи) 123-боб. Буюк Фарғона тазкираси (Дайюан лечжуан 大宛列傳)⁴³ 63-боб⁴⁴.

Буюк Фарғона (Дай-юан) ҳақидаги маълумотни⁴⁵ [Хитойга] илк бор Чжанг Чян олиб келган.

Чжанг Чян Ханжунг [вилояти]да⁴⁶ таваллуд топган бўлиб, у Жянюан⁴⁷ даврида император саройи соқчиси (ланг)⁴⁸ лавози-

⁴³ Дай-юан лечжуан «24 тарих» таркибидаги «Шижи» нинг 1136(1136) /1a/-1146(1146) /21b/ бетларидан ўрин олган.

⁴⁴ Хитой атрофидаги мамлакатлар, халқлар, император сулоласига алоқадор бўлмаган амалдорлар, олимлар ва босиб олинган ерлар бошлиқлари ҳақида битилган баёнлар қадимги Хитойнинг расмий адабиётларидаги «Лечжуан» деб номланган охириги қисмига киритилган.

⁴⁵ Асл матиннинг шу жойида келтирилган шарҳда «Дай-юан» атамасидаги «юан» иероглифи йиван (iwan) деб талаффуз этилади», деб ёзилган.

⁴⁶ Ханжунг (Hanzhong 漢中) – қадимги вилоятнинг номи. У ҳозирги Шэньси ўлкасининг шарқ томонида жойлашган. Матнда берилган шарҳга кўра, Чжан Чян ушбу ўлкадаги Чэнгу шаҳрида туғилган.

⁴⁷ Жянюан (Jian-yuan. 建元 русча транскрипцияда Цзяньюань) – Хан сулоласи ҳоконининг тахтга ўтирган дастлабки 5 йиллик даврига, яъни мил.авв. 140-135 йилларга

мига тайинланган. Айни шу даврда Тангри ўғли (Тянзи) асирга олинган *хунлардан*⁴⁹ [улар юртидаги вазият ҳақида] эшитган эди. Мазкур асирларнинг айтишича, *хунлар* (кюнна, зам. ўк. *шонгну* / shiongnu 匈奴) Рузие (Юэчжи 月氏 – Ғузэр / Оғузэр) ҳукмдори (ванг)ни⁵⁰ мағлубиятга учратиб, унинг бош [суягидан] ичимлик ичадиган идиш қилиб олдилар; «1136(1196)/16/ Рузиеликлар узоққа кочдилар, шундан бери [улар] *хунлардан* ўч олиш ниятида юрибдилар, бироқ буни қандай амалга оширишни билмас эканлар. Хан⁵¹ давлати *хун* (*ху* / *ху* 胡)ларни⁵² йўқотиш ниятида эди. [Хан императори] буни эшитгандан сўнг, [рузиеликларга] элчи юбормокчи бўлди. [Лекин] йўлда *хунлар* заминидан⁵³ ўтиш кераклигини инобатга олиб, бу вазифани бажара оладиган одам излашга киришди ва бунга сарой соқчиси (ланг) Чжанг Чяни лойиқ топди.

[Чжанг Чян] Рузие [мамлакатига] Тангйичжи билан бирга

берилган ном бўлиб, у қурилишининг ёки тикланишининг бошланиши маъносини англатади.

⁴⁹ Ланг (郎) – сарой соқчиси маъносини англатади. У аслида ҳукмдорни кузатувчи ва химоя қилувчи (диван дайцунг ланг) иборасининг қискартирилган шакли эди. Хан сулоласи даврида мазкур лавозим йилан (鹽郎 – сарой ханфсизлигини таъминлаш бўйича маслаҳатчи соқчи), Чжунлан (中郎 хокон саройини кузатувчи соқчи), шланг (侍郎 хавфсизликни таъминловчи соқчи) каби бир неча турга бўлинган [Чжунгтоо лидай гуанчжи шидя. 670-б.].

⁴⁹ *Хун* (рус адабиётида *сюнну*, *хунну*, *гунны*) этноними «Шижи»даги «Фаргона таъзириси»да «пюнгну» (кадим. ўк. *кюнна* 匈奴) ва *ху* (кадим. ўк. *ху*, *ху* 胡) деб икки хил ёзилган. *Сонгу хунлар* номининг мил.авв. III асрдан бошлаб ишлатилган хитойча транскрипциясидир. Ундан олдинги минг йилдан зиёд давр давомида *хитойлар* ушбу этнонимни турли иероглифлар билан транскрипция қилганлар [Хўжаев А. Хунларнинг этник жиҳатдан қадимий туркларга оид эканлиги ҳақидаги хитой манбаларидаги маълумотлар // «Турон тарихи». № 5, 2002. 10–18-б.].

⁵⁰ *Хунлар* тилида уларнинг ҳукмдори Тангрикут деб номланган эди. Аммо Хан давридаги сарой тарихчилари бу атама ўрнига ўзларининг хитойча «ванг» (王) сўзини ишлатганлар.

⁵¹ Хан – иккинчи марта Хитойни бирлаштирган сулола номи бўлиб, унинг мавжуд бўлган вақти мил.авв. 206-мил. 8 йилларга тўғри келади. Ушбу сулола ағдарилгандан сўнг янгидан таъкил топган сулола (25-220) ҳам ўзини Хан деб атаган. Шу боис айрим ҳолларда Хан атамаси ҳар икки сулоланинг номи сифатида ишлатилади. Ушбу матнда Хан фақат биринчи (аввалги) Хан сулоласи номи сифатида қўлланган. Ушбу атамани ёзиш учун ишлатилган иероглиф «эркак», «азамат», «бакуват киши», «куватли» каби маъноларни англатади. Кейинги даврларда хан сўзи хитой халқининг (миллатининг) номи сифатида ишлатила бошланди.

⁵² *Ху* – хитой манбаларида кенг қўлланган этноним бўлиб, турли даврларда ҳар хил маънода ишлатилган. Бу ҳақда ипимизнинг тадқиқот қисмига қаранг.

⁵³ Хан империяси Туркистонга элчи юборган даврда қадимий Хитойнинг ғарбдаги кўп давлатлар, жумладан Шарқий Туркистондаги юртлар, майда давлатлар ва қабилалар Хун хоқонлиги назорати остида эди [Шан Юэ. Чунгтоо лиши гангъяо (Хитой тарихидан қисқача баён). Пекин, 1954. 40-б.].

юборилди. [Тангйичжи] аслида хун зотидан бўлган кул эди, унинг [исми] Ганфу деб аталган⁵⁴. Улар Лунгшидан⁵⁵ йўлга чикиб, хунлар [еридан] ўтаётган эди. Хунлар бундан хабар топгач, уларни тутиб олиб, Тангрикут (Танйи)нинг⁵⁶ олдига олиб бордилар. Тангрикут уларни олиб қолиб, «гуз-ер (рузие)ликлар бизга душман бўлиб қолган⁵⁷ бўлса, Хан [давлати] нима учун уларга элчи юборишни лозим топди? Агар биз [Хан мамлакати оркали] Юэ⁵⁸ [мамлакатига] элчи юбормоқчи бўлсак, бунга Хан рози бўлармиди? деб ўйлаб, [Чжанг] Чяни 10 йилдан ортиқ ушлаб қолди ва уйлантирди. [Шу давр давомида у] ўғиллик ҳам бўлди. Лекин [Чжанг] Чян⁵⁹ элчилик ёрлиғини йўқотмасдан асраб қўйди. [Вакт ўтиши билан] хунлар унинг устидан амалга оширилаётган назоратни бўшаштирдилар. Шунда у ўзининг [оила] аъзоларини олиб, рузиеликлар [давлати] томон йўл олди. Ғарб томонга қараб, бир неча ўн кун юрганидан сўнг, Буюк Фарғона (Дай-юан)га етиб келди. Буюк Фарғона (Дай-юан) Хан [давлати]нинг бойлиги ҳақида эшитиб, унинг билан алоқа боғлаш ниятида турган экан, [Чжанг] Чяни

⁵⁴ Ганфу сўзига матн ораллиғида берилган шарҳда «Ху (Hu, Ku, yu 胡) Тангри кавми (T'ang-iap-zic / Тангйи-чжи 堂邑氏)нинг фамилияси, Ганфу – исми, дейилган. «Суойин» (索隱 – «Ноаникликларга изоҳлар») [номли шарҳлар тўплами]да ёзишча, Ганфу Тангйи туманидаги бир хонадоннинг хун асири бўлган. Унинг исми Ганфу эди. Кейинги тарихчилар унинг исмидаги Ган сўзини қисқартириб, Тангйифу деб аташган. Ган сўзи унинг фамилиясига айлантирилган», деб баён этилган.

⁵⁵ Лунгши – ҳозирги Жянпши (рус транскрипциясида Цзянси) ўлкаси ғарбий қисмининг номи.

⁵⁶ Хунлар ҳоконининг унвони Шанью (單于) атамасини ифода этган икки иероглиф қадим замонда Танйи деб ўқилган. Танйи қадимий турк тилидаги «Тангри» сўзининг транскрипцияси бўлган. Хунларнинг урф-оdatига кўра, олий ҳукмдор Тангрикут деб номланган. Қадимий Хитой тарихчилари ўзларига қулай бўлсин учун «кут» сўзини қисқартириб ишлатишни одат қилганлар. Шунинг учун Танйи атамаси Тангрикутнинг қисқартирилган транскрипцияси, деб ҳисоблаш мумкин [Ходжаев А. Из истории древних тюрок... С.15-16].

⁵⁷ Асмиг матнида шимолни билдирувчи «бэй» иероглифи ишлатилган. Шу боис «Фарғона таъжираси»нинг уйғурча таржимасида ушбу иероглиф «шимол» деб таржима қилинган [Тарихий хотиралар. 487-б.]. Лекин бу нотўғри. Чунки хитой элчиси сафарга отланганда, гузеликлар (рузиеликлар / юзчжила) хунларнинг жануби-ғарбида, яъни Амударёга яқин жойда эди. Буни хунлар яхши билган. Сима Чян «бэй» иероглифини хато ишлатган, деб ҳам бўлмайди. Ушбу иероглиф қадим замонда «орка томон», «тескари», «карама-қарши», «душман бўлиш» маъноларида ҳам кўп ишлатилган [Ханой дазидян. 1-жилд, 262-б.]. Шунинг учун биз таржимамизда «бэй» иероглифини «душманлашиб қолиш» маъносиде ишлатдик. Бу тарихий фактларга нисбатан ҳам, мантиқан ҳам хато бўлмайди.

⁵⁸ Юэ – Хитойнинг жанубидаги мамлакат, яъни ҳозирги Вьетнамнинг қисқартирилган номи.

⁵⁹ Асл матнда Чжанг Чянинг фамилияси қисқартирилиб, биргина исми Чян ёзилган. Таржимамизда уни тўла ёзишни лозим топдик ва фамилиясини қатта қавс ичига олдик.

кўриб, хурсанд бўлиб, /1137(113)/2a/ «мақсадларинг нима?», деб сўради.

[Чжанг] Чян «Мен Хан [сулоласи]нинг Рузие [юртига] юборилган элчисиман, лекин *хунлар* йўлимни тўсиб қўйди, энди мен ўз вазифамни бажармоқчиман, агар ҳукмдор одам ажратиб, мени кузатиб қўйсалар ва мен Ханга эсон-омон қайтиб бора олсам, [Хан императори] ҳукмдор олийларига қимматбаҳо буюмлар инъом этиб, ташаккур билдиради», деб жавоб берди. Буюк Фарғона (Дай-юан) [хони] илтимосини бажо келтириб, уни сафар учун зарур нарсалар билан таъминлаб, Кангкия⁶⁰ давлатига етказди. Кангкия эса [Чжанг Чянни] Улуғ Рузиега⁶¹ кузатиб қўйди.

Улуғ Ғузёр ҳукмдори (ванг 王) *хунлар* (ху / ху 胡) томонидан ўлдирилгандан сўнг, унинг ўрнига ўғли⁶² ҳукмдор этиб тайинланган эди. Кейин [у] Бактрия (Дайғия / Дашя)ни⁶³

⁶⁰ Кангкия (Kangkia, K'ankia 康居, зам. ўж. Kang-ju, рус адабиётида Кангжуй, замонавий хитойча талаффузда Канжуй, К. Шониёзов асарларида Канг - мил.авв. III асрдан мил. V асрнинг ўртасигача мавжуд бўлган давлатнинг номи. Бу ҳақда ишмишнинг тадқиқот қисмида батафсил маълумот келтирилган.

⁶¹ Улуғ Ғузёр (Дай-рузие / рус адабиётида Даюэцзи / 大月氏) давлати тахминан мил.авв. 129-128 йилларда Амударёнинг жанубида ташкил топган бўлиб, унинг маркази Афғонистондаги Балх шаҳрининг шимол томонида жойлашган «Боло-Хиссор» («Bala-Hisgar») шаҳри ҳисобланган [Ходжаев А. Из истории древних тюрков... Алматинское изд. С. 188, 191-199].

⁶² Аслиятнинг шу жойида келтирилган Шюй Гуанг (徐廣) ёзган шарҳига кўра, ўлдирилган *ғузёрликлар* (*рузиеликлар* / юэчжэ) ҳукмдори ўрнига унинг хотини тайинланган. Ханшунинг «Чжанг Чян тазкираси» (Чжанг Чян чжуан) номи бобида келтирилган «Суойни» (索隱 – «Ноаниқликларга изохлар») номи парлар ўлламаида ёзилишича ҳам, *ғузёрликлар* (*рузиеликлар*) тахтига хунлар томонидан ўлдирилган ҳукмдорнинг хотини ўтирган. Биз ишлатаётган «24 тарих»нинг иккинчи жилди – «Ханшу»нинг «Чжанг Чян тазкираси»ни ўқиб кўрганимизда, ушбу маълумотни учратдик. Чунончи, бу манбада «хунлар улуғ *ғузёрликлар* (дай-рузиеликлар) ҳукмдорини қатл этиб, унинг рафиқасини ҳукмдор қилиб тайинлади» (大月氏王已為胡所殺立其夫人為王), деб ёзилган. [Ханшу. 1357(749)164-6]. Аммо бу маълумотни хато деб бўлмайдми. Чунки *ғузёрликлар* (*рузиеликлар*) ҳукмдорининг ўлдирилиши ва унинг ўрнига рафиқасининг тахтга ўтказилиши мил.авв. 176 йилдан олдин содир бўлган. Бактриянинг *ғузёрликлар* (*рузиеликлар*)га хунлар томонидан забт этилиши эса мил.авв. 130 йилга тўғри келади. Бу ораликдаги 50 йилдан ортиқ давр ичида *ғузёрликлар* (*рузиеликлар*)га етакчилик қилган она қариб, унинг ўрнини ўғли эгаллаган бўлиши керак. Шу босис аслият матнида *ғузёрликлар* (*рузиеликлар*)га хунлар томонидан ўлдирилган ҳукмдорнинг ўғли етакчилик қилганлигининг баён этилиши ҳақиқатдан узоқ эмас.

⁶³ Дайғия (Dai'ya, D a i' y i a, D a i' y a, зам. ўж. Дашя, русча транскрипцияда Дася 大夏) Н.Я.Бичурин асарларида Дашя ёзилган ва у Тухоло (Тухоло), Юнон-Бактрия (Греко-Бактрия) билан идентификация этилади. «История государственности Узбекистана» номи асарда Дайғия (Дашя) топоними Н.Я.Бичурин таъкиф этган «Дахя» шаклида ёзилган [Қаранг: История государственности Узбекистана... Т.1. С. 173, 211-213 и др.]. Топонимнинг бундай ёзилиши унинг замонавий ўқилишига ҳам, қадимий ўқилишига ҳам тўғри келмайди. Хитойнинг «Шинжянг лиши цидя» номи лугатида ёзилишича, Дашя давлат номи бўлиб, у Бактрия ёки Тухористон атамаларининг

эгаллаб олиб, [унга] ҳукмронлик қилди (既臣大夏而居)⁶⁴. [Бактриянинг ерлари] серхосил, ўғирлик кам учрайди, [халқ] ҳаёти тинч. Унинг устига [ушбу мамлакат] Хан [давлатидан] узоқда эканлиги сабабли [Ғузёр / Рузие / Юэчжи ҳукмдори] *хунлардан* (ху / ху 胡) ўч олиш ниятидан қайтган экан. [Чжанг] Чян Рузие (月氏)дан⁶⁵ чиқиб /1137(1137)/26/, Бактрия (Дайғиа / Дашя)га борди. Аммо [бу ердаги] рузиеликлардан жавоб ёрлиғини ололмади. [Чжанг Чян бу мамлакатда] бир йилдан ортгик туриб, Жанубий тоғ (Нан-шан)⁶⁶ ва *кианг* (чанг 羌)лар⁶⁷ [юрти] орқали юриб, ватанига қайтмоқчи бўлди. [Лекин] яна *хунларнинг* қўлига тушиб қолди. Бир йилдан кўпроқ тутқинликда турганидан сўнг, Тангрикут

оҳанг таржимасидан иборатдир [Шинжянг лиши цидян (Шинжянг тарихининг лугати). Урумчи, 1994. 17-б.]. Аммо талаффуз жиҳатидан олганда, Дашя, Дайғиа бу икки топонимнинг ўқилишига яқин келмайди. Шу сабабли, гарчи худудий жиҳатдан бу топонимлар бир заминнинг турли номлари бўлсада, хитой манбаларида бу мамлакат нима учун Дайғиа (Дашя) деб номланган, деган савол очик қолмоқда. «Дай» (да 大) иероглифининг лугавий маъноси «улут», «катта», иккинчи «шя» (ся) иероглифи эса «ёз», «буюк», «катта иморат» маъноларини англатади. Кўп қаватли катта иморатни Дашя (айрим хитой шеваларида Даса) деб аташ одати ҳозирги замон хитой тилида ҳам мавжуд. Шундан келиб чиқиб, эҳтимол, Бактрия сўзи ҳам шундай маънога эгадир, деган фикрга келиш мумкин. Лекин хитой адабиётида бошқа бир китикарли маълумот ҳам келтирилади. Чунончи, «Гудай Шинжянг шиши жи» (Шинжянгнинг қадимги тарихида ўтган воқеалар хотираси) номли асарда зикр этилишича, мил.авв. III асрда Шарқий Туркистоннинг Керия (Чемо) ва Хўтан вилоятларида яшаган ва *Дайғиа* деб номланган халқ Бактрияга кўчиб борган [Гудай Синьцзян шиши жи. Пекин, 1988. 3-б.]. Мазкур маълумотга асосланганда, хитой манбаларидаги Дашя топоними айнан шу халқ номидан келиб чиққан бўлиши мумкин, деган фикр келиб чиқади. *Дайғиа* (дошя) этноними маҳаллий халқ тилида *дайш*, *дайс*, *даг*, *дага* деб талаффуз этилганлигизҳтимолдан холимас.

⁶⁴ Аслият матнининг шу жойида «юкю» (居 – жойлашиш, яшаш) сўзини ҳукмронлик қилиш маъносига тушуниш лозим. Чунки рузиеликлар Бактрия (Дашя)ни ўзларига тобе қилиб олган эди, Дашя эса Амударё (Kiwa-cwai, зам. ўқ. Gui-shui 龜水 – Oxus)нинг жанубида жойлашган», деб ёзилган.

⁶⁵ Аслиятнинг ушбу жойида Рузие мамлакат номи, яъни *гузёрликлар* (рузиеликлар)нинг юрти маъносига ишлатилганлиги таъкидланган.

⁶⁶ Нан-шан (南山) сўзи «Жанубий тоғ» маъносини англатади. Матнда келтирилган шарҳга кўра, ушбу тоғ Жинг (景) вилоятининг жанубида жойлашган. Шарҳда у Хуашан (華山) тоғига бориб тақалади.

⁶⁷ Хитой манбаларида *чанг* (қадим. ўқ. *кианг*) деб ўқилган иероглиф бундан 4 минг йил аввалги тош ва суякларга ёзиб қолдирилган битикларда учрайди. Шу даврда *хитойлар* ўзларидан ғарб томонда яшаган барча халқларни *кианг* деб аташган. Хитойнинг тарихий энциклопедиясида «*Чанглар* қадимги *рунларнинг* бир қисмидир», деб ёзилган [Чжунгуо дабайкэ чоаншу. Чжунгуо лиши (Хитойнинг катта энциклопедияси. Хитой тарихи). Пекин, 1997. 499-б.]. Ушбу энциклопедияда ёзилишича, мил.авв. 206-мил. 8 йилларда мавжуд бўлган Ғарбий Хан (Ши-Хан) ёки Аввалги Хан (Чян-Хан) даврида *чанглар хунларга* итоат қилган.

(Танйи) вафот қилди. [Шунда] шарқий вилоят ⁶⁸ ҳокими Кўклие ⁶⁹ валиаҳдга қарши уруш қилиб, тахтни эгаллаб олди. Давлат ичида тўполон бошланди. [Фурсатдан фойдаланиб, Чжанг] Чян *хунлардан* (ху / ху 胡) бўлган хотини ва Тангйифу билан бирга Хан [мамлакатига] қочиб келди. Хан [император У-ди] Чжанг Чянга тайчжунг дафу ⁷⁰, Тангйифуга эса шижюн (элчи ёрдамчиси) ⁷¹ лавозимини инъом этди.

Чжанг Чян қайсар, [лекин] кенг кўнгилли ва одамларга ишонувчан, ёввойиларни хурмат қиладиган инсон эди. Тангйифу *хунлардан* бўлиб, у ўқ-ёй отишга мохир, зарур бўлганда, овчилик қилиб, хайвонлар ушлаб, овқат тайёрлашни билар эди.

1137(113)/3a/ [Чжанг] Чян йўлга отланганда, ёнида юздан ортиқ одам бор эди. 13 йилдан кейин иккитагина киши билан [ватанига] қайтиб келди. [Чжанг] Чян шахсан ўзи Буюк Фарғона (Дай-юан), Улуғ Ғузёр (Дай-рузие / Да-юэчжи), Бактрия (Дайгиа / Дашя), Кангкия (Кангжюй – Кангқия, Қангха) каби давлатларни зиёрат қилган. Қолган атрофдаги 5-6 давлатнинг аҳволини сўраб-суриштириб олган. Қўлга киритган барча маълумотларни Тангри ўғли (Тянзи)га сўзлаб берган. Унинг сўзига қараганда, Буюк Фарғона (Дай-юан) *хунларнинг* жануби-ғарбида ёки Хан [мамлакатининг] роппа-роса ғарбида ва ундан 10 минг *ли* (5760 км) йироқликда жойлашган. Улар [фарғоналиклар] деҳқончилик билан шуғулланишади, шолӣ ва буғдой экишади, узумдан шароб тайёрлашади. [Уларда] баданидан қонсимон тер чиқадаган зотли отлар кўп экан. Аслида ушбу отлар Тангри отларидан тарқалган экан.

[Фарғона мамлакатада] деворлар билан ўралган шаҳарлар ва

⁶⁸ Матида «сўл қўл ҳокими» («суованг») деб берилган. Қадимда *хитойлар* шарқни зуо (左 сўл), ғарбни ю (右), деб атаганлар. Шу боис «сўл қўл ҳокими» деган сўзни «шарқий вилоят ҳокими» деб таржима қилиш тўғри бўлади.

⁶⁹ Кўклие (Kok-lie, Kuk-lie, зам. ўқ. Гули).

⁷⁰ Тайчжун дафу (太中大夫) – мил.аав. III асрда, яъни Чин (қадимий ўқилиши Дзисен) сулоласи даврида таъсис этилган ва Хан сулоласи даврида қўлланилган ҳарбий аҳамиятга эга бўлмаган сарой маслаҳатчилари лавозимининг номи [Чжунгуо лидай гуанчжи шидя. 152-б.]. Уйгурча таржималарда «кенгаши беги» деб берилган.

Шижюн (使君) – Хитой ҳокони буйруғи билан элчилик вазифасини бажарганларга берилган фахрий унвон [Чжунгуо лидай гуанчжи шидя. 625-б.]. Уйгурча таржималарда «гуломбек» деб берилган [Тарихий хотиралар. 519-б.].

хужралардан ташкил топган иморатлар мавжуд. Унинг [Буюк Фарғонанинг] худудида 70 дан ортиқ катта-кичик шаҳар ва қишлоқлар ⁷² жойлашган. Шаҳар аҳолиси бир неча юз мингдан ошади, лашкарлари ўк-ёй, найза, қалқонлар билан қуролланган чавандозлардан иборат. Унинг [Фарғона давлатининг] шимолда Кангкия, ғарбда Улуғ Ғузёр (Дай-рузие), жануби-ғарбида Бактрия (Дайғия / Дашя), шимоли-шарқда Асуэн (Asuэн 烏孫) ⁷³, шарқда Дандон (уан-мией, зам. ўк. Нан-ми 扞栗), Хўтан (уи-ва-диэн / Ғивадян, зам. ўк. Yu-tian / Юйтян 于阗) жойлашган. //1137(113)/136/ Хўтан (Юйтян)нинг ғарбидаги дарёлар ғарбга қараб оқиб, Ғарбий денгиз (Шихай)га ⁷⁴, шарқдаги дарёлар шарққа оқиб, Шўркўл (Лобнор)га қуйилар экан. Шўркўлнинг суви ер остидан оқар экан. Унинг [Шўркўлнинг] жанубида дарёнинг бошланиши бўлиб чиқар экан ⁷⁵. У ерда қоштоши (нефрит) ⁷⁶ кўп экан. Крурон (Лоулан) ⁷⁷, Қус (Гуши) шаҳар-

⁷² Асл матнда йи (yi 邑) иероглифи ишлатилган. Қадимда ушбу сўз деворлар билан ўралмаган кичик шаҳар маъносидда қўлланган.

⁷³ Асуэн (Asuэн, Usuэн деб ҳам талаффуз этилган, зам. ўк. Усун, русча транскрипцияда Усуэн) – мамлакат ва халқ номи сифатида ишлатилган. Адабиётларда ушбу атаманинг Уйсун, Уйшун деб ёзилиши учраб туради.

⁷⁴ Шихай (西海) – Орол денгизи кўзда тутилган.

⁷⁵ Ушбу жумла аслиятда «Янцзе цаншинг диня чи нан цзэ хэюан чуан» (鹽澤行地下其南則河源出焉), деб ёзилган. Кўриниб турибдики, бу маълумотдаги дарё қайси дарё эканлиги аниқ кўрсатилмаган. Шу боис олимлар орасида бу дарё ҳақида турли фикрлар пайдо бўлган. Маълумотнинг мазмуни уйғурчага «Лобнорнинг суви ер тағида яширин оқар экан. Яширин оқимнинг охири Хуангхэ дарёсининг бошланиши экан», деб таржима қилинган [Тарихий ҳотиралар. 490-б.]. Н.Я.Бичуриннинг таржимасида бу маълумот «Соляное озеро пробирается под землю, и на юге производит истоки Желтой реки», деб ёзилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 154]. Ҳар икки таржимада «дарё» сўзи Хуангхэ (Сарик дарё) билан таққосланган. Аммо асл матннинг шу маълумотга берилган шарҳида ушбу дарё Хуангхэ дарёси эканлиги айtilмаган. Ақсичча, Лобнор қўлига қуйиладиган дарёнинг иккита бошланиш қисми мавжудлиги, буларнинг бири Помирдан, иккинчиси Кўинлун (Қунлун) ва Юйтяндан бошланганлиги айtilган. Мангукун олиб қараганда ҳам, шарқ томондаги Лобнор қўлига қуйиладиган дарёнинг бошланиш жойи билан Хуангхэ дарёсининг бошланиш жойи оралтида тоғлардан иборат бўлган иккитта катта масофа мавжуд. Шунинг учун бу маълумотдаги дарёни Хуангхэ дарёсига таққослаб бўлмайди. Уни Торим дарёсининг шарқий қисми деб тушуниш ҳақиқатга яқин келади.

⁷⁶ Қоштоши (нефрит) хитойча юйши (yushi 玉石) деб ўқилади. Қадим замонда хитойлар ушбу тошни бойлик мезони, ҳосиятли ва омад келтирувчи тош деб билишган. Шу боис Хитойда уни кўп миқдорда импорт қилишган, ундай идиш-товолар, зеб-зийнат буюмларини ясаш кенг тарқалган.

⁷⁷ Крурон (Крурона, Крурани, Кюророн) милoddан анча вақт олдин Буюк ипак йўлида мавжуд бўлган давлатларнинг бири. Хитой манбаларида «Лоулан-гуо» деб ёзилади. Ушбу давлат Шарқий Туркистоннинг шарқ томонидаги Лобнор қўли бўйи ва унинг жануб томонида тўғри келади. Қадим замонларда у ердан ўтган савдо йўли серкатнов бўлган. Мавжуд маълумотларга қўра, мазкур давлатнинг маркази Крурон шаҳри ҳисобланган. Аммо бошқа фикрлар ҳам йўқ эмас [Хўжаев А. Буюк ипак йўли: ... 114-119-

ларида шаҳар деворлари бор, улар Шўркўлга қараб туради. Шўркўл Чангъандан 5 минг ли (2880 км) нарида жойлашган.

Хунларнинг ўнг томони Шўркўлга бориб тақалади, шарқ томони Лунгшидан ўтадиган /1138(1138)/4a/ Буюк хитой деворига ⁷⁸ етиб боради, жанубий томони кянлар (чянглари) [юрти] билан туташган. [Шунинг учун] улар Хан [давлатидан] ғарб томонга борадиган] йўлни тўсиб туради.

Асуэн (Усун) Буюк Фарғона (Дай-юан)нинг шимолишарқида тахминан 2000 ли (1076 км) нарида жойлашган чорва билан шуғулланувчи давлатдир ⁷⁹. [Асуэн одамларининг] урф-одатлари хунлардан фарқ қилмайди. [Ушбу давлатнинг] бир неча ўн минг ўқ-ёй отувчилари бор, [улар] жанговар, кўпдан бери хунлар итоатида бўлган, кучайганидан кейин ҳам уларга [хунларга] тобе бўлиб, [Хан] саройи билан алоқа қилмаган.

Кангкия Буюк Фарғона (Дай-юан)нинг шимолиғарбида 2000 ли (1152 км) нарида жойлашган кўчманчилар давлатидир. [Бу давлат аҳолисининг] урф-одатлари гуз-ерликларга (рузиеларга / юэчжиларга) жуда ўхшайди. 80-90 мингга яқин ўқ-ёй отувчилари бўлиб, у Буюк Фарғона (Дай-юан)га қўшни давлат ҳисобланади. [Лекин ушбу] давлат кучсиз бўлганлиги туфайли жанубда Ғузер (Рузие / Юэчжи), шарқда Хун [давлатлари] таъсири остида туради.

6.] 1900-1901 йилларда швед археологи Свен Хедин (Sven Hedin, хитой адабиётида Сивэ Хэдин) биринчи бўлиб қадимий Крурон шаҳрининг ўрнини топишга сазовор бўлди. У мазкур шаҳар ўрнидан топилган ҳужжатларда «Крўраина» («Kroḡaina») деган сўз борлигидан келиб чиқиб, хитой манбаларидаги Лоулан айнан шу сўзнинг транскрипцияси, деган хулосага келган. Ушбу хулосани кўпчилик олимлар қўллаб-қувватлаб келмоқда [Мэн Фаңрен. Лоулан синши (Круроннинг янги тарихи). Санхэсэн. 1990. 4-6.].

⁷⁸ Буюк хитой девори аслиятда «Чангчэнг» (長城, 长城), яъни «Узун девор» деб номланган.

⁷⁹ Аслиятда Асуэн (Усун) давлати «шинггуо» (行國) деб ўқиладиган иероглифлар билан ифодаланган. Одатда ушбу сўздаги «шинг» иероглифи «ориш» маъносида ишлатилади. Шунангасан вассал тарихчилар мазкур сўзни кўчманчи давлат деб тушунишган. Бу ҳар доим ҳам тўғри бўлавермайди. Чунки ушбу иероглиф «ханг», «хэнг» деб ҳам ўқилади ва «касб», «хуанар», «машгулот» маъносини ҳам англатади [Ханюй дазидян. 2-жилд. 811-813-б.]. Ғузер (Рузие / Юэчжи), Асуэн (Усун) давлатларида аҳолиси маълум бир ҳудудда ҳаракат қилган ва маҳаллий шароитга мослашган ҳолда чорва билан шуғулланган. Улар езда молларини ўз ҳудуди доирасидаги яйловларда боккан. Яйловлар эса қабилалар, уруғлар ва оилалар ўртасида бўлинган. Рузие ва Асуэн давлатлари ҳудудида шаҳарлар мавжуд бўлган. Шуларга кўра мазкур мамлакатларни чорва билан шуғулланувчи давлат деб тушуниш тўғри бўлади. «Цихай» номи энциклопедик лугатда ҳам «шинггуо» (行國) «орувчилар давлати», яъни чорва билан шуғулланувчи давлат демакдир, деб таърифланган [Цихай. 796-б.].

Йамтсат (Yam-tsat, Yem-tsat Янцай 奄蔡)⁸⁰ Кангкия давлатининг шимоли-ғарбидан 2000 *ли* (1152 км) келадиган қучманчи, чорвадор эл, урф-одатлари асосан кангкияликларга ўхшайди, 100 мингдан ортиқ ўқ-ёй отувчилари бор, ери қояли қирғоғи бўлмаган катта денгиз бўйида жойлашган. [Ушбу денгиз] Шимолий денгиз (Бэйхай) деб аталади⁸¹. 1138(1138)/46/ Улуғ Ғузёр (Дай-рузие / Да-юэчжи)⁸² Буюк Фарғона (Дай-юан)нинг ғарбидан 2000-3000 *ли* (1152-1728 км) келадиган ва Амударёнинг (Kiwa-shiwei / Гуйшуй 媯水) шимолида жойлашган бўлиб, унинг жанубида Бактрия (Дайғи / Дашя), ғарбида Парфия (Ансиёк / Ansiak 安息)⁸³, шимолида Кангкия давлати мавжуд эди. У [Улуғ Ғузёр] чорвачилик билан шуғулланувчи давлат бўлганлиги учун [унинг фуқаролари] сув ва ўт-ўлан мўл жойга кўчиб юришади. Урф-одатлари *хунлардан* фарқ қилмайди. Бир-икки юз минг ўқ-ёй отувчилари бор. Қадим замонда қудратли бўлиб, *хунларни* менсимас эди. Маодун тахтга ўтирганидан сўнг [хунлар] Ғузёр (Рузие / Юэчжи)га ҳужум қилиб, [унинг устидан] ғалаба қилди. Лаошанг (老上) Тангриқут эса Ғузёр (Рузие / Юэчжи) ҳукмдорини ўлдириб, унинг бош суягидан ичимлик

⁸⁰ Йамтсат ёки Йемдат (Yam-tsat, Yem-tsat) рус тилидаги адабиётларда Яньцай – давлат номидир. Қадим замонда Кангкия давлатига итоат қилган. ХХРда уйғур тилида нашир этилган китобларда ушбу атама асоси кўрсатилмаган ҳолда Аурсу, Аурси деб ёзилган. Асл матида ушбу атамага берилган изоҳда Янцай japsu, dzapsu, hesu, kieisu (阼蘇 зам. ўқ. hesu) деб ҳам номланганлиги ёзилган. Шунинг учун бизнинг таржималаримизда Янцай топонимининг қадимги талаффузи ишлатилди.

⁸¹ Бу жойда Шимолий денгиз (Бэйхай 北海) Каспий денгизига тўғри келади. Н.Я.Бичурин ҳам шундай фикрни айтган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 150].

⁸² Матннинг шу жойида «Дай-рузие» («Да-юэчжи») сўзига Танг даври (618-907)да ҳаёт кечирган ва «Шижи»га изоҳлар ёзган тарихчи Чжанг Шоуженинг (яшаган йиллари номмаълум) шарҳи берилган. Унда «Ванчжэн нанчжоу чжи» (萬震南州志 – «Жанубий ўлкаларда содир бўлган воқеалар баёни») номи асарга ишора қилинган ҳолда қуйидаги маълумотлар келтирилган: «Дай-рузие давлати Ҳиндистоннинг (Тянцзук / T'ien-tzouk / зам. ўқ. Тяньцзу 天竺) шимолида, 7 минг *ли* (4032 км) нарида жойлашган бўлиб, унинг ерлари баланглик, ҳавоси қуруқдир. Давлатнинг ҳукмдорини Тангри ўғли (Тянзи / Тяньцзы 天子) деб аташади. Бу мамлакатда от миниб юрувчилар сони бир неча ўн минг кишидан ортиқ. Шаҳар деворлари ва саройлар Қадимги Рим (Дайдзиен / Дачин 大秦 – Буюк Чин) давлатидагиларга ўхшайди. Одамлари танасининг ранги қизғиш-оқ, отда юриб, қамон отишни яхши билишади. Аммо у ерда ўсадиган ўсимликлар ва топилаган қимматбаҳо буюмлар Ҳиндистонникидан ҳам яхши. «Канг Чин гуо чжуан» (康秦國傳 – «Канг ва Чин давлатлари таъриси») номи асарда баён этилишича, Осмон тағида уч мамлакат мавжуд бўлса, улардан бири – Хитой (Чжунгуо) – одам кўпчилиги билан, иккинчиси – Буюк Дзиен (Дачин, қадим. ўқ. Дайдзиен) – қимматбаҳо буюмлари билан, учинчиси – Ғузёр (Рузие / Юэчжи) – отлари билан машҳурдир».

⁸³ Ансиёк (Ansiak, Ansiak, зам. ўқ. Анши / Ансьи 安息) – давлат номи бўлиб, у уйғурча таржималарда «Аршак» деб ёзилган. Хитой олимларининг ёзишича, Ансиёк (Анши) Arsakiden топонимининг хитойча транскрипцияси [Шиюй диминг каолу. 69-б.].

ичадиган идиш қилиб олди. Аслида гуз-ерликлар (юэчжилар) Дунхуанг билан Чилиян тоғлари⁸⁴ оралиғида яшаган⁸⁵. *Хунлардан* (хунна / *шюнгну* 匈奴) мағлубиятга учрагандан сўнг, узоққа кетган. Фарғона (Юан) [давлати]дан ўтгандан кейин, Бактрия (Дайғи / Дашя)га ҳужум қилиб, [у ерни] эгаллаб олган. Маълум бир вақт ўтгач, Амударёнинг шимолида ҳукмдор саройи (ду 都) барпо этган. Уларнинг [рузиеликларнинг] узоққа кетолмай қолган озроқ қисми Нан-шанда (Жанубий тоғда)⁸⁶ қолиб жон сақлаган. Кианглар (чянг) /1138(1138)/5a/ буларни кичик рузие (шяо-рузие / шяо-юэчжи 小月氏) деб аташган.

Парфия (Ансик / зам. ўк. Анши 安息) Улуғ Рузиенинг (Дай-рузие / Да-юэчжи) [давлатининг] жануби-ғарбида тахминан бир неча минг *ли* нарида жойлашган. Ундаги халқ ўтроқлашган бўлиб, шоли, буғдой экади, узумдан шароб тайёрлайди, шаҳар ва шаҳарчалалари (чэнг йи 城邑) Буюк Фарғона (Дайюан) [шаҳарлари]га ўхшайди. Унинг ҳудудида катта-кичик бир неча юз шаҳар мавжуд. [Парфия давлатининг] ер майдони бир неча минг квадрат *ли* (576 кв. км) бўлиб, [ғарбий мамлакатлар орасида] энг каттаси ҳисобланади ва у Амударё (Кивашивей / Гуйшуй / Gui-shui 媼水, 妫水 – Oxus)га⁸⁷ тақалиб туради, бозорларида одамлар савдолашади, [савдогарлар] атрофдаги давлатларга ёки бир неча минг *ли* йироқдаги жойларга арава ёки

⁸⁴ Ушбу матннинг уйғурча таржимасида Чилиян тоғи Тянь-Шан (Тангритоғ) тоғи деб кўрсатилган. Хитойча энциклопедик лугатларда, жумладан «Цихай»да Чилиян тоғи Хэси йўлагининг жанубида ёки Чингхай ўлкасининг шимоли-шарқида жойлашган тоғ, у Нан-шан (Жанубий тоғ) деб ҳам аталади, дейилган [Цихай. 1577-6.]. Ҳозирги Урумчи шаҳрига яқин жойда ҳам Нан-шан деб номланган тоғ мавжуд бўлиб, у Тангритоғнинг ўрта қисми ҳисобланади. Колаверса, Тангритоғни қадимда *хитойлар* Чилиян-шан (Цилиян-шан) деб аташган. Бу эса Тянь-шан топонимининг қадимги талаффузидир. Қадимда *хитойлар* ҳозирги Ганьсу ўлкаси жанубидаги Чилиян-шан-шан билан Тянь-шанни бир тоғ тизими деб билишган. Кейинчалик ушбу тоғ тизимининг шарқ томони Чилиян-шан-шан, ғарб томони Тянь-шан деб аталадиган бўлган. Шунинг учун мазкур матндаги Чилиян-шан-шанни Тангритоғ деб билмоқ ҳақиқатга яқин бўлади.

⁸⁵ Матннинг ушбу жойида келтирилган шарҳда шундай ёзилган: «Дастлаб Ғузер (Рузие / Юэчжи)ликлар Дунхуангнинг шарқ томонида ва Чилиян тоғининг ғарбида яшаган. Дунхуанг ҳозир Шачжоу (Қумли вилоят маъносини англатади) деб аталади. Чилиян тоғи Ганчжоунинг жануби-ғарбида жойлашган». Ушбу шарҳдаги Ганчжоу ҳозирги Ганьсу ўлкасидаги Чжангйе вилоятига тўғри келади. Бизнинг тадқиқотларимизда «Дунхуанг» ва «Чилиян» тоғлари Тангритоғ (Тянь-шан)нинг Шарқий Туркистон қисмида жойлашганлиги тасдиқлаб ўтилган [Ходжаев А. Из истории древних тюрков... С. 95-153].

⁸⁶ Нан-шан (南山 – Жанубий тоғ) топоними ҳақида юқорида сўз юритилди. Аммо бу ердаги жанубий тоғ ҳозирги Урумчи шаҳри яқинидаги Нан-шан бўлиши керак.

⁸⁷ Шяюй диминг каюлу. С. 332.

кемаларда боришади. Бу давлатда ҳукмдорларнинг бош сурати туширилган кумуш танга ишлатилади. Ҳукмдор оламдан ўтса, янги ҳукмдорнинг бош сурати туширилган янги танга зарб эттирилади. Териларга қатор қилиб ёзилган ёзувлар билан китоблар битилади. //1138(1138)/56/ Уларнинг ғарбида Тазик (Диеужие / Тяочжи⁸⁸), шимолида Йамтсат (Янцай) ва Рим (Лишюан / Лисюань 黎軒)⁸⁹ жойлашган.

//1139(1139)/6a/ Тазик (Тяочжи 條枝) Ансиек (Анши) нинг ғарбида бир неча минг ли нарида жойлашган бўлиб, [унинг худуди] Ғарбий денгиз (Шихай 西海)га⁹⁰ бориб такалади,

⁸⁸ Диеужие (Dieu-jie, Diau-jie 條枝, зам. талаф. Tiaozi / Тяочжи) давлат ва халқ номи. Вэй (сулоласи) тарихида (Вэйшу) «Персия давлати (Bosi-guo 波斯国) ... қадимги Диеужие давлати (Tiaozi-guo 條支國)дир. ...унинг тили ва ёзуви туркларникидан катта фарқ қилади», деб ёзилган [Вэйшу. 9702(1320)-6.]. Айрим хитой манбаларда «Тяочжи» топоними Тяовэн (қадимги ўқилишда Диеу-мивен) деб ҳам ёзилади. «Тяочжи» денгиз бўйида, унинг марказий шахри эса баландликда жойлашган. Унга фақат бир томондан борадиган йўл бор, қолган уч томондан йўл йўқ. Тяочжининг пулида (тангасида) бир одамнинг боши акс эттирилган [Тунгдянь (Қонун-қондалар ва урф-одатлар баёни) 3 жилдан иборат. Чангша, 1995. 3-жилд. 2732-2733-6.].

«Цихай»да ёзилишича, Тяочжи давлат ва ер номи бўлиб, у ҳозирги Ироқ ҳудудида бўлган. Мил. 97 йилда ушбу мамлакатга хитой элчиси Ган Ин келиб кетган [Цихай. 836-6.]. Шинжян тарихи дугати (Шинжян лиши цидян) номи дугатда ушбу атама Тигр ва Евфрат дареларининг қуйи оқимидаги жой номидир, деб кўрсатилган [Шинжян лиши цидян. 303-6.].

«Шижи» даги Фарғонага оид маълумотларнинг уйғурча таржимасида «Тяочжи» атамасига берилган шарҳда у «тожик», «тазик» сўзининг хитойча транскрипцияси эканлиги ва у арабларнинг «той» қабиласи номидан келиб чиққанлиги ёзилган. Шу билан бирга маъмур шарҳда туркий тилда сўзлашувчи қабилалар ғарб томондан келган араб мусулмонларини «тазик» деб аташганлиги, хитойлар эса буларни «дайдзиек» (зам. ўқ. даши 大食), тяочжи деб номлаганлиги, кейинчалик ғарб томондан келган ва форсий тилда сўзлашганларнинг ҳаммаси маҳаллий халқ тилида тажик деб аталганлиги айтилган [Тарихий хотиралар. 521-6.].

⁸⁹ Матнда берилган шарҳда Лишюан (Лишян деб ҳам ўқилади). Хан (сулоласи) тарихида Лижян (黎堅) деб ёзилган. Бу Дайдзиек (зам. ўқ. Дачин 大秦) давлати демакдир. Ушбу давлат Ғарбий денгизнинг (Каспий денгизи) ғарб томонида жойлашган, деб айтилган. Н.Я.Бичурин таржимасида Лишюан топоними «Лигань» деб транскрипция қилинган ва унга шарҳ берилмаган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 155]. «Цихай»да ёзилишича, Дачин ва Лишюан синонимлар бўлиб, улар Рим давлатининг ҳар хил хитойча номларидир. Мил. 395 йилда Рим давлати бўлиниб кетганидан сўнг, Дачин Шарқий Рим давлатининг номи сифатида ишлатилган [Цихай. 625-6.]. Лишюан (Лисян) топоними Румнинг хитойча номи эканлиги «Фарғона таъкираси»нинг уйғурча таржимасига берилган 19 рақамли шарҳда ҳам кўрсатилган [Тарихий хотиралар. 521-6.].

⁹⁰ Бу ерда Шихай (русча транскрипцияда Шихай 西海 – Ғарбий денгиз) Ўрта ер денгизи маъносига ишлатилган. Н.Я.Бичурин ҳам шундай кўрсатган. Мантиқан олиб қараганда ҳам, Ансининг ғарбида ундан бир неча минг ли (1 ли = 576 м) наридаги денгиз Каспий ёки Орол бўлиши мумкин эмас. Умуман олганда, қадим замонда хитойлар денгизлар ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлмаганлиги боис ўз мамлакатларининг ғарб томонидаги денгизларни, жумладан Форс кўрфазини, Қизил денгиз ва бошқаларни Шихай деб аташган [Цихай. 1832-6.]. Матнинг маъносидан келиб чиқмасдан, Шихай атамасини Каспий ёки Орол денгизи деб тушуниб бўлмайди.

иклими иссиқ, ҳавоси нам, [одамлари] деҳқончилик қилади, гуруч экади. [У мамлакатда] бир катта қуш бор экан, тухумининг йириклиги қўшалок муштдек келади. Аҳолиси катта, кўпинча майда амалдорлар оркали идора қилинади. Ансиек (Анши) ажнабийларга итоат қилади, [унинг одамлари] сеҳрғар келади. Ансиек (Анши 安息)даги қарияларнинг айтишига кўра, Тазик (Тяочжи) [мамлакат]ида Риоук дарёси (Riouk-shui, зам. ўк. Рўшуй /Ro-shui 弱水) ва Шивангму (西王母 – «Ғарбий ҳукмдор-она» демакдир – А.Х.) бор, лекин уларни ҳеч ким кўрмаган, деб ҳикоя қилишади.

/1139(1139)/66/ Бактрия (Дайғи / Дашя) Буюк Фарғона (Дай-юан) [давлати]нинг жануби-ғарбида 2000 *ли* (1152 км)дан кўпроқ масофа нарида ва Амударё (Гйшуй 鳩水)нинг жанубида жойлашган. Ушбу мамлакат [аҳолиси] деҳқончилик билан шуғулланади, деворлар билан ўралган шаҳарлар ва иморатлар мавжуд. Урф-одатлари Буюк Фарғона (Дай-юан)дан фарк қилмайди, олий ҳукмдори йўк, аксарият шаҳарлар ва қишлоқлар маҳаллий бошлиқлар томонидан идора қилинади. Унинг қўшинлари кучсиз, урушдан кўрқишади, лекин [одамлари] савдо ишларига чакқон. Шунинг учун ҳам улут гуз-ер (дай-рузие / да-юэчжи)ликлар /1139(1139)/7a/ ғарбга бориб, улар устидан ғалаба қилган ва маҳаллий аҳолисини ўзларига фуқаро қилиб олган⁹¹. Бактрия (Дайғи / Дашя)нинг аҳолиси кўпи билан 1 миллионга яқин.

⁹¹ Ушбу хабар асл матнда «及大月氏西徙攻败之臣畜大夏» иероглифлари билан келтирилган. Н.Я.Бичурин таржимасида у «Когда Большос Юэчжи, идучи на запад, разбил их, то они подпались Дому Дахя», деб таржима қилинган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С.156]. Н.В.Кюнёр таржимаси ҳам мазмунан шу иборага яқин: «Когда Большие Юэчжи переселились на запад, то Дася напали на них, разбили и целиком подчинили», деб таржима қилган [Кюнёр Н.В. Китайские известия о народах... С.110].

Ушбу таржималарда мазкур маълумот Бактрия (Дашя) улуг гузерликлар (дай-рузиеликлар)га ҳужум қилиб, уларни мағлубиятга учратган ва ўз фуқароларига айлантирган, деган маънода тушунилган. Бу икки таржимадаги ўхшашлик Н.В.Кюнёр Н.Я.Бичурин таржимасига асосланганлигидан далолат беради. «Шижи»даги «Фарғона тақрирасининг уйғурча таржимасида бу хабар улуг гузерликлар (дай-рузиеликлар) Бактрияга ҳужум қилиб, уни эгаллаб олган, деган маънода акс эттирилган. Масалан, унда гап «чўнг явчилар ғарбга кўчган вақтида, Бактрияни мағлуб қилиб, ўзларига бўйсундирган экан» шаклида тузилган [Тарихий хотиралар. 493-б.]. Мазкур таржимадаги «чўнг» сўзи «катта», «улуг» маъносини билдиради. Биз ушбу маълумотнинг барча таржималарини атрофлича ўрганиб чиққандан сўнг, уйғурча таржима тўғри қилинган, Н.Я.Бичурин ва Н.В.Кюнёрлар асл матндаги ибора мазмунини нотўғри тушунишган, деган хулосага келдик.

Унинг пойтахти Лампиуе (Лампиват, зам. ўқ. Ланши – Балх)⁹² шаҳри деб аталиб, ундаги бозорларда ҳар хил моллар сотилади. Унинг жануби-шаркида Шэнду-гуо (身毒國 – Ҳиндистон давлати)⁹³ жойлашган.

/1139(1139)/76/ [Чжанг] Чян «камина Бактрия (Дайғиа / Дашя)да бўлганимда Чюнг (𐰽𐰺𐰍) ⁹⁴ [тоғида ўсадиган] бамбукдан ясалган ҳасса таёқ ва Шу (蜀) [ўлкасидан чиқадиган] мато кўрдим. ...⁹⁵ /1140(1140)/8a/ Булар қаердан олиб келинди, деб сўраган эдим, Бактрияликлар [менга] бизнинг савдогарларимиз Шэнду (Ҳиндистон)дан олиб келишган, деб жавоб бердилар. Ҳиндистон Бактрия (Дайғиа / Дашя)нинг жануби-шаркида бир неча минг *ли* нарида жойлашган. Ушбу [мамлакатда халқ] Бактрия (Дайғиа / Дашя)га ўхшаш деҳқончилик билан шуғулланади, аммо ерлари пастлик, ҳавоси нам ва иссиқ. Айтишларига қараганда, у ердаги одамлар фил устига миниб олиб, жанг қилишади. Ушбу давлат денгиз қирғоғида жойлашган эмиш. [Мен, Чжанг] Чяннинг мўлжаллашича, Бактрия (Дайғиа / Дашя)дан Хан [давлати]гача бўлган масофа 12 минг *ли* (6912 км). Бактрия (Дайғиа / Дашя)дан жануби-ғарбий йўналишда Ҳиндистонгача яна бир неча минг *ли* масофа бор. Шу (Сичуан)⁹⁶нинг нарсалари бу диёрга келтирилганлигига қараганда, ундан Сичуан [ўлкаси] узок эмас. Бактрия (Дайғиа / Дашя)га элчи юбориш керак бўлса, кианг (чянг)лар [мамлакати] оркали юришга тўғри келади, аммо бу [йўл] хавfli ва оғир, кианг (чянг)лар ўтказмайди. Сал шимолга қараб юрилса, *хунлар* ушлаб қолади. Сичуан [Ҳиндистон] оркали сафар қилиш қулай ва бехатардир.

⁹² Қадимги ўқилишда Лампиуе, Лампиват (Lam-piue, Lam-piwet), замонавий талаффузда Ланши (Lan-shi), хитой тарихчиларининг ёзишича, Балх шаҳрига тўғри келади. Ўрта асрларда битилган хитой манбаларида ушбу шаҳар Божаланг, Танг сулоласининг янги тарихида («Син Тангшу») Бэнлочжоу деб аталган [Тарихий хотиралар. Урумчи, 1989. 522-6].

Аслиятнинг шу жойига берилган шарҳда Шэнду Тиенлам (T'ien-lam, зам. ўқ. Тяньлан 天竺, 天竺), Бюодаху (Biao-da-hu, зам. ўқ. Футуху 浮圖胡) деб ҳам номланиши ва Кунлун тоғининг жанубида ёки Дай-рузненинг жануби-шаркида жойлашган буюк давлат эканлиги, унинг одамлари фил устида жанг қилиши, лекин аҳолиси нисбатан жанговар эмаслиги, Будда ҳайкалига сажда қилиши ёзилган.

⁹⁴ Чюнг – Хитойнинг Сичуан ўлкасидаги тоғ номи.

⁹⁵ Ушбу қисқартирилган жойда Ҳиндистонга оид изоҳлар келтирилган. Уларда зикр этилишича, хитой манбаларида учрайдиган Шэнду (身毒), Тяньчжоу (天竺), Фулуху (Бюодаху 浮圖胡) топонимлари Ҳиндистонга нисбатан ишлатилган.

⁹⁶ «Шу» атамаси Марказий Хитойдаги Сичуан ўлкасининг қисқача номидир.

Тангри ўғли (Тянзи, Хан императори) бу гапларни эшитиб, Буюк Фарғона (Дай-юан), Бактрия (Дайғиа / Дашя), Парфия (Ансиек, Анши) йирик давлатлар экан, кимматбаҳо нарсалар кўп, Хитой (Чжунгуо)га ўхшаб, деҳқончиликка асосланган экан, лекин кўшинлари заиф, Хан [давлати]нинг нарсаларини яхши кўрар экан, уларнинг шимолидаги Улуғ Ғузёр (Дай-рузие / Да-юэчжи) ва Кангкия [давлатлари]нинг /1140(1140)/86/ кўшинларини ўз манфаатимиз йўлида ишга солишимиз мумкин экан, агар шундай бўлса, ерларимизни камида 10 минг *ли* (5760 км) наригача кенгайтириш, таржимонлар орқали [маҳаллий] халқларнинг урф-одатларини ўзгартириш, меҳр-шафқатимизни тўрт денгиз (океан – Х.А.) оралиғига тарқатиш мумкин бўлади, деб ўйлаб қолди.

Шу сабабли Тангри ўғли [Чжанг] Чяннинг сўзларини маъқул топиб, у таклиф қилганидек, Сичуан ва Чянвэй [вилоятларидан ғарбга] элчилар юбориш ҳақида буйруқ берди. Элчилар 4 гуруҳга бўлиниб, сафарга отланди. Уларнинг бири Манг, иккинчиси Ран, учинчиси Ши, тўртинчиси Чюнг виллоятларидан йўлга чиқди. Буларнинг ҳар бири 1-2 минг *ли* (576-1152 км) йўл юрди. Шимол томонга қараб юрганлари тиейлар (ди)⁹⁷ юрти Зуо⁹⁸, жануб томонга қараб юрганлари Кунминг (Kun-ming 昆明)⁹⁹ деган жойларда ушланиб қолди.

Кунминг атрофидаги жойларда бош ҳукмдор йўқ экан, маҳаллий халқ ўғирлик ва талончилик, одам ўлдириш билан шуғулланар экан. Хан /1140(1140)/9а/ элчиларига йўл бермас экан. Лекин у ерларнинг ғарбида, тахминан минг *ли* (576 км)

⁹⁷ Тией (tiei 越), зам. ўқ. ди – *хитойлар* тилидаги этник ном, унинг билан аталганлар ўзларини жапдей ёки жапдей (Jap-diei, Jap-dei), зам. ўқ. хэчжи (he-zhi) деб аташган. Ди иероглифи хитойнинг шимолий ва ғарб томонида яшаган туркий халқлар номини ёзиш учун ишлатилган ди иероглифидан фарқ қилади. У бундан 3-4 минг йиллар илгариги даврга оид тош ва суяклардаги ёзувларда учрайди. Тиейлар кюнг (чянг)лар билан ёнма-ён яшаган. Айрим хитой олимлари тиейлар билан чянглр аслида бир халқ бўлган, деб қарайдилар. Хан империяси ғарбга элчи юборганда, улар ҳозирги ХХРдаги Сичуан ўлкасининг шимолий ва ғарб томонида яшаган [Ванг Чжунгхан. Чжунггуо минзу ши (ХХР халқлари тарихи). Пекин, 1994. 261-б.]. Матига берилган шарҳда «тией» ёнвойларнинг номи, деб айтилган.

⁹⁸ Матининг ушбу жойига берилган шарҳда Зуо жой номини англатади, у қадимги *хитойлар* юртининг шимоли-ғарбида жойлашганлиги ёзилган.

⁹⁹ Кунминг номи билан аталадиган бир неча жой мавжуд. Бу ерда тилга олинган Кунминг ҳозирги Хитойнинг Сичуан ўлкасидаги бир виллоят номи.

масофа нарида, [халки] фил минадиган Дянюз¹⁰⁰ деб аталадиган бир давлат бор экан. Сичуанлик савдогарлар сотиш ман этилган молларни у ерга олиб боришар экан. Шу боис Бактрия (Дайғиа / Дашя)га борадиган йўлни билмоқ учун Дян[юз] давлати билан алоқа ўрнатишга ҳаракат қилди. Аввалига Хан [сулоласи] жануби-ғарбдаги ёввойилар билан боғланмоқчи бўлди. Аммо барча ҳаракатлари беҳуда кетиб, йўл ҳамон очилмаганлиги сабабли бу фикрдан воз кечди. [Чжанг] Чяндандан Бактрия (Дайғиа / Дашя)га бориш мумкинлигини эшитиб, жануби-ғарбдаги ёввойилар билан алоқа ўрнатиш масаласини қайта кўтарди. [Чжанг] Чянга шаовэй унвонини бериб, унга бош қўмондон билан бирга *хунларга* қарши ҳужумда қатнашишни буюрди. Сабаби – унинг ўт-ўлан ва сув бор жойларни билиши қўшин учун қулай эди. [Урушдан кейин Чжанг] Чянга буованг-хоу (博望侯 – билимдон тўра) унвони тақдим этилди. Бу воқеа [У-дининг тахтга ўтирганига] 6 йил бўлганда (мил. авв. 123 й.) содир бўлди. Шу йилдан кейинги йилда (мил. авв. 122 й.) [Чжанг] Чян вэйвэй¹⁰¹ унвонига эга бўлиб, қўмондон Ли [Гуангли] билан бирга Юбэйпинг¹⁰² [вилояти]дан йўлга чиқиб, *хунларга* қарши уюштирилган ҳужумда қатнашди. *Хунлар* қўмондон Ли [Гуангли]ни кўршаб олди, кўп лашкарларимиз нобуд бўлди. [Чжанг] Чян вақтида ёрдамга етиб келолмаганлиги учун ўлим жазосига маҳкум этилган эди. [Бироқ у] пул эвазига қутулиб, оддий фуқаро бўлиб қолди. /1140(1140)/96/ Шу йили Хан [сулоласи] *хунларга* қарши отлик қўшин юбориб, [уларнинг] ғарбий шаҳри (Шичэнг 西城)ни вайрон қилди. [Шу боис] бир неча ўн минг киши Чиян (祁連 – Тангритоғ) тоғларига кетишга мажбур бўлди. Кейинги йили

¹⁰⁰ Дянюз (қадимги ўқилишда Тянживат) ҳозирги ХХРнинг Юннан ўлкасидаги бир вилоятнинг номи [Цихай. 891-б.].

¹⁰¹ Вэйвэй (衛尉, 卫尉) – сарой соқчилари бошлиғига берилган ҳарбий унвон. Хан сулоласи даврида 9 вазирликнинг бири ҳисобланган. Император саройининг ҳимоясини таъминлайдиган идора бошлиғи ҳам шу унвонга эга бўлган [Чжунгуо лидий гуанчжи цидян. 93-б.].

¹⁰² Юбэйпинг (右北平 – шимоли-ғарбий текислик ёки дала маъносини англатади) – ҳозирги ХХРнинг шимоли-шарқий қисмидаги (Манчжурия) Ляонин ўлкасининг жануби-ғарбидаги ерларига тўғри келади [Цихай. 157-б.].

[хунлар хукмдори] Ғуэнья (Хунъя 浑邪)¹⁰³ одамлари билан Хан [сулоласи]га таслим бўлди¹⁰⁴. Жинчэнг, Хэши [йўлаг]и ва унинг ғарб томони, Жанубий тоғ (Нан-шан) каби жойлардан Шўр кўл (Янчи)гача бўлган жойларда хунлар қолмади. Фақат ахён-ахён уларнинг кузатувчилари кўриниб турди. Кейинги икки йил давомида Хан [сулоласи] хунлар Тангрикутини (хоконини) кумликнинг шимолига чекинишга мажбур қилди. Шундан кейин Тангри ўғли бир неча марта [Чжанг] Чяндан Бактрия (Дайғиа / Дашя) томондаги аҳволни сўради. [Чжанг] Чян фурсатдан фойдаланиб, сўзлади:

«Камина хунлар орасида яшаганимда, Асуэн (Усун) хукмдорининг (ванг) исми Кунмак (зам. ўк. Кунмуо) деб аталишини эшитдим. Кунмакнинг отаси хунларнинг ғарбида кичик давлат ташкил қилган экан. Хунлар хужум қилиб, унинг отасини қатл қилган, янги туғилган Кунмакни далага ташлаб кетишган. Гўшт тишлаб олган бир қуш унинг устида айланиб учиб юрганида, бўри келиб, уни эмизган. [Буни] эшитган Тангрикут, болани фаришталар асрабди, деб ўйлаб, уни боқиб катта қилган. Кейин уни кўшинларга кўмондон қилиб урушга юборган. [Кунмак] кўп марта ғолиб бўлган. [Шундан кейин] Тангрикут унга отасининг фуқароларини бериб, /1141(1141)/10a/ ғарбий шаҳарларни химоя қилиш вазифасини топширган. Кунмак бу фуқароларни тарбиялаб, атрофдаги кичик вилоятларни қўлга олган ва бир неча юз минг кишидан иборат жанговар кўшин ташкил қилган. Тангрикут оламдан ўтгандан сўнг, Кунмак одамларини бошлаб узоққа бориб жойлашган ва хунлар саройига итоат қилишдан бош тортган. Хунлар отлик кўшин юбориб, унга хужум қилиб, ғалабага эришолмаган. [Шундан сўнг] хунлар уни Тангри ўзи қўллабди, деб ўйлаб, ундан узоқроқ туриб, куч ишлатмасдан назорат қилишга ҳаракат қилган.

¹⁰³ Ғуэнья / Ғуэп-уя, Ғуэнья / Ғуэп-йя/ деб ҳам ўқилади, зам. ўк. Хунъя / Hunxie /, Н.Я. Бичурин таржимасида Хуньше) — хунлар хоконининг исми.

¹⁰⁴ Қуйида таржима учун жалб этилган «Тунҗян жиши бэнмуо» («Мухим тарихий воқеалар баёни») номли манбада мил.авв. 115 йилда (Юандингнинг 2-йили) Қуншар-хан (Хунъя-ванг)нинг Хан империясига таслим бўлганлиги, хунларнинг аксарият қисми Ички Монғолия даштининг шимолига чекиниб кетишга мажбур қилинганлиги ва Лобнор кўлининг шарқ томони хунлардан бўшатилиб, ғарбий мамлакатларга йўл очилганлиги зикр этилган.

Хозир Тангрикут Хан [сулоласи] томонидан сикиб кўйилди. Шу боис Ғуэннга (Ғуэн-җеа, Ғуэн-җа / зам. ўк. Хунъя 渾) заминиди одам қолмади. Ёввойилар Хан [мамлакатининг] молларини яхши кўради. Агар шундай бир вақтда Асуэн (Усун)га кўп пул ва қимматбаҳо совғалар юбориб, шарқдаги Ғуэннга (Хунъя) юртига кўчиб келишга ва Кунмакни Хан [сулоласи] билан ака-укалик муносабатларини ўрнатишга даъват этсак, у албатта кулоқ солади. Агар у биз ўйлагандек иш тутса, [биз] *хунларнинг* ўнг қўлини чопиб ташлаган бўламиз. Асуэн (Усун) билан бирлашиб олсак, унинг ғарбидидаги Бактрия (Дайғи / Дашя) каби давлатларнинг ҳаммасини ўз томонимизга тортиб, уларни ташқи фуқароларимизга айлантира оламиз».

Император У-ди [Чжанг Чянинг] фикрини тўғри топиб, унга сарой соқчилари бошлиғи лавозимини инъом этди ва унинг ихтиёрига 300 киши, ҳар бир кишига иккитадан от, 10 мингдан ортиқ қора мол, қўй, бир неча минг тилло пулга ярайдиган олтин-кумуш, ипак матолар каби бойликлар бериб, /1141(1141)/106/ элчилик дастаги бўлган амалдорларни унга ёрдамчи қилиб, [Чжанг Чяни] сафарга жўнатди, атрофдаги давлатларга ёрдамчи элчилар юборишни буюрди.

[Чжанг] Чян Асуэн (Усун)га етиб борганида, Асуэн (Усун) ҳукмдори Кунмак Хан [сулоласи] элчисига *хунлар* Тангрикутини кутиб олгандек ҳурмат билдирди. Чжанг Чян бундан бироз хижолат бўлди. Аммо у ёввойилар мол-дунёга ўч эканлигини билиб, айтди: «Тангри ўғли (Хан ҳукмдори) совғалар инъом қилди, агар бунинг учун унга таъзим қилиб, ташаккур билдирмасалар, совғаларни қайтариб олиб кетамиз», деди. Кунмак дарҳол ўрнидан туриб, таъзим қилиб, совғаларни қабул қилиб олди. Бошка ишлар ҳам қонун-қоидага мос ҳолда бўлди. Чжанг Чян [Хан] императорнинг мақсадини баён айлаб, «агар асуэн (усун)ликлар шарқдаги Ғуэннга (Хунъя) заминига кўчиб борсалар, Хан [императори У-ди] Кунмакни куёв қилиб олади», деди. Бу вақтда Асуэн (Усун) давлати иккига бўлиниш арафасида, ҳукмдор эса қариб қолган, [у] Хан давлатининг қанчалик узоқда эканлигидан, унинг қатъи ёки кичиклигидан хабарсиз ва шу боис кўпдан бери *хунларга* итоат қилиб

келаётган эди. Унинг устига [Асуэн] *хунларга* яқин жойлашганлиги туфайли вазир ва беклар улардан кўриқиб, шарққа кўчишга розилик бермадилар. [Асуэн] ҳукмдори уларни мажбурламади. Чжанг Чян [ундан] аниқ жавоб ҳам ололмади.

Кунмакнинг ўндан ортиқ ўғиллари бўлиб, уларнинг ўртан-чиси Дайлук (зам. ўк. Далу) қобилиятли, кўшинга қўмондонлик қилишга қодир. У 10 минг чавандозга бошлиқ бўлиб, бошқа бир ерда туради. Тахт меросхўри Дайлукнинг акаси ҳисобланар эди. Лекин у бевақт оламдан кўз юмди. Валиахднинг Дзиемцию (зам. ўк. Сенчю) исмли бир ўғли бор. Валиахд ўлимидан олдин отаси Кунмакка «Мен ўлсам, албатта /1141(1141)/11a/ Дзиемцию валиахд бўлиб қолсин, бунинг учун бошқа одам тайинланмасин», деб айтган экан. Кунмак унга ачиниб, розилик берган экан. Валиахд ўлгандан кейин, Дзиемцию валиахд этиб тайинланди. Бундан каттиқ хафа бўлган Дайлук оға-иниларини тўплаб, лашкар тортиб, исён кўтариб, Дзиемцию ва Кунмакка ҳужум қилмоқчи бўлди. Кунмак Дайлукнинг¹⁰⁵ Дзиемциюни ўлдириб қўйишидан андиша қилиб, уни ўн мингдан ортиқ чавандоз билан бошқа ерга жойлаштириб қўйди. Кунмакнинг ўзи ҳам ўн мингдан ортиқ чавандоз билан ўзини муҳофаза қилмоқчи бўлди. Натижада аҳоли уч қисмга бўлиниб кетди. Гарчи хонлик асосан Кунмак томонидан бошқарилса ҳам, лекин у Чжанг Чян билан битим тузишга журъат этолмади.

Шундан кейин [Чжанг] Чян Буюк Фарғона (Дай-юан), Кангкия (Кангжюй), Улуғ Ғузёр (Дай-рузие / Да-юзчжи), Бактрия (Дайгя / Дашя), Ансiek (Анши, Парфия), Ҳиндистон (Шэнду), Хўтан (Ғивадян / Юйтян), Жанмисей (Ханми)¹⁰⁶ ва бошқа яқин қўшни давлатларга ёрдамчи элчиларни юборди. Асуэнликлар йўл бошловчи ва тилмоч қўшиб, Чжанг Чянни ватанига кузатиб қўйдилар. Асуэн (Усун) бир неча ўн кишини бир неча ўн от билан ташаккур билдириш ва унинг [Хан мамлакатининг] катталигини билиш мақсадида Чжанг Чян билан бирга юборди.

Чжанг Чян қайтиб борганидан кейин, тўққиз вазирлик

¹⁰⁵ Дайлук маҳаллий халқ тилида Дайрук ёки Дейрук бўлиши мумкин.

¹⁰⁶ Жанмисей (зам. ўк. Ханми) топоними ушбу маълумотнинг уйғурча таржимасида Дандон ўйлуқ (Кима) деб ёзилган.

(жючинг)¹⁰⁷ даражасидаги катта вазифага тайинланди. Бир йилдан кўпроқ вақт ўтгандан сўнг, у вафот этди. Асуэн (Усун) элчилари /1141(1141)/116/ Хан мамлакатининг аҳолиси кўп ва бой эканлигини кўриб, қайтиб борганларида ўз ҳукмдорига ушбу мамлакат ҳақида маълумот бердилар. Шундан кейин Асуэн (Усун) Хан сулоласига ҳурмат ва эътибор билан қарайдиган бўлди. Яна бир йилдан кейин Чжанг Чян юборган элчилар Бақтрия (Дайғи / Дашя) ва унинг атрофидаги давлатлар билан алоқа ўрнатиб, уларнинг ташаккур билдириш учун юборган элчиларини бирга олиб, [Хан ҳудудига] қайтиб келди. Шундан кейин [Хитойнинг] ғарбдаги ва шимолдаги давлатлар билан Хан [давлати] ўртасида алоқа ўрнатилди. Шундай қилиб, Чжанг Чян [хитойлар учун ғарбий мамлакатларга борадиган] йўл очди¹⁰⁸. [Чжанг Чяндан] кейин ғарбий мамлакатларга юборилган элчиларнинг ҳаммаси ишонч рамзи сифатида буованг-хоу¹⁰⁹ унвони билан чет элларга юборилдилар. Улардан кейин чет элликлар ҳам [ушбу унвонга] ишонч билдирдилар.

Буованг-хоу Чжанг Чян оламдан ўтгандан кейин, *хунлар* Хан [давлати] Асуэн (Усун) [хонлиги] билан алоқа боғланлигидан ғазабланиб, унга ҳужум қилмоқчи бўлди. [Аммо] Хан элчилари Асуэн (Усун)га ва унинг жануб томонидаги Буюк Фарғона (Дай-юан), Дай-рузие ва уларга тегишли юртларга

¹⁰⁷ Жючинг (九纘) – 9 та олий даражали сарой амалдорларининг умумий номи бўлган [Чжунгуо лидай гуанчжи цидан. 24-б.]. Уни 9 вазирлик ёки 9 вазир деб ҳам таржима қилиш мумкин.

¹⁰⁸ Матнининг ушбу жойига берилган шарҳда илгари ғарбий мамлакатлар хатарли жойлар эди ва уларга Хан давлатидан борадиган йўл йўқ эди, деб ёзилган. Аммо ўтган аср давомида амалга оширилган тадқиқотлар ва археологик топилмалардан маълумки, Чжанг Чянга қадар қадимий Хитойдан Шарқий Туркистон орқали Ғарбий Туркистонга, Жанубий Осиё ва Яқин Шарққа, Европа мамлакатларига борадиган йўллар бўлган. Бироқ улар орқали амалга оширилган савдо ишлари туркистонликлар қўлида бўлган. Миллоддан аввалги VI-V асрларда Хитойда тўқилган ипак матолар Европа мамлакатларида, жумладан Румда пайдо бўлганлиги бунинг далили бўла олади [Буюк ипак йўли қачон пайдо бўлган? // «Moziydan sado», № 1, 2004, 34-37-б.]. Шунинг учун аслиятдаги «Чжан Чян йўл очди» деган маълумотни ғарбий мамлакатларга борадиган йўллари илк бор Чжанг Чян очди, деб тушуниб бўлмайди. У бу йўлни Хан давлати учун илк бор очди, деб тушуномок лозим. Акс ҳолда хатога йўл қўйиш мумкин.

¹⁰⁹ Матнда берилган шарҳда чет эллар учун «буованг-хоу» (博望侯) унвони чин кўнгил ва ишонч рамзи сифатида ишлатилади, деб зикр этилган. Ушбу унвон «Шижининг уйгурча танланма таржимасида «биғи тўра» деб аталган [Тарихий хотиралар. Урумчи, 1989. 500-б.].

элчилар юборилганлигидан хавотирланиб, Асуэн (Усун) [Ханга] элчи юборган, отлар совға қилган ва [Хан] маликасига уйланиб, [Хан императори билан] оға-ини муносабатини ўрнатишга мажбур бўлган бўлса керак, деб ўйлаб колди.

Тангри ўғли [У-ди] вазирларини йиғиб, улар билан масла-хатлашди. Вазирлар «аввал тўёнани олиш керак, /1142(1142)-/12a/ ундан кейин кизни юбориш мумкин», деб айтишди.

Олдин Тангри ўғли қадимий китоблар асосида фол очирган эди. [Шунда фолбин] «афсонавий отларни (шэнма 神馬) шимоли-ғарбдан олиб келиш мумкинлигини айтган. [Тангри ўғли] Асуэн (Усун)дан яхши отлар олганида, бу отларни Тангри отлари (Тян-ма 天馬) деб атади. Лекин [Тангри ўғли] Буюк Фарғона (Дай-юан) [давлати]нинг консимон тер чиқарадиган отлари бундан ҳам бақувват ва зотдорлигини кўрганида, Асуэн (Усун) отларини узок ғарб отлари, Буюк Фарғона (Дай-юан) отларини эса Тангри отлари (тянма) деса тўғри бўлади, деб айтган»¹¹⁰.

¹¹⁰ Маъмур маълумот аслиятда қуйидагича ёзилган:

初天子發書易 (漢書音義曰發書易以卜)云神馬當從西北來得烏孫馬好名曰天馬及得大宛汗血馬益壯更名烏孫馬曰西極名大宛馬曰天馬云.

Н.В.Кюнер уни «Вначале сын неба открыл, что в «И [цзинь]» и «Шу [цзинь]» говорится, что священные лошади должны прибывать (приходить) с северо-запада. Достав усуньских лошадей, полюбили их и назвали «небесными лошадьми».

Когда получили лошадей с кровавым потом, ещё более крепких, переименовали им имя, назвали усуньских лошадей «западный предел», даваньских же лошадей назвали «небесными лошадьми», деб таржима қилган. Аммо ушбу таржимадаги «И [цзинь]» и «Шу [цзинь]» сўзига берилган 54 рақамли шарҳда «По справкам [Пэй] Инь, «Ханьшу инъи» говорится: «Открыл «И[цзинь]» для гадания», деб ёзилган [Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961. С. 117]. Шунинг билан олим маълумотдаги асл маънодан бироз чекинган. Асл матнда майда ёзув билан «фа-шу-йи» (發書易) сўзига берилган шарҳни олим тўғри тушуна олмаган бўлиши мумкин. Ушбу шарҳда келтирилган «Ханшу йингйи юэ» (漢書音義曰) жумласини «Хан [сулоласи] тарихидаги иероглифларнинг ўқилиши ва маъноларига бағишланган шарҳлар»да айтилишича, деб тушуниш тўғри бўлади. Ундан кейинги «фа шуйи йнлу» (發書易以卜) сўзини эса қадимги китоблар асосида фол очириш деб тушуниш керак [Цихай. 2036-б.]. Биринчидан, бу сўзда ишлатилган «фа» (發) иероглифини «ўқиш», «кўриш» эмас, балки бирор ишни бажариш маъносига тушуниш лозим. Иккинчидан, шарҳда «Ханшу йингйи»да «фа-шу-йи» (發書易) сўзи «фол очишдир» (以卜), дейилган. Хитой тилининг катта луғатида «пу» (pu 卜) иероглифи қадим замоналарда тошбоқанинг устидаги қосасимон суягини оловда қуйдириб, унинг ёрилишига қараб фол очишни билдиради», деб ёзилган [Ханюй дазидян. 1-жилд, 91-б.].

Н.Я.Бичурин таржимасида бу маълумот учрамайди. Аммо у шунинг давоми сифатида келтирилган «Китайское правительство после побед над хуннами в 121 году...», деган маълумот биз таржима қилаётган матнда йўқ [Бу ҳақда қаранг: Бичурин Н.Я. Собрание сочинений... Алматинское изд. Т. 2. С. 162]. Н.В.Кюнернинг таржимасида ҳам у учрамайди [Кюнер Н.В. Китайские известия о народах ... С.117].

Шундан кейин Хан сулоласи Лингкиянинг (Лингжюй 令居)¹¹¹ ғарбида девор курди, ғарб ва шимолдаги давлатлар билан алоқа қилиш учун аввалига Тсиэу-дзиван (Tsiəu-dziwan, зам. ўқ. Жючюан 酒泉) вилоятини таъсис қилди¹¹², кейин Ансиек (Парфия), Яамтсат (Янцай), Лиган (Рим), Диеужие (Тяожи, Тазик) ва Шэнду (Ҳиндистон)га элчилар юборди. Тангри ўғли Фарғона отларини (юанма 宛馬) яхши кўриб, [уларни олиб келиш учун] кетма-кет элчилар юборди. Ҳар гал юборилган элчилар кўпи билан бир неча юз киши ҳамроҳлигида сафарга отланган. Улар ўзлари билан олиб борган совға-саломлар буованг-хоу [Чжанг Чян] давридагидан ҳам кўп эди. Кейинчалик бундай ҳаракатлар оддий сафарга айланиб қолди. Хан [сулоласи] йилда бир марта кўпи билан 10 киши, камида 5-6 кишидан иборат элчилар гуруҳини [ғарбий мамлакатларга] юборди. Йироқ элларга кетган элчилар 8-9 йилда, яқин элларга кетганлари бир неча йилда қайтиб келадиган бўлди.

Бу вақтларда Хан [сулоласи] жанубдаги Юэ (越) [давлати]ни йўқ қилди, Шу [мамлакат]нинг ғарби ва жанубидаги ёввойилар бундан кўркиб, [Хан мамлакатига] элчилар юбориш учун ўз ҳукмдорларидан рухсат сўрадилар.

/1142(1142)/126/ Шунинг билан [Хан сулоласи] Йичжоу, Юэсуй, Яангхи, Чэнли, Вэншан¹¹³ вилоятларини ўз таъсири остига олиб, Ансиек (Парфия)га мунтазам қатнов йўли очмоқчи бўлди. Бир йил ичида Бай Шичанг, Лукюэ каби элчилардан иборат ўндан ортик гуруҳни ўз назоратидаги янги вилоятлар орқали Ансиек (Парфия)га юбормоқчи бўлди. Лекин уларнинг

¹¹¹ Лингкиянинг (зам. ўқ. Лингжюй) номи вилоят ҳозирги Хитойнинг Гансу ўлкасидаги Сучжоу шаҳрига тўғри келади. Бу жой илгари хунлар қўлида бўлган. Алматынское изд.

¹¹² Жючюан («ойка булоқ» маъносини англатади) – Ҳаши йўлагидаги вилоят, илгари Хитой ҳудудига қирмаган. Хан сулоласидан аввалги қадимий Хитойни илк бор бирлаштирган Дзисен (зам. ўқ. Чин) давлатининг ғарбий чегаралари мазкур йўлакнинг ҳолчирги маркази Ланчжоу шаҳридан ва Хуангхэ дарёсининг ушбу шаҳардан шимолга қараб оққан irmoғидан нарига ўтмаган. Чин даврида қурилган Булоқ хитой девори ҳам Ланчжоудан шимолга қараб дарёнинг ғарбий қирғоғи билан Ички Монғолия ҳудудигача, сўнгра шарқ томондаги Ляошуй дарёсигача етиб борган эди. Чин давлатининг шимолий ва ғарб томони Хун хоқонлиги ихтиёрида бўлган. Жючюан Хан сулоласи хоқони даврида илк бор эгалланиб, бу ерда шаҳар барпо этилган. Шу боис матнда Жючюан вилояти таъсис этилган, яъни ўз ҳукмронлигини ўрнатган, деб ёзилган.

¹¹³ Йичжоу, Юэсуй, Яангхи, Чэнли, Вэншан каби топонимлар Хитойдан Вьетнам, Лаос, Бирма давлатларига ва Шимолий Ҳиндистон орқали Бактрияга борадиган йўлдаги жой номиари.

ҳеч бири Бактрия (Дайғи / Дашя)га етиб боролмади, чунки улар Кунмингга (昆明)¹¹⁴ борганида ўлдирилди, мол ва пуллари талон-торож қилинди. Шундан кейин Хан [сулоласи] пойтахт атрофида қамок жазосини ўтаётган 3 нафар маҳбусни бўшатиб, уларни Бо (Ba 巴, ҳозирги Чунчин шаҳри) ва Шу (Shu 蜀 – Сичуан ўлкаси) вилоятларидаги бир неча туман аскарларга қўшиб, ҳарбий қўмондон Гу Чанг ва Вэй Гуанг бошчилигида Кунмингдаги ёввойиларга қарши жазо юриши қилди. Вилоятларда Хан элчиларини ўлдирган одамларни қатл этдилар ва асирга олиб қайтдилар¹¹⁵. [Ушбу воқеадан] кейин [Хан сулоласи Бактрияга] яна элчи юборди. Булар ҳам Кунмингда тўсиққа учради ва моллари талон-торож этилди, [Бактрияга] боришнинг иложи бўлмади. Лекин Жючюан [Хэши йўлаги] орқали Бактрия (Дайғи / Дашя)га борадиган йўл очилиб, элчиларнинг бориш-келиши борган сари кўпайди. Натижада чет элларда Хан [мамлакати]нинг пулига ва молларига қизиқиш йўқолди. Буованг-хоу [Чжанг Чян] чет давлатга йўл очганидан ва ҳурматли унвонга эришганидан сўнг, унинг билан бирга борган майда амалдорлар [Хан императорига] мактуб ёзиб /1142(1142)/13a/ чет элдаги ғаройиб ишлар ва уларнинг [Хитойга] бўлган фойда-зарари ҳақида сўз юритиб, [императордан уларни ғарбга] элчи [қилиб] юборишни сўрадилар.

Тангри ўғли [У-ди] бу олис мамлакатларга ўзига яқин одамларнинг боришини хоҳламагани учун, уларнинг истакларини бажо келтирди ва элчилик гувоҳномасини берди. Уларнинг ким ва қандай одам эканлигини суриштирмай, кузатиб бориш учун одам қўшиб, чет элга жўнатди. Шунинг билан алоқалар доирасини кенгайтирди. Бироқ элчилар бориб-келиш жараёнида давлатнинг пул ва молларига хиёнат қилиб, унинг манфаатига хилоф ишлар қилдилар. Тангри ўғли [У-ди] конунга хилоф иш қилган элчиларни жазолади, [улар] келтирган зарарни тўлаттирди, гуноҳини ювишга имкон бериб, яна элчилик вазифасини бажаришга мажбур қилди. Лекин бундай элчилар

¹¹⁴ Ҳозирги Хитой Халқ Республикасидаги жанубий ўлка бўлмиш Юннаннинг маркази.

¹¹⁵ Матннинг шу жойига берилган шарҳда ушбу воқеа Юанфэннинг иккинчи йили, яъни милав. 109 йилда содир бўлганлиги зикр этилган.

фурсатдан фойдаланиб, турли баҳоналар билан [яна] жиноят қилишдан қайтмадилар. Бирга борган амалдор ва аскарлар ҳам чет элнинг ғаройиб ишларини тасвирлаб, кўкка кўтардилар. Кўрганларини батафсил ва олий савияда изоҳлаб берганларга расмий элчилик гувоҳномаси, [нисбатан] камроқ маълумот олиб келганларга элчи ёрдамчиси гувоҳномасини берилди. Иш қилмасдан, гап сотишни яхши билган айрим шахсларнинг омади чопди. Элчи бўлганларнинг қўпчилиги камбағалларнинг фарзандлари бўлганлиги учун, улар [император] совға учун берган нарсаларни чет элликларга арзон нархда сотиб, пулини ўзлаштириб олдилар. Чет элликлар Хан [мамлакатининг] элчиларидан безор бўлди, Хан лашкарлари бу олис жойларга етиб келолмайди, деб ўйлаб, элчиларга озик-овқат бермай, уларни кийин ахволга тушириб қўйдилар. Хан элчилари //142-(1142)/136/ оч қолиб, улардан норози бўлди. Натижада икки томонлама тўқнашувлар юз берди. Крурон (Лоулан 樓蘭) ва Кус (Гуши 姑師)¹¹⁶ кичик давлатлар ҳудудидаги одам яшамайдиган жойлардан ўтадиган йўлларда Ханнинг Ванг Хузэй каби элчилари қароқчиларга дуч келган эди.

[Бунинг устига] хун чавандозлари ғарбий мамлакатларга кетаётган [Хан] элчиларига тўсатдан хужум қиларди. Элчилар баҳслашгандек, кетма-кет [Хан императорига] чет элда ўзлари дуч келган фалокатларни баён қилиб, [улар юртидаги] шаҳарларининг қалъалари бўлса ҳам, ҳарбий кучи ожиз, уларни енгил кийин бўлмайди, деб таъкидладилар. Шунинг учун Тангри ўғли [ўзига] ҳамроҳ бўлиб юрувчи бек Чжао Пуонуни [Ханга] итоат қилувчи элларнинг бир неча туман қўшинини сафарбар қилиб, *хунларга* (ху / ху 胡) хужум қилиш учун Шюнхэ дарёси бўйига юборди. Шунда *хунлар* (ху/ху 胡) чекинди. Кейинги йили [мил. авв. 108 й.] Кус (Гуши)га хужум қилиб, уни тор-мор келтирди. [Бундан аввал] Чжао Пуону 700 нафар енгил чавандозлар ҳамроҳлигида бориб, Крурон ҳукмдорини асирга олган эди. Ушбу воқеа [Хан] қўшинларининг қудратини намоён қилибгина қолмасдан, Асуэн (Усун) ва Буюк Фарғона

¹¹⁶ Матннинг шу жойида берилган шарҳда Гуши давлати Чэши деб таъкидланган. Чэши эса ҳозирги Турфон вилоятидаги қадимги авлод номи бўлган.

(Дай-юан) каби давлатларга таҳдид солди. Қайтиб келгандан кейин Чжао Пуону чжуо-йе-хоу¹¹⁷ унвонига сазовор бўлди¹¹⁸. Ванг Хуэй бир неча марта элчилик вазифасини ўтаётганда, Крурон томонидан зарар кўрганини Тангри ўғлига маълум қилди. Тангри ўғли қўшин юбориб, [Крурон ҳукмдорини] жазоламоқчи бўлди. [Шу муносабат билан Ванг] Хуэйни Чжао Пуонуга ёрдамчи қилиб жазо сафарига юборишга фармон берди¹¹⁹. /1143(1143)/14a/ [Ванг] Хуйга «салтанат тўраси» унвони берилди. Шундан сўнг Жючюандан Юймэн-гуангача ҳарбий қоравулхоналар ташкил қилинди.

Асуэн (Усун 烏孫) [ҳукмдори] Хан маликасини [хотин қилиш] учун тўёна сифатида 1000 та от юборди. Хан [хонадони эса] ўз зотидан бўлган Жянду ҳокими [Ванг] Жянинг кизи малика Вэнг (Вэнгчжу)ни¹²⁰ асуэнлар [ҳукмдорига] хотинликка юборди. Асуэн (усун)лар ҳукмдори (ванг) Кунмак (Кунмуо) [юборилган маликани] ўнг қўл хотин қилиб олди. *Хунлар* ҳам Кунмак (Кунмуо)га хотинлик учун малика юборишган экан, у уни сўл (чап) қўл хотин қилиб олди. Лекин Кунмак (Кунмуо) «мен қариб қолдим», деб набираси Цземцуони (Dziem-tsiwo 岑娶)¹²¹ Вэнгчжуга уйлантириш ҳақида фармон чиқарди. Асуэн (Усун) [давлати]да от кўп экан, бойлар қўлида 4-5 мингта от бор¹²². Хан элчилари дастлаб Ансиек (Парфия)га келганда,

¹¹⁷ Чжуо-йе-хоу (Zhuc-yeh-hou 泥野侯) – чегара жойларида хизмат қилувчи лашкар бошлиқларига бериладиган унвон бўлиб, «олис чўл юрт ҳокими» маъносини англатади. Шу жойда «Сюй Гуангнинг ёзишича, бу Юанфэннинг (元封) учинчи йили эди», деб шарҳланган. Ушбу сана мил.авв. 108 йилга тўғри келади. Асл матида Чжуйе сўзи Чжао Пуонунинг исми сифатида ишлатилган ҳоллар учрайди.

¹¹⁸ Матиядаги шарҳда мазкур воқеа Юанфэннинг 3 йили (мил.авв. 108 й.) содир бўлган, деб кўрсатилган.

¹¹⁹ Матиннинг шу жойига оид шарҳида Қус (Гуши) ҳукмдори Юанфэннинг 4 йили (мил.авв. 107 й.) тутиб олинди, деб кўрсатилган.

¹²⁰ Вэнгчжунинг исми Шияжун (细君) бўлган [Тунгжян жиши бэнмуо («Мухим тарихий воқеалар баёни»). 1-жилд, 2-к., 43-б.] .

¹²¹ «Фаргона тазкираси»нинг уйғурча таржимасида ушбу шахснинг номи Санчур [Тарихий хотиралар. 505-б.], Н.Я.Бичуриннинг русча таржимасида Саньцзу, изоҳда Гуньхэйми деб ёзилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С.164]. «Тунгжян жиши бэнмуо» («Мухим тарихий воқеалар баёни») номли манбада Кунмуонинг набираси Чинчюй деб аталган [Тунгжян жиши бэнмуо. 1-жилд, 2-к., 43-б.] .

¹²² Н.Я.Бичурин таржимасида бу маълумот курсив билан «В Усуни много лошадей, и богатые люди имеют от четырех до пяти тысяч голов», деб ёзилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 164]. Унга берилган 8-парҳда ушбу маълумот асл матига қўшилган бўлса керак, деб таъкидланган, лекин уни қўшимча деб бўлмайдми, зеро биз таржима қилган аслият матида ушбу маълумот мавжуд.

махаллий хукмдор ўзининг лашкар бошлигини¹²³ 20 минг отлик билан шарқий чегарага юбориб, уларни кутиб олган эди. [Ушбу мамлакатнинг] шарқий чегараси унинг пойтахтидан бир неча минг ли (576 км) нарида жойлашган. Шимолга қараб юриб, у ерга етиб боргунча бир неча ўн шаҳардан ўтиш керак. [Ушбу шаҳарларда] аҳоли ниҳоятда кўп экан. Хан элчилари қайтганида, Хан [давлатининг] қанчалик катта эканлигини кўриш учун [Ансиек хукмдори] улар билан бирга ўз элчиларини юборган. [Ансиек элчилари] Хан [императорига] туякуш тухуми ва Рим мамлакатидан¹²⁴ бўлган сеҳргарни совға сифатида юборган.

/1143(1143)/146/ Фарғона (Юан 宛)нинг ғарбидаги Шуандзиём (Хоразм)¹²⁵, Даййик (Дайи 大益 – Тазик)¹²⁶, шарқидаги Қус (Гуши 姑師)¹²⁷, Жанмией (Ханми 杆采)¹²⁸, Сажат (Сушие 蘇

¹²³ Н.Я.Бичуриннинг таржимасида лашкар бошлиқ ёки армия қўмондони (жан) деган сўз тушиб қолган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 164].

¹²⁴ Рим мамлақати хитойча Лишюан (Лишян 葉軒) деб номланганлиги ҳақида асл матннинг 56-бетида берилган шарҳда айтиб ўтилган. Айрим хитой манбаларида Лишюан атамаси қадимги ўқилишида Дайдзиён (Dai-dzien), замонавий талаффузда Дачин деб кўрсатилади [Тунгдянь. 3-жилд. 2744-6].

¹²⁵ Шуандзиём (Shuandziem / Hunchian 黠戛) – Хоразм топонимининг қадимги хитой тилидаги транскрипциясидир. Н.Я.Бичуриннинг таржимасида у замонавий талаффуз билан «Хуань-цянъ» деб ёзилган ва шарҳсиз қолдирилган. Шу сабабли Шуандзиём айнан Хоразм эканлиги ва ўша даврда нисбатан кичик давлат ҳисобланганлиги билинмай қолган. Хоразмнинг қадимги хитойча транскрипцияси Шуандзиём эканлиги ҳам ушбу топоним маҳаллий халқ тилида ҳозиргидан бироз бошқача талаффуз этилганлигидан далолат беради. Эҳтимол, қадимда у Наразм, Шахриазм деб талаффуз этилгандир.

¹²⁶ Даййик (Dai-iek, зам. ўқ. Дайи / da-yi) – кичик давлат номи бўлиб, у Тазик сўзининг хитойча транскрипцияси деб қаралади. Мил. VII асрлардан бошлаб ушбу топоним Дайдзиек (Dai-dziek (зам. ўқ. Даши 大食)га ўзгарган. Н.Я.Бичурин таржимасида Даййик «Да-и» шаклида ишлатилган ва унга «ушбу мамлакат жойлашган ер номаълум», деб шарҳ берилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 165. 2-шарх]. Хитойнинг «Цихай. 625-6.». «Шиюй диминг қаолу» номи асарда баён этилчи, VI асрдан қийин ёзилган хитой манбаларида Дайдзиек (Даши) «Тажик» этнонимининг транскрипцияси шаклида ҳам қўлланилган [Шиюй диминг қаолу. 2755-6.].

¹²⁷ Гуши (Gushi 姑師) топоними ифодаланган икки иероглиф замонавий ўқилиши Жиянши (Jien-shi) деб талаффуз этилган. Н.Я. Бичурин таржимасида у Гуши деб ёзилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 165]. «Фарғона таъқирасининг уйғурча таржимасида ушбу топоним «Қус» деб таржима қилинган. Аммо унинг «Қус» деб аталиши нимага асосланганлиги кўрсатилмаган. Эҳтимол, у XIX асрга оид атамасидир. Бинобарин, Н.Я.Бичурин таржимасидаги «Гуши» айнан шу «Қус» сўзининг хитойча транскрипцияси эканлиги яққол кўриниб туради.

¹²⁸ Жанмией (Jan-miei, зам. ўқ. Ханми / Han-mi 杆采), Н.Я.Бичурин таржимасида Ганъми, уйғурча таржимда «Дандан-ўйлуқ» деб кўрсатилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т.2. С. 165; Тарихий хотиралар. 505-6.].

薤)¹²⁹ каби кичик давлатларнинг ҳаммаси Хан императори (Тянзи – Тангри ўғли) ҳузурига элчилар юборди. Бундан император ниҳоятда хурсанд бўлди.

Хан элчилари дарёнинг¹³⁰ бошланган жойини кузатдилар. Дарё Хўтан (Ғивадян / Юйтян) [ёнидаги тоғ]дан бошланар экан. Ушбу тоғда қоштошли (нефрит) кўп экан. Хан элчилари тошдан олиб келдилар. Тангри ўғли қадимги хариталарни кўриб, ушбу дарё Кунлун¹³¹ тоғидан бошланади, деб айтди.

Шу чоғларда император [У-ди] денгиз бўйларини кўздан кечириш учун бир неча марта сафарга чиққан эди. Ҳар гал сафарга отланганида, у чет эллик меҳмонларни ўзи билан бирга олиб бориб, аҳолиси кўп, обод ерларни кўрсатар эди. Уларга кўп миқдорда қимматбаҳо моллар ва матолар инъом келтириб, нозу-неъматлар билан меҳмон қилиб, Хан [давлати]нинг бой ва куч-қудратли эканлигини намойиш этар эди. Сафар жараёнида яхши мусиқа, ўйин ва ғаройиб буюмларни кўрсатар, буларни кўрувчи томошабинларнинг кўплиги билан мақтанарди. Император меҳмонларни мукофотлаш, шоҳона зиёфат ўтказиш, хазиналардаги бойликларни кўрсатиш билан Хан [давлати]нинг буюк давлат эканлигига ишонтиришга ҳаракат қилар эди. /1143(1143)/15a/ Шу замонда сеҳргарлар ва цирк ўйинчиларининг маҳорати кундан-кунга юксалган эди. Шимоли-ғарбидаги хорижий давлатлар элчиларининг келиб-кетиши ҳам фаоллашган эди.

[Аммо] Фарғона (Юан)нинг ғарбидаги [давлатлар] Хан мамлакати йироқда жойлашган, деб ўйлаб, ахлоқона такаббурлик қилди. Совға-салом инъом қилиш ва меҳр-шафқат кўрсатиш

¹²⁹ Сажат (Sa-jai, Сужат, Su-jai, зам. ўқ. Сушие 蘇薤) Н.Я.Бичурин таржимасида «Сусие» деб талаффуз этилган. Ушбу матннинг уйғурча таржимасида «Киш» деб ёзилган.

¹³⁰ Матнда дарёнинг номи ёзилмаган. Аммо «Фарғона таъкираси»нинг Н.Я.Бичурин ва уйғур олимлари қилган таржималарда ушбу дарё асоссиз равишда «Желтая река», «Хуангхэ дарёси», деб кўрсатилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 165; Тарихий хотиралар. 505-6.]. Агар матндаги номсиз дарё Хуангхэ дарёси деб қабул қилинса, унда у Шарқий Туркистоннинг жанубидаги Кунлун (Кўйинлун) тоғидан бошланган бўлиб чиқади. Лекин бу ҳақиқатдан йироқ. Хўтан ёнидаги Кунлун тоғидан бошланган дарё Торим дарёси ҳисобланади.

¹³¹ Матндаги Кунлун тоғи ҳозирги ХХР Гансу ўлкаси ҳудудидаги Жючюань ноҳиясининг жануби-ғарбида жойлашган [Цихай. 1385-6.].

йўли билан уларни итоатга даъват қилиб бўлмади¹³². Асуэн (Усуэн)нинг ғарбидан Ансиек (Парфия)гача бўлган [худудда жойлашган] давлатлар *хунларга* яқин эди. Бунинг устига *хунлар* рузиеликларга таъсир кўрсатиб турар эди. *Хунлар* юборган элчилар Тангриқут номидан битилган бир парча хатни кўрсатса, ҳамма давлатлар уларга озиқ-овқат бермасликка ва қийин аҳволга тушириб қўйишга журъат этолмас эди. Лекин Хан элчилари озиқ-овқатни пул ва ипак матолар эвазига сотиб олар эди. Минишга бирорта ҳайвон сотиб олмаса, пиёда қолар эди. Бундай аҳволнинг юзага келиши [мазкур давлатларнинг] Хандан йироқлиги ва Хан [давлати]нинг [зарур нарсаларни] сотиб олиш учун ишлатадиган бойлиги борлиги билан боғлиқ эди. [Бундан ташқари], улар Хан элчиларини яхши кутиб олиб, *хунларни* ранжитиб қўйишдан кўркар эди.

Фарғона (Юан) атрофида¹³³ узум (путао 葡萄)дан май ишлаб чиқаради, бойлари 10 минг пуддан (дан¹³⁴) ортик май сақлашади. [Ушбу май] бир неча ўн йил турса ҳам бузилмайди¹³⁵. [Бу давлатларнинг одамлари] май ичади, отлари беда ейди. Хан элчилари уларнинг уруғини олиб келган эди. Самовий отлар (тянма 天馬)ни кўпайтириш мақсадида Тангри ўғли [Хан императори] беда ва узум уруғини ҳосилдор ерларга эктирди.

/1143(1143)/156/ Чет эл элчилари келганда, уларнинг кўпчилиги саройдан чиқиб, атрофдаги узум (путао) ва бедазорларни (mushū 苜蓿) айланиб кузатадиган бўлди.

Буюк Фарғона (Дай-юан)нинг ғарбидан Парфия (Ансиек / Анши) давлатигача бўлган мамлакатларнинг урф-одатлари яқин, тиллари бир-бирига ўхшамасада, бири иккинчисининг тилини билади. Бу давлатлардаги одамлар чуқурқўз, серсокол бўлиб,

¹³² «Уларни совга-салом инъом қилиш ва меҳр-шафқат кўрсатиш йўли билан итоатга даъват қилиб бўлмади», деган гап Н.Я.Бичурин таржимасида тушиб қолган [Бичурин. Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 161].

¹³³ Асл матида «Юан зуою» (宛左右) ёзилган бўлиб, унинг сўзма-сўз таржимаси «Фарғонанинг шарқий ва ғарб томонида» маъносини англатади.

¹³⁴ Хитойча бир «дан» 103,6 литрга яқин.

¹³⁵ Миллодан аввалги II асрда Хитойда дондан спиртли ичимлик ишлаб чиқарилган. У хитой тилида «юю» (ароқ маъносини англатади) деб номланган. Аммо уни узоқ вақт сақлаш мумкин бўлмаган. Шунинг учун Чжан Чян Фарғонадаги узумдан тайёрланган майнинг узоқ йиллар давомида сақласа ҳам, бузилмаслиги масаласига алоҳида эътибор берган [Лю Ингшиэнг. Силу вэнхуа – цаоюан жуан (Ипак йўли маданияти яйлов йўлига оид жилд). Чжэянг, 1996. 150-6.].

савдогарчиликка моҳир, савдолашишга уста. Уларнинг одатига кўра, аёллар кадрланади. Эрлари аёлларининг сўзлари бўйича иш тутади.

Бу ерда [Фаргона мамлакатиди] ипакни бўяшмайди (其地无丝漆)¹³⁶, темирдан идиш-товоқ ясамайди (不知鑄錢器)¹³⁷.

[Ғарбий мамлакатларга келиб] вафот этиб қолган Хан элчиларининг наварлари асир тушишган. Бу асирлар ҳарбий қуроли ясашни [маҳаллий халққа] ўргатган. Хан [мамлакатидан келтирилган] олтин-қумушларини пул сифатида қўришмай, улардан идиш-товоқ ясаган.

Ғарбга элчилар кўп юборилган бўлсада, уларга ҳамроҳ бўлганларнинг сони кўп эмас эди. Элчиларга эргашиб бориш

¹³⁶ Н.Я.Бичурин ушбу маълумотни «В тамошних странах нет ни шелка, ни лака» («у мамлакатларда ипак ҳам, лак ҳам йўқ»), деб таржима қилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 166]. Н.В.Кюнер «Бу мамлакатларда ипак ва лак умуман йўқ» («Эти страны совсем не имеют шелка и лака»), деб таржима қилган [Кюнер Н.В. Китайские известия о народах... С. 122]. Уйғурча таржимада ҳам маълумот шундай мазмунга эга [Тарихий хотиралар. 507-б.]. Аммо хитой элчиси Чжан Чян Фаргонага келганида, унинг ғарбдаги мамлакатларда ипак йўқ эди, деган маълумот ҳақиқатга тўғри келмайди. Бинобарин, Сополлитепе ва Фарғонада топилган ипак мато бўлаклари ва бошқа ашёвий далиллар бу ерларда ипак матоларнинг тўқилганлигидан дарак беради [Бу ҳақда қаранг: Асқаров А. А. Аждодларимиз ҳунари, «Фан ва турмуш» 1984, 1 сон, 8-б.; Ўша муаллифининг. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. Ташкент, 1977. С. 126; Ўша муаллифининг. Сапаллитепе, Ташкент, 1973. С. 134].

Бундан ташқари, мил. II асрда яшаган грек олими Дионисий Перизгим Ўзбекистон ва унинг шарқида пахта етиштирилганлиги ва ўсимликдан бўёқ ишлаб чиқарилиб, мато бўйланганлиги ҳақида маълумот беради [Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. М. 1988, С.193]. Демак, Чжанг Чян Фаргонага борган вақтда, яъни мил.авв. II асрда бу жойда бўёқ ишлаб чиқарилган. Аммо хитойликлар кадрлаган сарик бўёқ ўша даврда бу минтақага етиб келмаган бўлиши мумкин. Эҳтимол, улар ипакни рангли, жилвадор қилиб кўрсатадиган айнан ўша махсус бўёқнинг йўқлигини назарда тутганлар. Бинобарин, «Ханшу»да «Ушбу замин [Фаргона]да ҳамма ипакни бўяр экан (чиди же цичи 其地皆丝漆), деб ёзилган [Ханшу. 2322(1164)-б.].

¹³⁷ Матндаги «темирдан идиш-товоқ ясамайди», деган маълумотни Н.Я.Бичурин «танга ва идиш-товоқ қуйишни билмайди» («не умели отливать ни монеты, ни посуду»), деб келтирган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 162]. Н.В.Кюнер ҳам бу маълумотни «не умеют отливать монеты и посуду», деб таржима қилган [Кюнер Н.В. Китайские известия о народах... С. 122]. Ушбу таржималардан келиб чиқканда, Фаргона ғарбдаги давлатларда темирчилик, яъни металл эритиш ва уни қайта ишлаш санъати бўлмаган. Бу ҳақиқатга тўғри келмайди. Бизнинг таржимамизга асос бўлаётган асл матида айнан шу маълумотга шарҳ берилган. Унда пул, танга маъносини билдирувчи «чян» (錢) иероглифини «ти» (鐵) деб ўқиб лозим, дейилган. «Тие» иероглифи темир маъносини билдиради. Темир эса осон занглайдиган металл бўлганлиги сабабли, маҳаллий халқ ундан идиш-товоқ ясамаганлиги мантиқан тўғри. Буни археологик маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Иккинчи асос – Н.Я.Бичурин ва Н.В.Кюнер таржималарида «отливать» маъносиди келган «шу» (鑄) иероглифи қадим замонда олтин эритиб, маълум бир шаклдаги қолитга қуйиш, металлга ишлов бериш маъносиди ишлатилган. Шунинг учун биз кўрсатилган маълумотни «темирдан идиш-товоқ ясамайди», деб таржима қилишни тўғри топдик.

истагини билдирганлар Тангри ўгли (Тянзи)га хушомад қилиб, «Фарғона (Юан)да яхши отлар бор, Риейшией (Эрши) ¹³⁸ шахрида боқилади, Хан [уларни] элчиларига кўрсатмайди», деб айтдилар. Буни эшитиб, Тангри ўғлида Фарғона отларига (Юанма 宛馬) қизиқиш пайдо бўлди. [Шундан сўнг у] кўп олтин ва олтиндан ясалган от ҳайкалчаши билан паҳлавон Чэ Линг ва бошқаларни юбориб, /1144(1144)/16a/ Фарғона ҳукмдоридан (Юан ванг) Риейшией (Эрши) шахридаги зотли отлардан сотиб олмақчи бўлди. Фарғона давлати (Юан-гуо) [ҳукмдори] Хан [мамлакати]нинг совғаларидан мамнун бўлди, лекин [у вазирлари билан] ўзаро маслаҳатлашиб, Хан биздан узоқда, Шўркўл [йўли]дан [ўтишда] кўнгилсизликлар юз бериши муқаррардир. Унинг шимолидан юрса, хунлар (ху / ху 胡) хужумига дуч келади, жанубида эса сув ва ўт-хашак етишмайди. Очлик ва сувсизликка дуч келиш тез-тез учраб турадиган ҳолат. Бир неча юз киши ҳамроҳлигида сафар қилган Хан элчилари бундай ҳолатда одамларининг ярмидан жудо бўлган. [Шундай шароитда Хан давлатининг] катта қўшини етиб кела оладими? Бизга [Хан давлати] нима аломат кўрсатиши мумкин? Қолаверса, Риейшией (Эрши) отлари Фарғона (Юан)нинг бебаҳо отларидир, деб ўйлаб, Хан элчисининг таклифини қабул қилмади. Хан элчиси ғазаб билан сўкиниб, олтин от ҳайкалчабини иргитиб ташлаб чиқиб кетади. Фарғона (Юан)нинг зодагонлари [элчининг бу қилмишидан] хафа бўлдилар ва Хан элчиси бизни менсимади деб, /1144(1144)/16b/ [Фарғона давлатининг] шарқий томонидаги Ўзган (Йивечэнг) ¹³⁹ ҳокими

¹³⁸ Бернштам А.Н. Эрши шахрини Андижон вилоятининг Марҳамат туманидаги Марҳамат қишлоғида жойлашган шаҳар ҳаробасига тенглаштирган. Шу билан бирга у Эршини «Арист» деб номланган қабила номининг хитойча талаффузидир, деб билган [Бернштам А.Н. Древняя Фергана. Ташкент, 1951. С. 11]. А.А.Асқаровнинг охириги даврда нашр этган мақоласида Эрши Ошга яқин бўлган Марҳаматдаги Мингтепасига тўғри келиши айтилган [Асқаров А.А. Марҳаматга ташриф ва Эрши мудофааси ҳақида мулоҳазалар // Археология Узбекистана. Самарканд, 2010. С. 151]. Бизнинг фикримизча, Эрши ҳозирги Ошга тўғри келади [Ходжаев А. Можно ли считать Эрши столицей древнего государства Фергана? // O'zbekiston tarixi. № 2. 2010. С. 63-73]. А.А. Анарбаевнинг сўнгги талқиқотларида бу фикр тўғри эканлиги таъкидланган [Анарбаев А.А. Еще раз о локализации столичных городов Ферганы (Давань-Дайюань) и некоторые спорные вопросы, связанные с ними // Археология Узбекистана. Самарканд, 2010. С. 65-71].

¹³⁹ Йивечэнг (Юйчэнг 郁成) ҳозирги Ўзганга тўғри келиши хитой олимлари талқиқотларида ҳам таъкидланган [Шиюй диминг қаюлу. 1141-6.]. Ўзбекистон олими

Хан элчисини ўлдириб, нарсаларини тортиб олишни буюр-дилар¹⁴⁰.

Буни эшитган Тангри ўғли¹⁴¹ қаттиқ ғазабланди. Илгари Фарғона (Юан)га элчи бўлиб борган Яо Дингхан ва бошқалар императорга: «Фарғона (Юан)нинг қўшинлари ожиз. Уч минг нафар ўқ-ёй отувчи қобилиятли Хан лашкарлари уларни асирга тушириб олиши ва Фарғона (Юан)ни тор-мор қилиши мумкин», дедилар. Тангри ўғли илгари чжуо-йе-хоу¹⁴² Чжао Пуонунни Крурон (Лоулан)га хужум қилиш учун юборганида, у 700 отлик аскар билан ушбу давлатга бориб, унинг ҳукмдорини асирга олган ва Хан ҳокимиятини ўрнатган эди», деб айтдилар. [Бу гапдан У-ди] мамнун бўлиб, кичик канизаги Ли Шининг акаси Ли Гуанглини¹⁴³ Риейшией (Эрши) кўмондони (Риейшией

А.А.Анарбаевнинг ёзишча, Эйлатан шахрига таққослаш мумкин [Анарбаев А.А. Еще раз о локализации степных городов Ферганы (Давань-Дайоань) и некоторые спорные вопросы, связанные с ними // Археология Узбекистана. Самарканд, 2010. С. 70].

¹⁴⁰ Юан Шунинг «Тунгжян жиши бэнмуо» («Мухим тарихий воқеалар баёни») номи асарида бу маълумот «Сўнгра мазкур зотлар Хан элчиларини ўз юртларига қайтариб юбордилар. Шунинг билан бирга улар ўзларининг шарқ томонидаги Йивечэнг шахри ҳукмдорига хан элчиларига ҳуфйёна хужум қилиб, уларни бир ёқли қилишни ва мол-мулкларини тортиб олишни буюрганлар», деб зикр этилган [Юан Шу. Тунгжян жиши бэнмуо. 8 жилддан иборат, факсимиле нашри, Шанхай, 1955. 1-жилд, 2-к., 44-б.]. Н.Я.Бичурин таржимасида ҳам маълумот шу мазмунга эга [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. 162]. Аммо унда мантикка хилоф бир қатор фикрлар мавжуд. Биринчидан, Хан элчиси олтин от ҳайкалчасини иргитиб, чиқиб кетганидан кейин Фарғона зодагонларининг ўз тилларида қилган суҳбатини эшитиши ва бу суҳбатнинг мазмунини тушуниши мумкинлиги шубҳа туғдиради. Иккинчидан, манбада Хан элчиси Чилин айнан Фарғона давлати зодагонлари буйруғи билан ўлдирилганигини исботловчи аниқ маълумот йўқ. Учинчидан, Хан элчиси номаълум қароқчилар томонидан ўлдирилган ва унинг ёнидаги бойликлар талон-торож қилингандир. Тўртинчидан, Хан элчиси Чилин ўзининг ҳамроҳлари томонидан ўлдирилиб, мол-дунёси ўзлаштириб олингандир. Бу ҳолда улар ўзларини оқлаш учун Хитой ҳокониға фарғоналик зодагонлар ўлдириб ва молларни талади, деб тухмаи қилиши табиий. Бешинчидан, Хан элчиларини, жумладан Чжанг Чяни хурмат ва иззат билан кутиб олган Фарғона ҳукмдори Чилиннинг қўполлиги тўғайли Катта давлат билан муносабатни бузиши мумкинлиги мантикка тўғри келмайди. Шунинг учун матнда Хан элчиси ўлдирилганлиги ва таланганлиги ҳақидаги маълумотни аниқ ва асосли, деб бўлмайди.

¹⁴¹ Хан императори кўзда тутилади.

¹⁴² Юқорида айтиб ўтилганидек, чжуо-йе-хоу (浞野侯) — унwon номи бўлиб, у олис чўл юрт ҳокими маъносини англатади.

¹⁴³ Ли Гуангли (李廣利, 李广利) — туғилган йили номаълум, мил.авв. 88 йилда оламдан ўтган) — хозирги Хитой Халқ Республикасининг Шанши ўлкасидаги Хуайли вилоятида ҳарбийлар оиласида туғилган. Милоддан аввалги 166 йилдан бошлаб узоқ йилларга чўзилган ҳунарларга қарши урушда катнашган ва шу жараёнда ўзини Хан сулоласига содиқ мохир чавақдос ва мерган жангчи сифатида кўрсатган. Ғарбий Хан (Ши-Хан) империясининг Қадимий Фарғона давлатига қарши амалга оширган урушида унинг қўшинларига етакчилик қилган. Унинг имкониятларидан фойдаланиш мақсадида император уни ўз қўшинларга кўмондон этиб тайинлаган ва «Эрши жангжон» (Эршига

цангкивен, ҳозирги талаффузда Эрши жянгжюн)¹⁴⁴ этиб тайинлаб, уни [Хан сулоласига] итоат қилдирилган давлатлар ҳисобидан 6 минг чавандоз ва ҳар қайси вилоят ва бекликлардан йиғилган бир неча ўн минг безори ёшлардан ташкил топган [қўшин]га бошлиқ қилиб, Фарғона (Юан)га юриш қилишга юборди. [Юкланган вазифага кўра, Ли Гуангли] Риейшией (Эрши) шахрига етиб бориб, у ердаги тулпор отларни қўлга киритиши лозим эди. Шунинг учун [Ли Гуангли] Риейшией кўмондони (Эрши жянгжюн 貳師將軍) деб номланган.

Чжао Шичэнг қўшиннинг олдинги сафларининг бошлиғи, собиқ Хоу салтанатининг ҳукмдори Ванг Хуэй йўлбошловчи этиб тайинланди. Ли Дуога лашкар бошлиғи лавозимини бериб, унга қўшиннинг ҳарбий [таъминот] ишларини бошқариш вазифасини юклади. [Ушбу воқеа] Тайчу [даври]нинг¹⁴⁵ биринчи йили (мил. авв. 104 йил) содир бўлган эди. [Шу йили Хитой] чегарасининг шарқида юз берган чигиртка офати фарб томондаги /1144(1144)/17a/ Дунхуанггача тарқалган эди.

Риейшией (Эрши) кўмондони [Ли Гуангли]нинг қўшинлари фарба Лобнор (Яншуй)дан ўтганидан кейин, йўлдаги кичик давлатлар шаҳарни қаттиқ мудофаа қилиб, уларга озиқ-овқат беришмади. Хан қўшини ҳужум қилиб, шаҳарни қўлга ололмади, [уларни] забот этганида озиқ-овқатга эга бўлар эди.

юборилган қўшин кўмондони) унвонини берган. Шундан кейин бу унвон унинг исмига айланиб қолган. Уруш якунлангандан сўнг у хунларга қарши ҳарбий юришларга сафарбар этилган ва шу юришларда ўлдирилган.

Ли Гуанглининг император У-ди эътиборига тушишига маълум даражада унинг опасининг қўллаб-қувватлаши сабаб бўлган. Чунки унинг опаси Ли-хоним мил.авв. 140-85 йилларда тахтда ўтирган Хан императорининг жорияси бўлган эди. Унинг Фарбий Хан саройидаги обрў-эътибори опасининг таъсири билан бевосита боғлиқ бўлган. Фарбий Хан сулоласига кўрсатган хизмати учун «Ханшу»нинг йирик шахслар ҳаёти ва фаолиятига бағишланган қисмидан унга бағишланган махсус боб ажратилган. Ушбу боб Н.Я.Бичурин таржималарида учрамайди. Уйғурча таржимада келтирилган [Тарихий хотиралар. 369-386-б.].

¹⁴⁴ Хитойчадан уйғур тилига «кўмондон» сўзи сангун деб таржима қилинган. Қадимда Хитой ҳукмдорлари бирор жойга қўшин юбориб, уруш қилмоқчи бўлганида, қўшинга бошчилик қиладиган кишига ҳарбий кўмондон (жянгжюн) унвонини забот этилажак жойнинг номини қўшган ҳолда берганлар. Фарғона давлатида от боқиладиган жой Эрши бўлганлиги сабабли Ли Гуанглига инъом этган лавозимининг олдида Эрши сўзини қўшган. Кейинги даврда бу лавозим унинг иккинчи исми сифатида ҳам ишлатилган.

¹⁴⁵ Тайчу (太初) – Хан сулоласи ҳокони У-ди ҳукмронлигининг мил.авв. 104-101 йилларига берилган ном. У юксалишнинг ёки буюкликнинг бошланиш даври маъносини англатади. Ушбу ҳоконнинг тахтда ўтирган даври мил.авв. 140-85 йилларга тўғри келади.

[Кичик давлатларни] эгаллаб ололмаганидан сўнг, [Хан қўшини] бир неча кунлик йўл юриб, Ўзган (Йивечэнг 郁成) шахрига етиб борди. [Шунда улар] сафида атиги бир неча минг аскар қолган эди. Хан лашкарлари очлик ва чарчоқ ҳолатидан чиққанидан сўнг, Ўзган (Йивечэнг)га ҳужум қилишди. Ўзганга катта шикаст етказилди, [аммо Хан қўшини томонидан] кўп одам ўлди ва ярадор бўлди. [Шундан сўнг] Риейшией (Эрши) кўмондони [Ли Гуангли] Ли Дуо ва [Чжао] Шичэнг билан кенгашиб, Ўзган (Йивечэнг 郁成)ни ололмадик, улар ҳукмдорининг пойтахти (вангду 王都)ни қандай оламиз, деган фикрга келишди. Шундан кейин қолган лашкарларини орқага қайтариб олиб кетди. Бу орада борди-келди бўлиб, икки йил вақт кетди. Дунхуангга қайтиб келганида, Хан лашкарларининг сони бир-икки баробар камайиб кетган эди. [Риейшией (Эрши) кўмондони Ли Гуангли] император ҳузурига ўз вакили орқали «йўл узок экан, озиқ-овқат етишмади, лашкарлар жанг қилишдан кўркмади, лекин очлик уларни ҳолдан тойдирди. Унинг устига, одамларимиз оз қолганлиги туфайли Фарғона (Юан)га юриш қилишнинг иложи бўлмади. Шу боис ҳозирча чекиниб, қўшин тўплаб, [Фарғонага] қайтадан юриш қилишни лозим топдик», деган мазмунда мактуб жўнатди. Буни эшитган Тангри ўғли каттиқ ғазабланиб, Юймэн чегара қоровулхонасига одам юборди, [Риейшией (Эрши) кўмондони Ли Гуангли]га Юймэн¹⁴⁶ чегара чизигидан

¹⁴⁶ Юймэн – хитой манба ва адабиётларида Юймэн-гуан (玉門關, зам. ёз. 玉门关), яъни қоштоши чегара дарвозаси ёки қоровулхонаси деб номланади. Дунхуанг шахридан 80 км шимоли-ғарбда, чўл ерда жойлашган. Юймэннинг лугавий маъноси «Қош (нефрит) тоши дарвозаси»ни англатади, гуви – чегарадан ўтадиган жой демакдир. Қадимий хитой манбаларининг маълумотларига қараганда, бундан бир неча минг йил илгари Хўтадан қадимий Хитой шахарларига нефрит тошларини (қош тоши) ва ундан ясалган буюмларни олиб бориб сотишган. Бунинг учун савдогарлар мазкур чегара дарвозасидан ўтишган. Шунга кўра, хитойликлар бу жойни «Юймэн» («Қош тоши дарвозаси») деб аташган. Ғарбий Хан давлатининг ҳокони (мил.авв. 140-85) даврида бу ерда қоровулхона қуриш муносабати билан анча мустаҳкам бўлган қалъа барпо этилган ва у «Юймэн-чэнг» («Қош тоши дарвоза қалъаси») деб аталган. Қалъа кўп марта қайта қурилган ва таъмирланганлиги туфайли ҳозиргача яхши сақланиб қолган.

Юймэн қалъаси узунчоқ тўртбурчак шаклида бўлиб, унинг умумий майдони 633 кв. м га тенг. Шарқдан ғарбга қараб қурилган деворнинг узунлиги 24 м, жанубдан шимолга қараб қурилган деворнинг узунлиги эса 26, 4 мга тенг. Деворларнинг баландлиги 9,7 м. Қалъанинг ғарбий ва шимолий деворларида биттадан дарвоза очилган. Шимолий дарвоза ошидан қадимги Хитойдан ғарб томонга борадиган йўл ўтган. Ушбу дарвозадан 100 м га яқин ердан «Сули-хэ» деб номланган ариқ ўтган. Хитой манбаларида қадимий Хитойдан Юймэн орқали ғарб томонга кетадиган йўл шимолий йўл (бэйлу) деб аталган [Чжунгуо мингшэнг цидян. 1053-б.; Цюан. 1617-6.].

киришга журъат этган саркардаларнинг ўлим жазосига маҳкум этилишини уқтирди. Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] қўриб, Дунгуанда туриб қолди.

Шу йил ёзда Хан [сулоласининг] олис юртга юборилган //1144(1144)/176/ 20 минг кишидан иборат қўшини (чжуо-йе чжи-бинг 浞野之兵) хунлар (хунна /шюнгу) томонидан йўқ қилинди¹⁴⁷. [Шундай вазиятда] саройдаги вазирлар Фарғонага хужум қилишни тўхтатиб, бутун куч билан хунлар (ху /ху 胡)га зарба берип ҳақида таклиф киритдилар. Лекин Тангри ўғли Фарғона (Юан)га жазо юриши қилиш ҳақида фармойиш бериб қўйган эди, [у] Фарғона (Юан)дек кичик бир давлатни қўлга ололмасак, Бактрия (Дайғия / Дашя) ва унинг атрофидаги давлатлар Хан [давлати]ни менсимай қўяди, Фарғона (Юан)нинг зотли отлари ҳам қўлга киритилмайди, Асуэн (Усун, Уйсун), Бугур (Лунтоу)¹⁴⁸ каби давлатлар Хан элчиларини ҳурмат қилмай қўяди, хорижликларга кулги бўлиб қоламиз, деб Фарғона (Юан)га юриш қилиш ҳақидаги қароридан қайтмади. Бу қарорни маъкул топмаган Дэнг Гуанг ва бошқалар жазоланди. Бир йил давомида қамок жазосини ўтаётган жиноятчилар, конунбузарлик қилган ёшлар ва чегара вилоятлардаги отлиқ аскарлардан иборат 60 минг киши, 50 нафардан ортиқ ҳарбий амалдорлар [Фарғонага юриш қилиш учун] сафарбар этилиб, Дунхуангдан жўнатилди. Ўз ихтиёри билан [уларга] қўшилиб кетаётганлар бу таркибга кирмади. Бутун дунёни хайратга солган Фарғона (Юан) юриши учун 100 минг қорамош, 30 мингдан ортиқ от, бир неча ўн мингга яқин эшак, хачир ва туялар, уларга етарли даражада ем-хашак, [қўшин учун] қурол-яроғлар ажратилди.

¹⁴⁷ Аслиятнинг шу жойида келтирилган изоҳда «Шюй Гуангнинг баён этишича, Тайчу даврининг иккинчи йили (мил.авв. 103 й.) Жюньжи қўмондони (Жюньжи яньгжюнь 浞野將軍) этиб тайинланган Чжао Пуону 20 минг кишидан иборат қўшин билан хунларга хужум қилиб, қайтиб келмади», деб ёзиб қўйилган. Ушбу изоҳдаги Жюньжи Монголиядаги Тула ва Орхон дарёси оралиғидаги тоғ номидир [Чжунгуо гуэньин дининг даидян (Хитойнинг қадимдан ҳозиргача бўлган давр топонимлари лугати). Шанхай, 1930. 719-б.].

¹⁴⁸ Бугур (Лунтоу 烏丸) – Шарқий Туркистоннинг ғарбий қисмидаги Қорашаҳар билан Кучар ўртасида бир жойнинг номи, Юйгу (玉古) деб ҳам транскрипция қилинади. Ҳозир у хитой тилида Лунтай деб аталади. Хан қўшинларининг хужумига қадар у мустақил давлат бўлган [Цихай. 311-б.]. Уйгур тилида қадимги номи сақланиб қолган.

Фарғонанинг пойтахтида (Юан вангчэнг 宛王城) кудук бўлмаганлиги туфайли [шаҳар аҳолиси] ичимлик суви билан шаҳар ташқарисидан оқиб келадиган ариқлар орқали таъминланар экан. Шунинг учун у ерга сув иншоотларини биладиганларни юбориб, уларга сув йўлини тўсиб, шаҳарни сувсиз қолдириш вазифаси юкланди. /1145(1145)/18a/ Цзизудзиван (Tsizü-dziwan 酒泉 зам. ўқ. Жючюан), Тиангйиак (Tiang-yiak 张掖, зам. ўқ. Чжангйе), унинг шимолидаги Кияйен (Kiyayen, Kiyajiyen 居延, зам. ўқ. Жюйян), Шиэуда (Shiäu-da 休屠, зам. ўқ. Шюту) каби жойларда¹⁴⁹ орқа саф химоячилари сифатида 180 минг кишидан иборат қўшин жойлаштирилди ва уларга Жючюанни химоя қилиш топширилди. Мамлакат бўйича ҳарбий хизмат ўташга лойиқ бўлган етти табақа¹⁵⁰ вакиллари сафарбар қилинди. Улар озиқ-овқат ва ем-хашак жойланган қопларни араваларга юклаб, Риейшией (Эрши) қўмондони Ли Гуанглига узлуксиз етказиб бериб туриши керак эди. Дунхуанга етиб келганда, отларни яхши биладиган икки киши топиб, уларга отбоқарлар бошлиғи (чжичюй-сяовэй 執驅校尉) лавозими берилди, зеро Фарғона (Юан)ни эгаллангандан сўнг, улар зотли отларни танлаб олиши керак бўлар эди.

Риейшией (Эрши)га иккинчи марта юриш қилинганда лашкарлар сони кўп бўлганлиги учун йўлдаги майда давлатлар уларни кутиб олмасликка ва озиқ-овқат билан таъминламасликка журъат этмади. Бутурда Хан қўшинлари қаршиликка учради ва бу ерда бир неча кун давомида жанг бўлди, қаршилик кўрсатганлар кириб ташланди.

Шундан сўнг 30 минг нафар Хан лашкарлари ғарб томонга

¹⁴⁹ Жючюан (酒泉), Чжангйе (张掖), Жюян (居延, ҳозирги Увей), Шюту (休屠) каби топонимларнинг қадимги хитойча талаффузи уларнинг хитойлар юртига ва тилига ҳос жой номилари эмаслигини яққол кўрсатиб туради. Улар ўз даврида Хэнши йўлагининг (ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкаси) ғарбий қисмидаги жанубдан шимолга қараб оқадиган Рианк-шуй (Riauk-shui 弱水 зам. ўқ. Рўшуй) дарёси бўйида жойлашган муҳим стратегик аҳамиятга эга шаҳарлар бўлган. Хан империясидан олдин бу жойлар *гузериликлар* (*рузиеликлар* / *юэчжю*)га, сўнгра ҳунларга тегишли бўлган. Мил.авв. II асрнинг иккинчи ярмида бу жойлар Ғарбий Хан империяси томонидан босиб олинган. [Шиюй тунгши. 50-51-б.; Тарихий хотиралар. 529-б.]

¹⁵⁰ Аслиятда келтирилган шарҳда ушбу 7 табақа қамок жазосига маҳкум этилганлар ва қочоқлар, хотинларининг уйига бориб яшайтганлар, савдогарлар, шаҳар аҳолиси, ота-оналари ҳисобига яшайдиган шаҳарликлар, ота-онани боқиб мажбуриятдан бош тортганлар, уй-жойсизлардан иборат бўлган.

караб қаршиликка учрамасдан, Фарғона шаҳри (Юан-чэнг 宛城)га тинч-омон етиб борди. Фарғона (Юан) жанчилари Хан лашкарларига қаршилиқ кўрсатдилар. Лекин Хан лашкарлари ўқ-ёй отиб, уларни чекинтирди. Фарғона (юан)ликлар шаҳарга кириб олиб, уни жиддий мудофаа қилдилар. Риейшией (Эрши) [кўмондони] аввалига /1145(1145)/186/ Ўзган (Йивечэнг 郁成) шаҳрига ҳужум қилмоқчи бўлган эди, лекин бунга кўп вақт кетишини ва фарғоналиклар бирорта ҳийла ишлатиб қолиши мумкинлигини ўйлаб, аввал Фарғона [(Юан 宛) шаҳри]га келиб, у ерда шаҳарга кирадиган сув манбаини бошқа томонга бурди. Сувсиз қолган Фарғона [(Юан 宛) шаҳри]нинг аҳолиси қийин аҳволга тушиб қолди. [Шундан сўнг ханликлар] шаҳарни қамалга олиб, 40 кун давомида унга ҳужум қилиб, шаҳарнинг ташқи қисмини бузиб ташлади. Фарғона (Юан 宛) [шаҳри] зодагонларидан бўлмиш паҳлавон Цянмей (Tsianmei) Жонбей асирга олинди. Фарғоналиклар қаттиқ хафа бўлиб, ички шаҳарга чекиндилар.

Фарғона (Юан) зодагонлари ўзаро кенгашиб, «Ханликлар Фарғонага ҳужум қилишининг сабаби ҳукмдоримиз Миукуа (Miukoa, зам. ўк. Wugua)нинг тулпорларни яшириб, Хан элчисини ўлдирганлигидадир. Агар биз унинг ўзини ўлдириб, тулпорларни чиқариб берсак, Хан қўшинлари қайтиши мумкин. Агар қайтмаса, охириги бир томчи қонимиз қолгунча, бор кучимиз билан жанг қиламиз», деган фикрига келдилар ва биргалашиб Мекўани ўлдирдилар. Сўнг Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] ҳузурига одам юбориб, унга ҳукмдорнинг бошини тақдим этгач, «Хан биз билан уруш қилмаса, биз яхши отларни чиқариб берамиз, ўзингиз танлаб оласиз, озиқ-овқат берамиз; агар гапларимизга кулоқ солмасанглар, барча тулпорларни ўлдириб ташлаймиз; [бундан ташқари] ёрдам учун Кангкия қўшинлари етиб келиш арафасида турибди; [улар етиб келган захоти] биз ички томондан, Кангкияликлар эса ташқи томондан Хан лашкарларига ҳужум қиламиз, қандай қилишни маъқул кўрасизлар?»деб мурожаат қилдилар.

/1145(1145)/19a/ Бу вақтда кангкияликлар хан қўшинларининг кучли эканлигини билиб, олға юришга журъат этмай

турган эди. Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] Чжао Шинчэнг ва Ли Дуолар билан маслахатлашиб: «Яқинда Фарғона шаҳри (Юан-чэнг 宛城)га кудук қазисни биладиган чинликлар (чинрен 秦人) келганмиш, шаҳарда озиқ-овқат ҳали кўп эмиш, [бизнинг бу ерга] келишимиздан мақсад бош жиноятчи Мекўа (Меккоа, зам. ўқ. Muguа 毋寡)ни ўлдириш эди. [Ҳозир] Мекўанинг боши олиб келинди, агар [фарғоналик-ларнинг таклифини] маъкул топиб, қўшинларимизни қайтармасак, [улар ўз шаҳрини] қаттиқ ҳимоя қилиб, қўшинларимизни чарчатиб қўйганида Кангкия [армияси] Фарғонага ёрдамга келса, биз мағлубиятга учрашимиз муқаррардир», деган фикрга келди. Ҳарбий амалдорларнинг ҳаммаси бу фикрни тўғри топиб, фарғоналиклар таклифини қабул қилди ва бу ҳақда [улар билан] кенгашиб олди. Хан қўшинлари кўп озиқ-овқат билан таъминланди. [Фарғона зодагонлари] ўзларининг зотли отларини келтириб, ханликларга танлаш имкониятини бердилар ва Хан лашкарлари бир неча ўнта зотли от ва 3 мингдан ортиқ ўрта ҳол отларни танлаб олишди. [Шундан сўнг Хан қўшинларининг кўмондони Ли Гуангли] Хан элчиларини яхши кутиб олган Фарғона (Юан) зодагони Муэтцат (Muэт-tsat, Muэт-tsai 昧蔡, зам. ўқ. Мейцай, Meicai)¹⁵¹ни Фарғонага ҳукмдор (Юан-ванг) қилиб белгилади ва [унинг билан] битим тузиб, ўз қўшинларини қайтариб олиб кетди¹⁵². Шундай қилиб, Хан қўшинлари [Фарғонанинг] ички шаҳрига кира олмай, орқага қайтди.

Илгари Риейшией (Эрши) [кўмондони] Дунхуангдан йўлга чиқиб, Ғарбга отланганида, /1145(1145)/196/ [биргина йўлдан юрса] йўлдаги давлатлар кўп сонли қўшинини озиқ-овқат билан таъминлай олмайди, деб ўйлаб, уни бир неча қисмга бўлиб, Жанубий ва Шимолий йўллар билан юриш қилган эди. Ёрдамчи кўмондон (сяовэй 校尉)¹⁵³ Ванг Шингшинг Гу Хунглу ва Ху

¹⁵¹ Материал келтирилган шарҳда Муоцайин Фарғонанинг ҳарбий кўмондони бўлган, деб ёзилган.

¹⁵² Аслият матннинг шу жойида «Суойин» («Ноаникликларга изоҳлар»)дан жой олган изоҳ келтирилган. Унда «Муоцай (Моцай) Дай-юан қўшинининг бошлиғи эди. Унинг исми ёзилган биринчи иероглиф «Муо» (未), исқончиси «сянгу» (先墓) ўқилган», деб ёзилган.

¹⁵³ Шяовэй (рус ёзувида сяовэй) – юқори даражали ҳарбий унвон бўлиб, Ғарбий Хан сулоласи даврида унинг мавқеи бош кўмондон (жянгжюнь)дан кейинги ўринда турган. Кўп ҳолларда қўшни мамлакатларга қарши уруш қатнашчиларига

Чунггуолар [хамрохлигида] мингдан зиёд лашкарлар билан Ўзган шаҳри (Йивечэнг-чэнг, Юйчэнг-чэнг 郁成城)га борди. Ўзганликлар шаҳарни каттиқ ҳимоя қилиб, улар [Хан кўшинлари]ни озиқ-овқат билан таъминламади. Ванг Шиншинг [лашкарлари] билан асосий кўшинларнинг оралиғи 200 ли (115.2 км)га яқин эди. У асосий кўшиннинг ёрдамига ишониб, душманни писанд қилмади ва Ўзган (Йивечэнг) аҳлини унга озиқ-овқат бермаганликда айблаб, койиди. Ўзганд (Йивечэнг) [хукмдорлари] Ванг Шиншинг лашкарлари сонининг камлигини билиб, тонг саҳарда уч минг жангчи билан тўсатдан [ханликларга] ҳужум қилди. Ванг Шиншинг ва бошқалар ўлдирилди, [уларнинг] лашкарлари тор-мор қилинди, атига бир неча киши қочиб, Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] олдига етиб борди. [Шундан кейин] Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] дувэй (都尉)¹⁵⁴ Шанг Гуанжини Ўзган шаҳрига ҳужум қилишига юборди. Ўзган (Йивечэнг) шаҳри ишғол қилинганида, Ўзганд (Йивечэнг) хукмдори (ванг 王) Кангкияга қочди. Шанг Гуанжи уни Кангкиягача қувиб борди. Кангкияликлар Хан [кўшинлари] Фарғона (Юан)ни мағлубиятга учратибди, деб эшитиб, Ўзганд (Йивечэнг) хукмдорини Шанг Гуанжига топширди. Шанг Гуанжи уни боғлаб, тўрт нафар отлик лашкари билан бош қўмондон¹⁵⁵ ҳузурига жўнатди. Бу 4 киши ўзаро «Ўзганд (Йивечэнг) хукмдори Хан давлатининг душмани эканлиги аниқ, [аммо] уни манзилга тирик етказиш кийин, йўлда ўлса ёки кутилмаган ҳодиса юз бериб қолса, аҳволимиз хароб бўлади», деб маслаҳатлашиб, [Ўзган (Йивечэнг) хукмдорини] ўлдирмоқчи бўлишди. Лекин бунга ҳеч ким журъат етолмади. Уларнинг ичида энг ёш бўлган

берилган [Чжунггуо лидий гуанчжи цидян. 809-6.]. Уйғурча таржимада «Чирикчи-бек» деб номланган.

¹⁵⁴ Дувэй – мил.авв. биринчи минг йиллик ўрталарида таъсис этилган ҳарбий лавозим. Ғарбий Хан даврида маҳаллий ҳокимлар ихтиёридаги ҳарбий қисмларга қўмондонлик қилган [Чжунггуо лидий гуанчжи цидян. 809-6.]. Уйғурча таржимада «тутук-бею» деб номланган.

¹⁵⁵ Аслиятнинг шу жойида Ру Шоу (如厚) исмли тарихчининг шарҳи берилган. Унда шу даврда «жянгжюн» деб номланган бош қўмондонлар кўп бўлганлиги сабабли уларни бир-биридан ажратиш мақсадида ушбу бош қўмондон унвони олдига «Эрши» этнонимини қўшиб ёзилганлиги тушунтирилган.

/1146(1146)/20a/ дзангквейлик¹⁵⁶ чавандоз Чжао Ди ўз шам-
пирили суғуриб олиб, Ўзган (Йивечэнг) хукмдорига урди. Хукм-
дор ўлганидан кейин, унинг бошини кесиб олиб, Чжао Ди ва Шанг
Гуанжилар бош қўмондон хузурига олиб борди.

Харбий юриш бошланганида, Риейший (Эрши) [қўмондони
Ли Гуангли] оркада кетаётган эди. Шунда Тангри ўғли Асуэн
(Усун) [давлатига] элчи юборди ва ундан ўз қўшинларини
Фаргона (Юан)га юбориб, ҳужумда катнашишини талаб
қилди. Асуэн (Усун) [хукмдори] икки минг отлик лашкар
сафарбар қилган бўлса ҳам, у иккиланиб [одамларини урушга]
юбормади. Риейший (Эрши) қўмондони Ли Гуангли шарқ томонга
кайтиб кетаётганида, йўлдаги майда давлатлар [хукмдорлари]
Фаргона (Юан)нинг мағлуб бўлганлигини эшитиб, ўз фарзанд-
ларини ва укаларини унга хамрох қилиб, Тангри ўғли хузурига
совғалар билан юбордилар, уларнинг [Тангри ўғли] билан
учрашишини ва у ерда гаров сифатида туришини истадилар.
[Шундай қилиб] Риейший (Эрши) [қўмондони Ли Гуанглининг]
Фаргона юриши якун топди.

Жюнчжэнг [унвонли]¹⁵⁷ Чжао Шичэнг уруш жараёнида
довюраклик қилиб [фарғоналиклар] ичига кириб борди ва кўп
қаҳрамонлик кўрсатди, Ли Дуо эса Чжанг режаларини ишлаб
чиқди. [Уруш сафаридан] қайтганда Юймэн чегара дарвозасига
10 мингга яқин одам ва мингтадан ортиқ от етиб келди.
Риейший (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] орка сафда
юрганлиги туфайли унинг қўшинлари озиқ-овқатдан қийнал-
мади. Жангда ўлганлар сони кўп бўлмаган эди. Аммо амал-

¹⁵⁶ Дзангквей (Dzhang-kiwei 上韃, зам. тал. Shanggui) – ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкаси
Тяншуй шаҳри ҳудудидаги жойнинг номи. У Хан сулоласи даврида пайдо бўлган. Ундан
илгариги минг йиллик даврида *Гуй-рунг* (卦戎) деб аталган халқ яшаган. Ўшанда бу
жой Кивей (Kiwei, ҳозирги талаффузда Гуй 卦) деб номланган. Атамадаги «шанг»
иероглифи юқори маъносини аниқлатади. Кейинги даврда мазкур халқ яшаган ҳудуд
юқори ва қуйи қисмларга ажратилганлиги туфайли тарихда Шангкивей (Юқори Кивей)
ва Шякивей (Қуйи Кивей 下卦) топонимлари пайдо бўлган. *Гуй-рунг* (卦戎) қадимда
«Квей-ривем» деб ўқилган бўлиб, у Квейда юртида яшовчи *ривем* (рунг)лар маъносини
аниқлатади. *Рунг* қадимги *хитойлар* (ишлар)нинг ғарбида яшаган халқнинг хитойча номи,
у «от минувчилар» маъносини билдиради [Ходжаев А. Из истории древних тюрков... С. 31-35].
Квей аслида қўшнинг номи бўлган. Қадимги битикларда «Мил.авв. 688 йилда Чин (秦 қад.ўк.
Dzien) мамлакати хукмдори Угунг *квей-рунгларга* ҳужум қилиб, уларнинг ерини тортиб
олди ва уни Квейшян (Квей ноҳияси) деб атади», деган маълумот мавжуд [Ханюй
дазиян. 6-жилд. 3766-3767-б.; Чжунгуо гуажин диминг дазиян. 43-б.].

¹⁵⁷ Жюнчжэнг (冏正) – ҳарбийларнинг ҳуқуқ масалалари бўйича жавобгар амалдори.

дорларни ва лашкарларни аямаганлиги сабабли одамлар бекорга nobуд бўлди. Шунга қарамай, Тангри ўғли бу амалдорларнинг узокдаги Фарғонага қарши урушда қатнашиб, жафо чекканлигини инобатга олиб, уларни жавобгарликка тортмади, аксинча Ли Гуанглига хайши-хоу¹⁵⁸ унвонини, 1146(1146)/206/ Ўзган (Йивечэнг) хукмдорини ўлдирган чавандоз Чжао Дига шинчжи-хоу¹⁵⁹ унвонини, қўшин хукуқи масаласига жавобгар зобит (жюнчжэнг) Чжао Шичэнгга гуанглу-дайфу)¹⁶⁰, Шанг Гуанжега шаофу¹⁶¹, Ли Дуога Шангданг [вилояти]¹⁶² ҳокими (тайшоу)¹⁶³ унвонини инъом этди; [саройдаги] тўққиз вазирликнинг (жючинг 九卿)¹⁶⁴ харбий амалдорларидан уч кишининг лавозимини хоу (тўра)¹⁶⁵, шянг (вазир)¹⁶⁶, жюн (вилоят ҳокими)¹⁶⁷

¹⁵⁸ Хайши-хоу (海西侯) – Фарғонага қарши урушда Хан империясига хизмат кўрсатган шахсга берилган фахрий унвон бўлиб, у денгиз гарбидаги замин тўраси маъносини англатади.

¹⁵⁹ Шинчжи-хоу (新時侯) – Фарғонага қарши урушда хизмат кўрсатган шахсга берилган фахрий унвон. У «янги талофатга сабаб бўлган жой тўраси» маъносини англатади.

¹⁶⁰ Гуанглу-дайфу (光祿大夫) – Харбий кенгаш ишларини бошқарувчи амалдор. Ушбу унвон номидаги «гуанглу» сўзи «бруглик ва бахт-саодатга элтувчи» маъносини билдиради. Н.Я.Бичурин таржимасида «биринчи даражали унвон» деб шарҳланган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 167].

¹⁶¹ Шауфу (少府) – маъмурий лавозим бўлган. Хан даврида ушбу лавозим император саройининг ёки вилоятларнинг молиявий ишларини бажарадиган амалдорга берилган [Чжунгтоу лидай гуанчжи цидян. 174-б.]. Шунинг учун макур лавозимни хазиначи бек деб таржима қилиш ҳам мумкин.

¹⁶² Шангданг (上黨 – ҳозирги қискартирилган шакли 上党) – қадимда Хитойнинг Шанши ўлкасидаги бир жойнинг номи бўлган. Хан даврида Шангданг-жюн (上黨郡 – Шангданг вилояти) деб аталган [Цихай. 170-б.].

¹⁶³ Тайшоу (太守) – Хан даврида олий даражали маъмурий лавозим бўлган. Макур лавозим дастлабда «шоу» деб аталган ва вилоят даражасидаги маҳаллий ҳокимиятнинг бошқарувчи амалдорга берилган. Кейин бунга ҳурмат юзасидан олий, катта маъносини англатувчи «тай» сўзи қўшилиб, «тайшоу»га айлантирилган [Чжунгтоу лидай гуанчжи цидян. 138-139-б.]. Аслиятнинг уйғурча таржимасида у «қушбеги» деб таржима қилинган.

¹⁶⁴ Жючинг (九卿) – замонавий тушунчада 9 вазирлик. Бу ҳақда юқорида 107-изоҳда айтилган.

¹⁶⁵ Хоу (侯) – қадим замонда чегара вилоятларни назорат қилиб турувчи харбий амалдорга бериладиган унвон бўлган. Айрим ҳолларда Хитой ҳукмдорларининг яқин қариндошларига ва империя доирасида тобе бўлган ҳукмдорларга ҳам шу унвон берилган [Чжунгтоу лидай гуанчжи цидян. 739-б.].

¹⁶⁶ Шянг (相) давлатнинг қарорлар қабул қилиш ва уларни ижро этилишини таъминлаш ишлари билан шуғулланувчи амалдорга берилган лавозим бўлган. Ушбу лавозим шингшянг (宰相) деб ҳам номланган. Хан даврида у чап қўл (биринчи) шингшянг, ўнг қўл (иккинчи) шингшянг каби икки даражага бўлинган [Чжунгтоу лидай гуанчжи цидян. 870-б.].

¹⁶⁷ Аввалги Хан даврида Хитой ҳудуди 36 та ҳокимликка (жюн 郡) бўлинган бўлиб, уларнинг бошлиқлари жюн деб номланганлар [Чжунгтоу лидай гуанчжи цидян. 793-б.]. Шунинг учун бу даврга нисбатан жюн атамасини вилоят ҳокими деб тушуниш мумкин.

даражасига кўтарди. Юздан ортик одамга 2 минг ботмон (дан 石), мингдан ортик кишига минг ботмон дон миқдорида маош белгилади. Ўз хоҳишлари билан ҳарбий юришда қатнашганларга берилган мансаблар уларнинг кутганидан зиёд бўлди. Урушга сафарбар қилинган жиноятчиларнинг гуноҳи кечирилди. Ўлганлар [оиласи]га инъом этилган маблағ қиммати 40 минг киём (kiem, зам. ўқ. jin 金)¹⁶⁸га тенг бўлди. Ҳаммаси бўлиб, икки марта Фарғона (Юан)га қарши қилинган уруш учун тўрт йил сарфланди.

Хан [қўшинларининг қўмондони Ли Гуангли] Фарғона (Юан)га қарши урушдан кейин Муэтцат (Muэт-tsat, Muэт-tсай 昧蔡)ни Фарғонага ҳукмдор (ванг 王) қилиб тайинлаб қайтган эди. [Лекин] бир йил ўтгандан сўнг, Фарғона зодагонлари Муэтцатни Ханга хушомад қилиб, давлатини қирғинга дуч килганликда айблаб, ўлдирдилар ва унинг ўрнига [ўлдирилган] Мекўа (Мекоа 母寡)нинг укаси Дзанпионг (Dzianpiong 蟬封, замонавий талаффузда Чанфэнг)ни Фарғонага (Юанга) ҳукмдор (ванг) этиб тайинлаб, унинг /1146(1146)/21a/ ўғлини Хан саройига гаров учун юбордилар (ручжи 入質). Хан [сулоласи] бу ҳолатни [фарғоналикларнинг] итоат рамзи, деб билиб бунга жавобан совғалар билан элчилар юборди. Шундан кейин Хан [сулоласи] Фарғона (Юан)нинг ғарб томонидаги мамлакатларга 10 мартадан зиёд элчилар юбориб, уларга ғаройиб нарсалар олиб келишни ва [Ханнинг] Фарғона (Юан)га қарши қилган урушда кўрсатган қудратини (вэй) ва илтифотини (дэ)¹⁶⁹

¹⁶⁸ Киём (kiem 金, зам. ўқ. жин (рус адабиётида цзинь)) иероглифи олтин маъносини англатади. Аммо Хан сулоласи замонида жин кумушни ўлчашда қўлланиладиган оғирлик бирлиги бўлган. Кейинчалик Хитойда олтин ва кумушни ўлчашда 1 сар (лянг 兩, яъни 37,301 граммга тенг) оғирликни 1 жин (金) деб айтиш одатга кирган [Ханюй дазидян. 6-жилд. 3766-4167-б.]. Ундан ҳам кейинроқ киём (kiem 金) ўрнига тарози, болта, чопиб ташлаш маъносини билдирадиган кien (жин / jin 斤) иероглифи ишлатилган. Аввалига 1 жин 16 сар (лянг 兩), кейинчалик 10 сар (лянг)га тенг бўлган [Ханюй дазидян. 3-жилд, 2022-б.]. Яқин замонда 1 жин 596,6818 граммга тенг эди. Ҳозир 1 жин 500 грамм оғирлигида ишлатилади. Бундан ташқари, қадимги Хитойда асосан кумуш пул ишлатилган. Шунинг учун бу матндаги 40 минг киём (жин)нинг ҳақоми 1492,04 кг (40000 X 37,301 гр.) кумушга тенг, деб тушуномқ лозим. Н.Я.Бичурин таржимасида жин (kiem 金) сўзи тушиб қолган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 167].

¹⁶⁹ Қадимий Хитой ҳукмдорлари, жумладан Хан сулоласи императорлари, атрофдаги халқларга босим ишлатиш мақсадида ўзларининг қудратли ҳарбий кучга (вэй 威) эга эканлигини ва шунинг билан бирга маъзуқ халқларга итоаткорлик эвазига уларга қатта ҳиммат (дэ 德) кўрсатишини намоён қилиш масаласига эътибор беришган. Уларнинг тушунчасига кўра, шунинг билан бошқа мамлакат

эътироф этишни ва тарғиб қилишни буюрди. Шунинг билан бирга Дунхуангда Жючюан лашкарлари бошлиғи (Жючюан дувэй) лавозими таъсис этилди¹⁷⁰.

Ғарбдаги Лобнор кўли (Яншуй 鹽水)¹⁷¹ гача бўлган масофада йўловчилар тўхтайдиган жойлар барпо этилди. Бугурда бир неча юз лашкар деҳқончилик қилиш учун жойлаштирилди. Экин ерларни ҳимоя қилиш учун амалдорлар тайинланди. Чет элларга борадиган Хан элчиларини таъминлаш учун озиқ-овқат жамланди.

Битикчилар бошлиғи хазратлари (Тайши-гунг 太史公)¹⁷²

хукмдорларида бир томондан қўрқув туйғусини, иккинчи томондан уларда совғалар олишга қизиқиш туйғусини уйғотиш йўли билан уларни итбаткорликда ушлаш мумкин. Ушбу тушунча Хитой императорлари Тангрининг ер юзидagi вақилидир, итбатдан бош торгтанларни жазолаш, итбаткорлик қилганларга ғамхўрлик қилиш унинг вазиғасидир, деган назария асосида шаклланган. Н.Я.Бичурин таржимасида «вэй» ва «дэ» сўзлари ғалаба деб таржима қилинган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 167]. «Ғарғона таъжираси»нинг уйғурча таржимасида «вэй» сўзи «шону-шухрат» маъносига ишлатилган. Чунончи, ушбу таржимада «Хан сулоласи яна атроғга ажойиб-ғаройиб нарсаларни топиб қилиш ҳамда Ханнинг Ғарғона юрипи туғайли қозонган шону-шухрати ва илтифотини намойиш қилиш учун Ғарғонанинг ғарбидagi мамлакатларга яна кўп марта элчи юборди», деб ёзилган [Сима Чан. Тарихий хотиравлар. 517-6.].

¹⁷⁰ Аслият матни оралигида келтирилган Сюй Гуангнинг шарҳида айтилишича, биринчи ёзилган нуسخада «таъсис этилди» (чжи 置) деган сўз бўлмаган. Дунхуангда Юанчюан (Yuan-chuan 淵泉 – чуқур булок демакдир) ноҳияси мавжуд эди. Бу ерда «юан» иероглифи ўрнига жо (jiu 酒) иероглифи ишлатилган, деб айтилган. Ҳақиқатан ҳам, Дунхуангда шундай булок ҳозир ҳам мавжуд. Ушбу шарҳга кўра, Жючюан Дунхуангдаги бир жойининг номи, уни ҳозирги Жючюан (酒泉 Tsiaou-dziwan) шаҳри билан адаштириб бўлмайди. Афсуски, бу маълумотдан фойдаланган аксарият олимлар мазкур шарҳга эътибор бермаган. Катта бир гуруҳ хитой олимлари томонидан ёзилган «Шинюй тунгши» номи асарда ҳам бу ҳолатни кузатиш мумкин. Чунончи, ушбу асарда «Ханшу»нинг «Ғарбий мамлакатлар» (Шинюй чжуан) бобида ишора қилинган ҳолда «Дунхуанг ва Жючюанда «дувэй» лавозими таъсис этилган», деб зикр этилган [Шинюй тунгши. 53-б.]. Аммо «Шинюй чжуан»да бундай гап йўқ. У ерда «дастлаб Жючюан вилоти таъсис этилди... кейин бу Увэй, Чжанье, Дунхуанг бўлиб, жами 4 вилотга ажратилди», деган маълумот келтирилади [Ханшу. 2364(1156)2а-26-б.]. Бундай ҳолат Н.Я.Бичурин таржимасида ҳам мавжуд. Унда Дунхуангда жючюан лашкар бошлиғи (Жючюан дувэй) лавозими таъсис этилди тушунчаси «В Дунь-хуан и Цзю-цюань поставлены гарнизоны» деб ёзилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 168]. Ҳозирги Жючюан шаҳри Дунхуанг билан Увэй шаҳарлари оралигида жойлашган бўлиб, у милавв. 121 йилда хунлар ҳокони Кунъянинг маркази бўлган [Цихай. 936-б.].

¹⁷¹ Яншуй (Яньшуй) «шўр сув» маъносини англатади.

¹⁷² Тайши-гунг (太史公) – Сима Чяннинг унвони. Аслида бу унвон «Тайши-лин» (太史公 – бош котиб ёки котибият бошлиғи маъносини англатади) деб номланган. Аммо атроғдагилар унга ҳурмат билдириб, «Тайши-гунг» (Битикчилар ёки котибият бошлиғи хазратлари) деб аташган [Чжонгуо лидай гуанчжи шиян. 142-б.]. Қадимги Хитойда «гунг» сўзи олий мартабадаги шахсларни, жумладан олимларни улуғлашда ҳам ишлатилган [Ханюй даэидян. 1-жилд. 242-б.]. Шунинг учун бу жойда уни «хазратлари» деб таржима қилиш тўғри бўлади.

ёзади: «Юй тазкираси»да «Дарё»¹⁷³ Кунлун тоғларидан бошланади, Кунлуннинг баландлиги 2,5 минг ли (1440 км)дан зиёддир, у қуёш ва ойнинг нурини тўсиб туради; Тоғнинг устида шарбат булогидан ҳосил бўлган Яочи (Yiaochi 瑶池)¹⁷⁴ кўли бор», дейилган. Чжанг Чян элчи бўлиб Бактрия (Дайғи / Дашя)га бориб келганидан кейин, «Юй тазкираси»да тилга олинган дарёнинг бош манбаси Кунлун эканлиги шубҳали бўлиб қолди.

1146(1146)/216/ Қадимги 9 ўлкадаги тоғу дарёлар ҳақида сўз юритиладиган китоблардан «Шангшу» (尚書 – «Қадимий тарих»)¹⁷⁵ даги хотиралар ишончли ҳисобланади. «Юй тазкираси» (Юй бэнжи 禹本紀) ва «Тоғ ва денгизлар комуси» (Шанхай жин 山海經)да хотираланган ажойиб ва ғаройиб нарсалар тўғрисидаги сўзларнинг аниқлиги ҳақида бир нарса дейишимиз кийин.

Суойин (Ноаникликларга изоҳлар)¹⁷⁶ [номли шарҳлар тўплами]да мактов билан ёзилган Буюк Фарғона ҳақидаги маълумотга буованг (博望)¹⁷⁷ туфайли эга бўлинди. Дарёлар Тазик (Тяочжи) ғарбидаги денгизга қуйилиши аниқланди. Тангри отлари олиб келинди. Номалум бўлган Цунглинг (Помир)да чанг-тўзон йўқлиги аниқланди. Шўркўл таърифланди ва ноаникликлар бартараф қилинди.

[Шу жойда] Буюк Фарғона (Дай-юан) тазкираси якун топди».

¹⁷³ Ушбу сўз (хэ 河) қайси дарёни назарда тутатганилиги асл матнда айtilмаган. Аммо «Фарғона тазкираси»нинг уйғурча таржимасида «дарё» сўзи «Хуангхэ дарёси» деб ёзилган [Тарихий хотиралар. 517-б.]. Н.Я.Бичурин ва В. Н.Кюнер уни «Желтая река» деб таржима қилганлар. Маълумки, «Желтая река» Хуангхэ топонимининг русча таржимасидир. Мазкур «дарё» сўзини бундай таржима қилишга асос йўқ.

¹⁷⁴ Яочи – кўл номи. У суви тиниқ кўл маъносини англатади. «Яочи» деб аталган кўл номи ҳоким Муниг мил.авв. 989-988 йиллардаги ғарбий сафарларида бағишланган «Му Тяңзи чжуан» номили сафарноманинг 3-бобида ҳам учрайди.

¹⁷⁵ «Шангшу» (尚書, қискартирилган шакли 尚書) – мил.авв. XXI-XI асрларда мавжуд бўлган Шя (夏), Шанг (商) ва Шичжоу (西周) каби ҳокимликларнинг ҳукмдорлари айтган сўзларнинг тўплами. У «Шу» (書 / 书), «Шужин» (书經) деб ҳам номланган. «Шанг» иероглифи қадимий, «шу» эса тарих, китоб маъносини англатади. Шунинг учун «Шангшу»ни «Қадимий тарих» деб таржима қилиш мумкин.

¹⁷⁶ Суойин (索隱 – «Ноаникликларга изоҳлар») – Танг сулоласи тарихчилари томонидан ёзилган «Шижи Суойин» (史記索隱 – «Тарихий хотиралардаги ноаникликларга изоҳлар») номили қадимий манбаларга тузилган шарҳлар тўпламининг қискартирилган номи.

¹⁷⁷ Бу ерда Чжанг Чянга инъом этилган «буованг-хоу» унвони қискартилиб ёзилган.

«ХАНШУ» («Хан [сулоласи] тарихи»)

Манба ҳақида. «Шижи»дан кейин ёзилган сулола тарихи «Ханшу» (漢書, кискартирилган шаклда 汉书 – «Хан [сулоласи] тарихи») ҳисобланади. Уни сарой тарихчиларидан иборат катта бир гуруҳ ёзган. Бу тарихни охирига етказган сарой тарихчиси Бан Гу унинг муаллифи ҳисобланади. Шунинг учун «Ханшу»ни Бан Гу ёзган, деб айтиш одат бўлиб қолган. Шунда асарнинг ҳажми 200 боб бўлган. Бан Гунинг вафотидан кейин мазкур тарихга яна 20 боб, жумладан фалакиётга оид боблар қўшилган. Мазмунан «Ханшу» Ғарбий Хан сулоласи (мил. авв. 206 – мил. 8) ва ундан кейинги 212 йиллик тарихий воқеаларга бағишланган бўлиб, у «Шижи»нинг давоми ҳисобланади. Аммо унинг тузилиши Сима Чян асаридан биров фарк қилади. «Шижи»да Марказий Осиё тарихига тегишли маълумотлар «Буюк Фарғона тазкираси» («Дай-юан лечжуан» 大宛列傳) ва «Хун тазкираси» («Шюнгну лечжуан» 匈奴列傳) деб номланган махсус бобларда берилган бўлса, «Ханшу»да «Ғарбий мамлакатлар тазкираси» («Шиюй¹⁷⁸ чжуан» 西域傳) ва «Чжанг Чян тазкираси» («Чжянг Чян ва Ли Гуангли жуан» 張騫李廣利傳) каби янги бобларда зикр этилган. Бундан ташқари, «Шижи»дан фарқли ўларок, «Ханшу»га конунларга, географияга, фалакиётга ва санъатга оид янги боблар қўшилган. «Кейинги Хан сулоласининг тарихи» («Хоу Ханшу» 後漢書 / 后汉书) ёзилгандан сўнг мазкур тарих «Аввалги Хан [сулоласи] тарихи» («Чян Ханшу» 前漢書 / 前汉书) деб аталди. Биз асос қилиб олинган «Ханшу» 1958 йилда Пекин ва Шангхай шаҳарларида факсимиле асосида нашр этилган «Эрши сиши» (24 тарих)нинг 2-жилдни ташкил этади.

ТАРЖИМА:

«Хан [сулоласи] тарихи (Ханшу). 96-боб, Ғарбий мамлакатлар тазкираси (Шиюй чжуан)¹⁷⁹.

/2372(1164)/176/ Фарғона давлатининг (Дай-юан-гуо 大宛国)

¹⁷⁸ Шиюй (西域, русча транскрипцияда Сиюй) топоними ҳақида мазкур асаримизнинг иккинчи қисмидаги шу атамага бағишланган параграфда батафсил маълумот берилган.

¹⁷⁹ «Шиюй чжуан» номли 96-боб «24 тарих»га киритилган Ханшу»нинг 2364(1156) 2386(1178) бетларидан жой олган.

хукмдори Кивэйшан (Гуйшан-чэнг 貴山城, Косон)¹⁸⁰ шаҳрида туради. [Бу ердан] Чангъангача 12 минг 550 ли (7228.8 км) келади. Аҳолиси 60 минг оила, 300 минг кишидан иборат. [Шулардан] аскарликка яроклиси 60 минг нафар. [Хукмдор кўл остида] бир вазир ва бир вазир ёрдамчиси бор. [Фарғонадан унинг] шаркидаги кўриқчибек (духу) маҳкамасигача 4031 ли (2321.856 км), шимолидаги Кангкия (Кангжюй) пойтахти Пиедакян (Битян, Бэйтян)¹⁸¹ шаҳригача 1510 ли (869.76 км), жануби-ғарбидаги Улуғ Ғузэр (Дай-рузие / Да-юэчжи 大月氏) [мамлакатигача] 690 ли (393.4 км) келади. [Фарғона давлатининг] шимолий худуди Кангкия (Кангжюй 康居), жанубий худуди – Улуғ Ғузэр (Дай-рузие / Да-юэчжи) [давлати] билан чегарадошдир. [Фарғона давлатининг] ери, иклими, бойлиги, аҳолининг урф-одатлари Улуғ Ғузэр (Дай-рузие / Да-юэчжи) ва Парфия (Анши) билан бир хил. Фарғона (Дайюан) атрофида узумдан мусаллас (жю / jiu 酒) килинади. [Бу ердаги] бойлар 10 минг пуддан зиёд мусаллас сақлайди. [Бу] мусаллас бир неча ўн йил турса ҳам, бузилмас ва [маҳаллий аҳоли] уни ичишни хуш кўрар экан. [Бу ердаги] отлар беда билан бокилар экан.

Фарғона (Юан) [хонлигида] /2372(1164)/18a/ 70 дан ортиқ шаҳар ва кишлоқлар мавжуд, зотли отлар кўп, [бу] отлардан консимон тер чиқиб туради. Айтишларича, бу отлар Тангри отлардан тарқалган экан (其先天马子也).

[Аслият матни оралигида келтирилган изоҳда] Мэн Канг ёзади: «Айтишларича, Фарғона мамлакатада баланд тоғ бор экан. Ушбу тоғнинг устида от мавжуд экан, лекин бу отни

¹⁸⁰ Кивейшан (kiwei-shan, зам. ўқ. Гуйшан 貴山, атамаси айрим хитой шеваларида Кивейсан деб ҳам талаффуз этилади) – шаҳар номи бўлиб, у Фарғона водийсидаги Косон топоними таққосланади. Айрим хитой олимларининг тадқиқотларига кўра, «Шин Тангшу» («Танг сулоласининг янги тарихи») // «Эршиси ши» («24 тарих»). Пекин-Шанхай, 1958)да ушбу топоним «Кэсай» (Kesai 渴塞), «Юанши» («Юан [сулоласи] тарихи»)да «Кэсан» (柯塞) деб транскрипция қилинган. [Шинюй диминг қаолу. 334-б.]. Йирик хитой олими Чэн Чжунгман (岑仲勉)нинг ёзишича, Кэсай Kesai 渴塞 Шижян деб ҳам номланган ва у Наманганнинг жануби-шаркидаги Ахсикент харобасига тўғри келади [Ўша асар. 531-б.]. А.А. Анарбаевнинг фикрича ҳам, Гуйшан Муттепа (кадимги Косон)га тўғри келади [Анарбаев А.А. Еше раз о локализации столичных городов Ферганы (Давань-Дайюань) и некоторые спорные вопросы, связанные с ними // Археология Узбекистана. Самарканд, 2010. С. 65-71]

¹⁸¹ Қадим замонда «Битян» (卑田) иероглифлари «Пиедакян» (Piedakian) деб ўқилган. Бу ҳақда асл матнда келтирилган Ян Шигунинг шарҳида таъкидлаб ўтилган [Ходжаев А. Сведения о Ташкенте в китайских источниках древнего периода // О'zbekiston tarixi. № 3. 2009. 52-66-б.; Шу муаллифининг. Сведения о Ташкенте в китайских источниках периода средневековья // Узбекистон тарихи, 2009, № 4. С. 38-50].

ушлаб бўлмас экан. Шу боис ундан насл олиш мақсадида бир дона рангдор ургочи отни тоғ этагига боғлаб қўйишибди. Тоғдаги отдан тузилган тойчоқ танаси қонсимон терга ботган экан. Шу сабабли у самовий от деб номланган экан».

Чжанг Чян Хан императори У-дига биринчи марта тулпор отлар тўғрисида сўзлаб берганида, ушбу император элчилар орқали 1000 жин (jin 斤 ҳозирги ҳисобда 500 кг) олтин ва олтиндан ясалган от хайкали юбориб, Фарғона (Юан) ҳукмдори (ванг)дан булар эвазига зотли отлардан беришни сўради. [Лекин] Фарғона (Юан) ҳукмдори кўп сонли [Хан] қўшинлари узоқдан етиб келолмайди, деб ўйлаб, бунга рози бўлмади ва бебаҳо отларини бермади. Шунда Хан элчилари сўкинди.

[Матн орасидаги изоҳда]: Ян Шигу ёзади: элчилар сўкиниб, Фарғона ҳукмдорини ҳақоратлади.

Шундан кейин Фарғона (Юан) ҳукмдори Хан элчиларига хужум уюштириб, уларни ўлдирди ва мол-мулкларини тортиб олди. Мазкур воқеадан кейин Тангри ўғли Риейшией (Эрши) қўмондони Ли Гуанглини 100 мингдан ортиқ лашкарлардан иборат бўлган қўшин билан Фарғона (Юан)га уруш қилишга юборди. [Бу уруш] тўрт йил (мил. авв. 104-101 йиллар) давом этди. Фарғоналиклар (Юан-рен 宛人) ўз ҳукмдори Мекўанинг (Мекко 毋寡, зам. ўк. Мугуа) бошини олиб, 3000 та¹⁸² от тақдим қилди. Шундан сўнг Хан қўшини қайтиб кетди. Бу ишларнинг тафсилоти «Чжанг Чян тазкираси»да баён қилинган. Фарғона ҳукмдори (Юан-ванг 宛王) ўлдирилгандан кейин, Риейшией (Эрши) қўмондони [Ли Гуангли] унинг ўрнига Хан сулоласига мойиллик билдирган Муэтциен (Muət-ts'at, Muai-ts'ai, зам. ўк. Мейцай 昧蔡)¹⁸³ исмли бир зодагон кишини Фарғона ҳукмдори этиб тайинлади. Бир йилдан ошикрок вақт ўтгач, Фарғона зодагонларидан бўлган Муэтциенни Хан элчиларига нисбатан хушомадгўйликда айблаб, ўлдирдилар ва тахтга /2372(1164)/186/ Мекўанинг укаси Дзанпионг (Дзенфенг / Dzienfeng, зам. ўк. Чанфэнг 蟬封)ни¹⁸⁴ ўтказиб, уни ҳукмдор деб тан олдилар.

¹⁸² Юқорида келтирилган «Шнжи»даги «Фарғона тазкираси»да «Хан лашкарлари бир неча ўнга зотли от ва 3 мингдан ортиқ ўрта ҳол отларни танлаб олишди», деб айтилган.

¹⁸³ Аслиятда Муэтцай, Муэтцай (Muət-ts'at, Muai-ts'ai 昧蔡, зам. ўк. Мейцай) ёзилган. Бироқ шу жойда Ян Шигунинг изоҳи келтирилади ва унда «昧 иероглифи Muai (зам. ўк. муо 昧), 蔡 иероглифи эса циен (ts'ien, зам. ўк. чян 千) деб талаффуз этилади», деб зикр этилган. Шунга асосланиб, ушбу шахснинг исмини Муэтциен шаклида ёздик.

¹⁸⁴ Дзанпионг (Дзенфенг / Dzienfeng, Dzienfeng 蟬封), зам. ўк. Чанфэнг.

[Янги ҳукмдорнинг] ўғлини Хан [саройига] гаров сифатида юбордилар. Хан [сулоласи бунга жавобан] элчи юборди ва улар орқали совғалар йўллаб, ўзининг бундан мамнун эканлигини маълум қилди.

Бундан ташқари Фарғонанинг ғарбидаги мамлакатларга ўн мартадан зиёд элчилар юбориб *[Матн орасидаги изоҳда]: Ян Шигу ёзишича, элчилар манзилга етиб борган*, [у ердаги] ғаройиб нарсаларни билди. Шундан кейин Фарғонага ҳарбий юриш қилишга фармон чиқариб, [фарғоналикларга] таҳдид солди. Фарғона ҳукмдори (Юан-ванг) Дзенфенг Хан сулоласига йилига икки тулпор бериш ҳақида битим тузди. Хан элчилари узум ва беда уруғини олиб қайтдилар. Тангри ўғли тулпорларнинг кўпайтирилишини ва чет эл элчиларига [уларни] кўрсатишни ўйлаб, сарой ва меҳмонхоналар атрофидаги бепоён далаларга узум ва беда эктирди.

[Ян] Шигу ёзади: ҳозирги вақтда шимолий йўлдаги барча вилоятларда ва илгари тинчлантирилган шимолий ҳудудларда беда ўсаётганлигини тез-тез кўриш мумкин. Бу бедалар Хан даврида экилган.

Фарғона (Юан)нинг ғарбига юриб, Парфия (Ансиек) давлатига борса бўлади. Гарчи бу мамлакатликларнинг тили [фарғоналиклардан] катта фарқ¹⁸⁵ қилсада, лекин умумий жиҳатдан ўхшашлик бор, бир-бирининг сўзини тушуна олади. [Ансиек давлатининг] одамлари чуқуркўз, серсоч, савдо ишларига пухта, бир танганинг устида тик туради, уларда аёллар қадрланади, эрлар аёлларининг гапи билан иш тутади. Ушбу замин [Фарғона]да ҳамма ипакни бўяр экан (其地皆丝¹⁸⁶ 漆)¹⁸⁶, темирдан идиш-товок¹⁸⁷ ясамайди. Ўлган Хан элчилари-

¹⁸⁵ Уйғурча таржимада «бироз фарқ қилади», деб ёзилган. Асл матн даги «по» (頗) иероглифи биринчи навбатда, жуда бир хил эмас каби маъноларни билдиради. Айрим ҳолларда озгина, салгина маъносида ишлатилади. Мантиқан олиб караганда, Арсак Эронга яқин бўлганлиги туфайли у ерда ишлатиладиган тил фарғоналикларникидан катта фарқ қилиши табиий. Шунинг учун бу мисолда «по» иероглифининг иккинчи маъносини ишлатили маъқул эмас, деб ўйлаймиз.

¹⁸⁶ Ушбу маълумот «Ханшу»нинг уйғурча таржимасида «у ерда ипак ва сир йўк», деб хато таржима қилинган [Ханнома. 879-б.]. Сима Чяннинг каламига мансуб бўлган «Шижи» номли асарнинг Фарғонага бағишланган бобида «қиди у цичи» (其地无丝漆) деб ёзилган. Бу маълумотни «у ерда ипак бўғи йўк» деб эмас, балки «у ерда ипак бўялмас экан», деб таржима қилиш тўғри бўлади.

¹⁸⁷ «Чи» (𠂔) иероглифи уйғур тилига «асбоб» деб таржима қилинган. Бу тўғри эмас. Биз уни «идиш-товок» деб таржима қилдик. Чунки темирдан ясаладиган кетмон, болта, тепа, пичок каби ускуналар ҳам асбоблар каторига киради. Археологик маълумотлардан маълумки,

нинг асирга тушиб қолган лашкарлари [фарғоналикларга] харбий қурол-яроғ ясашни ўргатадилар.

[*Матн орасидаги изоҳда*]: [Ян] *Шигу ёзишича, мазкур давлатга борган Хан элчилари орасида ўлганлари бўлди, асирга тушганлари эса ўргатиш ишлари билан шугулланди.*

Хандан келтирилган сариқ ва оқ олтинлардан буюмлар ясаганлар /2373(1165)/19a/, [уларни] пул тариқасида ишлатмаганлар. Асуэн (Усун)дан бошлаб, унинг ғарбидаги Парфия (Ансиек)гача [бўлган элларнинг] ҳаммаси *хунлар* билан яхши муносабатда экан. [Шунинг учун] *хунлар* зулмига дуч келган рузиеликлар [қўрққанидан] ўз хукмдори (Тангрикути)нинг мактуби билан мамлакатларига келган Хун [давлати] элчиларини озиқ-овқат билан таъминлаганлар ва уларни қийин аҳволга туширмаганлар. Хан [сулоласи] элчилари эса озиқ-овқатни, миниш учун керакли отларни ўз ҳисобидан сотиб олишга мажбур бўлган. Чунки Хан [мамлакати] узоқда бўлса-да, мол-дунёси қўпчилиги сабабли [маҳаллий халқ Хан элчилари билан] савдо-сотик қилиш орқали ўз талабларини қондирар эдилар. Лекин Қўғибор Тангрикут (Хувейя Таний /Шаньюй) Ханга тобе бўлганлигидан сўнг [улар] Ханга ҳурмат билдира бошлаган».

«ХОУ ХАНШУ»

(«Кейинги Хан [сулоласи] тарихи»)

Манба ҳақида. «Кейинги Хан [сулоласи] тарихи» («Хоу Ханшу») Ғарбий Жин (Ши-Жин) сулоласи даврида (мил. 265-316) сарой тарихчилари ота-бола Хуа Чяо ва Хуа Челар томонидан битилган. Унинг ҳажми 97 бобдан иборат. Ушбу тарихда Фарғонага оид маълумот алоҳида жамланган ҳолда берилмаган. У мазкур тарихнинг «Шиюй» («Ғарбий мамлакатлар») деб номланган 88-бобидаги «Ёркенд давлати» («Шачэ-гуо» 莎車国) бўлинимасида келтирилади.

ТАРЖИМА:

«Кейинги Хан [сулоласи] тарихи (Хоу Ханшу), 88-боб, Ёркенд давлати тазкираси (Шачэ-гуо)

... /3826(1316)/176/ *Хунлар (кунна / шюнгу) Тангрикути*

бу каби ишлаб чиқариш қуроллари бундан икки минг йил муқаддам Фарғонада ясалган. Шунинг учун «чи» иероглифини «асбоб» деб таржима қилиб бўлмайди.

Марказий Хитой (Чжунгуо)даги Ванг Манг қўзғолонидан фойдаланиб, Ғарбий мамлакатлар (Шиюй)ни қайтадан ўз назорати остига олди. Биргина Ёркенд давлати (Шачэгуо)нинг хукмдори Йиан (Yian 延 зам. ўқ. Ян) кучли бўлганлиги сабабли итоат қилмади. ... Тяньфэннинг 5-йилида [мил. 5 й.] Йиан вафот этди, ўғли Канг (康) тахтга ўтирди. Хан императори Гуангъунинг биринчи йилида (мил. 25 й.) Канг атрофдаги қўшни давлатлар билан бирга *хунларга* қаршилиқ кўрсатди... Гуангъунинг 9-йилда [мил. 33 й.] Канг касал бўлиб ўлди, ... ўрнига укаси Фиен (Yien, зам. ўқ. Шян 賢) тахтга ўтирди...

/3827(1317)/20a/ [Мил. 46-йилда] Шаншан (Пшамшан), Чэши (Турфон) қайтадан *хунларга* итоат қилди. [Шунга қарамай], Фиен (Шян 賢) зўровонлик қилишни давом этди. Кусан хукмдори (Кивейсэк-ванг / Гуйсай-ванг 僞塞王) биз узоқдаги давлатмиз, деб Фиеннинг элчисини ўлдирди. Шундан сўнг Фиен [Кусан хукмдорини] ўлдириб, унинг ўрнига мазкур давлат зодагони Сижян (驃 韃)ни хукмдор этиб тайинлади. [Кўп вақт ўтмай] Фиен ўзининг ўғли Зелуо (則羅)ни Кусан (Кивецие, зам. ўқ. Гуйзи 龜茲 – Качар давлати) хукмдори (ванг 王) этиб тайинлади. Зелуо ҳали ёш бўлганлигини ҳисобга олиб, Кусаннинг бир қисмини Улэй (烏 壘) давлати деб номлаб, Сижян (Sijian 驃 韃)ни унга хукмдор этиб тайинлади. Бошқа бир зодагонни Кусан (Гуйсай) хукмдори этиб тайинлади. Бир неча йил ўтгандан сўнг, кусанликлар Зелуо билан Сижянни ўлдириб, *хунларга* элчи юбориб, бошқа хукмдор тайинлашни сўради. *Хунлар* кусанлик зодагон Шэнду (身 毒 Инд)ни Кусан (Гуйзи, Качар)га хукмдор этиб тайинладилар. Шундан кейин Кусан *хунларга* итоат қилди.

Фиен /3827(1317)/206/ Буюк Фарғона (Дай-юан) хукмдорини ўлпонни кам топширганликда айблаб, атрофидаги давлатларнинг жангчиларини йиғди, бир неча ўн минг кишилиқ қўшин ташкил этиб, Буюк Фарғона (Дай-юан)га қарши юриш қилди. Буюк Фарғона хукмдори Йианлиэу (Yian-liəu, зам. ўқ. Янлю 延 留) Фиен (Шян)ни кутиб олиш учун олдига чиқиб, итоат қилишини билдирди. [Шундан сўнг] Фиен юртига қайтиб кетди. [Қайтишда у] Кивомией (Кюмие, Жюми, Jü-mie 拘 彌)¹⁸⁸ хукмдори Гиаосэкиэ (Чяосайти 橋 塞 提)ни Фарғонага хукмдор этиб белгилаган эди. Лекин Кангкия давлати Фарғонага бир

¹⁸⁸ Кивомией (зам. ўқ. Жюми) давлатининг номи «Жейинги Хан [сулоласи] тарихи»нинг уйғурча тақланма таржимасида «Узун титир белгиги» деб аталган ва унинг ўрни Шарқий Туркистоннинг Керия ноҳияси ўрнида жойлашганлиги ёзилган [Жейинги Ханнома. 526, 566-6.]

неча марта хужум қилганлиги сабабли Гиаосэкцияе бир йилдан кўпроқ вақт ҳокимият устида туриб, юртига қайтиб кетди. Гиен уни яна Кивомиейга ҳукмдор қилиб тайинлади. Одатдагидек ўлпон тўлаб туриш шарти билан Йианлизуни Фарғонага қайта ҳукмдор қилди».

«ЖИНШУ» («Жин [сулоласи] тарихи»)

Манба ҳақида. Кейинги Хан сулоласи¹⁸⁹ емирилгандан кейин Хитой бир неча аср давомида майда давлатларга бўлиниб кетган. Лекин сулолалар тарихини битиш анъанаси йўқолмаган. Шу боис бир қатор майда сулолалар тарихлари битилган. «Сангуо чжи» (三国志 – «Уч ҳокимлик тарихи»ни Чэн Шоу 280-286 йилларда ёзган), «Жиншу» (晉書 / 晋书 – «Жин [сулоласи] тарихи»ни 330-340 йилларда Ванг Ин ёзган), «Сунгшу» (宋書 / 宋书 – «Сунг [сулоласи] тарихи»ни 487-488 йилларда Лянг Чэн ёзган), «Нанчишу» (南齊書 / 南齐书 – Жанубий Чи [сулоласи] тарихи) 749-501 йилларда ёзилган, муаллифи Шяо Зишянь), «Лянгшу» (梁書 – «Лянг [сулоласи] тарихи»ни 589-636 йилларда Яо Силян ва бошқалар ёзган), «Чэншу» (陳書 / 陈书 – «Чэн [сулоласи] тарихи»ни 557-588 йилларда Чэн Буозай ёзган) каби асарлар шулар жумласидандир. Марказий Осиё тарихига оид маълумотлар баёни нуктаи назардан олиб қараганда, мазкур майда сулолалар тарихлари ичида «Сангуо чжи», «Жиншу» ва «Лянгшу» алоҳида ўринда туради.

Мазкур сулолалар тарихлари ичида Фарғонага оид маълумот «Жиншу»нинг 97-бобидан ўрин олган. Бу маълумот «Буюк Фарғона давлати» («Дай-юан-гуо») номли сарлавҳа билан берилган. Бундан ташқари, ушбу асарларда Кангкия

¹⁸⁹ Милодийнинг 8 йилида деҳқонлар қўзғолонлари натижасида Фарбий Хан (Ши-Хан – мил. авв. 206-мил. 8) ёки Аввалги Хан (Чян-Хан) сулоласи тугатилган. 23 йилда 15 йиллик ички урушдан сўнг Лю Сю исмли шахс зодагонлар томонидан ташкил этилган ҳарбий қисмлар ёрдамида уруш ҳолатини тугатиб, ўзини император деб эълон қилди ва ўз сулоласини Хан деб номлади. Саройдаги тарихчилар гуруҳи қайтадан шакллантирилди, анъанага кўра тарих ёзиш ишлари давомлаштирилган эди. Аммо иккинчи Хан сулоласининг яхлит тарихи Фарбий Жин (Ши-Жин) сулоласи даврида (мил. 265-316) сарой тарихчилари ота-бола Хуа Чяо ва Хуа Челар томонидан битилган ва у «Кейинги Хан [сулоласи] тарихи» («Хоу Ханшу») деб номланган. Унинг ҳажми 97 бобдан иборат. Марказий Осиё тарихига оид маълумотлар ушбу тарихнинг «Шийюй» («Фарбий мамлакатлар») деб номланган 88-бобидан келтирилади. Аммо унда Фарғона тарихига оид маълумот алоҳида бўлинма сифатида келтирилмайди.

давлати ва қадимий Шаркий Туркистонда мавжуд бўлган Қарашар (Қорашаҳар), Кучар давлатлари ҳақида маълумотлар келтирилади. Ушбу маълумотлар Н.Я.Бичурин таржималарида йўқ. Аммо Н.В. Кюнёр уларни рус тилига таржима қилган¹⁹⁰.

ТАРЖИМА:

«Жин [сулоласи] тарихи (Жиншу). 97-боб. Ғарбий от минувчилар (Сией-ривем / Ши-рунг 西戎).

15496(664)/8a/ Буюк Фарғона (Дай-юан)¹⁹¹.

Буюк Фарғона (Дай-юан) давлати Луоянг¹⁹² нинг ғарб томонида 13 минг 350 ли (7804.8 км) нарида жойлашган. Жанубда [у] Улуғ Ғузёр (Да-юэчжи 大月氏) [замини] билан, шимолда Кангкия (Кангжюй 康居)¹⁹³ [давлати] билан чегарадош. [Буюк Фарғона (Дай-юан)да] 70 дан зиёд катта ва кичик шаҳарлар мавжуд. [Ушбу мамлакатда] гуруч ва буғдой экилади, узумдан мусаллас қилинади, танасидан консимон тер чиқадиган зотдор отлар боқилади. Маҳаллий халқ чуқур кўзли (шэнму 深目), серсоч¹⁹⁴, урф-одатлари бўйича [йигитлари] уйланишдан олдин бўлажак келинга тақиш учун совға сифатида юрак шаклидаги икки кўзли тилла узук, билакузук юборади. Шунинг билан бирга [бўлажак келинга] 3 нафар хизматкор қиз юбориб, синаб кўрилади. Заиф эракнинг уйланиш таклифи рад этилади¹⁹⁵. Никоҳсиз туғилган боланинг онаси нафратга маҳкум этилади. Бировлар отига миниб, йиқилиб ўлган одамнинг жавобгарлиги от эгасига юкланади. [Маҳаллий халқ] савдо ишларига пухта, ўз ҳаққини қўлдан бой бермайди. Хитой (Чжунгуо)нинг олтинларидан буюмлар ясади, [уларни] пул сифатида ишлатишмайди. Тайкангнинг¹⁹⁶ олтинчи йилида (285

¹⁹⁰ Кюнёр Н.В. Китайские известия о народах... С. 131.

¹⁹¹ Фарғона давлати (Дай-юан-гуо) уйғур тилига «Фарғона беклиги» деб таржима қилинган. Бу тўғри эмас. Чунки «Шижи» ва «Ханшу»да Фарғона давлати (Дай-юан-гуо) деб ёзилган. Гуо сўзини беклик деб таржима қилиб бўлмайди. Зеро, қадимги Фарғона мамлакатаи қўл шаҳарлардан ташкил топган йирик давлат эди.

¹⁹² Луоянг (洛陽) шаҳри Хитойнинг қадимги пойтахтларидан бири, у Чангъан (ҳозирги Шэнши вилояти)нинг маркази Шэньан шаҳри)нинг шарқ томонида жойлашган.

¹⁹³ Кангкия давлати ҳақидаги шарҳга (160-167-бетларда) қаранг.

¹⁹⁴ Уйғурча таржимада «бу ердаги кишиларнинг ҳаммаси ўра кўзли ва соқоллик келади», деб ёзилган [Жиннома. 97-боб. Ёт қавмлар тазкираси. Фарғона беклиги. 424-б.].

¹⁹⁵ Асл матнда «буананчжэ жоэоун» (不男者绝婚) деб ёзилган. Н.В.Кюнёр ушбу маълумотни «если нет мальчика, то разывают браку», деб таржима қилган [Кюнёр Н.В. Китайские известия о народах... С. 131]. Уйғурча таржимада «кишончли эрак бўлмаса, тўй қилишга руҳсат қилинмайди», деб ёзилган [Уч подшолик тазкираси, Жиннома, Сунгнома. Урумчи, 2001. Уйғурчага Шинжян университетидаги Марказий Осиё факультетида таржима қилинган ва шарҳлар ёзилган. 424-б.].

¹⁹⁶ Тайканг (太康) 280-289 йилларнинг номи бўлиб, у буюк юксалиш ёки соғломланиш даври маъносини аниқлатади. Шу ҳисобдан Тайкангнинг 6-йили 285 йилга тўғри келади.

йил) [У-ди]¹⁹⁷ хурмат билдириш учун Янг Хао [исмли амалдор]ни ушбу мамлакат ҳукмдори Ламшиэу (Lam-shiəu, зам. ўк. Лансоу 藍度) ҳузурига элчи қилиб юборди ва [Жин сулоласи] уни Буюк Фарғона (Дай-юан) ҳукмдори (ванг 王) деб тан олишини хабар қилди. Ламшиэу вафотидан кейин тахтга унинг ўғли Муазиэ (Муациэ, Muatciə, зам. ўк. Муочжи 摩之) ўтирди ва [Хитойга] элчи юбориб, у орқали қонсимон тер чиқарадиган от совға қилди».

«ВЭЙШУ» («Вэй [сулоласи] тарихи»)

Манба ҳақида. «Вэйшу» (魏書 / 魏书)ни сарой тарихчиларидан бири Вэй Шоу (魏收 506-572) ёзган. Асар 130 бобдан иборат. Унинг айрим қисмлари йўқолганидан сўнг, манба «Бэйши» маълумотлари ҳисобидан тўлдирилган. Мазмунан у 386-534 йилларда мавжуд бўлган Шимолий Вэй ва 534-550 йилларда ҳукмронлик қилган Шарқий Вэй сулолаларининг тарихи ҳисобланади. Маълумки, ушбу сулоланинг асосчиси шарқий ғузлар таркибига кирган шянби (сяньби)-ларнинг сардори Тобагуй ҳисобланади.

Аввалига мазкур сулоланинг номи Дай бўлган. Аммо сулола ташкил топган йилнинг ўзидаёқ унинг номи Вэйга ўзгартирилган. 398 йилда Пингчэнг (ҳозирги Ички Монголиядаги Датунг) шаҳри унинг пойтахти қилиб белгиланган. Шимолий Вэй давлати кучайганида, унинг ҳудудига Хуангхэ дарёсининг қирғоклари, ҳозирги Ички Монголия ва Хитой Халқ Республикасининг Гансу ўлкаси (Хэши йўлаги)нинг ерлари кирган. Марказий Осиё давлатлари билан фаол дипломатик ва савдо алоқаларини олиб борган. Шунинг учун Вэй сулоласига қиритилган маълумотларни аниқ ва асосли, деб ҳисоблаш мумкин.

Одатда, «Вэй [сулоласи] тарихи»нинг айрим йўқолган қисмлари «Бэйши» (北史) асосида тўлдириб борилган, дейилади. Лекин иккинчи асарни ёзишда унинг муаллифи ўзидан олдин ёзилган асарлардан, жумладан, «Вэйшу»даги маълумотлардан

¹⁹⁷ У-ди – Жин сулоласининг асосчиси Сима Яннинг (236-290) тахтга чиққандан кейинги исми. У «жанговар ҳокон» маъносини англатган. Тахтда ўтирган вақти 265-290 йилларга тўғри келади.

фойдаланган. Шунга кўра, бу тўлдиришни асардан олинган маълумотни яна жойига қайтариш, деб билиш тўғри бўлади. Бу мулоҳаза «Вэйшу»нинг мавқеини туширмайди. Ушбу манбадаги маълумотлар Н.Я.Бичурин таржималарида келтирилмайди. «Вэйшу» «24 тарих»нинг 8-жилдини ташкил этади.

ТАРЖИМА:

«Вэй [сулоласи] тарихи. 102-боб. Ғарбий мамлакатлар таъқираси.

...19701(1319)/146/ Луона-гуо (洛那国 қадимги ўқилишда Lakna – Фарғона давлати) қадимги Буюк Фарғона (Дай-юан) давлатидир. [Унинг] пойтахти Сули (Қашқар)нинг шимоли-ғарбида жойлашган Квейсан (貴山 зам. ўқ. Гуйшан) шаҳридир. [Бу ердан Вэй сулоласи] марказигача 14 минг 450 ли (8323.2 км) масофа мавжуд.

Тайхэнинг учинчи йили (мил. 229 йил)¹⁹⁸ [ушбу мамлакат ҳукмдори] элчи юбориб, [Вэй императорига] танасидан қонсимон тер оқадиган 19701(1319)/15a/ от совға қилган. Шундан сўнг ҳар гал элчи юборганда [Вэй сулоласи] саройига ташриф совғаларини (朝贡) бериб турган».

«СУЙШУ» («Суй [сулоласи] тарихи»)

Манба ҳақида. «Суй [сулоласи] тарихи» (Суйшу 隨書) – Суй давлати (581-618) тарихига бағишланган тарихий асар бўлиб, ушбу сулола йўқотилиб, унинг ўрнига ташкил топган Танг давлатининг дастлабки йилларида (629-656) Ян Шигу, Кун Инда, Сюй Жинзунг каби бир гуруҳ сарой тарихчилари томонидан битилган. 1024 йилда асар илк бор чоп этилган¹⁹⁹. Аммо ушбу нусха сақланмаган. 1208-1224 йилларда асар иккинчи марта тошбосмадан чиқарилган. Унинг айрим қисмлари сақланиб қолган. Асарнинг 1297-1307 йилларда учинчи марта

¹⁹⁸ Тайхэ (太和) – 227-233 йилларнинг номи, у «буюк тинчлик» маъносини англатади.

¹⁹⁹ Уша даврда асарлар иероглифларни ёғоч, хитой қамиши (бамбук) ёки юмшоқ тош (мрамор)га тескари ўйиб ёзиб, сиёҳга текказиб қоғозга босиб усулида чоп этилган. 1041-1048 йилларда асарлар ҳар бир иероглифни алоҳида ёғоч, қўрғошин, мис, бронзадан ясалган кичик тўрт бурчакли булакчанинг бир томонига тескари қилиб ўйиб ёзиб, уларни керакли тартибда бир варақ қоғоз йўгонлигидаги тахтага тизиб чиқиш, сўнгра сиёҳ суртиб устига қоғоз қўйиб чоп этиш усулида яратилган [Цихай. 406-б.].

Чочгача (Ши-гуо) 500 *ли*, шимоли-шарқда Турк хоқонининг турар жойигача 2000 *ли* (1152 км), шарқда Гуачжоугача²⁰² 3500 *ли* (2016 км) масофа мавжуд. Дайе (Дае)²⁰³ даври (605-618)да элчи юбориб, маҳаллий маҳсулотлардан совғалар юборган».

«БЭЙШИ» («Шимолий [сулоалар] тарихи»)

Манба ҳақида. «Бэйши» (北史) – VII асрнинг биринчи ярмида ёзилган шимолий сулоалар тарихидир. Унинг умумий ҳажми 100 боб (жюан 卷)дан иборат бўлиб, унда 386-618 йиллардаги тарихий воқеалар баён этилган. Шу даврда қадимий Хитойнинг шимоли ва шимоли-ғарбида «Шимолий Вэй» («Бэй-Вэй» – 386-534), «Шаркий Вэй» («Дунг-Вэй» – 534-550), «Ғарбий Вэй» («Ши-Вэй» – 535-555), «Шимолий Чи» («Бэйчи» – 550-577) ва «Шимолий Чжоу» («Бэйчжоу» – 557-583) каби 5 та майда давлат мавжуд бўлган. Улар этник келиб чиқиши хитой бўлмаган ва қадимий Хитойнинг шимолий ва ғарб томонидаги қўшни халқлар томонидан ташкил этилган.

Жумладан, Шимолий Чи ва Вэй номлари билан аталган 3 та давлатнинг келиб чиқиши *турклар* билан боғлиқ бўлган *сянбилар* томонидан ташкил этилган. Шунинг учун ҳам улар хитой сулоалари ҳисобланмайди. Шаркий Вэй ва Ғарбий Вэй сулоалари эса Шимолий Вэй сулоласининг бўлиниб кетиши натижасида ташкил топган.

«Бэйши» 643 йилда мазкур 5 та давлат тарихини ва 581-618 йилларда мавжуд бўлган ҳамда хитойлар ташкил этган Суй [сулоласи] тарихини жамлаш ва умумлаштириш асосида ёзиб тугатилган.

Унинг муаллифи Ли Яншоу (туғилган ва ўлган йиллари номаълум) Танг сулоласи саройида хизмат қилган йирик тарихчилардан ҳисобланади. У «Жин» ва «Суй» [сулоалари]

²⁰² Гуачжоу (瓜州) – ҳозирги Дунхуангдаги жой номи, қадимда бу жойда Юн (Yun 允) фамилияли *ривем* (*рунлар*), яъни от минувчи халқлар яшаган [Цихай. 1772-6.]. Ушбу фамилияли *рунлар* хунлардир.

²⁰³ Дае (大业) – 605-617 йилларнинг номи, у «бузук амал» ёки «фасолят» маъносини англатади.

таърихи («Суйшу», «Жиншу») ва «5 давлат таърихи» («Сангуо чжи») каби бир қанча таърихий асарлар ёзишда қатнашган. «Бэйши» «24 таърих»нинг 9-жилдидан жой олган.

ТАРЖИМА:

«Шимолий [сулолалар] таърихи. 97-боб. Ғарбий мамлакатлар.

... /117006(828)/16a/ Лона давлати (Лона-гуо 洛那国) қадимги Буюк Фарғона (Дай-юан) давлатидир. [Унинг] пойтахти Кивейшан (kiwei-shan /зам. ўқ. Гуйшан 贵山²⁰⁴) шаҳри. [У] Сули (Қашқар)нинг шимоли-ғарбида жойлашган. [Бу ердан Вэй сулоласи] марказигача 14 минг 450 ли (8323.2 км) масофа мавжуд. Тайхэнинг учинчи йили (мил. 229 йил) [ушбу мамлакат ҳукмдори Вэй императорига] элчи юбориб, танасидан қонсимон тер оқадиган от совға қилган.

Шундан сўнг ҳар гал элчи йўллаганда, [Вэй сулоласи] саройига ташриф совғаларини (чаогунг 朝貢) юбориб турган».

«ШИН ТАНГШУ»

(«Танг [сулоласи]нинг янги таърихи»)

Манба ҳақида. 941-945 йилларда Танг сулоласи саройида Лю Ху раҳбарлигидаги таърихчилар гуруҳи ушбу сулола таъриhini ёзиб тугатди, у «Тангшу» (唐書 «Танг [сулоласи] таърихи») деб номланди. Бир асрдан сўнг, яъни 1044-1060 йилларда Оу Янгшю (欧阳修) ва Сунг Ци (宋祁) «Тангшу»нинг айрим қисмларини қискартириш, тузатиш, тўлдириш ва янги боблар қўшиш асосида Танг сулоласининг таъриhini қайтадан ёзиб чиқдилар. Мазкур таърихга *туркларга* оид маълумотлар кўпроқ киритилган.

Шундан кейин олдин ёзилган Танг [сулоласи] таърихи «Жю Тангшу» (旧唐書 «Танг сулоласининг аввалги таърихи»), сулоланинг кейин битилган таърихи эса «Шин Тангшу» (新唐書 «Танг сулоласининг янги таърихи») деб номланди. Ҳар икки таърихий асар ҳозирги давргача етиб келган ва улар «24 таърих» таркибига киритилган. «Жю Тангшу»нинг ҳажми 200 бобдан, «Шин Тангшу» ҳажми эса 225 бобдан иборат.

²⁰⁴ Бу ҳақда 180-изохга қаранг.

Ушбу асардаги Фарғонага оид маълумотни тушуниб олиш учун Танг сулоласининг Марказий Осиёга нисбатан сиёсати ҳақида қисқача маълумот беришни мақсадга мувофиқ деб топдик.

618 йилда *турклар* ёрдамида Ли Юан исмли шахс Хитойдаги ўша давр сиёсий вазиятидан фойдаланиб, пойтахт бўлмиш Чангъан шаҳрини қўлга олди. Аввалига у Суй сулоласи давридаги ҳокимлардан бири бўлган Янг Юни тахтга ўтказди, бироқ вақт ўтгандан сўнг уни ўзи эгаллаб олди ва ўз ҳокимиятини Танг (Буюк маъносига эга) деб номлади²⁰⁵. Ли Юан *турклар* томонидан қўллаб-қувватланганлиги тасодифан эмас эди. Унинг аجدодлари Хэши йўлагидаги Лунгши номли жойда яшаган бўлиб, уларнинг этник келиб чиқиши *турклардан* бўлган²⁰⁶. 9 йилдан сўнг Ли Юан тахтни ўғли Ли Шимин (Тайцзун—727-750)га топширди.

Шундан кейин Танг сулоласининг *туркларга* бўлган сиёсати ўзгара бошлади. 3-император Гаоцзун (650-684) даврида Танг сулоласи *туркларга* қарши сиёсат олиб борди. Бу борада у узоқдаги мамлакатлар билан иттифоклашиб, яқиндаги қўшни, яъни Шарқий Турк хоқонлигига қарши туриш амалиётини қўллади. Ушбу хоқонликни йўқотгандан сўнг, Ғарбий Турк хоқонлигига қарши кураш бошлади. Шюнзунг (712-756) даврида Танг сулоласи Туркистонга ҳужум қилди. 748 йилда унинг қўшинлари Суййе (Sui-ye 碎叶 — ҳозирги Тўқмоқ²⁰⁷) шаҳрини босиб олди, шаҳар вайрон қилинди. 750 йилда улар Тошкентга ҳужум қилди²⁰⁸, маҳаллий ҳукмдор Джабши (Чэбиши) асирга олиниб, Хитойга олиб кетилди. Тошкент ҳукмдорининг ўғли қочиб, араблардан ёрдам сўради²⁰⁹. 751 йилда Талас дарёси бўйида араблар билан бўлган жангда Танг қўшинлари мағлубиятга учради. Шундан кейинги минг йилга яқин давр давомида Хитой қўшинлари Туркистон сари юриш қилиш имкониятига эга бўлолмади.

ТАРЖИМА:

²⁰⁵ Шан Юэ. Чжунго лиши ганъяо. 128-129-б.

²⁰⁶ Ўша асар. 128-б.; Цихай. 856-б.

²⁰⁷ Хитой олимлари Суййе шаҳрини ҳозирги Қирғизистондаги Тўқмоқ шаҳри ёнидаги Окбешим (Акзёбейшиму) шаҳри харобаси ўрнига жойлаштиришади [Шиюй диминг қаолу. 868-869-б.; Синьцзян лиши цидя. 663-б.].

²⁰⁸ Ходжаев А. Наиболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // О'zbekiston tarixi (История Узбекистана). 2005. № 1. С. 3-18.

²⁰⁹ Ванг Чжислай. Чжунъя шиганг (Марказий Осиёнинг қисқача тарихи). Чанша, 1986. 277-б.

«Шин Тангшу. 221-боб. Ғарбий мамлакатлар тазкираси (Шиюй лечжуан). 2-қисм.

.../16971(1557)/5a/ Нингюан (寧遠)²¹⁰ аслида Фарғона (Баханна 拔汗那)²¹¹ ёки Паркон (Пуохан / Pohan 鵠汗), Вей [сулоласи] даврида Пуолуона (破洛那) деб номланган²¹². [Танг сулоласининг] пойтахт шаҳри²¹³ дан 8 минг ли (4608 км) нарида жойлашган. [Фарғона ҳукмдори] Норин дарёси (Чжэнчжу-хэ)²¹⁴ шимолида жойлашган Шижян²¹⁵ шаҳрида туради. [Фарғонада] 6 та йирик, 100 та кичик шаҳарчалар мавжуд, одамлар узок умр кўради. Унинг ҳукмдорлари (ванг 王) Вэй ва Жин [сулолалари давридан буён] авлоддан авлодга ҳукмронлик қилиб келади. Ҳар йили биринчи ойнинг биринчи куни ҳукмдор сардорларни икки гуруҳга ажратади. Сўнг ҳар бир гуруҳдан биттадан одам танлаб, уларнинг кийимларини ечтириб, кураштиради. Одамлар курашаётганлардан бири ўлгунча уларга сопол [идиш бўлаклари] ва тош отишади. Шу асосда йилнинг яхши ёки ёмон келишини аниқлайди.

Чжэнгуан (真觀)²¹⁶ даврида (627-649 йиллар) Ғарбий турк ҳукмдори (ванг 王) Чуаймуо-Хэдуо (Chuai mo Heduo 曷莫賀咄)²¹⁷ [Фарғона] ҳукмдори Чиби (契弊)ни²¹⁸ ўлдирди, Ачинна-

²¹⁰ Нингюан (寧遠) – Фарғона водийсининг Танг даврида ишлатилган номи, у «Олисдаги сокинлик» маъносини англатади.

²¹¹ «Шин Тангшу»даги Фарғонага оид маълумотни Н.Я.Бичурин «Нингюань» деб таржима қилган ва бу айнан Фарғонанинг хитойча номи эканлигини айтмаган. Шу билан «Нингюань» деганда, Фарғона ҳақида гап кетаётганлиги билинмай қолган. «Баханна» ўқилган иероглифларни «Баханна» деб ёзган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т.2. С. 332]. Бу хато эмас, чунки «ба» иероглифи (拔) бо деб ҳам ўқилган.

²¹² Ушбу маълумот «Шин Тангшу»нинг Фарғонага оид қисмига бағишланган уйғурча таржимада келтирилмайди [Янги Тангнома. Урумчи, 2010. 972-б.].

²¹³ Хитойдаги Танг сулоласининг пойтахти Чангъан (ҳозирги Шян, рус адабиётида Сиань) эди. Бу даврдаги асосий қатнов йўли Шарқий Туркистондаги Кумул, Урумчи, Или водийси, ҳозирги жануби-шарқий Қозоғистон орқали ўтган. Йўл масофаси ана шу йўналишда берилган.

²¹⁴ Чжэнчжу-хэ (真珠河) – ҳозирги Норин дарёси (Налин-хэ 那林河). У Naryn деб ҳам номланган [Шиюй диминг қаолу. 1163-б.]. Чжэнчжу-хэ иероглифларининг маъноси «ҳақиқий марварид» демакдир.

²¹⁵ Шижян шаҳри (Shijian-cheng 西隄城) Хитойда Танг сулоласи ҳукмронлиги қилган давридаги (618–907) Фарғонанинг маркази бўлган. У Ахсикент (хитой олимларининг ёзишча Akhwsī kəth)нинг хитойча номланишидир [Шиюй диминг қаолу. 1019-б.].

²¹⁶ Чжэнгуан (真觀 – «ҳақиқий кўриниш» маъносини англатади) – 627-649 ва 1102-1114 йилларга берилган ном.

²¹⁷ Мазкур маълумотнинг уйғурча таржимасида Чуаймуо-Хэдуонинг исми «Хон-баходур» деб ёзилган [Янги Тангнома. 972-б.]. Турғун Олмоснинг маълумотларига кўра, Ғарбий турк хоқонлиги тахтида 618-630 йилларда Тун-ябғу хоқон, 630-633 йилларда Си-ябғу (Сир-ябғу) хоқон, 633-634 йилларда Бағаша Тўлис хоқон, 634-639 йилларда Ишпара Тириш Тунгига хоқон, 639-651 йилларда Ипи Тўлў хоқон, 651-638 йилларда Асина-Олиб хоқон ўтирганлар [Турғун Олмос. 342-б.]. Булар орасида исми Чуаймуо-Хэдуо

Шуни (阿契那鼠匿)²¹⁹ унинг шахрини эгаллаб олди. [Ачинна-]Шуни ўлгандан сўнг унинг ўгли Эбуочжи (邊波氏) Чибининг укасига²²⁰ подшоҳ (ванг) унвонини бериб, уни Хумэн шахрига²²¹ ҳукмдор қилди. Эбуочжининг [ўзи] Кэсай шахри (渴塞)ни²²² идора қилди. Шянчинг (顯慶) даврининг бошланишида (656 й.) Эбуочжи [Танг сулоласи саройига] элчи юбориб, совғалар келтирди²²³. Гаозунг [жавобан] катта илтифот кўрсатди. [Мазкур даврнинг] 3-йилида (658 й.) Кэсай шахри Сюшюн (休循 – Эркешто) вилояти деб номланди ва унга бош ҳарбий амалдор (дуду)²²⁴ Аляосен (Алсан) ҳоким²²⁵ қилиб тайинланди. Шу санадан бошлаб [Танг сулоласи] саройига ҳар йили совға

ёки Хон-баходурга тўғри келадиган Ғарбий Турк ҳоконлари кўринмайди. Қолаверса, аслиятда Чуваймо-Хэдуонинг унвони ҳокон эмас, балки «ванг», яъни ҳукмдор деб номланган. Шуларга қараганда, ушбу шахс кўпин бошлиқларидан бўлса керак, деган фикр юзага келмоқда.

²¹⁹ «Янги Тангнома»да Чибининг исми «Қопиш» деб олинган [Янги Тангнома. 972-б.].

²¹⁹ «Янги Тангнома»да Ачинна-Шунининг исми «Ашина Суниш» деб ёзилган [Янги Тангнома. 972-б.].

²²⁰ «Шиюй диминг қаолу» (Ғарбий мамлакатлар топонимикасига оид тадқиқотлардан лавҳалар) номли топонимик тадқиқотларда ёзилишича, «Шин Тангшу»нинг ушбу бобидан жой олган ва Дайдзиек (Dai-dziek / Дашн 大食 – Араб халифалиги [Циюан. 625-б.] давлатига бағишланган қисмида подшоҳликка тайинланган шахс Чибининг жиани, яъни укасининг ўгли Алюцан (阿了參) бўлган [Шиюй диминг қаолу. 410-б.]. «Шин Тангшу»да «Дайдзиек (Дашн) аслида Персия ерлари эди» (大食本波斯地), деб ёзилган [Шин Тангшу. 16974(1560)/116-б.].

²²¹ Хумэн шахри (Хумэн-чэнг 呼闐城) – Хўжанд (Khodjand) топонимининг хитойча транскрипцияси. Айрим хитой манбаларида у Жюйжянти (俱战提) деб ҳам аталади [Шиюй диминг қаолу. 410-б.].

²²² Кэсай топоними «Шин Тангшу»нинг уйғурча танланма таржимаси «Янги Тангнома»да «Косон» деб ёзилган [Янги Тангнома. 973-б.]. Айрим хитой олимлари буни асосли, деб ҳисоблайдилар [Шиюй диминг қаолу. 334-б.].

²²³ Аслиятда элчиларнинг Танг сулоласи саройига олиб борган совғалари «чаогунг» (朝貢) деб номланган. Уларнинг эвазига Танг сулоласи томонидан берилган совғалар эса «вэйюй» (餽諭) деб номланган. Бу икки сўзда ишлатилган иероглифлар маъносидан келиб чиқканда, «чаогунг» саройга тақдим этилган тўлов совғаси маъносини, «вэйюй» эса ғамхўрлик кўрсатиш учун инъом этилган совға маъносини билдиради. Уларнинг маъносига хитой фалсафаси нуктаи назаридан эътибор берадиган бўлсак, биринчи сўз Хитой ҳоконига итоаткорлик муносабатини билдириш мақсадида юборилган нарсалар сифатида талкин қилинган. Иккинчи сўз итоаткорлик муносабатини билдириб келганларга «императорнинг инъоми» ва «кўрсатилган ғамхўрлик нишонаси» деб тушурилган. Ушбу тушунчалар, юқорида кайд этилгандек, Хитой ҳукмдорлари учун қадимдан анъана бўлиб келаётган олий устунлик ғояси асосида шаклланган. Аммо Хитойга келган элчилар ушбу давлат билан дўстона муносабат ўрнатиш ва совға сифатида турли нарсалар олиб бориб, эвазига маҳаллий молларини олиб келиш мақсадида юборилган. Бу халқаро савдода мол айрибошлаш асосида ўрнатилган муносабатлар эди.

²²⁴ Хитой урф-одатига кўра, Танг сулоласи даврида «дуду» (都督) ўлка (провинция) доирасидаги ҳарбий қисмларнинг бош ҳўмондонига бериладиган ҳарбий унвон эди [Чжуангтоо лидай гуанчжи цидя. 817-б.].

²²⁵ Аслиятда «циши» (刺史, «лаши» ҳам ўқилади) деб ёзилган, вилоят ҳукмдорига бериладиган лавозим бўлган. Қадимий хитой томонидан босиб олинган ерларга нисбатан олганда, ушбу лавозимга «дуду» унвонига эга бўлган ҳарбий амалдор тайинланган.

юбориб турди. [Император] Шюанзунг²²⁶ нинг Кайюан даврининг 27-йилида (739 й.)²²⁷ Туахуэйсианни (T'a-huэй-sian, зам. ўк. Тухуошян 吐火仙) итоат қилдиришга [Танг қўшинлари билан] ҳамкорлик қилгани учун [Фарғона] хукмдори (ванг) Арслон Тархонга²²⁸ фэнгхуа-ванг²²⁹ унвони инъом этилди /56./

Тянбао²³⁰ даврининг 3-йилида (744 й.) ушбу давлат [Фарғона]га Нингюан (Ningyuan 寧遠)²³¹ деб ном берилди. Император [Фарғона] хукмдорига [ўз хонадони учун] бегона бўлган сулола фамилиясига тааллуқли Доу [сўзини]²³² фамилия қилиб тақдим этди²³³.

Бундан ташқари [император] ўз авлодига тегишли бир кизни Хэйи маликаси деб [Фарғона хукмдори хузурига]га юборди.

[Тянбао даврининг] 13-йилида (754 й.) [Фарғона] хукмдори (ванг) Чжунгже (қадим. ўк. Tiwem-tsiet 忠節)нинг ўғли Шюеюй (қадим. ўк. Siat-yiwok, 薛裕)ни Хитой маданиятини ўрганиш учун [император] саройига юборди ва у ерда яшаб, соқчилик

²²⁶ Шюанзунг (玄宗 – 685-762) – 712-756 йилларда тахтда ўтирган, исми Ли Лунжи.

²²⁷ Кайюан (開元 – «бошланиш» маъносини англатади) – 713-741 йилларда берилган ном.

²²⁸ Аслиятда Арслон Тархон Ашилан Даган (Ashilan-dagan 阿悉爛達干) шаклида транскрипция қилинган.

²²⁹ «Фэнгхуа-ванг (奉化王) – Танг сулоласи даврида хорижий давлатлар хукмдорларига инъом этиладиган фахрий унвон бўлиб, у «маданиятга интилувчан хукмдор» маъносини англатган. Мазкур унвон маъносидан кўришиб турибдики, Танг империяси даврида Хитой хукмдорлари ўзларининг дунёқарашини, яъни бошқа мамлакатларга нисбатан амалга ошириётган жаҳонгирлик сиёсатини маданият белгиси деб қарашган ва ушбу империя билан ҳамкорлик қилганларни «маданийлашишга» интилиш деб баҳолаган.

²³⁰ Тянбао (天寶) – 742-755 йилларга берилган ном, у «Тангри ато қилган неъмат» маъносини билдиради.

²³¹ Юкорида айтиб ўтилганидек, «Нингюан» (寧遠) «олисдаги соқинлиқ» ёки «хотир-жамлик» маъносини англатади.

²³² Доу (竇 – «ду») деб ҳам ўқилади) иероглифи «тешик, дарча, арик, катта, ертўла, катта вилот» каби маъноларда яа «сянби» кабилаларига оид бир авлодининг номи сифатида ишлатилган. *Хитойларнинг* олий табақали авлодларида ушбу сўз билан аталган фамилия учрамайди [Ханюй дазидян. 4-жилд, 2745-6].

²³³ Ушбу маълумот асл матнда «天寶三載改其號寧遠帝以外家姓賜其王曰竇» иероглифлари билан келтирилган. Н.Я.Бичурин уни «В третьем году правления Тхьяньбао, 744, дано его владениям название Нин'юань. Император пожаловал владельцу прозвание Дома Дзу, из коего происходил род императрицы», деб таржима қилган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 333]. Уйғурча таржимада бу маълумот «Тянбао[нинг] 3-йили (мил. 744 й.) Фарғонанинг беқлик номи «Нингюан (Тошкент) деб ўзгартилди. Подшоҳ олийлари унга Бек жамоатининг узоқ қариндош-уруғларига хос бўлган «Ду» фамилиясини ҳадя этиб»,... шаклида таржима қилинган [Янги Тангнома. 973-б.]. Икки таржимани асл матн билан солиштириш натижасида улардаги ҳаттоқлар аниқланди. Рус олми таржимасида Фарғона давлатини «вадение» деб аташ билан бирга «прозвание Дома Дзу, из коего происходил род императрицы», деган жумла қўшилган. Уйғурча таржимада Фарғона давлати «беқлик» деб таржима қилинган ва «император оиласига тегишли бўлмаган фамилия» (外家姓) жумласи «Бек жамоати узоқ қариндош-уруғларининг фамилияси бўлган» деб ноаниқликка йўл қўйилган.

хизматида бўлишга ижозат сўради²³⁴. [Император бу илти-
мос]га кулоқ солиб, [Фарғона хукмдорининг ўғлига] зуо-увей
жянгжюн унвонини берди²³⁵. Бу иш Танг [сулоласи учун] бе-
киёс эҳтиёткорлик чораси бўлди».

2. VIII-XII АСРЛАРДА ЁЗИЛГАН ТАРИХИЙ АСАРЛАРДАГИ МАЪЛУМОТЛАР

«ТУНГДЯН»

(«Қонун-қоидалар ва урф-одатлар баёни»)

Манба ҳақида. «Тунгдян» (通典) Танг империяси даврида
яшаган сарой тарихчиси Ду Ю (734-812) томонидан ёзилган. У
кўҳна Хитойнинг барча соҳаларида жорий этилган қонун-
қоидалар ва мамлакатдаги урф-одатларни умумлаштирилган
ҳамда қўшни халқларга бағишланган биринчи йирик асар
ҳисобланади. Уни ёзиш учун муаллиф 36 йил (766-801)
сарфлаган. Асарнинг умумий ҳажми 200 бобдан иборат бўлиб,
189-200 боблари Хитойнинг шимолий ва ғарб томонида яшаган
халқлар ва мавжуд бўлган давлатларга бағишланган. Асар кўп
марта чоп этилганлиги туфайли, унинг нусхалари кўп. Бизнинг
қўлимиздаги 3 жилддан иборат «Тунгдян» 1988 йилда Чжэцзян
(Чжэцзян) ўлкасидаги «Чжунгхуа шужюй» («Хитой китоб
идораси») нашриёти чоп этган нусха асосида 1995 йилда

²³⁴ Фарғона хукмдорининг ўғлини Хитой пойтахтига юбориш масаласига оид маълумот
аслиятда «十三年載王忠節遣子蘇格朝請留宿衛習華禮» иероглифлари билан
ифодаланган. Уйғурча таржимада бу «Тянбао даврининг 13-йили (мил. 754 й.) Фарғона
беги Жунгжий ўттира иклими бўйича (ўрта иклимининг одатига кўра – А.Х.) Шююни
ўрдиға турғокликка эватти (юборди – А.Х.)» [Янги Тангнома. 973-б.] деб аслиятдан
бироз чекинган ҳолда таржима қилинган. Н.Я.Бичурин ушбу маълумотни «В тридцатое
лето владетель Чжун-цзие отправил сына своего Сёсюю к Двору, и просил оставить его в
придворной службе для изучения китайских обрядов» [Бичурин Н.Я. Собрание
сведений... Алматинское изд. Т. 2. С. 333]. Ушбу олимнинг таржимаси нисбатан тўғри,
аммо унда «13-йил» сўз бирикмаси «30-ёзда» бўлиб қолган. Бу йил 742-755 йилларнинг
номи бўлмиш «Тянбао» даврига тўғри келмайди. 742 йилдан бошлаб ҳисоблаганда,
унинг ўттизинчи йили 772 йилга тенг бўлиб қолади.

²³⁵ «Зуо-увей жангжюн» (左武衛將軍) Танг сулоласи давридаги сарой соқчилари бош
қўмондони (大將軍) ёрдамчиларига бериладиган харбий унвон бўлиб, у «чал қанот сарой
соқчилари қўмондони» маъносини англатади. Бу даврда сарой соқчилари чап ва ўнг
қанот каби икки бўлинмага ажратилган. Улар император саройининг хавфсизлигини
таъминлашга жавоб берган [Чжунгтуо лидай гуанчжи цидян. 555-б.].

Пекинда қайта нашр қилинган. Рус олими Н.Я.Бичурин бу асарни таржима қилмаган.

Муаллиф (Ду Ю) амалдор оиласида таваллуд топган. Шу сабабдан у ўқиш, билим олиш, йирик олим ва амалдор бўлиб етиш учун барча шароитларга эга бўлган. 69 ёшида илм-фан ва адабиёт соҳаларини бошқарувчи бош амалдор (дасюэши) лавозимига тайинланган. У ёшлигидан отасининг хизмат жойи тез-тез ўзгариб турганлиги туфайли Хитойнинг турли шаҳарларида яшаган. Улғайиб, амалдорлик лавозимларига тайинлангандан сўнг ҳам, унинг ҳаёти турли вилоятларда ўтган. Бу ҳол унинг келажақда ёзилажак асари учун маълумотлар тўплашга қулай имкон яратган. Ду Ю 78 ёшида оламдан ўтган. Замондошларининг таърифлашича, у болалигидан китоб ўқишни яхши қўрган. Катта бўлиб, амалдор бўлганида ҳам, бу одат уни тарк этмаган. Муомалада камтарин инсон сифатида танилган. Танг империяси ҳокони Шянзунг (806-821) Ду Юга катта ҳурмат билдирган. Ўз замонасида асар муаллифи етук сиёсатчи, иқтисодчи ва давлатнинг молия ишларини идора қилишда катта тажриба эгаси сифатида танилган. Ушбу манбадаги Марказий Осиё тарихига оид маълумотлар Н.Я.Бичурин таржимасида келтирилмайди.

ТАРЖИМА:

«Тунгдянь, 3-жилд, 192-боб. 8-қисм Қўшни мамлакатлар (Бянфанг). 5-фасл Ғарбий от минувчи халқ (*ши-рунз*, қадим. ўқ. *сий-ривем*).

/2727/ Буюк Фарғона (Дай-юан).

Буюк Фарғона (Дай-юан 大宛) билан [Хитой] ўртасидаги алоқа [Ғарбий] Хан (мил. авв. 206-мил. 8) даврида ўрнатилган. [Махаллий] ҳукмдор (ванг) Кивэйшан (Гуйшан 貴山) шаҳрида туриб [мамлакатни] идора қилади, Чангъангача 12500 *ли* (7200 км) йўл юрилади. [Фарғона давлатининг] аҳолиси 60 минг оиладан иборат. Шарқ томонидаги Хан назоратчисининг (духу 都护) маҳкамаси бор жойгача 4000 *ли* (2304 км), жанубдаги Улуғ Ғузёр (Дай-рузие / Да-юэчжи) гача 1500 *ли* (864 км) масофа мавжуд. Шимолда Кангкия, жанубда Улуғ Ғузёр билан чегарадош. Ери, иклими, нарсалари ва урф-одатлари Улуғ Ғузёр ва Парфия (Arsakiden / Анши 安息)²³⁶ ликларга ўхшаш.

²³⁶ Анши – Каспий денгизининг жануби-шарқ томонидаги мамлакат номидир [Шиюй диминг кволу. 69-бет]. У саклар таркибидаги аршақ қабиласи томонидан ташкил этилган Парфия давлати (мил. авв. 250-мил. 220)га тўғри келади.

Буюк Фарғона (Дай-юан)нинг атрофида узумдан мусаллас қилишади. Бойлар ўн минг пуддан зиёд мусаллас сақлайди. [Бу] мусаллас бир неча ўн йил сақланса ҳам, бузилмайди. Фарғонанинг одамлари мусаллас ичишади, отлари беда ейди. Зотли отлар кўп, улардан қонсимон тер чиқади. Айтишларига қараганда, [бу] отлар тангри отларининг авлоди экан. [*Матн орасидаги изоҳда*]: *Фарғона давлатида баланд тоғ бор экан, унда тутиб бўлмайдиган от бўлган экан. Рангдор бир отни шу тоғ этагига боғлаб қўйиб, ундан насл олишган экан. Тугилганда баданидан қонсимон тер чиқиб турган экан. Шу боис уни Тангри отининг боласи деб аташган экан*²³⁷. Бу гапларни аслида Чжанг Чян [император] У-дига сўзлаб берган. [Буни эшитган] император мингта олтин ва олтиндан ясалган от билан одам юбориб, эвазига шу отдан беришни сўраган. Фарғона (Юан) ҳукмдори Хан [давлати] узокда, катта қўшин юбора олмайди, деб ўйлаб Хан элчисини ўлдиртирган. Шу боис Тайчунинг биринчи йили (мил. авв. 104 й.) Ли Гуанглини Риейшией (Эрши) қўмондони этиб тайинлаб, Фарғонага ҳужум қилиб, Эршидаги отларни олиб келишни юборган. [Ли Гуангли] бир неча ўн минг одам билан унинг [Фарғонанинг] заминига етиб бориб, аввалига Ўзган (Йивечэнг)ни забт этмоқчи бўлган, лекин уни ололмай, орқага қайтган. Бориш-келишга икки йил сарфланган. Дунхуангга етиб келганлар сони атига 12 киши бўлган. Унинг бу ишни эплолмаганлигидан император каттик хафа бўлиб, уларни Юймэн [чегара] дарвозасидан ўтишга ижозат бермаган. Шундан кейин Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] Дунхуангда туриб қолган. Иккинчи марта уни ўзлари қўшилиб борганлардан ташқари 60 минг одам билан [Фарғонага] юборган. [Ишлатиш учун] унга 100 минг кора мол, 30 минг от, сон-саноксиз эшак, хачир, туя берган. Бутун мамлакатни оёққа турғизган. 180 минг яхши қуролланган жангчиларни Жюйян, Шюту (*ҳозирги Увэй*), Чжангйе вилоятларида жойлаштириб, Жючюанни ҳимоя қилишга қолдирган.

/2728/ Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] Фарғона (Юан) [шаҳри]га етиб келганда, фарғоналиклар ҳукмдор Мекўа (Меккоа 毋寡)ни ўлдириб, унинг бошини тақдим қилган. Хан қўшини бир неча ўн зотли отни, 3 мингта ўрта ва ундан паст урғочи

²³⁷ Ушбу курсив билан берилган бўлак аслиятда изоҳ сифатида майда ёзувда келтирилган. Қуйида ҳам шу ҳолат мавжуд.

от олиб қайтган. Қайтишдан олдин фарғоналик зодагон Муэтцат (味蔡, зам. ўк. Мейцай)ни Фарғона давлатига ҳукмдор этиб тайинлаган, йилига 2 та зотли от совға қилиб туриш ҳақида унинг билан келишди ва узум, беда уруғидан олиб қайтди. Иккинчи марта бориб келишга Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] 4 йил сарфлади.

Фарғона (Юан) ва унинг ғарбидаги Парфия (Анши 安息)нинг тиллари бошқача, аммо бири бирини тушунишади. Бу мамлакатлардаги одамларнинг кўзлари чуқур, бурунлари кирра, сочлари қуюқ, савдога моҳир. Уларнинг одатига кўра, аёллар азизланади, аёллар айтганини эрлари қилади. Бу юртларда ипак бўялмайди, темирдан идиш-товоқ буюмлари ясалмайди. Хан элчилари ўлгандан кейин уларнинг асирга тушиб қолган лашкарлари курул-яроқ ясашни ўргатишган.

[Матн орасидаги изоҳда]: Шу мамлакатга юборилган Хан элчилари ўлгандан сўнг, шу давлатларда асирга олинганларнинг бари маҳаллийлар динига ўтган.

Кейинги Хан [императори] Минг-ди даврида (мил. 58-75 й.) Фарғона (Юан) [ҳукмдори] унга консмон терлайдиган от совға қилди. Кейинги Вэй (Хоу Вэй) [императорлари] Вэнчэнг-ди (452-465 йилларда тахтда ўтирган) замонасидаги Хэпин²³⁸ даврининг 6-йилида (465 й.) ва Шяовэн-ди (471-477 йилларда тахтда ўтирган) замонасининг Тайхэ²³⁹ даврининг 3-йилида (479 й.) [Вэй саройига] элчи юбориб, от совға қилган. Суй [сулоласи] давридаги Судуйшана (苏对沙那—Сутрушана) давлати Хан замонасидаги Буюк Фарғона (Дай-юан)дир.

Сунг давридаги «Йиву чжи» (异物志—Ғаройиб нарсалар баёни) [номли асар]да «Фарғона отларининг бошида узунлиги бир неча сантиметр келадиган юмшоқ шохи бор экан, одам тилини тушунар, овоз, ўйин ва ногора товушларини фарқлай олар экан», деб зикр этилган. Суй даврида ёзилган (589-619) «Шиюй тужи» (西域图记—Ғарбий мамлакатлар хариталари ва хотиралари)²⁴⁰ [номли асар]да

²³⁸ Хэпинг (和平) 460-465 йилларнинг номи, тинчлик маъносини англатади.

²³⁹ Тайхэ (太和) – 477-499 йилларнинг номи бўлиб, у олий даражадаги тинчлик, иннокликни англатади.

²⁴⁰ Шиюй тужи (西域图记 Ғарбий мамлакатлар суратлари ва хотиралари) – Суй сулоласи даврида яшаган Пэй Жюй исмли тарихчи қаламига мансуб 3 бобдан иборат кичик асардир. Мазмунан у қадимий Хитойнинг ғарб томонидаги урф-одатлар, табиий шароит, ҳукмдорларларнинг келиб чиқиши, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ва кийим-кечаклар масалаларига бағишланган.

«Унинг [Фарғонанинг] отлари люма (驢馬 миниладиган от) ва ума (烏馬 куш от, яъни учар от) отларга ажратилар экан. Сарик ва қизил отларнинг қулоғи қора булар экан. Умуман, отларни улар қулоқларининг рангидан фарқлашар экан», деб ёзилган. Шунинг билан бирга «хукмдорнинг фамилияси Сусэн (Сусэни 蘇色匿), исми Дишипанто²⁴¹ (底失榮陟), тахт авлоддан авлодга қолдирилар экан, [Фарғона давлатининг] ҳозирги хукмдори Дишипантонинг авлоди экан», деб айтилган.

«Тунгдянь», 3-жилд, 193-боб, 9-қисм «Бяньфанг» («Чегара мудофааси»), 5-қисм «Сией-ривем» (Ши-рунҗ – «Ғарб томондаги от минувчилар».

/2749/ Яйпан (Йиватпуан / Юэпан 悅般).

Яйпан (Йиватпуан / Юэпан)²⁴² [хонлиги] Кейинги Вэй [сулоласи] даврида²⁴³ [унинг] пойтахти билан алоқа ўрнатган. [Мазкур давлат] Асуэн (Усун)нинг²⁴⁴ шимоли-ғарбида жойлашган. Яйпанларнинг аجدодлари хунларнинг шимолий Тангрикутининг қабиласи ҳисобланади. Хан [сулоласининг] аравали қўшинлар қўмондони Доу Шян шимолий Тангрикутни [юртидан] сиқиб чиқарган²⁴⁵. Шимолий Тангрикут [одамлари билан] Тангритог (Жинвэйшан)дан ўтиб, ғарб томондаги Канҗия (ҳозирги ўқилишда Канҗжой)га кетган. Унинг касал ва ожизликдан

²⁴¹ То (駝) нероглифи йи, чжи деб ҳам ўқилади. Шу боис Дишипанто Дишипанйи, Дишипанчжи деб ҳам талаффуз этилиши мумкин.

²⁴² Йиватпуань (Yiwatpuan, Дживатпуан / Jiwatpuan деб талаффуз этилган, зам. ўқ. Юэпан – Яйпан топонимининг хитойча транскрипциясидир) хунлар томонидан ташкил этилган давлатнинг номи. Рус олими Н.Я.Бичурининг асарларида мазкур топоним «Юебань» деб транскрипцияланган [Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 258].

²⁴³ Кейинги Вэй давлати хитой манбаларида Хоу Вэй, Ёз Вэй (Шимолий Вэй), Юан Вэй (Илк Вэй), Тубагуй Вэй (Тобагуй асос солган Вэй) деб аталиб, уни мил. 386 йилда сяньбилар таркибидagi тобе қабиласи ташкил этган. Унинг асосчиси Тубагуй. Давлатнинг маркази ҳозирги ХХРнинг Шанши ўлкасидаги Датунг (қадимги Пинчэн) шаҳри бўлган. 493 йилда Вэй сулоласи ХХРнинг шимолий ўлкаларини эгаллаб олгандан сўнг, пойтахт Лоянг (ҳозирги Шанши ўлкасининг маркази Сиан, қадимги Чанҗанининг шарқ томонида) шаҳрига кўчирилган. Шу даврда унинг ғарбий чегараси Шарқий Туркистонгача етиб борган. 534 йилда ушбу давлат Ғарбий Вэй ва Шарқий Вэй деб номланган икки қисмга бўлиниб кетган. 550 йилда Шарқий Вэй, 557 йилда эса Ғарбий Вэй тугатилган. [Цихай. 268-332-б.].

²⁴⁴ Асуэнлар (қадимги ўқилишда asuen, usuen) мил.авв. 161 йил атрофида Или дарёси ва Иссыккўл атрофида кўчиб келган. «Вэйшу»да баён этилишича, «Асуэнларнинг маркази Чигучэнг (Қизил қўрғон) бўлиб, у Шарқий Туркистондаги Кусан (Гуйзи) шаҳрининг шимоли-ғарбида жойлашган [Вэйшу. 9697(1315)-б.].

²⁴⁵ Кейинги Хан империясининг (Хоу Хан ёки Дунг Хан – 25-220) Доу Шян (мил. 92 йилда ўлган) қўмондонлигидаги қўшинлари билан хунлар ўртасида юз берган уруш мил. 89 йилда содир бўлган [Цихай. 1797-б.; Шинюй тунҗи. (Ғарбий мамлакатларнинг умумий тарихи). Чжэньжоу, 1996. 68-б.].

юролмай қолган одамлари Кусаннинг²⁴⁶ шимолида қолган. Ушбу заминда бир неча минг *ли* (576 км) келадиган ва 200 мингдан ортиқ одам яшаши мумкин бўлган ўлка бор. Лянжоуликлар²⁴⁷ [хунларнинг] бошлиғини Тангриқут ҳукмдор (танйи ванг) деб аташган.

Уларнинг [яйпанларнинг] урф-одати ва сўзлашадиган тили гавчэлар²⁴⁸ билан бир хил. Улар тозаликка риоя қилишни, хуларга²⁴⁹ ўхшаб, сочларини кесишни, қошларини тартибга солишни ва бўяшни одат қилишган. Қуёш нури қучли ва иссиқ бўлиб турганда, кунига 3 марта ювинишади, оғзини чайгандан сўнггина таом ейишади. Улар [яйпанлар] давлатининг жанубий чегарасида оловли тоғ мавжуд. Тоғ этагидаги тошлар қуйиб, эриб, бир неча ўн *ли* (5.76 км) масофага оқиб бориб, қуйилиб қолар экан. Одамлар уни дори сифатида ишлатишар экан. [Ушбу суюқлик] оқар тош шарбати деб ҳам аталар экан.

[Шимолий Вэй ҳукмдори] Тай-у Чжэнжюннинг 9-йили (416 й.) [Яйпан ҳукмдори] [Шимолий Вэй] саройига элчи юборди. [Элчи] билан бирга совға сифатида бир нафар найрангбоз жўнатилди. Айтишларича, у одамни ўлдириб, бошини танасидан кесиб ташлар экан, шундан кейин унинг танасидан бир ёки 10 қадаҳ қон отилиб чиқар экан. Кейин [найрангбоз] дори ўтларни [ўликнинг бадани] ташқарисига суриб, оғзига тикиб, чайнатар экан. Шундан сўнг қон тўхтар экан, [шу тарзда] бир ой боққанидан кейин, [ўлдирилган одам] аксига келар экан, [унинг

²⁴⁶ Киветсис, Кивещис (Kiwə-ʿtsia Kwi-ʿtsia 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 зам. ўқ. Гуйзи) Шарқий Туркистондаги шаҳар номи бўлмиш Кусан (Кучар, хитойча Кучэ, рус адабиетида Куча, уйғур тили луғатларида Кучар)нинг хитойча транскрипциясидир.

²⁴⁷ Лянчжоу Хэши йўлагидаги шаҳарлардан бири, ҳозир у Увэй деб номланган (XXXНинг Гансу ўлкасида).

²⁴⁸ Гавчэ атамаси «баланд араваликлар» маъносини англатади. Ушбу сўз билан *хитойлар* ўзларининг шимол томонига яшаган қадимий туркларнинг шарқий қисмини атаганлар. Айрим манбаларда гавчэлар чиди, яъни «қизил ди» деб ҳам аталади. Қадимий турклар тилида жануб – қизил, ғарб – оқ, шарқ – қўқ, шимол – қора деб айтилатилигичи ва ди атамаси қадимда «тусю» ёки «тисеаю» деб ўқилиб, у турк сўзининг транскрипцияси эканлигини (Қадимий хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар [Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият. Тошкент, 2003. 176-184-б.; «Ўзбекистон тарихи» № 1, 2003. 3-11-б.]) ҳисобга олганда, «чиди» жанубий турк этнонимининг хитойча таржимаси эканлигини билиб олиш мумкин. Демак, гавчэ жанубий туркларга *хитойлар* томонидан берилган номдир. Гавчэлар таркибига чипули, тур, илжон, тарлон, қуға, тарбақон, ойрун, муен (баён), иркин, бўркли, қиюн, юшиб каби қабилалар кирган [Бу ҳақда қarang: Хўжаев А., Хўжаев К.А. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Тошкент, 2001. 21-22-б.].

²⁴⁹ Аслида «ху» атамаси ғуз ва хун этнонимларининг хитойча транскрипцияси бўлган. Кейинчалик, ғуз ва хунлар Марказий Осиё давлатлари ҳудудига қўчиб келганидан сўнг, бу ердаги маҳаллий халқларга, жумладан, сугдларга нисбатан ҳам ишлатила бошланган.

танасида] ҳеч қандай из қолмас экан. [Тай-у] Шизу бу гапларнинг рост ёки ёлғонлигини билмокчи бўлиб, ўлимга маҳкум этилган жиноятчиларни келтириб, улар билан синов ўтказди. [Шундан сўнг] у Хитойдаги (Чжунггуо) атоқли тоғларда ҳам шундай [дори] ўтлар мавжудлигини айтиб, одамларига [унинг] хунарини ўрганишни ва ундан тўла фойдаланишни буюрди»²⁵⁰.

«ТАЙПИНГ ХУАНЮЙ ЖИ» («Тинчлик ўрнатилган замин баёни»)

Манба ҳақида. «Тайпинг хуанюй жи» (太平寰宇记) аслида 200 боб (жюан 卷)дан иборат бўлган, лекин шундан 193 боби сақланиб қолган. Кейинчалик Японияда сақланиб қолган қисми асосида унинг 5 боби тикланган. Асарнинг илк бор чоп этилган жойи ва вақти номаълум, аммо муаллиф 930-1007 йилларда яшаганлигини ва бу асар унинг сўнгги йирик иши бўлганлигини инобатга олсак, «Тайпинг хуанюй жи» 990-1007 йиллар оралиғида ёзилган, деб ҳисоблаш мумкин. Муаллиф ҳар бир мамлакат ҳақида қалам тебратганда, келтирилган маълумотларни тарих, иқлим, урф-одат ва маҳаллий ишлаб чиқариладиган маҳсулот каби масалаларга ажратган ҳолда баён этган. Асарни ёзишда муаллиф ўзининг ҳаёти даврида ва ундан олдин ёзилган асарларга асосланган.

Лэ Ши (乐史) Хитойнинг Жянгши ўлкасидаги Йихуан туманида тузилган, Танг сулоласидан кейин ташкил топган Шимолий Сунг (960-1127) давлатида яшаган сарой тарихчиси ва ўз замонасининг етук олими бўлган. 976-979 йилларда ўз даврдаги илк олимлик даражасига эришган²⁵¹.

ТАРЖИМА:

«182-боб, 3-қисми «Сией-ривем» (зам. ўқ. «Ши-рунг» – «Ғарбий от минувчилар»)»²⁵².

²⁵⁰ Тунгдян. 3-жилд, 2751-б. Ушбу маълумот ўзгартирилмаган ҳолда куйидаги маъбанинг 186-боби, 1а-2а бетларида келтирилади.

²⁵¹ Цихай. 79-б; Чжунггуо гужин мингрэн дацидян (Хитойнинг қадимдан ҳозиргача ўтган машҳур шахслари лугати). Пекин, 1991. 101-б.; Чжунггуо лиши дацидян. Лиши шюэ (Хитойнинг қатта тарихий лугати. Тарихнавислик). Шанхай, 1995. 33-б.

²⁵² *Ши-рунг* (西戎, рус адабиётида *сизжун*) қадимий *хитойлар* ўзларининг ғарб томонида яшайдиган халқларга нисбатан ишлатган ном. Ушбу этнонимдаги *ривем* / *рунг* аслида от минувчилар, чавандоз, отлиқ жангчилар маъносини англатган. Кейин бу этноним Шинюй (Ғарбий мамлакатлар) топонимига айланган.

15a/ Буюк Фарғона (Дай-юан) давлати. Буюк Фарғона (Дай-юан 大宛) давлати билан [Хитой ўртасидаги] алоқа [Ғарбий] Хан (мил. авв. 206-мил. 8) даврида ўрнатилган. [Ушбу давлат] ҳукмдори (ванг)нинг турар жойи Квэйсан (Гуйшан 貴山) шахридир. [Фарғона давлатининг] аҳолиси 60 минг оиладан иборат. Ҳукмдорининг фамилияси Сусэн (Сусэни 蘇色匿), исми Дишипанто²⁵³ (底失槃陀), у тахтда узоқ ўтирган. [Фарғона давлатининг] ҳозирги ҳукмдори Дишипантонинг авлодидан. Олдинги Хан (Чян-Хан) даврида Чжанг Чян У-ди номидан элчи бўлиб, [Фарғонага] келганида, ўзи билан кўп олтин ва олтиндан ясалган от [хайкалчасини] олиб келган ва унинг эвазига Фарғонанинг зотли отларидан беришни илтимос қилган эди. [Аммо] Фарғонанинг ҳукмдори Хан [мамлакати]нинг узоқда эканлигини ва у кўп сонли қўшинини тез орада юбора олмаслигига ишониб, [Чжанг Чяннинг] бу илтимосини рад этди. Боз устига [Чжанг Чяндан кейин келган] Хан элчисини қатл этди.

Милоддан аввалги 104 йилда (Тайчу²⁵⁴ йили) Ли Гуангли Риейшией (Эрши) кўмондони этиб тайинланди ва унга Риейшией (Эрши) шахрига бориб, зотли отлар олиб келиш вазифаси юкланди. [Ли Гуангли] бир неча ўн минг лашкарлар билан унинг [Фарғонанинг] чегарасидаги Юйчэн 郁成 шахрига²⁵⁵ ҳужум қилди. [Лекин] шахарни ололмай қайтди /56/. Бориш-келиш – ҳаммаси бўлиб, икки йилда Дунхуангга 11-12 та тирик қолган жангчилар етиб келди, холос. [Хан] императори [Ли Гуангли]нинг топширилган вазифасини бажара олмаганидан қаттиқ хафа бўлиб, [унга] Юймэндан ўтишга ижозат бермади. [Шундан сўнг] Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] Дунхуангда қолиб, экин экиш билан шуғулланди.

Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] иккинчи марта [Фарғонага] юборилди²⁵⁶ ва унга ўз хоҳишлари билан эргашиб

²⁵³ То (陀) иероглифи йн, чжи деб ҳам ўқилади. Шу боис Дишипанто Дишипанйи, Дишипанчи деб ҳам талаффуз этилиши мумкин.

²⁵⁴ Тайчу (太初) – Юксалишнинг бошланиш даври – мил.авв. 104-101 йилларнинг номи.

²⁵⁵ «Цихай» номли энциклопедик лугатда Юйчэнг (郁成) шахри Ўш (興希) шахрига тўғри келади, деб ёзилган [Цихай. 96-б.]. Лекин бу ҳақиқатга зид фикр. Юйчэнг шахри Ўзганга тўғри келади [Бу ҳақда қаранг: *Ходжаев А.* К этимологии топонима Дайюнь (Давань) в китайских источниках // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда (История Ферганы в новых исследованиях). Фарғона, 2009. С.135-140; *Шу муаллифнинг*. Мажно ли считать Эрши столицей древнего государства Фергана? // *O'zbekiston tarixi*. № 2. 2010. С. 63-73].

²⁵⁶ Ли Гуанглининг Фарғонага қилган иккинчи ҳарбий юриши мил.авв. 101 йилда амалга оширилган.

борганларни ҳисобламаганда, юриш қилиш учун 60 минг лашкар, 100 минг қора мол, 30 минг от, 10 мингдан зиёд хачир ва эшак берилди. Бу [куч билан] бутун ер юзини титратиш мумкин эди. [Бундан ташқари], Tsiəu-dziwan (酒泉, зам. ўк. Жючюан)ни химоя қилиш мақсадида Kia-yian (зам. ўк. Жюйян 居延) Shie-da (зам. ўк. Шюту 休屠)²⁵⁷ да 180 минглашкар жойлаштирилди. Рийшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] Фарғона (Юн 宛)га етиб келганида, фарғоналикларнинг янги ҳукмдори (ванг) [Me]k'ya (慕)²⁵⁸ [унга] отлар тақдим қилди. Хан лашкарлари уларнинг бир неча ўнга зотли, мингтача ўрта ҳол отларини танлаб олди. Фарғона зодагонларидан бири Муэцпат (昧蔡 зам. ўк. Мейцай)ни ҳукмдор (ванг) этиб тайинланди. Йилига 2 та самовий от (тянма) тақдим этиб туришга қелишилди. Шундан кейин Хан элчилари узум ва беда уруғидан олиб қайтди.

Рийшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] иккинчи марта [Фарғонага] бориб қелишига 4 йил вақт кетди. Кейинчалик Хан [сулоласи] императори Минди даврида (мил. 58-75) Фарғона (Юан 宛) яна [Хан саройига танасидан] қонсимон тер оқадиган от тақдим этди. Кейинги Вэй [сулоласи ҳукмдори] Вэн Чэнг-ди тахтга ўтирганидан кейинги Хэпинг (和平) даврининг олтинчи йилида (465)²⁵⁹ ва [ушбу сулола ҳукмдори] Шяовэн (孝文) ҳокимияти замонасидаги Тайхэ (太和)²⁶⁰ даврининг учинчи йилида (479) [Фарғона ҳукмдори унинг ҳузурига] яна элчилар юбориб, от совға қилди. Суй даврида [Фарғона] Суйдуйшана давлати, [деб номланди, бу эса] Хан давридаги Буюк Фарғона (Дай-юан)нинг бошқача номидир. /6а/ Чангъангача 12550 ли (722.88км), духу маҳкамасигача 431 ли (248.25 км), шимолдаги Кангкиянинг Битян шахригача 1510 ли (869.76 км), жанубдаги Улуғ Ғузэр (Дай-рузие / Да-юэчжи)гача 700 ли (403.2 км) масофа мавжуд. [Фарғона] шимолда Кангкия, жанубда Улуғ Ғузэр билан чегарадош.

²⁵⁷ Аслиятнинг шу жойида Жюйян (居延) ва Ян Шюту (休屠) топонимларига «қозирги Увэй (武威) ва Чжангйе (張掖) вилоятлари», деб изоҳ ёзиб қўйилган. Қадим замонда Жючюан (酒泉) – Tsiəu-dziwan, Чжангйе (張掖) – Tiəng-yiək, унинг шимолидаги Жюйян (居延) – Kia-yen, Kia-jien, Шюту (休屠) – Shie-da) деб ўқилган.

²⁵⁸ Гуа (慕) иероглифи гу деб ҳам талаффуз этилади. Қадим замонда коа деб ўқилган. Унинг тўла исми Мекуа (Мекоа 毋慕), замонавий ўқилиши «Мугуа».

²⁵⁹ Кейинги Вэй сулоласи ҳукмдори Вэн Чэнг-ди (文成帝) мил. 452-465 йилларда тахтда ўтирган. У ҳукмронлик қилган даврининг сўнги 6 йилига (460-465 йиллар) «Хэпинг» (和平), яъни «тинчлик» деб ном берилган. Бу даврининг 6-йили 465 йилга тўғри келади.

²⁶⁰ Кейинги Вэй сулоласи ҳукмдори Шяовэннинг Тайхэ (太和 – Буюк тинчлик) даври 477-499 йилларга, бу даврининг учинчи йили 479 йилга тўғри келади.

Ери, урф-одатлари ва маҳсулоти. «4та ёввойи [халқ] хотираси» (四夷紀) да ёзилишича, Фарғона [давлати] (Юан 宛) ва унинг ғарбидаги Парфия (Анши 安息) [аҳолисининг] тили бир-биридан фарқ қилса ҳам, умумий ҳолда ўхшашлик мавжуд, бири бирини тушунади. Унинг [Фарғона] одамларининг кўзлари чуқур, [эркаклари] серсоқол, савдога моҳир, аёлларни азизлайди, аёллар сўзига қулоқ солишади, лекин ҳал қилувчи эркак ҳисобланади. Унинг [Фарғонанинг] заминида ипак бўялмас, канопга ишлов берилмас, ишлатиш учун темирдан идиш-товоқ буюмлари ясалмас экан. [Сафарда] ўлиб қолган Хан элчиларининг соқчилари [ўз ҳаётларини сақлаб қолиш мақсадида] маҳаллий динни қабул қилган экан.

[Фарғонанинг] ерлари, халкнинг урф-одатлари Улуғ Ғузур ва Парфия (Анши)никига ўхшайди. Узумдан мусаллас қилишар, бойлари ўн минг пуддан зиёд мусаллас сақлашар экан. [Фарғоналикларнинг] мусалласи бир неча ўн йил сақланса ҳам, бузилмас экан. Буюк Фарғона (Дай-юан) таъкирасида /66/ зикр этилишича, мамлакат чегарасида баланд тоғ бор. Бу тоғ устида ушлаб бўлмайдиган от бор экан. Рангдор урғочи отни ушбу тоғ этагида қолдириб, ўша отдан болалатиб олишган экан. Тугилганда тойчадан қонсимон тер оқиб турган экан, шу боис унга Тангри оти (тянма) деб ном қўйилган экан. Кейинги Хан [сулоласи] тарихида ёзилишича, [Император] Минг-ди даврида (мил. 58-75) фарғоналиклар (юанрен) унга қонсимон терловчи от деб номланадиган от совға қилган экан. Сунг даврида битилган «Ғаройиб нарсалар баёни» [номли асар]да Фарғона отлари[нинг боши]да узунлиги бир неча сантиметр келадиган юмшоқ шохи бор экан [икки қулоғи назарда тутилган – А. Х.], одам тилини тушунар, овоз, ўйин ва ноғора товушларини фарқлай олар экан. Суй давридаги (589-619) Шюй тужи²⁶¹ [номли асар]да ёзилишича, унинг [Фарғонанинг] отлари секин юрадиган ва тез чопадиган зотларга ажратилар экан. Аксарият отларнинг қулоғи оқ, оқ рангли ва ола-була рангли отларнинг қулоғи кўпинча қизил, сарик ва қизил рангли отларнинг қулоқлари эса қора бўлар экан. Бу отларни қулоғининг рангидан фарқлашар экан. Улар бошқа отларга ўхшамас экан.

[Фарғонада] Нами-шуй²⁶², Гуйшюн²⁶³ каби дарёлар, Рией-

²⁶¹ Шинюй тужи (西域图记) – 239-изохга қаранг.

²⁶² Нами-шуй (那密水) – Зарафшон дарёси.

²⁶³ Гуйшюн-шуй (贵暑水) – Қувасой ёнидан ўтган Исфарамсой бўлиш мумкин.

ший (Эрши 貳師), Суйчэнг (隨成), Сифа (寺伐) номли шаҳарлар мавжуд.

[Матн сўнггидаги изоҳда]: мамлакатнинг жанубида [марказдан] 500 *ли* (288 км) нарида, Сифа шаҳрининг жануби-ғарби йўналишда 100 *ли* (57.6 км) нарида бир тепалик бор экан. Тепаликка яқинлашганда унинг устида кулаб тушган катта шаҳар деворлари борлиги кўринар экан. Тепаликнинг усти кишин-ёзин эримайдиган қор билан қопланган. Унинг устига чиқиб бўлмас экан. Унинг [Фарғонанинг] ҳукмдори ҳар йили оқ от сўйиб, қурбонлик қилар экан. Ушбу шаҳар [Сифа шаҳри ёнида] Буоши номли тоғ бўлиб, унинг жанубида бир шаҳар қурилган экан. Бу шаҳарнинг номи Мичжэ (Миейца)²⁶⁴ деб аталиб, унда бир минг хонадон бор экан».

«ТУНГЖЯН ЖИШИ БЭНМУО» («Муҳим тарихий воқеалар баёни»)²⁶⁵

Манба ҳақида. Мазмунан «Тунгжян жиши бэнмуо» (通鑑紀事本末) асарини «Муҳим тарихий воқеалар баёни» деб таржима қилиш тўғри бўлади. Иероглифларнинг маъносидан келиб чиққанда, асарнинг номи ўзбек тилига «Ўқиб чиқилган тарихларнинг қисқача мазмуни» деб таржима қилиниши мумкин.

Асар муаллифи Юан Шу (袁枢 –1131-1205), болалик давридаги исми Жичжунг, Жанубий Сунг (1127-1129) сулоласининг тарихчи олимларидан бири эди. У Фужян ўлкасининг Жяньан (Жяньоу) вилоятида таваллуд топган. 1173 йилда Янчжоу вилоятида хизмат қилаётганида, профессорлик унвонига сазовор бўлган. Тарихий асарлар ичида Сима Гуанг (1019-1086) қаламига мансуб бўлган ва 1066-1084 йилларда битилган «Зичжи тунгжян» (資治通鑑 – «Ҳукмдорларга сабоқ берувчи воқеалар баёни»)²⁶⁶ номли йирик асарга кўпроқ ихлос қўйиб, шу

²⁶⁴ Мичжэ (彌嘉) қадим замонда Миейца (mieitsa) деб ўқилган.

²⁶⁵ Юан Шу. Тунгжян жиши бэнмуо (Муҳим тарихий воқеалар баёни). 8 жилддан иборат, факсимиле нашри, Шангай, 1955.

²⁶⁶ Илк бор Сима Гуанг ўз асарига «Тунгчжи» («Умумий баён») деб ном берган. Шунда асар 8 бобдан иборат эди. 1066 йилда уни Шимолий Сунг сулоласининг 5-ҳокони Ёингзунг (1064-1068) кўриб чиқиб, муаллифга уни тўлдиришни буюрган. Ёингзунгнинг ўрнига ҳокимиятга келган Шэнзунг (1068-1086) бойитилган асар билан танишганидан сўнг, уни «Зичжи тунгжян» деб номлаган. Асар хронологик тартибда ёзилган умумий

асарда баён этилган маълумотларни мавзуларга ажратиб, жамлаб чиққан. Битилган янги асарини «Тунгжян жиши бэнмуо» деб номлаган. «Зичжи тунгжян» эса унгача сақланиб қолган хитой манбалари асосида ёзилган. Шунинг учун «Тунгжян жиши бэнмуо»даги Фарғонага оид маълумотлар ундан олдин битилган манбаларда баён этилган воқеаларнинг умумлаштирилган мажмуаси, деб айтиш мумкин. Аммо ушбу асарда муаллиф ўзидан олдин ўтган тарихчиларнинг барча ёзиб қолдирганларини тўла равишда қайд этди, деб бўлмайди, албатта.

«Тунгжян жиши бэнмуо» ёзилганидан сўнг Юан Шу Шарқий Хитойдаги Чжэжянг ўлкасининг Жянъан (Хангчжоу) вилоятига таклиф қилиниб, у ерда аввалига расмий тарих ёзишга, кейинроқ бошқа давлат ишларига жалб этилган. «Тунгжян жиши бэнмуо» расмий асар бўлсада, Юан Шу уни норасмий, эркин услубда ёзган. Шунинг учун воқеаларни баён этишда муаллифнинг анъанавий шакл ва усуллардан четга чиққанлиги яққол кўриниб туради. Бунга куйида келтирилган таржима билан танишганда, ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Юан Шугача тарихий асарлар ўша даврга хос бўлган маълум қоидалар асосида, яъни хронологик тартибда аввал хоқонлар фаолияти ва улар билан боғлиқ бўлган воқеалар, сўнггра йирик амалдорларнинг ҳаёт йўли, Хитой атрофидаги халқлар ва мамлакатлар ҳақида тарихий маълумотларнинг баёни каби қисмларга бўлинган равишда ёзилган. XI асрда тарих битишда янгиллик пайдо бўлди: айрим тарихчилар мавжуд тарихий асарларни ўрганиб чиқиб, улардаги баъзи воқеаларга ва мамлакатларга оид маълумотларни умумлаштириш ва уларга шарҳ бериш асосида асарлар ёза бошладилар. Юан Шунинг «Тунгжян жиши бэнмуо» асари ана шундай янги услубда ёзилган биринчи тарихий асарлардан ҳисобланади.

Мазмунан ушбу асарни ёзишда муаллиф олдин битилган асарларга асосланганлиги туфайли унда «Шижи»даги Фарғонага оид маълумотлар қайд этилади. Шу билан бирга «Тунгжян жиши бэнмуо»даги бу маълумотларга киритилган айрим қисқартиришлар, аниқликлар ва муаллиф талқини сезилиб туради. Бундай ташқари, асарда «Дай-юан» («Даван») топоними

тарих ҳисобланади. Ҳажми 294 бобдан иборат бўлиб, мазмунан мил. 403-995 йилларда содир бўлган воқеаларни ўз ичига олади.

кўп ҳолда «Юан» («Ван»), Фарғона шахри «Юан-чэнг», Чжанг Чянинг исми Чян, Фарғонага юборилган Хан кўпининг кўмондони Ли Гуанглининг исми Риейшией (Эрши) деб ишлатилган.

Асарнинг умумий ҳажми 142 бобдан иборат. У бир неча марта чоп этилган. Куйида келтириладиган таржима асарнинг 1955 йилда Шангхайда 8 жилд ҳажмида қайта нашр этилган нусхаси асосида амалга оширилган. Асардаги Ўзбекистон тарихига оид маълумотлар илк бор таржима қилинди.

ТАРЖИМА:

«Тунгжян жиши бэнмуо (Мухим тарихий воқеалар баёни). 1-жилд. 2-боб.

/40-б./ [Ғарбий] Хан [империяси]нинг²⁶⁷ ғарбий мамлакатлар (Шиюй) билан алоқа ўрнатиши.

Хан [сулоласи ҳокони] У-ди²⁶⁸ [тахтда ўтирган вақтдаги] Юаншуо (元朔 – янгиланиш) [даври]нинг²⁶⁹ 3-йили (мил. авв. 126 й.). Илгари асирга олинган хунларнинг айтишига қараганда, қадимда ғузэр (рузие / юэчжи)ликлар²⁷⁰ Дунхуанг²⁷¹ билан

²⁶⁷ Ғарбий Хан империяси қадимий Хитойни иккинчи марта бирлаштириш асосида ташкил топган давлат (мил.авв. 206 -мил. 8). У Аввалги Хан (Чян-Хан) деб ҳам номланган. Унинг асосчиси Лю Бан (мил.авв. 256-247) Гаоцу номи билан мил. ав. 202-195 йилларда тахтда ўтирган. Умумлаштириб айтганда, Хан императорлари аввалги анъанавий маъмурий тузумни давом эттириш ва мустаҳкамлаш ҳамда ўша давр тафаккурини ривожлантириш йўлидан борганлар. Айниқса, Хитой императорлари Тангрининг ер юзидаги фарзанди, унга ҳамма итбат қилиши ва бундан бош торганлар эса жазоланиши лозим, деган ғояни ўзларига дастур қилиб олганлар. Уларнинг ички ва ташқи сиёсати айнан шу ғояга асосланган.

²⁶⁸ Бу ерда тилга олинаётган У-ди Ғарбий Хан империясининг 6-ҳокони, мил.авв. 140-85 йилларда тахтда ўтирган. Юқорида қайд этилганидек, «У-ди» (武帝) сўзи жанговар император маъносини англатади. Унинг асли исми Лю Чэ, мил.авв. 156 йилда тутилган. Хунларга қарши курашиш ва уларга тобе бўлган ҳудудларни босиб олишни энг илгор ғоя, деб билган ҳокон ҳисобланади. Ўз мақсадига эришиш учун узоқдаги рақиб билан иттифоқлашиб, яқиндагисини йўқ қилиш стратегияси асосида иш тутишни маъқул кўрган. Шунинг учун у илгари хунлардан енгилган ёки улар зулмини чеккан ва ҳамон хунларга қарши курашиш ниятида бўлган мамлакатларга элчи юбориб, уларни умумий мақсад сари интилишига даъват этган.

²⁶⁹ Юаншуо (Янгиланиш) даври мил.авв. 128-121 йилларга тўғри келади.

²⁷⁰ Манбада замонавий талаффузда «Юэчжи» (月氏) деб ўқилган икки иероглиф қадимда рузие, рутзие, (ru-tzie) деб талаффуз этилган. Биз таржимамизда қадимги ўқилишини ишлатдик, зеро уларни бошқа қадимий манбалардаги атамалар билан солиштириш асосли ва тўғри бўлади. Мил.авв. III асрдан олдин ушбу атама бошқа иероглифлар билан ифодаланган: ngiwozie, ngiwotzie ngiwo-chie, ngiwet-chie, ngiwe-tcie, ngo-chie или ngeu-chie, ngiwo-tcie, ngo-tcie или ngeu-tcie, tieuk-chie, «tieuk-tie», «tieuk-tcie». Хитойлар ундош товушлари, жумладан «эжи, унли товуш қўшибгина талаффуз этидилар. Бундан ташқари, улар тилида «г» ва «ю» товушлари йўқ. Шунини ҳисобга олганда, «юэчжи» атамасининг энг қадимий ёзилишлари ғуз ва огуз сўзларининг хитойча транскрипциялари бўлганлигини англаб олиш мумкин.

Чилин²⁷² ўрталарида давлат ташкил этиб, ўша ерда яшаганлар. Лекин улар *хунлар* ҳукмдори Мовдун томонидан мағлубиятга учраган. Ушбу ҳукмдор *рузиеликлар* (*юзчжилар*)нинг ёши улғайиб қолган ҳоконини ўлдириб, унинг бош суягидан ичимлик ичадиган идиш қилиб олган. Шундан кейин ҳукмдорнинг фукаролари *хунлар* уларни тинч қўймаслигидан қўркиб, узок юртларга қочиб кетишган. Буни эшитган Хитой ҳокони Улуғ Ғузёр ҳукмдорига Чжанг Чяни элчи қилиб юборишга қарор қилган. Шу муносабат билан ҳокон унга Лонг унвонини бериб, Лунгши [шаҳридан]дан йўлга чиқишни буюрган.

[Чжанг Чян] *хунлар* заминидан ўтаётганида, уларнинг қўлига тушган ва у ерда 10 йилдан ортиқ ушланиб қолган. Бир куни қулай фурсатдан фойдаланиб, ғарбга *рузиеликлар* яшаётган юрт сари қочган. Бир неча ўн кун йўл юргандан сўнг, Буюк Фарғона (Дай-юан)га етиб келган. [Айни ўша пайтда] Хан мамлакатининг бой эканлигидан хабардор бўлган фарғона-

XXРда уйғур тилида чоп этилган айрим китобларда «юзчжи» атамасини «явчи» деб ёзишмоқда. 1930 йилда Шангхайда ilk бор чоп этилган «Хитойнинг қадимги даврдан ҳозиргача бўлган ер номларининг катта лугати»да келтирилишича, Юэчжи — қадимги давлат номи. Илгари Гансу ўлкасининг ғарбий ҳудудида жойлашган. Хан даврида хунлар томонидан тор-мор қилинган. Шундан кейин аҳолиси Амударё бўйларига қўчиб кетган», деб зикр этилган [Чжунгуо гужин диминг даидян. 157-б.]. 1986 йилда Чэнгду (Сичуан ўлкаси маркази) шаҳрида нашр этилган кўп жилдли «Хитой тили ёзувининг катта лугати»да «Юэчжи Хан даврида Ғарбий юртларда мавжуд бўлган давлатнинг номи», деб кўрсатилган [Ханюй даидян. 3-жилд. 2130-б.]. Айнан шундай кўрсатма 1980 йилда Пекинда қайта нашр этилган «Сўзлар этимологияси» (Сиюан) номли энциклопедик лугатда ҳам келтирилган [Сиюан. 2-жилд 1472-б.]. Аммо 1979 йилда Шангхайда қайта нашр этилган «Сўзлар денгизи» (Цихай) номли энциклопедик лугатда «Юэчжи қадимги халқ номидир», деб берилган [Цихай. 1496-б.].

²⁷¹ Буюк илак йўлининг шарқий қисмидаги Дунхуанг шаҳри Хэси йўлагининг (дарёнинг ғарб томонидаги йўлак маъносини англатади) ғарб томонидаги энг сўнгги нуқтаси ҳисобланади. У ғиёҳ ўсмайдиган тоғлар билан ўралган бир қумли чўл ўртасида жойлашган. Атрофдаги майда қишлоқларни қўшганда, унинг умумий ер майдони 31200 км²га тенг. Шундан атиги 4,5 % қисми кўкаламзорлардан иборат. Икклими қурғок, ёмғир кам ёғади. Йиллик ёгин ҳажми 39,9 ммни ташкил этади. Йиллик ўртача ҳарорат — 9,3 градус. Дунхуанг бир печа минг йиллик тарихга эга. Бундан 3 минг йил муқаддам бу ерда хитой манбаларида *рун* (*riveem* — от минувчилар), *рун-ди* (*riveem-тиек* — от минувчи турклар) деб аталадиган халқлар, милотдан олдинги V-III асрларда эса *ғузёрликлар* (*рузие* / *юзчжилар*) яшаган. Маълумки, *юзчжилар* *хунлар* билан бўлган курашларда мағлубиятга учраб, Или водийси орқали Туркистонга қўчиб кетишган. Милотдан олдин I асрда Ғарбий Хан империяси ушбу жойни *хунлар* қўлидан тортиб олган. *Хитойлар* ушбу номни аввалига Туенхуанг (Tuenhung), кейинроқ «Дунхуанг» деб талаффуз этишган. Мазкур атамани ифода этувчи икки иероглифнинг лугавий маъноси «қатта иссиқ жой» демакдир. Мазмун жиҳатидан у «Данп-ота» топонимига мос келади. Дунхуанг вилоятининг атрофи қўчадиган қумдан иборат бўлган. Шунинг учун 619 йилда Танг империяси бу ерни ўз таъсири остига олганидан кейин, *хитойлар* уни «Шачжоу» («Қумли вилоят») деб аташган. Айрим сайёҳларнинг асарларида Дунхуанг Гуачжоу («Тарвуз водийси») деб ҳам ёзилади. Чжао Шэнлянг, Чжанг Янмэй. Мо гаоку (Дунхуанг минг уйи). Пекин, 1995. 28-б.].

²⁷² Хэси йўлагининг жанубида шарқдан ғарбга томон жойлашган тоғ тизими.

ликлар унинг билан қандай алоқа боғлашни билмай турган эканлар. Улар Чжанг Чяни кўриб, ғоят хурсанд бўлганлар ва уни Кангкия мамлакатига, ундан сўнг улуғ ғузериликлар (дай-рузиелар) яшаётган жойга кузатиб қўйганлар. Шу пайтда [Улуғ] Рузие шахзодаси бошчилигида Бактрия (Дашия)²⁷³ ни эгаллаб, ушбу мамлакат замида яшаётган эканлар. Улар истикомат қилаётган ерлар серхосил ва ўғри қарокчилардан холи экан. Лекин уларнинг хунлардан қасос олиш нияти йўқ экан. [Шу боис] Чжанг Чян рузиеликлар юртида бир йилдан ортик туриб, улар ҳукмдорининг фармони ололмай, ватанига қайтиб кетишга мажбур бўлган экан.

Қайтишда Чжанг Чян жанубий тоғлар²⁷⁴ ва кианг (чиянг)лар замини²⁷⁵ орқали кетмоқчи бўлган эди. Лекин у яна хунлар қўлига тушиб қолган. Орадан бир йил ўтганидан сўнг, хунлар [диёри]да тўполон бошланган. Фурсатдан фойдаланиб, Чжанг Чян Тангйи авлодига мансуб бўлган (堂邑氏) Ганфу (甘父) исмли кул билан бирга қочиб кетишга муяссар бўлган. [Хан] императори [Чжанг] Чянга ҳурмат билдириб, унга тайжунг-дафу²⁷⁶ унвонини тақдим этган. Ганфу эса шижюн²⁷⁷ унвонига сазовор бўлди. Дастлаб сафарга отланганида, [Чжанг] Чянга юздан ортик киши ҳамроҳлик қилган. 13 йилдан кейин у атиги икки киши билан қайтиб келган эди.

Юаншоу²⁷⁸ даврининг биринчи йили (мил. авв. 122 й.).

Чжанг Чян қайтиб келганидан сўнг, ғарбий мамлакат-лардаги урф-одатлар ҳақида Тангри ўғли (Тянзи)га батафсил сўзлаб берди:

²⁷³ Хитой адабиёти ва луғатларида Дася давлати Амударёнинг жанубидан Хиндукуш тоғларининг шимолигача бўлган замида жойлашган давлат, унинг номи илк бор Симо Чян каламига мансуб «Шижи» (Тарихий хотиралар) номи асарининг Фарғонага бағишланган бобида учрайди, деб кўрсатилади.

²⁷⁴ Жанубий тоғлар деб Помир ва Кўйунлун (Кунлун) тоғлари кўзда тутилган.

²⁷⁵ Хун империяси даврида кианг («циянг»)лар унга итоат қилган. Шунинг учун Чжанг Чян давридаги «циянлар замини» деганда, Такламакон чўли атрофидаги ерлар кўзда тутилади. Эхтимол, Хитой элчиси бу жойларда хунлар таъсири оғир бўлса керак, шундан фойдаланиб, Такламакон чўлининг жанубидан ўтадиган қарвон йўли орқали ватанимга тўсиқсиз қайтиб кетаман, деб ўйлаган. Аммо амалда воқеа у ўйлагандек бўлмаган [Чжунгуо дабайкэ чюаншу. Чжунгуо лиши (Хитойнинг катта энциклопедияси. Хитой тарихи. Пекин, 1997. 499-б.).]

²⁷⁶ Тайжунг-дафу (太中大夫) – маслаҳатчилар бошлиғи.

²⁷⁷ Шижюн (使者) – ҳоқон элчиси демакдир.

²⁷⁸ Ғарбий Хан империяси (мил. авв. 220-мил. 8 йиллар) даврида ҳоконларнинг тахтда ўтирган даври бир қанча қисмларга бўлинган ва уларнинг ҳар бирига ном берилган. Юаншоу (元寿) – Ғарбий Хан императори ҳокимиятининг мил. авв. 122-115 йиллардаги даврининг номи бўлиб, у «Йил бошидаги ов мавсуми» маъносини англатади. Шундан маълумки, Юаншоунинг биринчи йили мил. авв. 122 йилга тўғри келади.

«Буюк Фарғона (Дай-юан) Хан мамлакатининг кок ғарб томонида 10 минг *ли* (5760 км) чамасидаги масофада жойлашган. У ерда яшайдиганлар экин экиш билан шуғулланишади, тулпор отлар бениҳоя кўп. Бу отлардан консимон тер оқади. Шаҳарлар деворлар билан ўралган, уйлар хитойдаги уйларга ўхшайди. Фарғонанинг шимолида Асуэн (Усун), шарқида Хўтан (Гивадян / Юйтиянь) жойлашган. Хўтанинг ғарб томонидаги дарёлар ғарбга қараб оқиб, Ғарбий денгиз (Шихай – Орол денгизи)га қуйилади, унинг [Хўтанинг] шарқий томонидаги дарёлар эса шарққа қараб оқиб, Шўрсув кўли (Лобнор)га қуйилади. Шўрсув кўлининг суви эса ерга сингиб туради. Унинг [Хўтанинг] жанубдаги дарёлар ҳам шу кўлга боради. Шўрсув кўли [Хитойнинг пойтахти] Чангъандан 5 минг *ли* (2880 км) нарида бўлиб, *хунларнинг* ўнг (жанубий) томон худуди ҳисобланади. Ушбу худуднинг шарқий томони Гансунинг ғарб томонидаги Буюк деворигача (Чангчэнг 长城)²⁷⁹, жанубда /41/ эса кианг (чанг)лар юртигача²⁸⁰ етиб боради. Шу сабабдан *хунлар* Ханнинг [ғарб томонга ўтадиган] йўлини тўсиб туради.

Асуэн (Усун), Кангкия (Қангжюй), Яамтсат (Янцай) ва Улуғ Ғузёр (Дай-рузие / Да-юэчжи) чорвачилик билан шуғулланадиган давлатлардир. Уларнинг урф-одатлари *хунлардан* фарқ қилмайди.

Бактрия (Дашия) Фарғонанинг жанубида жойлашган бўлиб, бу ердагилар фарғоналиклар билан бир хил урф-одатларга риоя қилишади. Мен [Чжанг Чян] Бактрия (Дайгя / Дашя)да бўлганимда, Сичуан қамишидан (хитой қамиши) қилинган ҳасса таёқ ва ипақдан тўқилган матоларни кўрдим. «Буларни қаердан олиб келдинглар?», деб сўрадим. Бактрия (Дайгя / Дашя)ликлар: «Бизнинг савдогарларимиз Хиндистон (Шэнгду)дан олиб келишган», деб жавоб беришди. Хиндистон Бактрия (Дайгя / Дашя)дан бир неча минг *ли* нарида жойлашган. У ердагилар бактрияликларга ўхшаб, экин экиш билан шуғулланишар экан.

²⁷⁹ Сўзма-сўз таржимада «Чангчэнг» атамаси узун девор маъносини англатади.

²⁸⁰ Милоддан аввалги II асрда Чжанг Чян Фарғонага бориб келган даврларда қянлар асосан ҳозирги Хитой Халқ Республикасининг Кўжкўл (Чингхай 青海, ушбу хитойча ном Кўжкўл топонимининг таржимасидир, у ердаги катта кўл Чингхайху 青海湖 деб аталади) ўлкаси ва Тибетнинг шимолий қисмида, Хуангхэ даресининг юқори қисми атрофида яшаганлар [Чжунгуо шигао диту жи (Хитойнинг тарихий хариталар тўплами). 2 жилдан иборат. 1-жилд, 4-нашр, Шанхай, 1996. 19-20, 29-30-с.].

Бактрия (Дайғия / Дашя) Хан [давлати]дан 12 минг *ли* (6912 км) нарида жойлашган, у Ханнинг жануби-ғарбига тўғри келади. Ҳиндистон эса Бактрия (Дайғия / Дашя)дан бир неча минг *ли* (576 км) жануби-шарқда жойлашган. У ерда ипакдан қилинган матолар бор экан. Уларни олиб келиш учун йўл узоклик қилмас экан.

Бактрия (Дайғия / Дашя)га борадиган элчилар кианг (чянг)-лар замини орқали (Тибетдан)дан ўтиб бориши мумкин, аммо кианг (чянг)лар уларни ўтказмайди. Бироз шимол томонга қараб юрилса, *хунлар* қўлига тушиб қолади. *Хунларга* тобе ерларда осойишталик ва тинчлик ҳукмрон, қароқчилар йўқ».

Бу гаплардан Тангри ўғли Фарғона, Бактрия (Дайғия / Дашя) ва Парфия (Ансиек / Анши 安息) катта давлатлар эканлигини, уларда ажойиб маҳаллий моллар қўплигини, Хитойдагидек ҳунармандчилик борлигини, аммо уларнинг қўшинлари кучсизлигини, у мамлакатларда хитой молларини яхши кўришларини, уларнинг шимолидаги ерлар Улуғ Ғузёр (Дай-рузие / Да-юэчжи) ва Кангкияга қарашлигини билиб олди. Шунда у [бу давлатлар]нинг қўшинларидан фойдаланишимиз мумкин, Чжанг Чян айтган бундай бепоеън заминни қўлга киритсак, бизнинг шон-шухратимиз ва қувватимиз ошади, тўрт денгиз оралиғи [дунёда]да буюк бўлиб кетамиз, деб ўйлаб қолди.

Юан-динг²⁸¹ [даври]нинг 2-йили (мил. авв. 115 й.) Куншархан (Ғуэн-нга-ванг / Хунъя-ванг)²⁸² Ханга таслим бўлди. Хан қўшинлари *хунларни* қумликнинг²⁸³ шимолига улоқтириб юборишди. Лобнор қўлининг шарқий томони *хунлардан* бўшатилиб, ғарбий мамлакатларга йўл очилди. Шундан кейин Чжанг Чян [У-дига] тақлиф билан мурожаат этди:

«Асуэн (Усун)нинг ҳукмдори Кунмак (Кунмуо) аслида *хунларга* итоат этар эди. Бироз кучайгандан сўнг у *хунлар* ҳоконига бўйсинишдан бош тортган. Шундан кейин *хунлар* унга ҳужум қилдилар, лекин бирорта ижобий натижага эриша олмадилар. Ҳозир ханлар *хунлар* ҳоконини қийин вазиятга тушириб

²⁸¹ Юандинг (元鼎 – «буюкликнинг бошланиши» маъносини билдиради) – У-ди (武帝) тахтда ўтирган даврининг бир бўлагига берилган ном. У мил.авв. 116-111 йилларга тўғри келади. Шундан келиб чиқиб, Юандингнинг 2-йили мил.авв. 115 йил эканлигини билиб олиш мумкин.

²⁸² Куншар-хан – Тангритоғнинг шарқий қисмида яшовчи хунларнинг ҳокими, хитой манбаларида Хунъя-ванг деб аталади [Тарихий хотиралар. Уйғурча таржима. Урумчи, 1989. 424-425-б.].

²⁸³ Хэши йўлагининг (Хэси цзоуланг) шимолидаги қумли қўл кўзда тутилган.

қўйган. *Хунларнинг* қадимги Ғуэнга (Хунъя) вилояти бўшаб, одамсиз қолди. Ёввойилар қадимги ватанларини қумсайдилар ва ханликларнинг молларини яхши кўрадилар. Ҳозирги вазиятда асуэнларга катта совғалар юбориб, уларни шарққа қўчиш ва Хунъя вилоятини эгаллаш, Кунмак (Кунмуо)нинг укасига ханлар билан қариндош бўлишни таклиф этсак ва улар бу [таклиф]ларни қабул қилса, *хунларнинг* ўнг қўлини чопиб ташлаган бўлар эдик. Шу билан бирга асуэнларнинг ғарб томонидаги Бактрия (Дайғиа / Дашя)ни ва унинг таъсири остидагиларни итоат қилдириш имкониятига ҳам эга бўламиз».

Тангри ўғли [У-ди] мазкур таклифга биноан иш қўришни маъқул топиб, Чжанг Чянга сарой соқчилари бошлиғи (чжунгланг жиянг)²⁸⁴ унвонини инъом этди. Сўнгра унга 300 киши, ҳар бир киши бошига иккитадан от, сон-саноксиз қора мол ва қўй, бир неча минг тилло пул ва ипак матолар берди. Унга ҳамроҳлик қиладиган ёрдамчиларни тайинлаб, САфарга жўнатди ва қулай йўлни танлаб юришни буюрди.

Чжанг Чян Асуэн (Усун)га келганида, маҳаллий ҳукмдор Кунмак (Кунмуо) у билан учрашиб, ўзининг [учрашгудан] ғоят хурсанд эканлигини айтди. Шунда Чжанг Чян унга фармонни кўрсатиб, «асуэн (усун)лар ўзларининг шарқдаги қадимги жойларига қўчиб боришлари мумкин. Агар [асуэнлар у ерга] қўчиб борсалар, Хан маликаси сизга хотинликка берилади, биз ака-укалар бўлиб қоламиз, биргаликда *хунларга* қарши курашамиз, шунда *хунлар* тор-мор бўлиши муқаррар», деб айтди.

Асуэн (Усун) [хони] ўз юртининг Хандан узоқдалиги, Ханнинг қандай давлат эканлигидан беҳабарлиги, ўзининг кўпдан бери *хунлар* итоатида бўлиб келаётганлиги, *хунларнинг* яқинлиги, Асуэн (Усун) амалдорларининг *хунлардан* қўрқиши каби бир қатор омилларни инобатга олиб, [асуэнларнинг] шарққа қўчиб бориш таклифини маъқул топмади.

Шундан кейин Чжанг Чян Асуэн (Усун) ҳукмдоридан фармон кутиб, [мазкур мамлакатда] узоқ туриб қолишга мажбур бўлди. Ўзининг ёрдамчиларини у Фарғона, Кангкия, Улуғ Ғузёр (Дай-рузие), Бактрия (Дайғиа / Дашя), Парфия (Анши), Ҳиндистон, Хўтан ва улар атрофидаги давлатларга юборди.

²⁸⁴ Чжунгланг жиянг (zhong-lang-jiang 中郎將) — вазирлик даражасидаги давлат идораларини ҳимоя қилувчи соқчилар бошлиғи маъносини англатади [Чжунгуо лиядй гуанчжи цидан. 186-б].

Чжанг Чянининг ўзини эса асуэн (усун)лар ўз ватанига кузатиб қўйишди. [Кунмак (Кунмуо)] миннатдорчилик изхор этиш ва Хан давлатининг катта-кичиклигини билиш учун бир неча кишини етарли отлар билан таъминлаб, унинг билан бирга сафарга жўнатди. Шу йили Чжанг Чян ўз юртига қайтиб борди. У катта ҳурмат ва иззат билан кутиб олинди.

Орадан бир йилдан кўпроқ вақт ўтганидан кейин Чжанг Чянининг Бактрия (Дайғиа / Дашя)га ва унинг атрофидаги юртларга юборган одамлари ҳам уларнинг элчилари ҳамроҳлигида қайтиб келишди. Натижада Хан билан ғарбий мамлакатлар ўртасидаги алоқалар йўлга қўйилди.

Шунда маълум бўлдики, Ғарбий мамлакатлар (Шиюй)да жами 36 давлат мавжуд бўлган. Улар заминида жанубдан шимолга қараб чўзилган буюк бир тоғ бор, унинг қоқ ўртасидан бир дарё оқиб ўтади. Ушбу мамлакатлар ҳудуди шарқдан ғарбгача 6 минг *ли* (3456 км), жанубдан шимолгача /42/ бир минг *ли* (576 км)дан ортиқ келади. Ушбу заминнинг шарқий чегараси Хан (мамлакати)нинг Юймэн²⁸⁵ ва Янггуан²⁸⁶ каби жойлари билан туташ бўлса, ғарбий чегараси Помир (Цунглинг 葱岭) тоғлари билан ўралган.

У ердаги дарёнинг икки тармоғидан бири Помир тоғлари

²⁸⁵ Юймэн — Юймэн-гуан деб ҳам номланади. Бу атама ҳақида батафсил изоҳ 144-иловада берилган.

²⁸⁶ Янггуан — қадимий Хитойнинг ғарбий чегараларидан бири. Дунгуанг шахридан 70 км наридаги Гудунгант (қадимий Ёдгорликлар майдони маъносини билдиради) номли тепаликда жойлашган. Қадим замонда у тепаликда Шоучангчэнг деб аталадиган қалъа мавжуд бўлиб, унинг шарқ томонида экинзор ва боғлар бўлган. Қалъа деворининг бир бўлаги ҳозиргача сақланиб қолган. Гудунгантда ёгин ва шамоллар натижасида очилган қазилмалардан археологлар томонидан топилган мисдан ясалган ўк-ёй учи, тангалар, сопол идиш синиклари, нефрит тошидан қилинган қўл тегиримони каби тарихий ёдгорликлар Янггуаннинг 2 минг йилдан ортиқ тарихга эга эканлигидан далolat беради. Айрим хитой манбаларида Ёзилишича, Янггуан милавв. II асрда Ғарбий Хан давлати Дунгуанг вилоятини эгаллаб олганидан сўнг барпо этилган бўлиб, ўша замонда бу ердан сизиб чиққан булоқдан ҳосил бўлган арик мавжуд бўлган [Чжунггуо мингшэнг цидян. 1071-б.].

«Янггуан» атамасининг луғавий маъноси «жанубий чегара дарвозаси»ни (қоровулхонаси дейиш ҳам мумкин) англатади. Қадим замонларда Хитойдан ғарб томонга қайтиб кетаётган элчиларни, обрўли меҳмонлар ва олий зотларни шу жойгача кузатиб қўйиш одати бўлган. Зеро бу меҳмонни уйдан кўча эшигигача кузатиб қўйишдек илтифотни англатган. Марказий Осиёдан Хитойга борувчилар мана шу жойда текширувдан ўтган, мактуб ва бошқа ҳужжатларини хитой тилига таржима қилиб, расмийлаштиришган ва зарур солиқларни тўлаб, ундан ўтишга ижозат кутишган.

«Хитойдаги атоқли тарихий ёдгорликлар» номли китобда «Янггуан Хитойни чет эл мамлакатлари билан боғлаб турадиган катта йўлидаги йўлакдир, у Қадимий ипак йўлининг муҳим бир нуқтаси бўлиб, ушбу йўл орқали сафарга отланганлар учун ўтиш муқаррар бўлган жойдир», деб ёзилганлигини учратишимиз мумкин [Чжунггуо мингшэнг цидян. 1071-б.].

орасидан, иккинчиси Хўтан (Ғивадян / Юйтан)дан бошланади. Дарё шаркқа қараб оқиб, Юймэн ва Янггуандан 300 *ли* (172.8 км) масофада жойлашган Шўркўл (Лобнор кўли)га қуйилади.

Юймэн ва Янггуандан ғарбий мамлакатларга борадиган икки йўл бор. Уларнинг бири Пишамшан (Шаншан 鄯善)дан Жанубий тоғ (Нан-шан)²⁸⁷ ва дарёнинг²⁸⁸ шимолий қирғоқлари бўйлаб ғарбга, яъни Ёркенд (Шачэ)га қараб кетади ва жанубий йўл деб аталади. У Помирдан ўтиб, Улуғ Ғузер ва Парфия каби мамлакатларга боради.

Қадимий Турфон (Чян Чэши)нинг ҳукмдор ўрдаси орқали Шимолий тоғ (Бэйшан) бўйлаб дарё оқимиға қарши юрадиган ва Қашқарга борадиган иккинчи йўл шимолий йўл деб аталади. У Фарғона, Кангкия, Яамтсат (Янцай) каби мамлакатларга олиб боради.

Мазкур мамлакатларнинг ҳаммаси *хунларга* тобе бўлган. *Хунларнинг* ғарб томонидаги ҳукмдорлар ҳам шулар қаторида бўлганлар.

[Хан императори томонидан] Ғарбий мамлакатлар устидан назорат қилиш учун бир нафар харбий амалдор (дувэй) тайинланган бўлиб, у асосан Қарашар (Янци), Вэйшу, Юйли каби жойларда туриб, барча давлатлардан солиқ йиғиш ва бойлик орттириш билан шуғулланар эди.

Асуэн (Усун) ҳукмдори шаркқа кўчиб боришни маъқул топмаганидан сўнг, Хан сулоласи [қадимда асуэнлар яшаган] Хунъё [вилояти] ҳокими турган жойда Жючюан ноҳиясини ташкил қилиб, у ерга аста-секин ерсизларни жойлаштирди. Кейинчалик *хунлар* билан чиянг (тибетлик)лар ўртасидаги алоқани узиб ташлаш мақсадида мазкур ноҳиянинг бир қисми асосида Увэй номли иккинчи бир ноҳияни ташкил этди.

Тангри ўғли (У-ди) Фарғонадан олиб келинган баданидан консимон тер чиқадиган отни кўриб, унга ниҳоятда ишқибоз бўлиб қолди ва унга Тангри оти (тиянмо) деб ном қўйди. Сўнг яна шундай отлар келтириш учун [Фарғонага] элчилар юборди. Уларга кўпи билан бир неча юз, камида юздан ортиқ

²⁸⁷ Нан-шан (南山) Кўинлун (Куялун) тоғининг шаркқа қараб кетган қисмининг хитойча номидир.

²⁸⁸ Бу ерда тилга олинган дарё Керия дарёсидир. Унинг хитойча номи – Чемуохэ (且末河). У Жанубий тоғдан бошланиб, Тахламакон чўлининг шарқий қирғоқлари орқали шимолий-шарқ сари оқиб бориб, Лобнор кўли (Шўркўл)га қуйилади.

кишини ҳамроҳ килиб, совғалар билан йўлга чиқарди. Ундан ташқари, элчиларнинг айримларига буванг-хау²⁸⁹ унвонини инъом қилди.

Шундан кейин [мамлакатларга] элчилар юбориб туриш одат тусига кирди. Хар йили кўпи билан ўн, камида 5-6 марта [турли хонликларга] элчилар жўнатилди. Узоқ юртларга юборилганлар 8-9 йилда, яқин мамлакатларга жўнатилганлар бир неча йилда қайтиб келишди.

[Юандининг] 6-йили (мил. авв. 111 й.) буованг-хау [Чжанг Чян] ва ғарбий мамлакатга бориб келган бошқа элчилар, зодагонлар, ҳарбийлар [Хан императорига] ёзма ахборот бериб, хорижий мамлакатлар куч-қувватлари ва улардаги ноёб нарсалар ҳақида маълумот олиб келиш учун яна элчилар юборишни сўрадилар.

Тангри ўғли мазкур мамлакатларга борадиган йўлларнинг узоклигини, одамларнинг ўз ихтиёри билан бундай узок сафарга чиқишни хоҳламаслигини ҳисобга олмай, бу таклифни маъқуллаган ва уни бажариш учун амалдор ва фуқароларни сафарбар этишни буюрган эди. [Элчига] ҳамроҳ бўлиб бориб келадиганлар билан суҳбатлашиш ва ҳол-аҳволини сўраб-суриштиришни ҳам истамай, сафарга одам юбориш учун тайёргарлик кўришни буюрган. Борадиган ва қайтиб келадиган йўлларнинг қулайлаштириш ва ҳавфсизлантириш, қароқчилардан мол-мулкни асраш чоратадбирларини амалга ошириш ҳақида фармон бермаган эди. [Шунга қарамай], Тангри ўғли уни [Чжанг Чяни] оғир жиноят қилганликда айблади ва ўз жиноятини оқлашга имкон бериб, қайтадан элчи этиб [ғарбга] юборишни лозим топди.

[Аслида элчи] бойлик кўрмаган ва қонун-қонидани билмайдиган одам эмас эди. [Лекин унга ҳамроҳлик қилган] майда амалдорлар ва жангчилар ўзбошимчилик қилиб, хориж давлатлардаги нарсаларга ўзларини уришди. Улуғ зотлар шон-шарафга, очкўзлар бойликка, безорилар уруш-жанжалга интилади, деган нақл бор. Элчи қилиб юборилганлар камбағалларнинг фарзандлари бўлганлиги туфайли улар совға-саломларга ўчлик қилган, бозорларда ўзларининг шахсий манфаатини кўзлаб иш тутган. Хориж давлатлар эса Хан элчиларини ҳурмат қилмай қўйган, [махаллий] одамларда турли тушунчалар пайдо бўлган. [Улар] Хан

²⁸⁹ Саройдаги билимдон ҳокимлар маъносини англатади. Ушбу унвонни сарой маслаҳатчилари деб таржима қилиш ҳам хато бўлмайди.

қўшинлари узоқдан етиб кела олмайди, деб [элчиларга ва уларнинг ҳамроҳларига] егулик бермаганлар. Натижада Хан элчилари кийин аҳволга тушиб қолишган. Бунинг устига улар ҳужумга ҳам дуч келишган. [Бу ҳол] уларнинг келишини тўхтатиб қўйишга олиб келган.

Боз устига, Крурон (Лоулан 樓蘭) ва Турфон (Чэши 車師) каби кичик давлатларнинг Хан элчиси Ванг Хуэй (王恢) каби-ларга катта йўлни тўсиб ҳужум қилиши ундан ҳам ошиб тушган, *хунлар* эса қўшин юбориб, уларни қўллаб-қувватлашган.

Элчилар ғарбий мамлакатларда деворлар билан ўралган шаҳар-лар ва шаҳарчалар борлиги, қўшинларининг қувватсиз-лиги ва уларга қарши ҳужум уюштириш осонлиги ҳақида сўзлаб берган эдилар. Шунга асосан Тангри ўғли тайинлаган Фужю қўмондони (Фужю жянгжюн)²⁹⁰ Гунг Сунхэни 5 минг чавандоз билан Жююандан²⁹¹ йўлга чиқарди. [У шу жойдан] 2 минг *ли* (1152 км) наридаги Фужю [деб аталадиган] кудукқача бориб, қайтиб келди. Шюнгхэ қўмондони (Шюнгхэ жиянгжюн)²⁹² Чжао Пуону 10 мингдан ортиқ чавандозни бошлаб, Лингкия (Лингжюй 令居) дан²⁹³ йўлга чиқиб, бир неча минг *ли* (576 км) наридаги Шюнгхэ дарёси бўйига бориб, қайтиб келди. [Улар] Хан элчиларини химоя қилиш учун эмас, балки *хунларни* чекинишга мажбур этиш учун сафарга юборилган эди. Лекин сафар жараёнида бирорта ҳам хунни учратишмади. Шундан кейин Увэй, Жючюан деган жойларни Жангъе ва Дунхуанг вилоят-лари заминига қўшиб олишди, маҳаллий халқ бундан хабардор этилди²⁹⁴.

²⁹⁰ Фужю (浮沮) – Жанубий Монголиядаги бир жойнинг хитойча номи. Юқорида айтиб ўтилганидек, қадимий Хитой анъанасига кўра, биронта жойга қўшин бошлиғи қилиб юбориладиган юқори унволи зобитга шу жойнинг номига жянгжюн (將軍 қўмондон) сўзини қўшиб, янги лавозим сифатида инъом этилган. Ушбу мисолда жянгжюн сўзи олдида Фужю қўшилганлигининг сабаби мазкур лавозимга тайинланган шахс Фужю деб аталадиган жойга бориши керак бўлган. Шунинг учун уни Фужю қўмондони деб таржима қилим.

²⁹¹ Жююан (九原) – ҳозирги ХХР таркибидаги Ички Монголиянинг Баотоу шаҳри ёнидаги жой номи [Цихай. 64-6].

²⁹² Шюнгхэ жянгжюн (匈奴將軍) – ушбу лавозимдаги Шюнгхэ дарёси Шюнгнухэ (匈奴河) деб ҳам аталади, у Селинга дарёсининг юқори irmoқларининг жанубидаги кичик дарёнинг хитойча номи.

²⁹³ Лингжюй (令居, Лянжюй деб ҳам ўқилади) – ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкасидаги марказий шаҳар бўлмиш Ланчжоунинг шимол томони ёки Юнгдэнг шаҳри ёнидаги жой номи [Цихай. 313-6].

²⁹⁴ Увэй, Жючюан, Жангъе вилоятлари Хэши йўлагига жойлашган.

/43/ Юанфэнг (元封)²⁹⁵нинг 3-йили (мил. авв. 108 й.) 12-ойида харбий кўмондон Чжао Пуону (趙破奴) 700 нафар тезчопар чавандозлар билан биринчи навбатда Крурон (Лоулан) давлати хукмдорни ҳибсга олди. Кейин Турфон (Чэши) давлатини мағлубиятга учратди, Асуэн (Усун) ва Фарғона давлатига таҳдид солди. [Милоддан аввалги 107 йили] биринчи ойнинг 21 (жияшэн 甲申) кунда амалга оширган хизмати учун [Чжао] Пуону чжуо-йе-хоу (浞野侯) [олис чўл юрт ҳокими] унвони, Чжао Пуонуга Крурон (Лоулан)га хужум қилишда ёрдамлашган Ванг Хуэйга жие-хоу (jiye-hou 涿侯) унвони берилди. Шундан кейин Жючюандан Юймэнгача бўлган жойлар бизнинг таъсиримиз доирасига ўтди.

[Юанфэнгнинг] 6-йили (мил. авв. 109 й.) Асуэн (Усун) элчиси [Хитойга] келиб, Хан давлатининг нақадар катта эканлигига гувоҳ бўлди. [Ватанига] қайтиб бориб, хукмдорига бу ҳақда маълумот берди. Натижада [асуэн (усун)лар] хукмдори Ханга катта эътибор бера бошлади. *Хунлар* асуэн (усун)ларнинг Хан билан алоқа ўрнатганини эшитиб, каттиқ хафа бўлди ва уларга қарши хужум қилмоқчи бўлди. Бундан ташқари, уларнинг ёнидаги Фарғона (Дай-юан) ва Ғузэр (Рузие / Юэчжи) [давлатлари] ҳам Хан билан яқин алоқалар ўрнатди. Асуэн (усун)лар [хукмдори] Кунмак (Кунмуо) бундан каттиқ ташвишланиб, Хан маликаларидан бирини хотинликка олиб, [Хан сулоласи билан] қудалашмоқчи бўлди. Шу мақсадда у [Хитойга] элчи юборди. Тангри ўғли сарой амалдорлари билан маслаҳатлашиб, розилик беришни маъқул топди. Шундан кейин Хан маликаси учун асуэн (усун)лар [Хитой ҳоконига] мингта от юборишди.

Хан [давлати Анхуэй ўлкасидаги] Жянгду (江都) [вилояти ҳокими] Ванг Жяннинг қизи Шижюн (细君)ни сарой маликаси сифатида катта сарполар ва хизматкорлар билан асуэн (усун)ларга келинликка юборди. Асуэн (Усун) подшоси Кунмак (Кунмуо) уни [хитой маликасини] ўнг томон бекаси [иккинчи хотин] қилиб тайинлади. [Бундан олдинроқ] *хунлар* ҳам унга хотинликка қиз беришган эди. Кунмак (Кунмуо) у хун қизини чап

²⁹⁵ Юанфэнг – мил. авв. 110-105 йиллардан иборат бўлган беш йиллик даврнинг номи. У бошланғич, бошланиш ва бекитиш, мустаҳкамлаш маъноларини англатадиган икки сўздан иборат. Ушбу даврда Хан императори давлат ҳудудини кенгайтириш ишларига катта эътибор берган эди. Шунинг учун Юанфэнг атамасини босиб олинган жойларда Хан империясининг назоратини мустаҳкамлаш ишларининг бошланиши, деб таржима қилиш мумкин.

томон бекаси [биринчи хотин] қилиб белгилаган эди²⁹⁶.

Бир йил давомида [хитой маликаси] алоҳида қурилган бир саройда яшади. Шундан кейин у Кунмак (Кунмуо) билан учрашиб, меҳмондорчилик ва зиёфатларда катнашадиган бўлди. Подшоҳ атрофидаги ҳокимлар ҳам унга пул ва қимматбаҳо совғалар тақдим эта бошладилар. Ўша вақтда Кунмак (Кунмуо) катта ёшда эди. Унинг устига у [хитой] тилини билмаганлиги туфайли [хитой маликаси билан] гаплаша олмас эди. [Хитой] маликаси зерикканидан ватанини қаттиқ қўмсаб, юртига қайтиш истагини билдирди. Бундан хабардор бўлган Хитой ҳокони маликага ачиниб, бир йил ўтгандан сўнг Кунмак (Кунмуо) ҳузурига элчи юбориб, унга ипакдан тўқилган ва гуллар солинган матолар, ипак матодан тикилган чодир совға қилди.

Кунмак (Кунмуо) эса қариб қолганини инобатга олиб, хитой маликасини набираси Чинчюйга хотин қилиб бермоқчи бўлди. Лекин малика бунга розилик бермади. [Кунмак (Кунмуо) хитой ҳоконига] мактуб йўллаб, ўзининг бу ниятини хабар қилди. Шундан кейин Тангри ўғли [Хитой ҳокони] мамлакатда мавжуд урф-одатларга кўра иш тутилсин, деб фармон берди. Чунки ҳокон асуэн (усун)лар билан қудачилик муносабатини ўрнатиб, улар билан бирга *хунларни* йўқотмоқчи эди. Шундан кейин Чинчюй хитой маликасига уйланди.

Кунмак (Кунмуо) оламдан ўтганидан сўнг, Чинчюй унинг ўрнига тахтга ўтирди ва шундан кейин у ҳам Кунмак (Кунмуо) деб аталди. Ўша пайтда [Хитой ҳоконининг] элчилари Помир тоғларидан ўтиб, Парфия давлатига етиб борган эди. Парфия ҳукмдори [Хитойга] элчи юбориб, Хан [ҳукмдори]га бениҳоят катта куш тухуми билан қора танли қизикчини совға сифатида ҳадя қилди. Турфон (Чеши), Ханшин, Сушие каби давлатларга тобе бўлган кичик хонликлар ҳам Хан элчилари билан бирга Тангри ўғли даргоҳини зиёрат қилиш учун келдилар. Тангри ўғли бундан ғоят хурсанд бўлди.

Фарбий давлатлар (Шиюй)дан бирин-кетин элчилар келиб-

²⁹⁶ Ушбу маълумотдан кўриниб турибдики, Хан сулоласи Кунмакни куёв қилиб олиш йўли билан уни ўзининг иттифоқдошига айлантирмоқчи бўлган. Шунинг билан бирга Хитой императори унинг мавқеини ўзининг қўл остидаги бир ҳоким мавқеига тенглаштирган. Шу боис у Кунмакка ўзининг қизларидан бирини эмас, балки амалдорлардан бирининг қизини юборган. Асуэн (Усун) ҳукмдори эса юборилган хитой қизини иккинчи хотин қилиб олиш билан хунлар ҳукмдори наслига тегишли хотинидан паст қўйган. Демак, Кунмак Хан сулоласининг хийласидан хабардор бўлган.

кедиб турди. Тангри ўгли овга чиққанида ёки мамлакат бўйлаб сафарга отланганида, ҳамма жойда чет эллардан келган меҳмонларга дуч келадиган бўлди. Пойтахтда ҳам хорижликларни тез-тез учратиш мумкин эди. Хан давлатининг буюклигини билдириш мақсадида меҳмонларга қимматбаҳо совғалар инъом қилинар, одамни хайратда қолдирадиган нарсалар ва театрларда томошалар кўрсатилар, ароқлар ва гўшти таомлар билан тўлдирилган дастурхонлар ёзиб, меҳмон қилинар эди. Чет элдан келган меҳмонларга хазинада тўпланиб ётган бойликлар ҳам кўрсатилар эди. Натижада меҳмонларда Хан давлатининг қудратли ва буюклиги ҳақида ишонч пайдо бўлиш билан бирга ундан қўрқиш ҳисси ҳам туғиларди.

Фарғона атрофида узум қўп ўстирилиб, ундан ароқ қилинар экан. Тулпор отларнинг емиши – беда ҳам ўсар экан. Бу ҳақдаги маълумотларни [Фарғонага] бориб келган элчилардан эшитган Тангри ўғлида бу нарсаларга эришиш иштиёқи туғилган эди. Аммо *хунлар* юртига яқин бўлганлиги сабабли [Хитойнинг] ғарб томонидаги мамлакатлар ҳукмдорлари эҳтиёткорлик қилиб, Хитойга ўз элчиларини хун элчиларига қўшиб юборишар эди. Шу боис ғарбий мамлакатлар элчилари билан бевосита суҳбатлашишнинг иложи йўқ эди.

Тайчу (太初) даврининг²⁹⁷ биринчи йили (104 й.) ғарбий ўлкаларга бориб келган Хитой элчилари Фарғона (Юан 宛)²⁹⁸да ҳақиқатдан ҳам тулпор отлар борлиги, лекин улар Риейшией (Эрши) шаҳрида эканлиги ва Хан элчиларидан яшириб қўйилганлиги ҳақида сўзлаб бердилар. Шундан кейин Тангри ўғли [У-ди] мингта тилло қуймаси ва битта олтиндан ясалган от хайкалчаси билан Чэ Линг (車令) исмли бир паҳлавон бошчилигида [Фарғонага] элчилар юбориб, уларга ушбу совғалар эвазига тулпор отлар олиб келишни буюрди.

Фарғона (Юан) ҳукмдори сарой амалдорлари билан маслаҳатлашиб олганидан сўнг, Хан давлатидан келганларга айтди: «Хан биздан ниҳоятда узоқда, ханликлар Шўркўл (Лобнор)дан нарига ўта олмайдилар, шимол оркали юрсалар, хун қароқчиларига дуч келадилар, жанубдан юрсалар, сувсиз ва озиқ-овқатсиз қоладилар, унинг устига йўлда шаҳарлар кам, /44/

²⁹⁷ Юқорида айтиб ўтилганидек, «Тайчу» юқсалишнинг дастлабки даври маъноси билдиради, у мил.авв. 104–101 йилларнинг номидир.

²⁹⁸ Шу ердан бошлаб, Дай-юан топоними қискартирилган ҳолда Юан деб ишлатилган.

овқат етишмайди. Хан элчилари бир неча юз киши бўлиб келгудек бўлса, очарчиликка дуч келиб, кўпчилиги нобуд бўлади. Бундай вазиятда [Ханнинг] кўп сонли қўшинлари қандай қилиб бизга етиб келиши ва бизга нима аломат кўрсата олиши мумкин? Қолаверса, Риейшией (Эрши)нинг отлари Фарғонанинг (Юан) бебаҳо отларидир».

Шундай қилиб, [Фарғона ҳукмдори] Хан элчилари таклифига рад жавоб берди. Хан элчиси бундан каттиқ хафа бўлиб, сўкинди ва олтиндан ясалган от хайкалчасини иргитиб, саройдан чиқиб кетди.

Фарғона (Юан) зодагонлари Хан элчилари бизни менсимадилар, деб уларнинг қилмишидан каттиқ ранжидилар, лекин Хан элчиларини ўз юртларига қайтариб юбордилар. Шунинг билан бирга улар ўзларининг шарқий томонидаги Юйчэнг (Ўзган) шаҳри ҳукмдорига хан элчиларига хуфиёна хужум қилиб, уларни бир ёқли қилишни ва мол-мулкларини тортиб олишни буюрдилар²⁹⁹. Бундан хабардор бўлган Тангри ўғли каттиқ ғазабланди. Илгари Фарғонага элчи бўлиб бориб келган Яо Дингхан ва бошқа зодагонлар «Фарғона (Юан 宛) қўшинлари кучли эмас, агар 3000 нафар камончилар юборилса, уларнинг [фарғоналикларнинг] ҳаммасини асирга тушириб олиш мумкин, аввалига Тангри ўғли олийлари чжуо-йе-хоу (捉野侯 – олис чўл юрт ҳокими)га 700 нафар чавандозни бошлаб бориб Крурон [давлати] ҳукмдорини асир олиб келишни буюрсалар, Хан сулоласи учун яхши бўлур эди», дедилар. [Тангри ўғли] бу фикрни маъкул топди.

[Тангри ўғли] мамнун бўлиб, Ли авлодидан бўлган кичик канизак Шининг акаси Ли Гуанглини³⁰⁰ Риейшией (Эрши) қўмондони (цангкивен, ҳозирги талаффузда жангжюнь 將軍)³⁰¹ этиб тайинлаб, унга [Хан сулоласи] итоатидаги давлатлардан йиғилган 6000 нафар чавандоз ва турли вилоятлардан йиғилган бир неча ўн минг нафар безори ёшларни топшириб, Фарғонага (Юан 宛)га юриш қилишни ва тезда Риейшией (Эрши) шаҳрига бориб, у ердаги зотли отларни олиб келишни буюрди. Шу сабабли [Ли Гуангли] Риейшией (Эрши) қўмондони деб аталди.

²⁹⁹ Ушбу маълумотдаги мантикка хилоф бир қатор фикрлар ҳақида батафсил изоҳ 140-иловада берилган.

³⁰⁰ Ли Гуангли ҳақидаги батафсил маълумотни 143-иловадан ўқинг.

³⁰¹ Хитойчадан уйғур тилига қўмондон сўзи «сангун» деб таржима қилинган.

Чжао Шичэнг ҳарбий ишлар бошлиғи, ўтмишда Хоу ҳокими Ванг Хуэй йўлбошловчи, Ли Дуо ҳарбий таъминот ишлари бошлиғи этиб тайинланди.

[Тайчу (Юксалиш) даврининг] иккинчи йили (мил. авв. 103 йил) Риейшией (Эрши) қўмондони [Ли Гуангли] ғарбга юриш бошлади. Шўркўл (Яншуй 鹽水)дан³⁰² ўтганидан кейин, йўлдаги кичик давлатлар қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб, [унинг қўшинларига] озиқ-овқат беришмади. [Хан қўшинининг] ҳужумлари натижалли бўлавермади, ғолиб келганидагина [улар] озиқ-овқатга эга бўлади, бир неча кунлик ҳаракатдан сўнг мағлубиятли ҳужумлардан воз кечиб, олға юришди. Ниҳоят [Хан қўшинлари] Ўзган (Йивечэнг 郁成) шаҳрига етиб борди. Аммо манзилга очлик ва чарчоқ ҳолатида етиб келганлар сони атига бир неча минг киши эди. [Шу ҳолатда Хан лашкарлари] Ўзган (Йивечэнг)га ҳужум қилиб, шаҳарни вайрон қилди, ниҳоятда кўп одам ўлдирилди ва ярадор қилинди. [Шундан сўнг] Риейшией (Эрши) қўмондони [Ли Гуангли], Ли Дуо ва Чжао Шичэнглар Ўзган (Йивечэнг 郁成)ни олиш шунча қийин бўлса, қандай қилиб пойтахтни (вангду 王都) ишғол қила оламиз, деб ўйлаб, лашкарларини орқага қайтарди. Дунхуангга атига 11-12 киши етиб келди. [Риейшией (Эрши) қўмондони Ли Гуангли] император ҳузурига ўз вакили орқали мактуб юбориб, узок сафар давомида озиқ-овқат етишмаганлиги туфайли кўп одам нобуд бўлганлиги, очликдан ва одам камлигидан жанг қилиш қийин кечганлиги, шу боис орқага қайтишга мажбур бўлганлиги ва қайтадан ҳарбий юриш қилиш лозимлигини маълум қилди. Бундан Тангри ўғли қаттиқ ғазабланиб, Юймэн чегара чизиғидан киришга журъат этганлар қатл этилсин, деб чопар орқали уларга фармон юборди. Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] кўрқиб, Дунхуангга туриб қолди.

[Тайчу (Юксалиш) даврининг] 3-йилида (мил. авв. 102 й.) сарой амалдорлари маслаҳатлашиб, Фарғона (Юан)га қўшин юборишдан воз кечиш ва асосий кучни хун (ху)ларга қарши сафарбар этишни айтдилар. Тангри ўғли Фарғона (Юан)га юриш қилиб, бундай кичик бир давлатни забт этолмасак, Бактрия (Дайғиа / Дашя) ва унинг атрофидаги мамлакатлар Ханни менсимай қўйишади, Фарғона тулпорларига бутунлай эга бўла

³⁰² Шўркўл (Яншуй) – Лобнор қўли.

олмаймиз, Усун, Бугур (Лунтай)³⁰³ каби давлатлар элчиларимизга ҳурмат билдирмайди, барча чет элликлар устимиздан кулади, деб Фарғона (Юан)га юриш қилиш зарурлиги айтди. Бунга қарши чиккан Дэнг Гуанг кабилар қамалди.

[Шундан кейин] бир йил давомида қамоқдаги безори ёшлардан ва чегара вилоятлардаги чавандозлардан 60 минг кишилиқ қўшин тузилди ва у Дунхуангдан йўлга отланди. Ўз ихтиёри билан [буларга] эргашиб кетаётганлар ҳам бўлди, аммо улар бу таркибга киритилмади. [Қўшин учун] 100 минг қора мол, 30 минг от, 10 мингдан зиёд туя ва эшак, етарли даражада дон ва ўк-ёй ажратилди. Бутун мамлакат оёққа турғазилди. 50 нафардан ортиқ ҳарбий амалдорларга Фарғонага юриш қилиш ҳақида буйруқ берилди. Фарғона шахри (Юан-чэнг)да қудуқ йўқлиги ва ичимлик суви шаҳар ташқарисидан ариқ орқали олиб келинишини ҳисобга олиб, сув йўлини тўсиб, уни сувсиз қолдириш учун мутахассислар юборилди. Жючюан (酒泉 қадим. ўк. Tsiaü-dziwan), Чжангйе (張掖 қадим. ўк. Tiang-yiak), унинг шимолидаги Жюйян (居延 қадим. ўк. Kiyayen, Kiyajiyen), Шюту (休屠 қадим. ўк. Shiü-da) каби жойларда³⁰⁴ орқа саф химоячилар сифатида 180 минг кишидан иборат қўшин жойлаштирилди. Мамлакат бўйича ҳарбий хизмат ўташга лойиқ бўлган ва аниқ турар жойи, ота-онаси, тоға-амакилари бўлган³⁰⁵ /45/ етти табақа³⁰⁶ вакиллари сафарбар қилиниб, Риейшией (Эрши) [қўмондони] ихтиёрига топширилди. Юк ташиш учун аравакашлар сафарбар қилинди, от боқувчи мутахассислардан икки киши танланди ва уларга отхона бошқарувчиси

³⁰³ Лунтай (輪臺, қискартирилган шаклда 轮台) «Шижи»да Лунтоу (輪頭) деб аталган, Бугурнинг хитойча номи. Шарқий Туркистоннинг ғарбий қисмидаги Қорашар (Қорашаҳар) билан Кучар ўртасида бир жойнинг номи, Юйгу (玉古) деб ҳам транскрипция қилинади. Хан қўшинларининг ҳужумига қадар у мустақил давлат бўлган [Цихай. 311-6.]. Уйгур тилида қадимги номи сақланиб қолган.

³⁰⁴ Жючюан, Чжангйе ва унинг шимолидаги Жюян (ҳозирги Увей), Шюту (Чжангйе) каби жойлар Хэши йўлагининг (ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкаси) ғарбий қисмидаги муҳим стратегик аҳамиятга эга шаҳарлардан ҳисобланган. Хан империясидан олдин бу жойлар *гуэрликлар* (*руиэликлар* / *юэчжилар*)га, сўнгра хунларга тегишли бўлган. Мил.авв. II асрнинг иккинчи ярмида бу жойлар Ғарбий Хан империяси томонидан босиб олинган [Шиюй тунгши. 50-51-б; Тарихий хотиралар. 529-6.]

³⁰⁵ Хитой анъанасига кўра, бундай амалиёт шу даврдаги яқин уруғ-аймоқлари бор киши ҳарбий хизматга ёлланса, қочиб кетолмайди, яқинлари гаровда туради, деган тушунчага асосланган.

³⁰⁶ Аслиятда келтирилган шарҳда ушбу 7 табақа: қамоқ жазосига маҳкум этилганлар ва қочоқлар, хотинларининг уйига бориб яшаётганлар, савдогарлар, шаҳар аҳолиси, ота-оналари ҳисобига яшайдиган шаҳарликлар, ота-онани боқиш мажбуриятдан бош тортганлар, уй-жойсизлардан иборат бўлган.

(чжичюйма-шяовей 執聖馬校尉)³⁰⁷ унвони берилди. Бу ишларнинг ҳаммаси Фарғона (Юан)ни забт этиш ва унинг зотли отларига эга бўлиш учун амалга оширилди.

Риейшией (Эрши) [кўмондони]нинг иккинчи юришига сафарбар қилинган кўшин сон жиҳатдан кўп бўлганлиги туфайли йўл устидаги кичик давлатлар егулик бермасликка журъат қилолмади. Биргина Бугур (Лунтай)да [Хан кўшини] қаттиқ қаршиликка дуч келди, аммо бир неча кунлик жанг натижасида қаршилиқ кўрсатганлар кириб ташланди. Шундан кейин Фарғона шаҳри (Юан-чэнг)га етиб боргунча [кўшиннинг] юриши тинч кечди. Манзилга 30 минг лашкар етиб борди.

Фарғона (Юан) лашкарлари Хан кўшинига қаршилиқ кўрсатдилар. Лекин Хан аскарлари ўк-ёй отиб, уларни чекин-тирди. Фарғоналиклар [калъа] ичкарисига кириб олиб, ҳимояланишдилар. [Бундан олдин] Риейшией (Эрши) [кўмондони] Ўзган (Йивечэнг-чэнг) шаҳрига ҳужум қилмоқчи бўлган эди, лекин бу иш кўп вақт олишидан ва йўлда фарғоналикларнинг тузоғига дуч келиб қолишидан чўчиб, чалғимасдан, тўғри Фарғонага бориб, шаҳарни ташқаридан келадиган сув манбаидан маҳрум қилиб, уни қамалга олишни лозим топди. 40 кундан ортиқ вақт давомида шаҳарга ҳужум уюштириб турилди. Фарғона (Юан) зодагонлари ўзаро кенгашиб, тулпорларни яшириб, Хан элчисини ўлдирган ҳукмдор Миукуа (Miukoa, зам.ўк. Wugua)ни қатъ этиб, тулпорларни чиқариб берсак, Хан кўшинлари орқага қайтиши мумкин, агар қайтмаса, бор кучимиз билан жанг қилиб ўлишга улгурамыз, деган фикрига келдилар. Амалда Фарғона (Юан) зодагонлари шундай иш тутиб, ҳукмдорни ўлдирдилар. [Лекин улар ўйлагандек бўлмади], ташқи шаҳар вайрон қилинди, зодагонлар асирга олинди. Зобитлар қаттиққўллик қилди. Фарғона (Юан)ликлар бундан қаттиқ ранжиб, калъанинг ичкари қисмига кириб олиб, душмандан ҳимояландилар.

[Шундан кейин] улар Риейшией (Эрши) [кўмондони] Ли Гуангли ҳузурига Мекўанинг боши билан элчи юбориб, унга «Хан биз билан уруш қилмаса, биз яхши отларни чиқариб берамиз, ўзингиз танлаб оласиз, озиқ-овқат ҳам берамиз; агар таклифимизни рад қилсанглар, барча тулпорларни ўлдирамыз;

³⁰⁷ Чжичюйма-шяовей – отхона ишларига масъул зобит, яъни отхона беги маъносини англатади.

бир неча кундан сўнг Кангкиядан бизга мадад кучи етиб келади; шунда биз ички томондан, Кангкия қўшини ташқаридан Хан лашкарларига қарши курашамиз, қандай йўл тутиш ўзингизга ҳавола», деган мазмунда мактуб юбордилар.

Шу вақтда кангкияликлар хан қўшинининг нуфуси катталигини билиб, олға юришга журъат этмади. Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] Фарғона шаҳри (Юан-чэнг 宛城)да у ерга яқинда келган қудуқ қазишни биладиган ханликлар (ханрен 漢人) борлигини ва шаҳарда озиқ-овқат заҳираси етарли эканлигини эшитиб, бош жиноятчи Мекўа (Мекоа, зам. ўк. Muguа 毋辜)ни ўлдириш бу ерга келишимизнинг мақсади эди. Эндиликда унинг боши келтирилди.

Агар [фарғоналикларнинг таклифини] қабул қилмасак, [улар ўз шаҳрини] каттиқ ҳимоя қилаётган пайтда Кангкия қўшини Фарғонага ёрдамга келиб қолса, биз мағлубиятга учрашимиз муқаррардир, деган фикрга келиб, Фарғона билан битим тузди. Фарғона [зодагонлари] ўзларининг зотли отларини келтириб, ханликларга танлаш имкониятини бердилар ва Хан қўшинлари кўп озиқ-овқат билан таъминланди. Хан лашкарлари бир неча ўн зотли ва 3 мингдан ортиқ ўрта ҳол ургочи отларни танлаб олишди.

[Шундан сўнг] илгари ханликларга нисбатан яхши муносабатда бўлган зодагон Муэтцат (Муэт-tsat, Muэт-tsai 昧蔡, зам. ўк. Motsai / Муоцай)³⁰⁸ни Фарғона (Юан)га ҳукмдор қилиб белгилади ва [унинг билан] битим тузиб, ўз қўшинларини қайтариб олиб кетди³⁰⁹.

Риейшией (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] Дунхуангдан Фарб сари йўлга чиққанда, қўшинни бир неча қисмга бўлиб, Жанубий ва Шимолий йўллар³¹⁰ билан юриш қилган. [Шу

³⁰⁸ Аслиятда келтирилган изоҳда Муэтцат Фарғонанинг ҳарбий қўмондони бўлган, деб ёзилган.

³⁰⁹ Аслият матнининг шу жойида «Суойли» (塞遇 – «Ноанкиликларга изоҳлар»)дан шарҳ келтирилган. Унда «Муэтцат (Муоцай) Буюк Фарғона (Дай-юан) қўшинининг бошлиғи эди. Унинг исми ёзилган биринчи иероглиф Муо 未, иккинчиси шянгэ 先 寫 ўқилган», деб ёзилган.

³¹⁰ Хан давридаги «Жанубий йўл» Такламакон чўлининг жанубий этакларидаги Керия, Хўтан, Еркенд Қашқар каби шаҳарлар, «Шимолий йўл» эса ушбу чўлнинг шимолий этакларидаги Турфон, Қарашар, Кусан (Қучар) каби шаҳарлар орқали ўтган йўллар бўлган. Хунлар империяси тугатилгандан сўнг, айниқса Турк ҳоконлиги даврида, Тангритоғнинг шимолий этаклари орқали ўтган қарвон йўллари гавжумлашиб кетган. Шундан кейин шу йўл Шимолий йўл (Бэйлу) деб атала бошлаган.

пайтда у] ёрдамчи кўмондон (шяовэй 校尉)³¹¹ Ванг Шингшингга минг кишини олиб, Ўзган (Йивечэнг)га боришни буюрган. Ўзган (Йивечэнг) ҳукмдори уни мағлуб қилган, бир неча кишигина қочиб, Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] олдига етиб борган эди. [Шундан кейин] Риейшией (Эрши) [кўмондони] Соу Су [搜粟 исмли] соқчилар бошлиғи (дувэй 都尉)³¹² ни юкори лавозимга кўтариб, Ўзган (Йивечэнг)га хужум қилишга юборган. [Шунда] Йивечэнг [шаҳри] ҳукмдори Кангкияга қочиб кетган. Ушбу паҳлавон [Соу Су уни] Кангкиягача қувиб борган. Кангкия [хони] Ханнинг Фарғона (Юан)ни забт этганлигини эшитиб, Ўзган (Йивечэнг) ҳукмдорини паҳлавон [Соу Су]га тутиб берган. Паҳлавон 4 нафар отлик жангчига [ушбу ҳукмдорни] Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] хузурига олиб боришни буюрган. Отлик жангчи Чжао Ди [йўлда] Ўзган (Йивечэнг) ҳукмдорини йўқотиб қўйишдан кўркиб, ёнидаги қилични чиқариб, унинг бошини узиб олиб, тезда Риейшией (Эрши) [кўмондони Ли Гуангли] олдига олиб борган.

[Тайчу даврининг] 4-йили (мил. авв. 101 й.) баҳорда Риейшией (Эрши) кўмондони [Ли Гуангли] пойтахтга етиб келди. Йўлдаги майда давлатлар Фарғонанинг забт этилганлигини эшитиб, ўзларининг болаларини [Чжао] Ди билан бирга, Тангри ўғли олдига совғалар билан тутқунликка юборди. [Фарғонага юборилган] қўшин қайтарилди, [Хитойга] мингта от олиб келинди. Орқада юриб келган кўшин озик-овқатсиз қолмади. Жангда кам одам ўлди. Аммо саркардалар аскарларга раҳмдиллик қилмаганлиги сабабли ўлганлар кўп бўлди. Тангри ўғли бу амалдорларнинг олис жойга юриш қилганлигини инобатга олиб, бу масалага эътибор бермади, /46/ аксинча Ли Гуанглига денгиз ғарбидаги замин тўраси (хайши хоу 海西侯) унвонини, Чжао Дига янги жойлар тўраси (шинчжи-хоу 新時侯) унвонини, юкори даражали саркардаларга шаофу (少府 – хазина-бек), [саройдаги] тўққиз вазирликнинг (жючинг 九卿) 3 нафар амалдорига хоу (тўра), шянг (вазир), жюн (хоким) унвонларини бериш ва лавозимларга тайинлаш, юздан ортик одамга 2 минг ботмон (дан 石), мингдан ортик кишига минг

³¹¹ Шяовэй (русча ёзувада сяовэй) – юкори даражали ҳарбий унвон бўлиб, Ғарбий Хан сулоласи даврида унинг мавқеи бош кўмондон (жянгжюн)дан кейинги ўринда турган. Кўп ҳолларда қўшни мамлакатларга қарши уруш қатнашчиларига берилган [Чжунгуо лидай гуанчжи цидян. 809-б.]. Уйғурча таржимада «Чирикчи-бек» деб номланган.

³¹² Дувэй – жойлардаги ҳокимлар ихтиёрига берилган ҳарбий қисмлар бошлиғи.

ботмон дон микдорида мукофотлаш ҳақида фармон берди. Ўз хоҳишлари билан ҳарбий юришда катнашганларга берилган мукофот уларнинг кутганидан зиёда бўлди. Урушга сафарбар қилинган жиноятчиларнинг гуноҳи кечирилди. Ўлганларнинг [оиласи]га 40 минг танга ҳажмида ёрдам берилди.

Риейший (Эрши) [қўмондони Ли Гуангли] Буюк Фарғона (Дай-юан)га юриш қилганлигини эшитиб, *хунлар* бу мамлакатни химоя қилмоқчи бўлди, аммо унинг қўшини катта бўлганлиги туфайли бунга журъат қилолмади, Круронга (Лоулан) отлик жангчиларини юбориб, Хан элчиларининг йўлини тўсишга ҳаракат қилди. Бу ердан ўтмоқчи бўлганларнинг йўли тўсилди».

3. ҚАДИМИЙ ХИТОЙ САЙЁҲЛАРИНИНГ МАЪЛУМОТЛАРИ

«ДАТАНГ ШИЮЙ ЖИ»

(«Буюк Танг [давридаги] гарбий мамлакатлар
хотиралари»)

Манба ҳақида: Шюан Занг (玄奘 – 629-645), рус адабиётида Сюан Занг, фамилияси Чэн, исми Йи (исмини Вэй деб ўқиладиган иероглиф билан ёзилиш ҳоллари ҳам учраб туради), халқ орасида Тангсинг (Танг давридаги «роҳиб» маъносини англатади) деб ҳам танилган. 600 йилда (баъзи манбаларда 602 йил деб кўрсатилган) Хэнан ўлкасининг Янши вилоятида ноҳия даражасидаги амалдор оиласида туғилган. 627 йилда у Чангъанга келиб яшайди. Шунда Шюан Занг бу ерда истиқомат қилаётган ҳиндистонлик будда дининг олими Пўмидўло билан танишиб қолади. Унинг таъсирида Шюан Занг Ҳиндистонга боришга астойдил бел боғлайди. Аммо у Танг сулоласидан хорижий мамлакатларга бориш учун рухсат ололмай, махфий равишда сафарга отланади. Унинг сафари Хэши йўлаги, Ивергул (ҳозирги Қумул, хитойча Иву, Хами) шаҳри, Турфон, Қорашар, Кучар, Оксу, Музрат довони, Иссиқкўл бўйи, Суйе³¹³

³¹³ VI-VIII асрларда Суйе Буюк япак йўлидаги йирик шаҳар сифатида шаклланган. Айрим маълумотларга кўра, у Ғарбий Турк хоқонлигининг маркази бўлган. Ушбу шаҳарнинг ўрни тарихий Тарозга, яъни ҳозирги Тўқмоқ (Тоқмоқ) шаҳрининг ўрнига тўғри келади, деган фикрлар мавжуд [Қаранг: Шинжян лиши цидян (Шинжян тарихи лугати). Урумчи, 1996. 663-6]. Қорахонийлар давлатининг биринчи пойтахти бўлмиш

шаҳри, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Афғонистоннинг шимолий вилояти, Ҳиндикуш тоғлари орқали Ҳиндистонгача давом этган. Бу йўлни у бир йилда босиб ўтган. Шюан Занг Ҳиндистонда 17 йилга яқин яшаб, ватанига қайтган ва 645 йилда Чангъанга кўп ноёб китобларни олиб келган. 646 йилда у мазкур сафарномасини ёзиб бўлиб, шу йилнинг ўзида Танг сулоласи императори Ли Шимингнинг қабулида бўлганида унга тақдим қилган. Шунда асар «Датанг Шюйжи» (大唐西域记) деб номланган.

Ватанига қайтиш йўлида Шюан Занг Ҳиндикуш тоғларидан ўтиб, Помир, Тошқўрғон, Қашқар, Янгихисор (Янгисар), Қорғалиқ, Хўтан, Чарқлик, Ния, Пшамшан, Янггуан, Ланчжоу каби жойлар орқали сафар қилган³¹⁴. Чангъандан Ҳиндистонга кетаётганда Шюан Занг махфий равишда йўлга чиқишга мажбур бўлган бўлса, қайтиб келганида у катта ҳурмат ва иззат билан кутиб олинган.

ТАРЖИМА:

«/71/ Шу жой [Тошкент]дан жануби-шарқ сари минг *ли* (576 км)дан зиёдроқ юрилса, Пайхан (佈捍)³¹⁵ давлатига борилади. Унинг тўрт томони тоғ билан ўралган. Ерлари серҳосил, деҳқончилик ишлари ривожланган, гуллар ва мевалар кўп, [табиий шароити] қўй ва от боқишга қулай, шамол ва совуқ бўлиб туради, одамлари қаттиқ иродали, [халқининг] тили атрофдаги давлатлардан фарқ қилади, [одамларининг] ташқи кўриниши чарчаган кишидек, бир неча ўн йилдан бери бош ҳукмдори йўқ, кавм бошликлари ўз холича маълум бир жойни назорат қилади, ўзаро уришишмайди, хавфга дуч келганда, келишиб иш тутади».

Баласогун шаҳри ҳам Суйе ёнида жойлашган [Қаранг: *Чжанг Гуангда*. Шюй шиди цунггао чубян (Ғарбий мамлакатлар тарихий жутрофиясига онд тадқиқотнинг дастлабки баённомаси). Шангай, 1995. 16-6.]

³¹⁴ Янг Жюаншан, Лу Вэй. Сичоу чжилу (Ипак йўли). Ланчжоу, 1988. 205-6.

³¹⁵ Пайхан – Паркона топонимининг хитойча транскрипцияси.

**«ВАНГЪУ ТЯНЧЖУ-ГУО ЧЖУАН»
«Ҳиндистондаги 5 та давлатга қилинган
сафар ҳақида баён»)**

Манба ҳақида: «Вангъу Тянчжу-гуо чжуан» (往五天竺国传)
³¹⁶ корейлик будда дини роҳиби Хуэйчао (慧超) қаламига мансуб асар бўлиб, у VIII асрнинг ўрталарида ёзилган. Унда роҳибнинг Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон, Шарқий Туркистондаги Кучар мамлакатларига бориб, кўрган-билганлари баён этилган. Унинг Кучарга келган вақти 727 йилга тўғри келади. Хуэйчао Хитойга ёшлигида келган ва у ердан денгиз йўли орқали Ҳиндистонга борган. Асар узок давр давомида йўқолган деб ҳисобланган эди. Аммо 1908 йилда Дунхуангдаги «Минг уй» (Могаоку) номли будда ибодатхонасининг бекитиб танланган битта хужраси очилганда топилган бир неча минг хужжат орасида шу асар ҳам борлиги аниқланган. У тут дарахти пўстлоғидан тайёрланган қоғозга ёзилган ва дафтар шаклида тикилган, аммо боши ва охириги варақлари бўлмаган. Асарнинг номи кейинчалик олимлар томонидан аниқланган.

ТАРЖИМА:

«/114-б./ Кангкия давлатидан шаркка қараб юриб, Фарғона давлати (Бахэна-гуо 跋贺那国)га етиб келдик. [Бу мамлакатда] иккита ҳукмдор (ванг 王) бор экан, уларни ўртадан оқиб ўтадиган Фуча³¹⁷ деб аталадиган катта дарё ажратиб туради. Дарёнинг жанубидаги ҳукмдор арабларга (дайши, даши), унинг шимолидаги ҳукмдор туркларга (тужюз, кадим. ўк. туеткиуат) итоат қилади. Бу мамлакатда туя, қўй, /115-б./ от боқилар, турли матолар (diebu 叠布) пахтадан ишлаб чиқарилар, тери ва пахта матоларидан тикилган кийим-кечаклар, тандир нони кўп истеъмол қилинар экан. Тили ва сўзлашиш оҳанги бошқа давлат халқлариникидан фарқ қилар, [маҳаллий аҳоли] будда динини билмас, [уларда] будда ибодатхоналари ва будда роҳиблари йўқ экан.

³¹⁶ Таржима учун «Вангъу Тянчжу-гуо чжуан»дан олинган маълумот 1989 йилда Нингшя вилоятидаги Йинчуан шаҳрида нашр этилган «Гу шишинг жи» («Қадимги ғарбий сафар хотиралари тўплами». Йинчуан / Нингшя вилояти /, 1989) номли тўпламининг 114-115, 119-бетларида келтирилган.

³¹⁷ Фуча ёзилган икки иероглиф Фучу бўлиши мумкин. Асл матнда Фучадахэ (Fuchadache 缚叉大河) дарё номидаги иккинчи «ча» (叉) иероглифи «чу» бўлиши мумкин, деб қавс ичида ёзиб қўйилган.

Фарғона (Бахэна)нинг шарқий томонида бир давлат бўлиб, у Гудуо-гуо (Guduoguo 骨咄国) деб номланар экан³¹⁸. Ушбу давлат ҳукмдори этник жиҳатдан турклардан, маҳаллий фуқаролар эса ярим ғуз, ярим турк (ban-hu ban-tujue 半胡半突厥) экан. [Унинг] заминида туя, эшак, қўй, от, қора мол, хачир боқилар, узум етиштирилар, жундан тўқилган турли гиламлар ишлаб чиқарилар экан. Пахтадан тўқилган матодан ва теридан кийим тикиб кийишар экан. Тили ва сўзлашиш оҳанги ярим тўхарча, ярим туркча, ярим маҳаллий шевада экан (ban-tuhuoluo, ban-tujue, ban-dangtu 半吐火羅, 半突厥, 半当土). Ҳукмдор ва унинг итоатидаги фуқаролар будда динига эътиқод қилишар экан. Уларда будда ибодатхоналари бор экан, одамлар оз бўлса ҳам, ибодат қилишар экан. Мазкур давлат араблар назоратида экан. Чет элликлар уни расмий давлат деб танишса ҳам, лекин унинг замини Хан мамлакатининг бир қатта вилоятига тенг экан. Бу давлатдаги эркаклар соч-соқолларини олдириб, аёллари эса сочларини ўстириб юришар экан.

Мазкур ғузлар давлатидан (Huguo 胡国) шимол сари юрилса, Шимолий денгизга (Beihai 北海), ғарбга қараб юрилса, Ғарбий денгизга (Shihai 西海), шарққа юрилса, Хан давлатига (Han-guo 汉国) бориш мумкин. [Гудуо] давлатининг шимолий томонидаги барча жойларда *турклар* яшар экан. Ушбу *турклар* будда динини билишмас ва уларда будда ибодатхоналари ҳамда роҳиблари йўқ экан. [Одамлар] теридан, жундан ва пахтадан юпқа тўқилган матолардан тикилган кийим кийишар, хайвонлар гўштини ейишар экан. [Бу давлатда] деворлар билан ўралган қалъалар йўқ, [фуқаролар] кигиздан қилинган уйларда яшашар, ўт-ўлан кетидан қўчиб юришар, [сафарда] уйларини йиғиб, ўзлари билан олиб юришар экан. Эркаклар соч-соқол қўймас, аёллар сочларини боши устига тугиб юришни одат қилишган. Тили ва сўзлашини оҳанги атрофдаги қўшни давлатда яшайдиганлардан фарқ қилар экан. Бу давлатда яшайдиганлар ҳийлани билмайди, яхшилик билан ёмонликни ажрата олмайди. [Ушбу давлат] замини туя, эшак, от, қўй боқишга қулай экан».

³¹⁸ Ушбу манбада «Гудуо-гуо»га берилган шарҳда мазкур топоним юқорида тилга олинган «Датанг Шиюй жи»да Кэдуолуо (Keduoluо 珂咄罗) деб ёзилганлиги айтилган [Гу шишинг жи. 119-б. 24-шарх].

«ДУ ХУАН ЖИНГШИНГ ЖИ» («Ду Хуаннинг борган жойлари хотираси»)

Манба ҳақида: Ушбу асарнинг муаллифи Ду Хуан (杜环)нинг туғилган ва ўлган вақти маълум эмас. Аммо асарни Танг сулоласига мансуб тажовузкор сиёсатнинг маҳсулоти, дейиш мумкин. Бинобарин, мазкур сулола кучайиши билан Буюк ипак йўлини назорат қилиш ҳукукини ўз қўлига олишга ва таъсир доирасини кенгайтиришга ҳаракат қилган. Натижада Танг давлати Турк хоқонлиги билан тўқнашиб қолган. Узок давом этган курашлар ички зиддиятларни кучайтиришга олиб келибгина қолмасдан, балки Турк хоқонлигининг икки давлатга бўлиниб кетиши ва охирида йўқолиб кетишига сабаб бўлган.

VIII асрнинг биринчи ярмида Марказий Осиёда бир томондан Тибетнинг, иккинчи томондан арабларнинг таъсири кучая бошлади. 747 йилда бу таъсирнинг олдини олиш мақсадида Танг сулоласи ғарб томонга ҳарбий юриш қилди. Бу жараёнда хитой қўшини Тошкентга ҳам бостириб келиб, Чоч давлатининг мол-мулкни талон-торож қилди ва маҳаллий ҳукмдорни ўз пойтахти Чангъанга юборди, у ерда ҳукмдор қатл этилди. Тошкент ҳукмдорининг ўғли араблардан мадад сўради. Натижада этник келиб чиқиши қарис бўлган Гао Шанфа кўмондонлигидаги хитой қўшинлари араб қўшинлари билан тўқнашди. Талас дарёси бўйида юз берган катта тўқнашувда 50 минг хитой лашкарлари қурбон бўлди, 20 минг киши асирга тушди³¹⁹. Мана шу асирлар қаторида кичик зобит Ду Хуан ҳам бўлган. У 12 йил давомида Туркистоннинг турли жойларида ва араб мамлакатларида бўлган. 762-763 йилларда озод бўлиб, денгиз йўли орқали Хитойнинг жанубий порт шаҳри Гуангчжоуга қайтган ва шу ерда кўрганларини ёзиб чиққан. Шунинг учун Ду Хуаннинг сафарномаси 763-765 йилларда ёзилган, деб ҳисобланади. Асар аввалига «Жингшинг жи» (经行记 – «Борган ва юрган жойлар хотираси») деб номлаган. Кейинги давр тарихчилари унинг олдида муаллифнинг фамилияси ва исмини қўшиб, «Ду Хуан жингшинг жи» деб аташган.

Ушбу асарнинг сақланиб қолган қисми Янг Жяншин раҳ-

³¹⁹ Ванг Чжислай, Динг Мабэн. Чжунгъя гуожи гуанши ши (Марказий Осиё халқаро муносабатлари тарихи). Чангша, 1997. 43-б.

барлигидаги бир гуруҳ хитой олимлари томонидан тайёрланган ва 1987 йилда Нингшя вилоятидаги Йингчуан шахрида нашр этилган «Гу шишинг жи» (Қадимги ғарбий сафарлар хотиралари) номли тўпламга киритилган. Таржима қилинган Фарғонага оид маълумот ана шу тўпламдан олинди. У қисқа бўлишига қарамай, қизиқарли ва аҳамиятлидир.

ТАРЖИМА:

«/132/ Фарғона давлати (Буоханна-гуо 拔汗那国). Тараз (Данлуоси)нинг жанубида минг ли (576 км) нарида жойлашган. Шарқ томонини тоғ тўсиб туради, Қашқаргача (Шулэ / Сулэ 疏勒) 2 минг ли (1152 км)дан зиёд юрилади. /133-б./ Ғарб томонга қараб Тошкент давлатигача (Ши-гуо 石国) минг ли дан кўпроқ юрилади. [Фарғона давлатида] бир неча ўн шаҳар мавжуд, бир неча ўн минг кишидан иборат қўшини бор. Буюк Танг (Датанг 大唐) [сулоласининг] Тяньбао [даври]³²⁰нинг 10-йили (751 й.) малика Хэйи (和义) шу давлатга келин қилиб юборилган³²¹. Давлатда бейлуо (бейлуо 波罗)³²² дарахтзори бор, дарахтзорнинг ёнида тўп майдони (毬场)³²³ жойлашган, тоғ жилғаларида ёввойи қаламушлар юради. Ёрида узум, чилонжийда, шафтоли ва нок яхши ўсади. Ушбу мамлакатдан Ғарбий денгиз (Шихай 西海 – Орол денгизи)га боргунча [аҳоли] тупроқдан ясалган уйларда яшайди, қўй териси ва пахта матолардан қилинган кийим кияди, эркак ва аёллар этик кийишади, аёллар сурма ишлатишмайди, фақат ўсма қўйишади».

³²⁰ Тяньбао (天宝) 742-755 йилларнинг номи бўлиб, у Тангги неъматли маъносини англатади.

³²¹ Шу жойга берилган изоҳда 744 йилда шу муносабат билан ушбу давлатга Нингюан (宁远 – Олисдаги сокинлик маъносини билдиради) номи, унинг ҳукмдорига Доу (窦), келин қилиб юборилган маликага эса Хэйи (和义 – тинчлик маъносини англатади) деб исм берилганлиги зикр этилган. Шу билан бирга изоҳда ушбу саёхатномада бу воқеанинг содир бўлган вақти 751 йил, деб ёзилганлиги хато бўлса керак, дейилган.

³²² Бейлуо (波罗) – буолуо, билуо деб ҳам ўқилади, Фарғонада дарахтзор бўлиб, ўсадиган дарахт номининг хитойча транскрипциясидир. Терак ёки чинор бўлса керак, деб тахмин қилинади. Лекин ҳозирча буни аниқлашнинг иложи бўлмади.

³²³ Ушбу маълумотда хайвон терисидан тикилган ва ёғоч қалтак билан уриб ўйналадиган тўп (чю 毬) кўзда тутилган [Ханжой даядиан. 3-жилд, 1998-б.]. Ҳозирги замон тилида у бейсбол деб аталади. Ушбу ўйинни ўйнайдиган махсус майдон бўлганлиги бир томондан Ду Хуаннинг эътиборини тортган бўлса, иккинчи томондан бу ўйин бўйича мусобақалар ўтказилганлигидан далолат беради. Шу бир сўз билан тилга олиб кетилган кичик хабардан маълум бўладики, Фарғонада бундан 1250 йил муқаддам бейсбол ўйини кенг тарқалган.

2-ҚИСМ: ШАРҲЛАР.

ФАРҒОНАГА ОИД МАЪЛУМОТЛАРДА УЧРАЙДИГАН АЙРИМ ТОПОНИМ ВА ЭТНОНИМЛАР

«ДАЙЮАН» («ДАВАН») ТОПОНИМИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА МАЪНОСИ

Тарихий асарлар ёзишда маҳаллий атамаларни ишлатиш керакми ёки ўзга халқлар томонидан берилган ва хорижий тиллардаги манбаларда сакланиб қолган ер номлардан фойдаланган тўғри бўладими, деган савол ҳаммани ўйлантиради. Бизнинг фикримизча, тил маданиятининг тақозосига кўра, маҳаллий атамалардан фойдаланиш тўғри бўлади. Бирок кўп ҳолларда биз тилимизга хориждан кириб келган атамаларни ишлатаверамиз. Ана шундай атамалардан бири «Дайюан» (замонавий ўқилишда «Даван», русча транскрипцияда «Давань») топонимидир. У тарихий адабиётимизда шу даражада чуқур ўрнашиб кетганки, унинг келиб чиқиши ва маъноси ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмаймиз. Гўёки бу жуғрофик атама Фарғона водийсидаги қадимги давлатнинг номи.

Яқинда рус тилида нашр этилган «История государственности Узбекистана (вторая половина II тысячелетия до нашей эры – III века нашей эры)» номли йирик асарда «Даван» Фарғона водийсидаги қадимги давлат номи сифатида ишлатилган. Ҳаттоки асарнинг 3-бобидаги бир бўлинма «Ферганское государство Давань» деб номланган³²⁴.

Амалда бу атама хитойлар томонидан берилган бўлиб, у рус олими Н.Я. Бичурин асарлари, аниқроғи қадимий хитой манбаларидан ўрин олган Марказий Осиё тарихига оид айрим маълумотларнинг русча таржималари орқали рус тилига, сўнгра ўзбек тилига кириб қолган. Ушбу олим ўз таржималарида «Даван» атамасини Фарғона водийсининг қадимги хитой манбаларидаги номи сифатида ишлатган. Бироқ унинг маъноси

³²⁴ История государственности Узбекистана (вторая половина II тысячелетия до нашей эры – III века нашей эры). Ташкент, 2009. С. 185.

ва келиб чиқишини номаълум қолдирган. Шу ҳолат Н.В.Кюннернинг «Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока» («Жанубий Сибир, Марказий Осиё ва Узоқ Шарқ халқларига оид хитой хабарлари») ³²⁵ номли асарида келтирилган таржима ва шарҳларда ҳам кузатилади.

Шинжонг-Уйғур автоном райони (ШУАР)да амалга оширилган «Шижи»даги Марказий Осиё тарихига оид маълумотларнинг уйғурча таржимасида ³²⁶ ҳам Дайюан (Даван) атамасининг келиб чиқиши ва маъноси аниқланмаган.

XVIII асрда ушбу атаманинг пайдо бўлиши масаласи Европа олимлари эътиборини ҳам жалб этган эди. Чунончи, 1756-1758 йилларда француз олими М.Дегин Даван атамасининг келиб чиқиши Фарғона топоними билан боғлиқлигини айтиб ўтган ³²⁷. Бирок у бу боғлиқлик қандай юз берганлиги ҳақида изоҳ бермаган.

Юкорида айтилган ҳолатларни ҳисобга олиб, китоби-мизнинг ушбу бобида хитой манбаларидаги «Дайюан» («Даван») атамасининг келиб чиқиши масаласида баъзи фикр ва мулоҳазаларимизни билдиришни лозим топдик. Бу ишни амалга оширишда сўнгги даврда Хитой Халқ Республикасида нашр этилган луғатлар ва тарихий адабиётлардан кенг фойданишга ҳаракат қилдик.

Дайюан (Даван 大宛) топоними илк бор Сима Чян (русча Сима Цянь) қаламига мансуб «Шижи» («Тарихий хотиралар»)да учрайди. Ушбу манба милоддан аввалги 104-91 йилларда битилган.

«Шижи»даги Фарғонага оид маълумотлар милоддан аввалги 138 йилда Туркистонга жўнатилган ва 13 йилдан сўнг ватанига қайтиб келган Аввалги Хан сулоласининг ³²⁸ (前漢 мил. авв. 206-23) элчиси Чжан Чянинг ³²⁹ ҳисоботномаси орқали хитой манбаларида пайдо бўлган. Чунончи, мазкур манбанинг «Дайюан лечжуан» («Фарғона тазкираси») номли 126-бобида айтилишича,

³²⁵ Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961. С. 101-102.

³²⁶ Сима Чян. Тарихий алар. Урумчи, 1989.

³²⁷ История государственности Узбекистана. С.187.

³²⁸ Фарбий Хан (Ши-Хан 西漢) деб ҳам аталади.

³²⁹ Чжанг Чян (張騫, 张骞)нинг тутилган вақти номаълум, ўлган вақти мил. авв. 114 йилга ўғри келади.

«Дайюан Чжанг Чян маълумотида пайдо бўлган» (大宛之跡見自張騫)³³⁰. Ушбу манбада Дайюан топоними биринчи марта ишлатилган жойида келтирилган шарҳда «ван» (wan 宛) иероглифи «юан» (yuan 苑) деб ўқилган, дейилган³³¹. «Ханзи гуйинг шоуцэ» («Хитой иероглифларининг қадимий ўқилиши қўлланмаси»)да ушбу иероглиф қадимда «iwan» деб талаффуз этилганлиги таъкидланган³³². Шу боис биз ўз тадқиқотларимизда атаманинг қадимги ўқилишини ишлатишни ўринли деб билдик.

Милодий V асрдан кейин ёзилган хитой манбаларида қадимги Фарғона водийси ва бу ердаги давлат номи Полуона (破洛那), Фаханна (拔汗那) деб аталган. Масалан, Вэй Шоу (506-572) қаламига мансуб бўлган «Вэйшу» («Вэй [сулоласи] тарихи») ва VII асрнинг биринчи ярмида ёзилган «Бэйши» («Шимолий [сулолалар] тарихи»)да Фарғона водийсининг номи «Луона» (Luona 洛那)³³³, «Ду Хуан жингшинг жи» номли сафарномада эса «Фаханна» (Fahanna 拔汗那)³³⁴ деб ёзилган.

«Вэйшу» ва «Бэйши»да яна бир муҳим маълумот учрайди. Унда «Луона давлати қадимги Дайюан давлатидир» («Луона-гуо гу Дайюан-гуо йе» 洛那国故大宛国也)³³⁵, деб аниқ ёзиб қўйилган. Шу ерда таъкидлаб ўтмоқ жоизки, «Вэйшу»даги «Луона» топонимида «Пуо» (破) тушиб қолган. Буни 941-945 йилларда Танг сулоласи саройидаги Лю Ху бошлиқ тарихчилар гуруҳи ёзган ва 1044-1060 йилларда Оу Янгишо (欧阳修), Сунг Ци (宋祁) тузатган ва тўлдирган «Шин Тингшу»даги маълумотдан билиб олиш мумкин. Чунончи, ушбу сулола тарихида «Нингюан (寧遠)³³⁷ аслида Фаханна (拔汗那)³³⁸ ёки Пуохан (Pohan 陂汗), Вей [сулоласи] даврида Пуолуона

³³⁰ Шижи. 1136(1136)-б.

³³¹ Уша жойда.

³³² Ханзи гуйинг шоуцэ (Хитой иероглифларининг қадимий талаффузи қўлланмаси). Пекин, 1986. 222-б.

³³³ Вэй Шоу. Вэйшу // Эршиси ши. 8-жилд. 9701(1319-б.; Ли Яншоу. Бэйши // Эршиси ши. 11-жилд. 13849(1293)-б.

³³⁴ Фа (fa 拔) иероглифи ba, bo, bei деб ҳам ўқилади [Қаранг: Ханюй дазидян. 3-жилд, 1850-б.].

³³⁵ Ду Хуан. Ду Хуан жингшинг жи (Ду Хуаннинг борган жойлари ва қўрганлари баёни) // Гу шишинг жи. 132-б.

³³⁶ Ли Яншоу. Бэйши // Эршиси ши. 11-жилд. 13849(1293)-б.

³³⁷ Нингюан (寧遠) – Фарғона водийсининг Танг даврида ишлатилган номи, у «Олисдаги сокинлик» маъносини англатади.

³³⁸ Шин Тангшу. 16971(1557)-б.

(Poluona 破洛那) деб номланган»³³⁹, деб баён этилган.

«Вэйшу» ва «Бэйши»да келтирилган тарихий воқеалар этник келиб чиқиши туркийларга алоқадор бўлган сулолаларга тегишли эди. Шу боис мазкур сулола тарихларида кўп атамалар, айниқса Хитойдан ташқаридаги мамлакатларга тегишли топонимлар маҳаллий жой номларининг хитойча транскрипция қилинган ҳолда ишлатилган. Тилга олинган сафарноманинг муаллифи Ду Хуан эса 751 йилда Талас (Тараз) дарёси бўйида араблар ва хитойлар қўшинлари ўртасида юз берган жангда асирга тушиб, кўп йиллик тутқинликда бўлган. Хитойга қайтганидан кейин у ўз хотираларини ёзишда маҳаллий топонимлар ва этнонимлардан фойдаланган.

Келтирилган маълумотларга асосланиб, «Вэйшу»даги Лона топоними Пуолуонанинг кискартирилган шакли; Пуолуона ва Фаханна топонимлари эса Паркона ва Фарғона атамаларининг хитойча транскрипцияси; Фаханна атамаси VII асрдан бошлаб ишлатилган, деб хулоса қилиш мумкин. Бироқ Паркона атамаси қандай қилиб Дайюан (Даван)га айланиб қолганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Биз фақат мантикий таҳлил асосида Дайюан атамасининг маъносига эътибор бериб, у Буюк Паркона сўзининг таржимаси эканлигига амин бўлишимиз мумкин. Бунинг исботи сифатида қуйидаги маълумотларни келтириш мумкин.

Биринчидан, тилга олинган «Дайюан лечжуан»да Дайюан атамасидан ташқари Юан (宛), Юан-чэнг (宛城) топонимлари ҳам учрайди. Буларнинг асосида Юан иероглифи турганлиги аниқ. Хан [сулоласи] тарихи (Ханшу)да «Шяю-юан» (小宛)³⁴⁰ аталган жой номи ҳам мавжуд³⁴¹. Шундан кўриниб турибдики, бу атамалардаги асосий сўз Юан (宛) ҳисобланади. Улардаги «дай» (да – буюк, катта), «чэнг» (атрофи деворлар билан ўралган шаҳар) ва «шяю» (кичик) сўзлари сифат билгиларидир. Қадимги замонда хитойлар

³³⁹ Ўша жойда.

³⁴⁰ Шяюан – қадим замонда кичик хонлиқнинг номи бўлиб, унинг жойлашган жойи ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Аслиятда кўрсатилишича, унинг марказидан Хан сулоласининг пойтахти Чанъан (ҳозирги Сиан)гача бўлган масофа 7210 ли (4152.96 км)га тенг бўлган. Керия (Чемуо 且末) хонлиги Чанъандан 6820 ли (3928.32 км), Қашқар давлати эса ушбу шаҳардан 9350 ли (5385.6 км) нарида бўлган [Ханшу. 2366(1158) – 2373(1165)-б.]. Шунга қараганда, Шяюан Шарқий Туркистондаги Кериянинг гарбида жойлашган, деб ҳисоблаш мумкин. Хитой олимлари Шяюяни Эндере (Endere) топонимига таққослашади [Шиюй диминг қаолу (Ғарбий мамлакатлар топонимикасига оид таджикотлардан лавҳалар). Пекин, 2008. 1039-б.].

³⁴¹ Ханшу. 2367(1159)-б.

«юан» иероглифини атрофи баландлик ёки тоғлар билан ўралган косасимон жойга нисбатан ишлатишган³⁴².

Географик тузилиши жиҳатдан қараганда, Фарғона водийси ҳақиқатан ҳам тоғлар билан ўралган. Мазкур водийнинг ушбу хусусиятига кейинги даврлардаги хитой сайёхлари ҳам эътибор берган. Масалан, 629-646 йилларда Туркистон шаҳарлари орқали Ҳиндистонга борган Хитой будда динининг роҳиб Шюан Занг (русча транскрипцияда Сюань Цзан – 602-664) қолдирган «Датанг шию жи» («Буюк Танг даврида ғарбга қилинган сафар баёни») номли саёҳатномада «Фарғонанинг... тўрт томони тоғлар билан ўралган»³⁴³, деб ёзган.

Иккинчидан, Паркона топонимининг маъноси ҳам атрофи тоғлар билан ўралган текислик маъносини англатган. Чунончи, атокли географ олим С.К.Караев В.А.Лившицнинг асарларига ишора қилган ҳолда, айрим европа тадқиқотчилари Фарғона топонимини Паркон сўзи билан таққослаб кўришганлигини, бироқ улар мазкур тезисни химоя қила олмаганлигини айтган. Шу билан бирга ушбу олим М.Исхаковнинг кадимий сўғд тилида «пар» сўзи девор ёки айланма шаклидаги баландлик, «кан» сўзи эса жамланиш, биронта бойликнинг йиғилган жойи каби маъноларни англатиши ҳақидаги фикрига ишора қилиб, Паркона, яъни Фарғона топонимининг маъноси мана шу икки сўз бирикмасидан ҳосил бўлганлигини асосли деб топган³⁴⁴.

Э.М. Мурзаевнинг гувоҳлигига кўра, Помир тилларида «паргана», «баргана» сўзлари мавжуд бўлиб, улар атрофи баландликлар билан ўралган текислик жой маъносида ишлатилади³⁴⁵. Марказий Осиё халқлари тилларида «ф» билан «п» товушини алмаштириб ишлатиш оддий ҳол. Масалан, уйғур тилида ва Ўзбекистоннинг баъзи диалектлари (шевалари)да Фарғона топоними «Парғана» деб талаффуз этилади. Шунингдек, «ғ», «к» ва «қ» товушларини алмаштириб талаффуз этиш ҳоллари ҳам тез-тез учраб туради.

Хитой олими Шюй Шюйтя (许序雅)нинг ёзишича, шарқий Эрон тилида «Pargana» ёки «Barghana» «атрофи тоғлар билан

³⁴² Ханюй дазидян. 2-жилд. 922-6.

³⁴³ Гу шишинг жи (Қадимги ғарбий сафар хотиралари тўплами). Йинчуан (Нингшя яндолати), 1989. 71-б.

³⁴⁴ Караев С.К. Топонимия Узбекистана. Ташкент, 1991. С. 90.

³⁴⁵ Мурзаев Э.М. География в названиях. Москва, 1982. С. 128.

ўралган ва фақат бир томони очик бўлган жой» маъносини англатади³⁴⁶. Араблар келганидан кейин уларнинг тили хусусиятига кўра «п» товуши «ф»га ўзгариб, «Паргана» топоними «Фарғона» деб айтила бошлаган³⁴⁷.

Тилга олинган олимларнинг фикрларига асосланиб айтиш мумкинки, қадимги Суғдиёна ва Помир тилларидаги «Паркон» ва «Паргана» билан хитой тилидаги «юан» (宛) бир хил маънога эга бўлган. Албатта, бу тасодиф эмас. Қолаверса, «Юан» топоними юқорида айтилганидек миллуддан аввалги 128-127 йилларда Фарғонага келиб кетган биринчи хитой элчиси Чжанг Чяннинг ҳисоботида илк бор ишлатилган. Кейинчалик уни Хитой ҳукмдорлари саройидаги тарихчилар ҳам қўлаган.

Шулардан келиб чиқиб, биз Хитой элчиси Чжанг Чян Фарғонага келганида бу мамлакат номини иероглифлар билан транскрипция қилишга қийналиб, унинг маъносини хитойчага таржима қилиб олган. Чунки мазкур мамлакат номини тўғри транскрипция қилиб ёзиш учун камида 4 та иероглиф, яъни сўз ишлатилиши зарур эди. Бу эса ўша замондаги хитойлар учун мураккаб масала эди, зеро уларда шаҳар ва мамлакат номларини бир ёки кўпи билан икки иероглиф билан ёзиш одат бўлган. Қолаверса, элчи замонасидаги хитой тилида «Паргона» («Паркон») сўзининг маъносини ифодаловчи «юан» сўзининг (иероглифининг) мавжудлиги бунга қўл келган. Замонавий хитой тилида ушбу иероглиф кўпроқ овқатланиш учун ичиладиган «коса» маъносида ишлатилади.

Хитойларнинг яна бир эътиборга молик одати - қадимдан ўзгалар юртидаги жойларга ўз тилида ва ёзувида ном қўйиш. Шунга кўра, улар кўп ҳолларда ўзга юртлардаги жойларнинг номларини хитойчага таржима қилиб олганлар. Масалан, Тангритоғни улар «Тян-шан» (Tian-shan 天山), Иссиқкўлни «Рэхай» (Rè-hai 热海), Кўккўлни «Чингхай» (Ching-hai 青海) деб номлашган. Биринчи хитойча топонимни ёзиш учун ишлатилган икки иероглиф «баланд тоғ, осмонўлар тоғ», иккинчи жой номини ёзиш учун ишлатилган биринчи иероглиф «иссиқ», учинчи топонимни ифодалаш учун ишлатилган биринчи иероглиф «яшил» ёки «кўк»

³⁴⁶ Шюй Шюйя. Тангдай сичоу чжилу юй Чжунгъя лиши дяли янжю (Қадимги ипак йўли ва Марказий Осиё тарихий географиясига доир тадқиқотлар). Сиан, 2000. 129-б.

³⁴⁷ Ўша жойда.

маъноларини билдиради. Иккинчи ва учинчи топонимлардаги «хай» иероглифи биргина денгиз маъносини билдиради. Агар Тангритоғ топоними хитойча иероглифлар билан тўла ва аниқ ҳолда транскрипция қилинадиган бўлса, бунинг учун камида 5 та иероглиф ишлатиш лозим бўлар эди. Милоддан олдинги даврларда бундай қилиш хитойлар учун ғайри оддий ва мураккаб иш ҳисобланган.

Учинчидан, «Шижи»да келтириладиган диққатга сазовор яна бир маълумот шундан иборатки, «Паркона» сўзининг таржимаси бўлган «Юан» топоними асосида шаклланган яна бир жой номи кўп марта тилга олинади. Бу «Юан-чэнг» (Ван-чэнг 宛城, русча транскрипцияда Вань-чэн)дир. Юқорида айтганимиздек, ушбу топонимдаги «чэнг» (城) «баланд деворлар билан ўралган шаҳар» маъносини билдиради. Шу асосда «Юан-чэнг»ни «Паркона шаҳри» деб тушуниш мумкин. Чунки ўтмишда деворлар билан ўралмаган шаҳарлар номига «чэнг» сўзи қўшилмаган.

Юқорида баён этилган маълумотлардан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларни қилиш мумкин:

1. Хитойча «Юан» атамаси маҳаллий халқ тилидаги Паркона топонимининг хитойча таржимасидир.

2. Хан сулоласи элчиси Чжанг Чян Фарғонага келганида бир хил аталган мамлакат ва шаҳар номларига дуч келган. Бу икки тушунчани бир-биридан ажратиш мақсадида у Паркона деб аталган мамлакат номини ифодалаш учун «Юан»нинг олдига «Дай» (Да 大), яъни «буюк» сўзини қўшиб, уни «Дай-юан» («Буюк Паркона») деб атаган. «Юан» деб таржима қилиб олинган Паркона шаҳрини эса унинг орқасига «баланд деворлар билан ўралган шаҳар» маъносини англатувчи «чэнг» (城) сўзини қўшиб, уни мамлакат номидан фарклаган.

3. Адабиётларимизда ўрнашиб қолган «Даван» атамаси Хитойнинг расмий тарихига илк бор милоддан олдинги иккинчи асрнинг иккинчи ярмида кириб келган. Уни қадимги Фарғона давлатининг номи деб ҳисоблаб бўлмайди.

КАДИМГИ ФАРҒОНА ДАВЛАТИНГ МАРКАЗИ ПАРКОНА ШАҲРИ (ЮАН-ЧЭНГ)

Юан-чэнг топоними (русча транскрипцияда Вань-чэн 宛城) илк бор «Тарихий хотиралар» («Шижи»)да учрайди. Ушбу манбада келтирилган шарҳларнинг бирида «ван» (wan 宛) иероглифи «юан» (yuan 苑) деб ўкилади, дейилган. «Ханзи гуйинг шоуцэ» («Хитой иероглифларининг қадимий ўкилиши қўлланмаси»)да ҳам ушбу иероглиф қадимда «iwan» деб талаффуз этилганлиги таъкидланган³⁴⁸. Шунини ҳисобга олиб, биз тадқиқотларимизда «Ван-чэнг»ни «Юан-чэнг» деб ёзишни лозим топдик.

Бу топонимнинг замонавий ва қадимги ўкилишларини Фарғона ёки бошқа бир маҳаллий ном билан идентификациялаштириш қийин. Унинг маъносига эътибор берадиган бўлсак, ушбу хитойча атамани Паркона (Фарғона) топонимининг таржимаси эканлигига амин бўламиз.

Бинобарин, ушбу топонимдаги «чэнг» (城) иероглифи баланд ва мустаҳкам деворлар билан ўралган шаҳарни англатади. Утмишда бу иероглиф шундай таърифланмайдиган шаҳарларга нисбатан ишлатилмаган³⁴⁹. Хитой тили қондасига кўра, «чэнг» иероглифи доим шаҳар номидан кейин ёзилади. Шунга кўра, қадимий хитой манбаларидаги «Юан-чэнг» топонимидаги «Юан» («Ван» 宛) сўзи шаҳар номи эканлиги шубҳасиздир.

«Юан-чэнг» топонимидаги «юан» иероглифининг талаффузи асосида у қайси шаҳарнинг хитойча номи эканлигини билиб олишнинг иложи йўқ. Аммо унинг қадим замонда ишлатилган маъноларига эътибор берилса, у Паркона топонимининг таржимаси эканлигини англаб олиш мумкин. Чунончи, қадим замонда атрофи тоғлар ёки баланд тепаликлар билан ўралган, ўрта сатҳи текис ва нисбатан пастроқ шаклдаги, яъни косанинг тубига ўхшайдиган жойни хитойлар «юан» деб аташган. Бу ҳақда 56 минг иероглифни ўз ичига олган 8 жилдли «Хитой тили ва ёзувининг катта луғати» («Ханюй дазидян»)³⁵⁰да аниқ маълумот мавжуд.

³⁴⁸ Ханзи гуйинг шоуцэ. 222-б.

³⁴⁹ Ханюй дазидян. 1-жилд. 438-б.

³⁵⁰ Ўша луғат. 2-жилд. 922-б.

Асл матнда «Юан шахри» («Юан-чэнг» 宛城) ёзилган топоним нега Н.Я.Бичурин таржималарида акс эттирилмаган, деган савол туғилиши мумкин. Бу масалани ўрганиб чиқиш ва аслият билан мазкур олим таржималарини солиштириш натижасида маълум бўлдики, у «Юан-чэнг» топонимини «резиденция даваньская», «даваньская резиденция» деб ўтирган. Айрим ҳолларда «Дайюан» (Даван) билан «Юан-чэнг»ни бир хил қилиб, «Давань» деб таржима қилган. Натижада «Юан» топоними алоҳида бир шаҳар номи эканлиги билинмай қолган. Масалан, аслиятда «Бугурда (Лунгтоу) Хан қўшинлари қаршиликка учради ва бу ерда бир неча кун давомида жанг бўлди, қаршилик кўрсатганлар кириб ташланди. Шундан сўнг Хан қўшинлари ғарб томонга қараб қаршиликсиз юриб борди, Юан-чэнг (Паркона шахри)га 30 минг нафар Хан лашкарлари етиб борди. Юан (Паркона) лашкарлари Хан армиясига қаршилик кўрсатдилар. Лекин Хан лашкарлари ўқ-ёй отиб, уларни мағлуб қилдилар. Юан (Паркона) одамлари [қалъа] ичига чекиниб, унинг девори устига чиқиб олдилар»³⁵¹, деб баён этилган. Аслият ёзувида ушбу маълумот қуйидагича келтирилган: «**至龕頭龕頭不下 攻數日屠之 自此而西平行 至宛城漢兵到者三萬人 宛兵迎擊漢兵 漢兵射敗之 宛走入葆乘其城**». Уни Н.Я.Бичурин бундай таржима қилган:

«Когда армия подошла к Луньтоу, то город сей не хотел сдаться; почему после осады, продолжавшейся несколько дней, был взят и || вырублен. Отселе до резиденции даваньской армия спокойно продолжала путь. Китайских войск пришло туда еще не более 30 000, как даваньцы выступили дать им сражение; но китайцы одержали верх, и даваньцы, укрывшись в город, вступили на городские стены»³⁵².

Кўриниб турибдики, Н.Я.Бичурин таржимасида «Юан-чэнг» (宛城 «Паркона шахри») сўзи «резиденция даваньская» деб ўтирилганлиги сабабли бу сўз шаҳар номи эканлиги кўринмай қолган.

«Фарғона тазкираси»нинг иккинчи бир жойида «Паркона

³⁵¹ Шижи. 1145(1145)-б.

³⁵² Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Алматы, 1998. 2-том. С.169. Қуйида: Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Алматы нашри.

шаҳри (Юан-чэнг)да Чин [юрти]дан янги келган ва қудук казишни биладиганлар бор экан» (宛城中新得秦人知穿井)³⁵³, деган маълумот мавжуд. Буни Н.Я.Бичурин «в даваньскую резиденцию прибыли из царства Цинь [т.е. Дацинь] знающие копать колодцы»³⁵⁴, деб таржима қилган. Бу мисолда яққол кўриниб турибдики, шаҳар номи бўлган «Юан» (宛) топонимини Н.Я.Бичурин «Давань» деб тушунган. Натижада қадимги Фарғона давлатининг пойтахти Паркона шаҳрининг хитойча номи бўлмиш «Юан» ёки «Юан-чэнг» (宛城) тушунчаси бутунлай йўқ бўлиб кетган.

Аммо таъкилаб ўтиш жоизки, Н.Я.Бичурин «Цинь» топонимига катта тўрт бурчакли қавс ичида «[т.е. Дацинь]» сўзини қўшиш билан аслиятдаги «Чинрен» (秦人 – Чин одами) деган сўзнинг Хитойга алоқаси йўқлигини кўрсатган. Олимнинг бу фикри тўғри. Чунки VII асргача ёзилган хитой манбаларида ишлатиладиган «Дачин» (大秦, қадимги ўқилиши «Дайдзиен», рус транскрипциясида Дацинь – «Буюк Чин» маъносини англатади) Қадимги Рим давлатининг хитойча номланиши эди. Бунинг исботи сифатида Сима Чяннинг асари «Шижи»нинг Рузие (Юэчжи)га бағишланган бўлагида келтириган ва Танг империяси даври (618-907)да ҳаёт кечириб, ушбу манбага изоҳлар битган тарихчи Чжанг Шоужининг (яшаган йиллари номаълум) бир шарҳига мурожаат қилиш мумкин. Ушбу шарҳда бундай ёзилган: «Канг Чин гуо чжуан» (康秦國傳 – Канг ва Чин давлатлари тазкираси) номли асарда баён этилишича, Осмон тагида уч мамлакат мавжуд бўлса, улардан бири – Хитой (Чжунггуо) – одам кўплиги билан, иккинчиси – Буюк Дзиен (Дайдзиен / Дачин) – кимматбаҳо буюмлари билан, учинчиси – Ғузур (Рузие / Юэчжи) – отлари билан машҳурдир»³⁵⁵.

Н.В.Кюнёр ҳам «Шижи»даги Фарғонага оид бобни рус тилига таржима қилган ва янги шарҳлар билан бойитган. Аммо

³⁵³ Шижи. 1145(1145)-б. Ушбу маълумотдаги «Чин» (秦) топонимини Хитой деб тушуниб бўлмайди. Маълум бир тарихий даврда Шарқий Туркистон ҳам «Чин» деб номланган [Абдуҳалиқ Абдурасул ўғли. Чин ва Мочин. Тошкент, 2006]. Қолаверса, ушбу ўлкада қудук казиш санъати қадимдан мавжуд бўлган. Воқеа содир бўлган даврда Хитой «Хан» деб номланган. Шунинг учун аслиятдаги «чинрен» мазкур ўлка одами бўлиши ҳамэҳтимолдан ҳолизмас, деб ўйлаймиз. Бирок «Чин» топонимини Н.Я.Бичурин «Дацинь» деб таржима қилган. Чунки миллдан аввалги I асрда ва ундан кейин ёзилган хитой манбаларида бу ном билан Ғум давлати аталган.

³⁵⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений.. Алматы нашри. С. 170.

³⁵⁵ Шижи. 1138(1138)-б.

бу олим ҳам «Дайюан» (Давань – Буюк-Паркона), «Юан» (Вань – Паркона) ва «Юан-чэнг» (Паркона шаҳри) каби топонимларнинг иероглифларини уларнинг замонавий ўкилиши билан транскрипция қилган ва улар ўртасидаги фарқни била олмаган. Аслиятда кўп марта учрайдиган «Юан» топонимини таржима қилишда унинг олдига «да» (буюк, катта) сўзини қўшиб «[Да]вань», «[Да]ваньцы» деб ишлатган. Баъзан «Юан» топоними тушириб қолдирилган. Бунга исбот тариқасида талайгина мисоллар келтириш мумкин. Масалан, юқорида айтилган «Юан-чэнг (Паркона шаҳри)га 30 минг нафар Хан лашкарлари етиб келган» (至宛城漢兵到者三萬人) деган хабарни Н.В.Кюнер «Китайских войск, достигших города, было 30 000 человек»³⁵⁶, деб таржима қилган.

Бу мисолда «Юан» (Паркона) топоними тушиб қолган. Натижада тажавузчилар қайси шаҳарга етиб келганлиги номаълум қолган. Бу таржимадан фойдаланганлар эса душманининг етиб келган жойини тахмин қилишдан бошқа иложи йўқ. Агар олимнинг таржимасида «город» сўздан кейин «Юан» топоними қўшилганида, Хан қўшинларининг етиб келган жойи айнан Паркона шаҳри эканлиги кўринар ва аслиятдаги маъно аниқ ўгирилган бўлар эди.

Иккинчи бир мисол. Аслиятдаги «Хукмдор шаҳри Юанда кудук йўк» («宛王城無井»), деган маълумот Н.В.Кюнер асарида «В столице [Да]вань не было колодезев», деб таржима қилинган³⁵⁷.

Бу таржимада ҳам аслиятнинг маъноси аниқ берилмаган. Унда хукмдор шаҳри «Юан» (Паркона) деб номланганлиги кўринмай қолган. Унинг устига «Юан» топоними «Давань»га айлантирилган.

Бир қарашда Н.Я.Бичурин ва Н.В.Кюнер таржималаридаги ушбу хатолар кичиккинага камчиликларга ўхшайди. Аммо унинг илмий-тадқиқот ишларига кўрсатган салбий таъсири ниҳоятта катта. Олимларнинг таржимасидан фойдаланганлар, албатта, қадимий Фарғона давлатининг пойтахти «Юан» («Ван»), яъни Паркона бўлганлигини тасаввур эта олмаганлар.

Аслиятдан келтирилган мисолларнинг уйғурча таржималарни ҳам ўрганиб чиқдик. Буларда «Юан-чэнг» (宛城) топоними

³⁵⁶ Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961. С.126.

³⁵⁷ Уша асар. 125-б.

«Парғона шахри» деб тўғри ишлатилган³⁵⁸.

«Юан-чэнг» (宛城) топоними «Хан [сулоласи] тарихи» («Ханшу»)даги «Чжанг Чян ва Ли Гуангли тазкираси» («Чжанг Чян Ли Гуангли лечжуан»)да³⁵⁹ ҳамда 1066-1084 йилларда ёзилган «Зичжи тунгжян» («Хукмдорларга сабоқ берувчи воқеалар баёни»)³⁶⁰, 1190-1200 йилларда битилган «Тунгжян жиши бэнмуо» («Муҳим тарихий воқеалар баёни»)³⁶¹ каби манбаларда ҳам кўп марта тилга олинади. Чунончи, «Чжанг Чян ва Ли Гуангли тазкираси»да «шу жойдан [Лунтоудан] ғарб сари юриб Юан-чэнгга 30 минг лашкар етиб борди. Юан [шаҳри] лашкарлари қаршилиқ кўрсатди» (自此而西行至宛城兵到者三萬宛兵迎擊)³⁶², деб зикр этилган. Бироқ ушбу тазкира Н.Я.Бичурин ва Н.В.Кюнер таржималаридан ўрин олмаган.

Яна бир қизиқарли мисол. «Шижи»даги «Фарғона тазкираси»да «хукмдор шаҳри Юанда кудук йўқ, ичимлик суви шаҳар ташқарисидаги оқар сувдан тортиб келинган экан» («宛王城無井汲城外流水»)³⁶³, деб ёзилган маълумот «Ханшу»даги «Чжанг Чян ва Ли Гуангли тазкираси» да «Юан шаҳрида кудук йўқ, ичимлик суви шаҳар ташқарисидаги оқар сувдан тортиб келинган экан» («宛城中無井汲城外流水»), деб баён этилган. Бу мисолда хукмдор маъносини англатган «ванг» иероглифи қисқартирилган. Иккала мисолни таққослаганимизда, «Юан-чэнг» (Паркона шаҳри) қадимий Фарғона давлатининг хукмдори жойлашган шаҳар эканлиги аниқ англанади.

«Шижи»даги «Фарғона тазкираси»да қадимий Паркона шаҳрининг хитойча номи «Юан-чэнг» (宛城 – «Паркона шаҳри») «Юан» (宛 – «Паркона»), «Ванг-ду» (王都 – «Хукмдор пойтахти») кўринишларида ҳам учрайди. Масалан, ушбу тазкирада «кўмондон [Ли Гуангли] Дуо ва Шичэнг билан кенгашиб, Йивечэнг (郁成 – Ўзган)ни ололмадик, Ванг-ду (王都 – «Хукмдор пойтахти»)ни қандай оламиз, деган фикрга келиш-

³⁵⁸ Тарихий хотиралар. «Шижи»нинг уйғурча танланма таржимаси (араб алифбосида). Урумчи, 1989. 512, 513-б.

³⁵⁹ Ханшу. 1961(753) 1962(754)-б.

³⁶⁰ Зичжи тунгжян. 1-жилд, 145-б.

³⁶¹ Юан Шу. Тунгжян жиши бэнмуо (Муҳим тарихий воқеалар баёни). 8 жилддан иборат, факсимил нашри. Шанхай, 1955. 1-жилд, 45-б.

³⁶² Ханшу. 1961(753)-б.

³⁶³ Шижи. 1144(1144)-б.

ди»³⁶⁴, деб ёзилган. Ушбу тазкиранинг иккинчи бир жойида «Сувсиз қолган Юан (宛 Паркона)нинг аҳолиси қийин аҳволга тушиб қолди»³⁶⁵, деб зикр этилган.

Қадимги Фарғона давлатининг пойтахти Паркона шаҳри бўлганлиги «Ду Хуан жингшинг жи» номли сафарномадаги «Буоханна-гуо» (Bohanna-guo 拔汗那国 – Фарғона давлати) топонимига ёзилган шарҳда ҳам айtilган. Унда Фарғонанинг номи «Вэй [сулоласи] тарихи (Вэйшу)да Полона, Суй [сулоласи] тарихи (Суйшу)да Пуохан, Буюк Танг даврида Ғарбий юртларга қилинган сафар хотираси (Да Танг Шиюй жи)да Пэйхан деб аталган, ундаги ҳукмдор шаҳри Фейэрханнадир» («魏书» 称破洛那, «随书» 作拔汗, «大唐西域记» 作怛捍, 其王都费尔汗那), деб ёзилган³⁶⁶. Таъкидлаш жоизки, ушбу шарҳдаги «Фейэрханна» (Fei-er-han-na 费尔汗那) Фарғона топонимининг илк ўрта асрлардаги хитойча транскрипцияси бўлиб, у 4 та иероглифдан ташкил топган.

Мазкур маълумот келтирилган сафарноманинг муаллифи Ду Хуан бўлиб, унинг туғилган ва ўлган йиллари номаълум. Лекин у араблар ва хитойлар ўртасида 751 йилда содир бўлган жангда асрга тушиб қолиб, 12 йиллик тутқинликдан сўнг ватанига қайтган. У Паркона топонимининг Фарғона деб талаффуз этилишини араблардан эшитган. Ду Хуаннинг маълумотига кўра, VIII асрнинг ўрталарида Паркона, яъни Фарғона шаҳри пойтахт бўлган.

Афсуски, хитой манбаларидан «Юан-чэнг», яъни Паркона шаҳрининг ўрни ҳозирги қайси шаҳарга тўғри келишини билиб олиш қийин. Аммо «Шижи»да «[Хан лашкарлари] шаҳарни камалга олиб, 40 кун давомида унга ҳужум қилиб, ташқи шаҳарни (вайчэнг 外城) бузиб ташлади»³⁶⁷, деган маълумот бор. Демак, бу жойда уруш бўлганлигидан дарак берувчи буюмлар, Хан империяси кўшинларининг қуроллари топилиши керак. Шунга асосланиб, археологлар ушбу шаҳар ўрнини аниқлаши мумкин.

Кейинги пайтда кўп янгиликлар муаллифи бўлган археолог

³⁶⁴ Ўша жойда.

³⁶⁵ Ўша асар. 1145(1145)-6.

³⁶⁶ Гушишинг жи. 136 -137-б.

³⁶⁷ Шижи. 1145(1145)-6.

олим Абдулхамит Анорбоев Ахскетда топилган шаҳар қолдиқларига асосланиб, қадимги Фарғона давлатининг пойтахти айнан шу жойда бўлган, деган фикрни ўртага қўймоқда³⁶⁸. Олимнинг таъкидлашича, Ахскет милoddан аввалги III асрнинг охири-II асрнинг бошларида ташиқил топган ва 40 гектарга яқин майдонда жойлашган шаҳардир³⁶⁹. Ахскет харобаси қадимий Фарғона давлатининг пойтахти Паркона шаҳри (Юан-чэнг / Ван-чэнг 宛城) бўлиши мумкин. Бу жойда хитойларга тегишли қурол-яроқ қолдиқлари топилса, мазкур хулоса яна ҳам мустаҳкамланиши мумкин. Чунки, Хан қўшинларининг қаттиқ хужумига дуч келган жойда жанглардан нишонлар – металлдан ясалган ва хитойларга тегишли қурол-аслаҳа қолдиқларининг қолмаслиги мумкин эмас. Эҳтимол, бундай ашёвий далиллар археологларни кутаётгандир.

V асрдан кейин ёзилган хитой манбаларида давлат номи бўлмиш Паркона (хитой манбаларидаги Дайюан / Давань – Буюк Паркона) топоними турлича транскрипция қилинган. Бунга кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, «Вэй [сулоласи] тарихи» («Вэйшу») ва «Шимолий [сулолалар] тарихи» («Бэйши»)да у «Луона» (Luona 洛那)³⁷⁰, юқорида тилга олинган «Ду Хуан жингшинг жи»да «Буоханна-гуо» (Bohanna-guo 拔汗那国)³⁷¹ деб номланган. Шунинг билан бирга «Вэйшу» ва «Бэйши»да «Луона давлати қадимги Дайюан (Давань) давлатидир» (洛那国故大宛国也)³⁷², деб аниқ ёзиб қўйилган. Аммо ушбу сулолалар тарихларида «Паркона давлатининг (Дайюан-гуо) пойтахти Кивэйшан шаҳридир (замон. ўк. Гуйшан-чэнг 贵山城), деб кўрсатилган³⁷³. Мазкур шаҳар қадимий Фарғона давлатининг пойтахти (ду 都) эканлиги биринчи марта «Хан [сулоласи] тарихи»

³⁶⁸ Анарбаев А.А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент // Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. Тошкент, 2001. 14–15-б.; Қўлдашев Ш. Қадимги Фарғона (Дайюан) давлатининг пойтахти ҳақида // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида. Самарқанд, 2010. 94–98-б.

³⁶⁹ Анарбаев А.А. Еше раз о локализации столичных городов Ферганы (Давань-Дайюань) и некоторые спорные вопросы, связанные с ними // O'zbekiston archeologiyasi / Археология Узбекистана. № 12010. С. 66.

³⁷⁰ Вэй Шоу. (Вэй [сулоласи] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 8-китоб. Пекин-Шанхай, 1958. 9701(1319-б.); Ли Яншоу. Бэйши (Шимолий [сулолалар] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 11-китоб. Пекин-Шанхай. 1958. 13849(1293)-б.

³⁷¹ Ду Хуан жингшинг жи (Ду Хуаннинг борган жойлари ва кўрганлари баёни) // Гу шишинг жи. 132-б.

³⁷² Ли Яншоу. Бэйши. 13849(1293)-б.

³⁷³ Вэй Шоу. Вэйшу. 9701(1319)-б.; Ли Яншоу. Бэйши. 13849(1293)-б.

(«Ханшу»), яъни «Аввалги Хан [сулоласи] тарихи» («Чян Хан-шу»)да тилга олинади³⁷⁴. Ушбу тарих эса «Шижи»дан тахминан 170 йил кейин ёзиб битирилган.

«Кивейшан» атамаси айрим хитой шеваларида «Кивейсан» деб ҳам талаффуз этилади. Шундан келиб чиқиб, уни Фарғона водийсидаги Қувасой ёки Косон топонимлари билан таққослаш мумкин. Бироқ айрим хитой олимларининг тадқиқотларига кўра, «Танг сулоласининг янги тарихи» («Шин Тангшу»)да учрай-диган «Кэсай» (Kesai 渴塞), «Юан [сулоласи] тарихи» («Юан-ши»)да «Кэсай» (Kesai 柯塞) топонимлари «Кивейшан»-нинг турлича ёзилишидир³⁷⁵. Қадимий ёзма манбалар билан шуғулланган йирик хитой олими Чэн Чжунгмянь (岑仲勉)нинг ёзишича, «Кивейшан» шахри «Шижян» (西犍) деб ҳам номланган ва у Наманганнинг шарқи-жанубидаги Ахскетга тўғри келади³⁷⁶. Бу фикрнинг тўғри эканлигини «Шижян»нинг қадимги ўкилиши «Сиейкиан» (Siei-kian) бўлганлиги тасдиқлайди. Чунки Сиейкиан Ахсикент топонимининг биринчи бўғини Ах тушириб колдирилиб, сикент шаклида қискартирилиб, хитой ёзувиге мослаштирилган транскрипцияси эканлиги яққол кўриниб туради. Шунга қараганда, «Кивейшан» («Кивейсан») Ахсикентга тўғри келади.

«Шижян» шахри пойтахт бўлганлиги ҳақида «Шин Танг-шу»да аниқ маълумот мавжуд. Чунончи, ушбу сулола тарихида «Нингюан (寧遠)³⁷⁷ аслида Баханна (拔汗那 – Паркона)³⁷⁸ ёки Рохан (𤝱汗 – Паркон), Вей [сулоласи] даврида Пуолуона (破洛那 – Паркона) деб номланган³⁷⁹. [Танг сулоласининг] пойтахти³⁸⁰ дан 8 минг ли (4608 км) нарида жойланган. [Фарғона

³⁷⁴ Ханшу. 2372(1164)-б.

³⁷⁵ Шиюй диминг каолу 334-б.

³⁷⁶ Ўша асар. 531-б.

³⁷⁷ Нингюан (寧遠) – Фарғона водийсининг Танг даврида, аниқроғи, 744 йилдан бошлаб ишлатилган ном, у «Олисидаги сокинлик» маъносини англатади.

³⁷⁸ «Шин Тангшу»даги Фарғонага оид маълумотни Н.Я.Бичурин «Нингюань» деб таржима қилган ва бу айнан Фарғонанинг хитойча номи эканлигини айтмаган. Шу боис «Нингюань»деганда, Фарғона ҳақида гап кетаётганлиги билинмай қолган. «Баханна» ни ифодаловчи иероглифлари «Баханна» деб ёзган [Бичурин Н.Я. (Махмуд)]. Собрание сведений.. Алматы нашри. 332-б.]. Бу хато эмас, чунки «ба» иероглифи (𤝱) «фо» деб ҳам ўқилган.

³⁷⁹ Ушбу маълумот «Шин Тангшу»нинг Фарғонага оид қисмига бағишланган уйғурча таржимада келтирилмайдиган [Янги Тангнома. Урумчи, 2010. 972-б.].

³⁸⁰ Хитойдаги Танг сулоласининг пойтахти Чанъан (ҳозирги Шян, рус адабиётида Сиань) эди. Бу даврдаги асосий қатнов йўли Шарқий Туркистондаги Қумул, Урумчи, Или водийси, ҳозирги жануби-шарқий Қозоғистон орқали ўтган. Йўл масофаси ана шу йўналишда берилган.

хукмдори] Норин дарёси (Чжэнчжу-хэ)³⁸¹ шимолида жойлашган Шижян (西鞏) шахрида туради. [Фарғонада] 6 та йирик, 100 та кичик шаҳарчалар мавжуд³⁸², деб ёзилган.

Шу жойда таъкидлаб ўтиш жоизки, «Шин Тангшу»даги Фарғонага оид маълумотни Н.Я.Бичурин «Нингюань» деб таржима қилган ва бу айнан Фарғонанинг хитойча номи эканлигини айтмаган. Шу боис «Нингюань» деганда, Фарғона ҳақида гап кетаётганлиги билинмай қолган³⁸³. Таржимада «Баханна» деб ўқилган иероглифлар «Боханна» кўринишида ифодаланган. Бу хато эмас, чунки «ба» иероглифи (拔) бо деб ҳам ўқилган.

Келтирилган маълумотлар асосида хулоса қилиб айтиш мумкинки, хитой манбаларида учрайдиган «Юан-чэнг» (宛城) топоними икки сўздан иборат бўлиб, унинг биринчиси «Юан» – «Паркон» ёки «Паркона»нинг хитойча таржимаси, иккинчиси – «чэнг» эса атрофи деворлар билан ўралган шаҳар демакдир. У «Буюк Паркона» маъносини англатувчи қадимги хитой манбалари тили билан айтганда, Дайюан (Даван / Давань) давлатининг пойтахти бўлган. Уни Ахскетга таққослаш мумкин.

Бирок бу хулосадан келиб чиқадиган иккита савол жавобга мухтож. Биринчиси – нега Хан қўшинларининг қаттиқ зарбасига учраган бу жойда ханузгача хитойларга тегишли ва металлдан ясалган қурол-аслаҳа қолдиқлари топилмаган? Иккинчиси – нега бу зарбадан тахминан 170 йил кейин ёзилган «Хуншуда»да қадимги Фарғона давлати пойтахтининг номи «Кивейшан» («Кивейсан» / «Гуйшань») деб ёзилган? Балки урушдан кейин Паркона шаҳри қайта қурилиб, унинг номи Ахсикентга ўзгартирилгандир. Шунинг учун ҳам илк ўрта асрларда ёзилган хитой манбаларида ушбу мамлакат пойтахтининг номи турли иероглифлар билан ёзилган бўлсада, улар Ахскет топонимининг хитойча транскрипцияси бўлган. Буни уларнинг қадимги ўқилиши яққол кўрсатиб туради.

³⁸¹ Чжэнчжу-хэ (真珠河) – ҳозирги Норин дарёси (Налин-хэ 那林河)дир. У Naryn деб ҳам номланган [Шиюй диминг қаолу. 1163-б.]. Чжэнчжу-хэ иероглифларининг маъноси «ҳақиқий марварид» демакдир.

³⁸² Лю Шюй. Жю Тангшу. 16971(1557)-б.

³⁸³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Алматы нашри. 332-б.

ЭРШИ ШАҲРИ ҚАЕРГА ТЎҒРИ КЕЛАДИ?

Эрши топоними илк бор Сима Чян қаламига мансуб бўлган «Шижи»да қадимий Фарғона давлати доирасидаги бир шаҳарнинг номи сифатида учрайди. «Эрши»ни ёзиш учун ишлатилган икки иероглиф ўтмишда «Риейшией» (Rieishiei 貳師) деб ўқилган. Яқинда нашр этилган «Фарғона хитой манбаларида (қадимий ва илк ўрта асрлар ёзма ёдгорликларидан таржималар)» номли асаримизда таъкидланганидек, аксарият ҳолларда ушбу топонимга атрофи деворлар билан ўралган шаҳар маъносини берувчи «чэнг» (城) иероглифи қўшилган. Баъзан мазкур иероглиф қўшилмаган мисолларни ҳам учратиш мумкин. Шунга қараганда, ер майдонининг катта-кичиклиги жиҳатидан «Риейшией» («Эрши») ва «Риейшией-чэнг» («Эрши-чэнг») топонимларининг маъноси бир хил бўлмаган. Биринчи топоним вилоят номини билдирса, иккинчиси ундаги шаҳар ёки қалъа номи бўлган.

Атоқли археолог олим А.Асқаров ўзининг шу мавзуга оид бир мақоласида 40 дан ортиқ китоблар муаллифи Мақдум Восилий асарларига ишора қилиб, Эрши «Кайиршии» сўзидан келиб чиққанлиги ва у ҳозирги Марҳаматга тўғри келишини таъкидлаб ўтган. Унда айтилишича, «Тарихий манбаларда ёзилишича, ҳозирги Марҳамат эрамиздан аввал Эрши деб аталган ва Довон давлатининг пойтахти вазифасини бажарган. ... Тарихий воқеалар остида Эрши шаҳри кулаб, харобага айланган. Унинг ўрнида Мингтепа пайдо бўлган»³⁸⁴.

Илгари нашр этилган мақолаларимизда айтиб ўтилганидек, айрим муаллифлар Хан империяси томонидан Фарғонага юборилган қўшинларнинг кумондони Ли Гунглига «Эрши жиангжун» («Эрши қўмондони» маъносини англатади) унвони берилганлиги ва унга Эршидаги отлардан олиб келиш вазифаси юкланганлигига асосланиб, ушбу шаҳар Қадимий Фарғона давлатининг пойтахти бўлган, деган фикрга келганлар³⁸⁵. Бу масала юзасидан амалга оширган тадқиқотларимиз³⁸⁶ натижасида ушбу фикр

³⁸⁴ Асқаров А. Марҳаматга сафар таасуротим // «Турон тарихи». Тошкент, 2010. № 4. 7-6.

³⁸⁵ Абдухалиқ Абдурашул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан. Тошкент, 2000. 38-6.

³⁸⁶ Ходжаев А. О сведениях древнекитайских источников о государстве Фергана (Дайюань) // Ўзбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда (История Узбекистана в материальной культуре и письменных источниках). Ташкент, 2005. С. 160-

асосли эмаслигига амин бўлдик. Чунончи, биринчидан, хитой манбаларида Эрши кадимий Фарғона давлатининг пойтахти эканлигини кўрсатадиган биронта сўз учрамайди. Иккинчидан, «Ханшу»нинг Фарғонага юборилган хитой лашкарлари бошлиги Ли Гуанглига бағишланган қисмида Эрши зотли отлар бокиладиган жой эканлиги ва бу ерга юборилган Хан армияси етиб бора олмаганлиги аниқ айтилган.

Бунинг далили сифатида қуйидаги маълумотларни келтириш мумкин.

1. Юқоридаги таржимада келтирилгандек, «Шижи»нинг «Фарғона тазкираси»да элчи Чжанг Чян билан бирга бориб қайтганлар Хан императорига «Юан (Фарғонанинг) зотли отлари» Эрши шахрида экан» (宛善馬在貳師城), лекин Хан элчиларини уларга яқин йўлатмас экан, деб айтишганлиги ёзилган. Ушбу тазкиранинг иккинчи бир жойида император Фарғона мамлакатининг зотли отларига қизиқиб қолганлиги ва паҳлавон Чэ Лин бошчилигида элчилар гуруҳини юбориб, уларга олтин ва олтиндан ясалган от ҳайкалчаesi эвазига Фарғона хонидан Эршидаги зотли отлардан беришни сўраш вазифаси топширилганлиги зикр этилган. Унинг учинчи бир жойида 104 йилда Ли Гуанглига Юан (Фарғона)га юриш қилиш ва Эрши шахрига бориб, у ердаги зотли отлардан олиб келиш вазифаси юкланганлиги (伐宛期至貳師城取善馬), шу муносабат билан Хан императори Юан «Эрши қумондони» (жянгжюнь) унвонини берганлиги ёзилган³⁸⁷.

2. Хан қўшинларининг Фарғонага қарши қилган биринчи юриши юқорида айтиб ўтилган Юйчэнг-чэнг (Ўзган) шахрига хужум қилиш билан тугаган. Чунки Шарқий Туркистон шахарларидан ўтиб, бу жойга етиб келиш қийин бўлганлиги сабабли Ли Гуангли қўшинлари кўп талафот кўрган. У атига бир неча минг нафар чарчаган ва егулик етишмаслик туфайли ҳолдан тойган лашкарлари билан Юйчэнг-чэнг (шаҳри)га етиб келган. Шаҳарни тўла эгаллаб олиш қийин кечганлиги туфайли Эршига юриш қилишдан воз кечган³⁸⁸.

165; *Шу муаллифининг*. К этимологии топонима Дайюнь (Давань) в китайских источниках // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда (История Ферганы в новых исследованиях). Фергана, 2009. С.135-140; *Шу муаллифининг*. Эрши кадимий Фарғонанинг пойтахти бўлганми? // O'zbekiston tarixi. № 2, 2010. 63-74-б.

³⁸⁷ Шижи. 1143(1143)-1144(1144)-б.

³⁸⁸ Уша жойда.

3. Хан империяси Ли Гуанглини иккинчи марта Фарғонага қарши уруш қилишга юборганида, унга 60 минг кишидан иборат қўшин, уларнинг сафари ва егулиги учун етарли даражада қорамол, қўй, от ва бошқа жониворлар ҳамда дон ғамлаган³⁸⁹. Бу гал уларга Эршига эмас, балки тўғри пойтахт бўлмиш «Юан-чэнг» (宛城) шаҳрига ҳужум қилиш топширилган. Хан ҳокони ушбу шаҳарни босиб олиб, мамлакатдаги барча отларга эга бўлиш режасини амалга оширишни буюрган³⁹⁰.

4. «Шижи»даги Фарғонага оид маълумотларда «Эрши» сўзи «Эрши кумондони» («Эрши жангжюнь») маъносида ишлатилган мисоллар кўп учрайди. Буни фақат асл матнда ишлатилган хитой ёзувларидан билиб олиш мумкин. «Фарғона тазкираси»нинг уйғурча таржимасида бу масаланинг ечими тўғри топилган³⁹¹.

5. Ушбу манбада Ли Гуангли бошчилигида «Юан-чэнг (Фарғона шаҳри)га 30 минг нафар Хан лашкарлари етиб келган» (至宛城漢兵到者三萬), деган аниқ кўрсатма бор.

Мазкур юриш ҳақида куйидагилар баён этилган:

«Хан қўшинлари ўқ-ёй отиб, мудофаачилардан устун келдилар. Фарғоналиклар (Юнликлар) шаҳар ичига кириб олдилар. Аслида «Эрши кумондони» қўшинининг бир қисмини «Юйчэнг-чэнг» (Ўзган)га юбормоқчи бўлган эди, бироқ у фарғоналиклар бирор бир хийла ишлатиб қолишидан қўрқиб, бу фикрдан қайтди ва лашкарлари билан тўғри «Юан-чэнг» (Паркона шаҳри)га қараб йўл олди. Ушбу шаҳарга етиб келгач, шаҳарга кирадиган сувни бошидан тўсиб қўйди. Шундай бўлсада, бу шаҳарнинг қалъаси мустаҳкам бўлганлиги туфайли, уни 40 кундан ортиқ камал қилди. Шу вақт давомида шаҳарга кўп марта ҳужум қилиб, арон қалъанинг сиртки деворини бузиб, унга кириш имкониятига эга бўлди³⁹². Охирида ханликлар фарғоналиклар билан тинчлик битимини тузишга ва шу ердан орқага қайтишга мажбур бўлди. Босқинчилар иккинчи юришда ҳам «Эрши»га боришмади». Бу воқеа таржимада аниқ келтирилади.

³⁸⁹ Ўша жойда.

³⁹⁰ Ўша жойда.

³⁹¹ Тарихий хотиралар. 511-б.

³⁹² Шижи. 1145(1145)-б.

6. Эрши зотли отлар бокиладиган жой бўлган. Демак, шаҳар атрофидаги табиат шунга мос яйловлардан иборат бўлган. Ўз тадқиқотимизда уни Ош билан таққосладик. Шунинг учун хитой манбаларида Эрши қадимий Фарғона давлатининг пойтахти эди, у ерда уруш бўлган, деб айтишга ҳеч қандай асос йўқ.

ЙВЭТСЭНГ-ЧЭНГ (ЮЙЧЭНГ-ЧЭНГ) – ЎЗГАН ШАҲРИ

Юйчэнг-чэнг (郁成城 Юйчэнг шаҳри) топоними илк бор «Шижи»нинг «Ли Гуангли лечжуан» («Ли Гуангли тазкираси») ва «Дайюан лечжуан» («Фарғона тазкираси») бобларида учрайди. Шунинг билан бирга манбанинг ушбу бўлакларида «Юйчэнг-чэнг ванг» («Юйчэнг шаҳри ҳокими») деган сўз бирикмаси ҳам мавжуд³⁹³. Н.Я.Бичурин таржимасида «Юйчэнг» топоними «Ю шаҳри» деб кўрсатилган³⁹⁴ ва унга «Ю шаҳри Кўконнинг шарқида жойлашган, аниқ жойи маълум эмас», деб шарҳ берилган³⁹⁵. Кўриниб турибдики, мазкур олим таржимасида ушбу атамадаги бажариш, тўла, бутун, етукланиш каби маъноларга эга бўлган «чэнг» (成) иероглифи тушиб қолган. Натижада «Юйчэнг-чэнг» топоними нотўғри транскрипция қилинган. Атамани ёзиш учун ишлатилган «юй» (郁) иероглифи гўзал, хушбўй, илиқ каби маъноларга эга. Шунга қараганда, «Юйчэнг-чэнг» юксак гўзалликка эга шаҳар маъносини англатади. «Юйчэнг» атамасини ёзиш учун ишлатилган икки иероглиф «Йвэцсэнг» ёки «Йукцэнг» деб ўқилган.

Ҳозирча топонимни ёзиш учун ишлатилган иероглифларнинг луғавий маъносидан ёки қадимги ўқилишидан келиб чиқиб, давримиздаги биронта водий шаҳри билан таққослаш қийин. Аммо «Юйчэнг» қадимги Фарғона давлатининг шарқ томонида жойлашганлиги ва бу шаҳар Хан империяси қўшинлари ҳужумига дуч келганлиги манбада аниқ кўрсатилган³⁹⁶. Шунинг учун «Юйчэнг» топонимини Ўзган билан киёслаш ўринлидир. «Шижи»даги Фарғонага оид маълумотларнинг

³⁹³ Ўша асар. 1145(1145) 1146(1146)-б.

³⁹⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. М.–Л. 2-жилд, 163-б.

³⁹⁵ Ўша асар. 162-б.

³⁹⁶ Шижи. 1144(1144)-б.

уйғурча таржимасида «Юйчэнг» атамаси «Ўзган» деб ёзилган³⁹⁷. Бу фикр тўғрига ўхшайди. Аммо бунга охирги нухтани археологик маълумотлар қўйиши мумкин, деб ўйлаймиз. Чунки Хан империяси қўшинлари хужумига учраган бу шаҳарда жанг нишонлари, аниқроғи, ханликлар курул-аслаҳаларининг қолдиқлари топилиши керак.

КАНГКИЯ (КАНГЖЮЙ) ДАВЛАТИ

Кангкия (Kang+kia, замон. ўқил. Кангжюй / Kang+ju, Kang+jui 康居) топоними биринчи марта давлат номи сифатида юқорида тилга олинган Сима Чян қаламига мансуб бўлган «Шижи» («Тарихий хотиралар») номли асарда учрайди. Чунончи, ушбу асарда хитой элчиси Чжанг Чян Фарғона (Дайюан, Даван) давлатига борганлиги, у ердан элчи³⁹⁸ Кангкия давлатига кузатиб қўйилганлиги зикр этилган. Сўнгра ушбу атама «Чиян Ханшу», «Хоу Ханшу», «Вэйшу», «Жиншу» каби сулолалар тарихида кўп марта тилга олинади.

Н.Я.Бичурин асарларида Кангкия (Кангжюй) топоними «Кангуй» деб нотўғри транскрипция қилинган. Олимнинг асарларидан фойдаланган тадқиқотчилар ўз ишларида ҳамон «Кангуй» вариантини ишлатилиб келмоқдалар. Бу ҳолатни «История государственности Узбекистана» номли йирик асарда ҳам кузатиш мумкин³⁹⁹. Биз ўз таржималаримизда ва тадқиқотларимизда топонимни қадимги ўқилишида ишлатишни лозим топдик⁴⁰⁰. Чунки, унинг «Кангкия» деб ўқилиши «Авесто» ва қадимий Ҳиндистон ёзма ёдгорлиги бўлмиш «Махабхарат»да учрайдиган «кангха», «канки» атамалари билан таққослашга асос беради⁴⁰¹ ва топонимнинг тарихини анча чуқурлаштиради.

³⁹⁷ Тарихий хотиралар. 510-б.

³⁹⁸ Шижи. 1137(1137)-1138(1138)-б.; Ханшу. 2364(1156)-б.

³⁹⁹ История государственности Узбекистана. Т. 1. Ташкент, 2009. С. 172-185.

⁴⁰⁰ Ходжаев А., Ходжаев К.А. Сведения китайских источников о топониме Кангкия (Канцзюй) // Труды международной научно-практической конференции «Проблемы науки, образования и устойчивого социально-экономического развития общества в начале XXI века», посвященной 60-летию Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауезова. Чимкент, 2003 135-140-б.; Ходжаев А., Ходжаев К.А. Сведения китайских источников о южных границах государства Кангкия (Канцзюй) // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашулар. Тошкент, 2004. 67-75-б.; Шу муаллифнинг. Сведения китайских источников о государстве Кангкия (Канцзюй) // Shygyz Kazakhstan. № 2, 2005. С. 96-108.

⁴⁰¹ История народов Узбекистана. Ташкент, 1950. Т. 1. С. 105.

Мустақиллик даврида нашр этилган ишларни ўрганар эканмиз, илгари илмий муомалага киритилган Кангкия (Кангжюй)га оид маълумотлар Ўзбекистонлик олим К.Шониёзов ва қозоғистонлик олим Ю.А.Зуев асарларида батафсил таҳлил қилинганлигининг гувоҳи бўлдик⁴⁰². Шунга қарамай, ушбу топоним билан аталган мамлакатга тегишли баъзи масалалар тўла ечимини топмаган. Бинобарин, Кангкия давлатининг жанубий ҳудуди ноаниқ қолган⁴⁰³. Шунинг билан бирга айрим хато фикрлар ҳам сақланиб қолган.

Масалан, Ю.А.Зуев асарида Согд (Суғд), Канжюй ва Кан топонимларини бир жойнинг турли даврдаги номларидир, деб таъкидланганлигини учратамиз⁴⁰⁴. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Агар Кангкия давлати мавжуд бўлган даврини мисол қилиб оладиган бўлсак, Суғд унинг жанубий ҳудуди ҳисобланади, «Кан» эса ушбу давлат парчаланганидан сўнг ташкил топган Самарқанд давлатининг хитойча номидир. Уларни бир жой деб ҳисоблаш нотўғри бўлади.

Кангкия давлатининг ҳудудига ҳозирги Қозоғистоннинг жанубий ва Ўзбекистоннинг Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Каттақўрғон, Ургенч вилоятлари кирган⁴⁰⁵. «Тунгдянь»да мазкур давлатнинг бир томони Или водийси (Иле 伊列⁴⁰⁶), иккинчи томони Суғд (Суйи 粟弖)⁴⁰⁷ билан чегарадош эканлиги ёзилган⁴⁰⁸. Шунинг учун аввалги Хан (Чян-Хан) империяси элчиси Чжанг Чян милоддан аввалги 127 йилда хунлар тутқинлигидан қочиб, Шарқий Туркистоннинг ғарбий ҳудуди орқали Фарғонага келган ва маҳаллий маъмурият ёрдамида Кангкиянинг жанубий вилоятлари орқали Амударёнинг жанубидаги Дай-рузие (Да-юзжи) давлатига борган. Мазкур давлат ва унинг асосчилари ҳақидаги батафсил маълумотлар ишимизнинг кейинги бўлагида келтирилади.

⁴⁰² Шониёзов К. Канг давлати ва кангдилар (Государство Канг и канглицы). Тошкент, 1990; Зуев Ю.А. Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии. Алматы нашри, 2002.

⁴⁰³ Ходжаев А. Сведения китайских источников о южных границах государства Кангкия (Кандзюй) // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. Ташкент, 2004. С. 67-75.

⁴⁰⁴ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии. С.91.

⁴⁰⁵ Ходжаев А. Сведения китайских источников о южных границах государства Кангкия (Кандзюй) // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. Ташкент, 2004. С. 67-75; Шу муаллифнинг. Сведения китайских источников о государстве Кангкия (Кандзюй) // Shygys Kazakhstan. № 2, 2005. С. 96-108.

⁴⁰⁶ Иле (伊列) – Или дарёсининг юқори қисмини билдиради.

⁴⁰⁷ Вэйшу [9701(1319)-6], Чжоушу [10875(431)-6], Бэйши [13849(1293)-6.] каби сулолалар тарихида Суғд топоними «Сутэ» (粟特) деб ёзилган.

⁴⁰⁸ Тунгдянь. 2736-6.

«Шижи»даги Кангкияга оид илк маълумот ниҳоятда қисқа бўлиб, унда мазкур мамлакат Буюк Паркона (Дайюан-Даван)нинг шимоли-ғарбида жойлашганлиги, унинг иқтисодий асоси чорвачилик эканлиги, урф-одатлари Рузие (Юэчжи)дан фарқ қилмаслиги, ихтиёрида 80-90 минг камонкашлари, яъни жангчилари бўлганлиги, мазкур давлат шарқи-шимолда Хун империяси, шарқда Буюк Паркона, жанубда Дай-рузие (Да-юэчжи) давлатлари билан қўшни эканлиги ҳамда маълум даражада *хунлар* таъсири остида эканлиги айtilган⁴⁰⁹.

«Ханшу»да нисбатан кўпроқ маълумот келтирилади. Унга кўра, Кангкия давлати мазкур сулола тарихи ёзилишидан аввал Туркистондаги энг йирик давлат бўлиб, унинг аҳолиси 120 минг оиладан ёки 600 минг, қўшини эса 120 минг кишидан иборат бўлган⁴¹⁰. Маълумки, «Ханшу» милодий 50-75 йиллар давомида ёзилган. Демак, Хан элчиси Чжанг Чян келиб кетганидан кейинги бир ярим аср давомида Кангкия давлатининг нуфуси кўпайган. Шу даврда Фарғона давлати аҳолисининг сони 60 минг кишига яқин эди⁴¹¹.

Хитой манбаларининг кўрсатишига қараганда, Кангкия давлатининг қишги пойтахти Пиедиен (Piedien, замон. ўқил. Битян, Бэйтян) ва Сукезк (замон.ўқил. Сушие) шаҳарлари бўлган. Бу икки шаҳар ҳозирги Тошкент атрофида жойлашган бўлиб, улар орасидаги масофа 160-180 кмга тенг келган. Пиедиен топонимининг қадимги ўқилиши Бинкент, Баткент, Сукезк эса Паркент вилоятидаги Сукезкни эслатади. Мазкур давлатнинг ёзи маркази Фанней Иссиққўлга яқин жойлашган яйловларга тўғри келади⁴¹².

Айрим хитой олимларининг ёзишича, Фанней шаҳар номи бўлиб, у ҳозирги Тошкент ва Чимкент вилоятларига тўғри келади⁴¹³. Кангкиянинг ёзги пойтахти қадимий Хитойнинг маркази Чангъандан 9140 *ли* (5214.64 км), қишги пойтахти 12300 *ли* (7084.8 км) бўлган. Ушбу рақамлар ҳам Фаннейнинг Пиедиен ва Сукезк шаҳарларидан анча шарқда эканлигини кўрсатади.

К.Шониёзовнинг ёзишига кўра, Кангкия давлатининг ташкил топган вақти милoddан аввалги III асрга тўғри келади. Хитой манбаларида бу ҳақда аниқ маълумотлар учрамасада,

⁴⁰⁹ Шижи. 1138(1138)-б.

⁴¹⁰ Ханшу. 2372(1164)-б.

⁴¹¹ Ўша жойда.

⁴¹² Ходжаев А. Сведения китайских источников о государстве Кангкия... С. 96-108.

⁴¹³ Чжунгуо дабайкэ чюаншу. Чжунгуо лиши. 331-б.

уларда келтирилган хабарлар бу давлат милодий V асрнинг бошларида парчаланиб кетганлигини кўрсатади.

Чунончи, «Вэйшу»да баён этилишича, Кангкия давлати ўрнига Чжэшэ (者舌 – Чач) ва Канг (康 – Самарқанд), Ми (米 – Маймурғ), Ши (史 – Кеш⁴¹⁴), Цао (曹 – Кебудхан, Кешбуд), Хэ (何 – Кушания⁴¹⁵), Ан (安 – Бухоро), Шяо-Ан (小安 – Кичик Бухоро), Насепуо (那色波 – Насаф), Унахэ (烏那曷 – ?) ва Му (穆 – Амўл / Amol⁴¹⁶) каби давлатлар ташкил топган⁴¹⁷. Ушбу давлатлар (Чачдан бошқалари) рузие (юэчжи)лар томонидан барпо этилган бўлиб, уларга Самарқанд давлати етакчилик қилган⁴¹⁸.

«Бэйши» («Шимолий [сулолалар] тарихи»)да зикр этилишича, хунлар хоқонлиги емирилганидан сўнг шимолий хун хоқонининг авлоди ва қабиласи аъзоларининг аксарият қисми Кангкия давлати ҳудудига келиб жойлашган ва ўша жойда Юэпан (Юепан, кадим. ўк. Йиватпан 悦般) деб номланган хонлик ташкил қилган⁴¹⁹. Ушбу тарихнинг иккинчи бир жойида ёзилишича, Кангкия давлати ҳудудида Ми (米 – Маймурғ), Ши (史 – Кеш), Цао (曹 – Кебудхан, Кешбуд) давлатлари ташкил топган, деб кўрсатилган⁴²⁰. Бу учта давлат (хокимлик) қолганларига нисбатан йирикроқ бўлган ва Хитойга бевосита элчилар юборган бўлса керак, деб ўйлаймиз.

«Тайпинг хуанюй жи» номи манбада зикр этилишича, Кангкия давлати ҳукмдорларининг илк аждодидан тарқалган 18 нафар ака-укага шу давлат (Кангкия)нинг ҳудуди бўлиб берилган. Шуларнинг бири Кэхан хоқимлиги (渴汗国) деб номланган. У «Кичик Анши давлати» (Шяо Анши-гуо 小安息国 – Кичик Парфия) деб ҳам аталган. Ҳукмдор турадиган шаҳарнинг номи Кэхан-чэнг (渴汗城)

⁴¹⁴ «Шиюй шичэнг жи» (西域行程记 Ғарбий мамлакатларга қилинган сафар хотираси) номи сафарномада Жиешэ (碣石) Кеши (渴石) ёзилган [Шиюй диминг қаолу. 472. 531-б.].

⁴¹⁵ Хитой олимларининг ёзишича, Хэ (何 – Кушания) давлатининг ўрни ҳозирги Навоий шаҳрига тўғри келади. Хан давридаги (мил. авв. 206-милодий 25) Фумо-чэнг шаҳрининг ўрни билан таққосланади. Танг даврида (милодий 618-907) Гуйшуангги (貴霜國 – Кушания) аталган [Шиюй диминг қаолу. 378-б.].

⁴¹⁶ Ҳозирги Туркменистондаги Марийга тўғри келади [Шиюй диминг қаолу. 659-б.].

⁴¹⁷ Вэйшу. 9703(1321) 9707(1325)-б.

⁴¹⁸ Ўша асар. 9707(1325)-б.

⁴¹⁹ Бэйши. 13848(1292) -13849(1293)-б.

⁴²⁰ Ўша асар. 13855(1299)-б.

бўлган. Хан даврида у Шяо Анши-гуо деб номланган. Шаҳар деворининг узунлиги 10 ли (5.76 км) келган, унда 20 минг оила яшаган. «Кэхан» атамаси «Кўқон» топонимини эслатади. Бирок бу топоним қадимги Фарғона давлатига тегишли шаҳар номидир. Шунга кўра, Кангкия давлати ҳудудида ҳам «Кўқон» деб номланган жой бўлганми ёки Кангкия ҳукмдорлари ажлодларидан бири Фарғона водийсидаги Кўқонга ҳокимлик қилганми, деган савол пайдо бўлади.

Кангкия давлати аҳолисининг таркиби масаласида К. Шониёзов Н.Я. Бичурин таржималарига ишора қилиб, «Сирдарёнинг ўрта оқимида милолдан олдинги III милодий V асрларда яшаган халқлар Хитой салномаларида қанггуй ёки қангцой деб аталган», деб ёзган⁴²¹ ва ўз тадқиқотида «қанггуй» атамасини этноним сифатида ишлатган. Аммо қадимги хитой манбалари бу фикрни тасдиқламайди. Чунончи, сўнги даврда ХХРда нашр этилган айрим асарларда, жумладан 1996 йилда Урумчи шаҳрида хитой тилида нашр этилган «Синжян лиши цидян» («Синжян тарихи луғати»да «Кангжю» халқ ва давлат номи ҳисобланади», деб ёзилган⁴²².

Шу билан бирга ушбу луғатда «VIII асрнинг ўртасида Марказий Осиёнинг деҳқончилик ҳудудлари араблар томонидан истило қилинган. Айримлар шу даврда Марказий Осиёда юзага келган Kangares, Kengacer, Kongor, Kengerlu, Kangar каби атамалар Кангжюнинг худди ўзидир, деб ҳисоблай бошладилар. Ляо (907-1125) ва Сунг (960-1127) давлатлари замонасида Марказий Осиёда пайдо бўлган Кангли, Кенгли, Хангли, Канглин номли турк қабилалари ана шу ўтмишдаги Кангкияларнинг авлодидир, деб ҳам ҳисобланади»⁴²³, деб ҳам зикр этилган.

«Кангли» атамаси илк бор муғуллар Хитойда Юан сулоласини ташкил этганидан кейин битилган асарларда, жумладан «Юанши»да⁴²⁴ учрайди. Ушбу асарнинг 130-бобида «кангли Хан давридаги *гаочэди*», деб ёзилган⁴²⁵. Маълумки, «гаочэ» сўзи «баланд арава» маъносини англатади. Қадимги туркий тилда айтиладиган «канг» ёки «қонг» айнан баланд аравани билдиради.

⁴²¹ Шониёзов К. Канг давлати ва қанглилар. Тошкент, 1990. 15-6.

⁴²² Синжян лиши цидян (Шинжян тарихи луғати). Урумчи, 1996. 592-6.

⁴²³ Ўша жойда.

⁴²⁴ Ўша асар. 591-6.

⁴²⁵ Юанши. 27454-6.

Хитой манбаларида *гаочэ* деб аталган халқ шарқий турк (*тиетлэк / телэ*)ларнинг бир қисми эканлиги, ушбу этноним мазкур қисмга хитойлар томонидан қўйилган ном эканлиги ва бу ном баланд араваликлар ёки аравада юрувчилар маъносини англатиши қайд этилади. Айрим тарихчилар мазкур *гаочэ* атамаси «қонгқо, кангфор» сўзларининг хитойча талаффузидир, деб ҳисоблайдилар. Шу асосда «*гаочэ*» ва «*қонгқо*» деб аталганларни бир халқ деб биладилар.

Ваҳоланки, хитой манбаларидаги *кангли* (康里), *хангли* (杭里), *канглин* (康邻) этнонимлари кейинроқ пайдо бўлган, улар милодий XIII асргача ёзилган хитой манбаларида учрамайди. Мўғуллар империяси даврида *канглин* деб номланганлар *туркларнинг* бир шохчаси, Хан давридаги Кангкия аҳолисининг қолган бир қисмидир, деган фикр мавжуд⁴²⁶. Лекин «Юанши» («Юан [сулоласи] тарихи»)да ёзилишича, *хангли* (杭里) Урал тоғи шаркида ва Орол денгизи шимолида яшаган⁴²⁷. Шунинг учун уни Кангкия топонимидан трансформация қилинган, деб айтиш мумкин эмас.

Шу жойда айтиб ўтмоқ жоизки, Н.Я. Бичурин таржимаси ва хитой тилидаги асл матннинг қиёсий таҳлили жараёнида маълум бўлдики, К. Шониёзов асарларидаги «кангтуй» ва «кангцюй» атамаларини ифодалайдиган икки иероглиф ҳозирги замон хитой тилда «кангжюй» (рус транскрипциясида «канжюй») деб ўқилади. Қадим замонда ушбу иероглифлар Кангкиа (Kang-kia) деб талаффуз этилган. Улар «кангли» атамасига алоқадор эмас. Айрим муаллифлар мазкур иероглифларнинг ҳозирги замон ўқилишидан келиб чиқиб, уларни «Кангжюй» шаклида ишлатишади.

Гаочэ сўзини ифода этган икки иероглиф қадимда «каукиа» (kau-kia) деб ўқилган. Оханг жиҳатдан ушбу сўз «канг-киа» атамасига яқин бўлса ҳам, унинг маъноси – баланд арава. Арава қадимги туркий тилда қанг дейилганлиги исбот талаб этмайди. Аммо «канг-киа» сўзини ифодалаган икки иероглифнинг луғавий маъносидан келиб чиққанда, улар гуллаган диёр, катта замин каби мазмунларда қўлланган.

Ўрта асрларга оид Хитой манбаларида Канг-гуо (康国 рус

⁴²⁶ Шиюй диминг каолу. 521-б.

⁴²⁷ Ўша асар. 373-б.

транскрипциясида Кан-го) деб ўқиладиган икки иероглиф билан ёзиладиган атама пайдо бўлди. У қадимги хитой тилида «канг-куэк» (Kang-kuэк) деб талаффуз этилган. Ушбу атамани «канг-киа» билан тенглаштириб бўлмайди. Бинобарин, Канг-гуо (Канг-куэк) Самарқандни марказ қилган ва Кангкиядан кейин ташкил топган давлат номидир⁴²⁸. Бу тезисга қуйида батафсил изоҳ берилади.

«Вэйшу»да баён этилишича, ушбу давлатни ташкил этган халқ қадимда Чилиян (祁連)⁴²⁹ тоғларининг шимолида яшаган бўлиб, улар *хунлар* билан тўқнашув натижасида ўз юртларини ташлаб, Помир орқали Самарқанд вилоятига келиб жойлашган. Канг-гуонинг хони Шифуби турк хокони Дадунинг кизига уйлانган. Мазкур давлат аҳолиси чуқуркўз, киррабурун ва серсоч бўлган. Тўй ва жаназа маъракалари *турклар*никидан фарк қилмаган, будда динига итоат қилган. Вэй сулоласи хони Тайян (435-440) саройига Ганг-гуо элчи юборган⁴³⁰. Мазкур давлатдан Хитойга сўнгги элчи Дае хокон даврида (605-617) борган⁴³¹. Шундан маълумки, Канг-гуо давлати мавжуд бўлган вақт тахминан V-асрнинг бошларидан VII асрнинг биринчи чорагигача бўлган даврни ўз ичига олади.

КАНГ-ГУО – САМАРҚАНД ДАВЛАТИ

Самарқанд давлатига (康国) оид маълумот илк бор 550-566 йилларда сарой тарихчиси Вэй Шоу (506-572) битган «Вэй [сулоласи] тарихи» («Вэйшу»)да, «Суй [сулоласи] тарихи» («Суйшу»), «Шимолий [сулолалар] тарихи» («Бэйши»), 766-801 йилларда битилган Ду Ю (735-812) қаламига мансуб «Қонунқоидалар ва урф-одатлар баёни» («Тангдянь») ⁴³² ва машхур Талас жангининг катнашчиси Ду Хуан (Ду Юнинг жияни,

⁴²⁸ Вэйшу. 9707(1325)-б.

⁴²⁹ Ушбу маълумотдаги Чилиян тоғи ҳозирги Чилиян-шан тоғини англатмайди, зеро, биринчидан, қадимда *хунлар* ҳозирги Тангритоғ (Тян-шан 天山) билан Чилиян тоғини яхлит бир тоғ тизими деб билишган ва уларни Тангритоғ деб бир ном билан аташган. Иккинчидан, *хунлар* *хитойлар* билан мулоқотда бўлганда Тангритоғни хитойчасига Чилиян-шан деб талаффуз этишган. Кейинчалик хитой олимлари ушбу тоғ тизимининг шарқий бўлагини Чилиян-шан, ғарбий қисмини эса Тян-шан деб аташган. Бу ҳақда биз «Из истории древних тюрок» номли китобимизда батафсил айтиб ўтганмиз.

⁴³⁰ Вэйшу. 9707 (1325)-б.

⁴³¹ Ўша асар. 9708 (1326)-б.

⁴³² Ўша асар. 9707(1325)-б.; Суйшу. 11704(826)-б.; Бэйши. 13854(1298)-б.; Тунгдянь. 3-жилд, 2737-б.

туғилган ва ўлган йили номаълум) томонидан битилган «Ду Хуаннинг кўрган ва эшитган воқеалари баёни» («Ду Хуан жинг-шинг жи»)⁴³³ каби асарларда учрайди. Ушбу асарлардаги маълумотларни Н.Я.Бичурин рус тилига ўгирмаган. Мазкур рус олимнинг таржималарида келтирилган Самарқанд давлатига оид маълумотлар Ли Яншоу (туғилган ва ўлган йиллари номаълум) қаламига мансуб бўлган ва 643 йилда ёзиб битирилган «Шимолий [сулолалар] тарихи» («Бэйши»), VII асрнинг ўрталарида бир гуруҳ Танг сулоласи сарой тарихчилари томонидан битилган «Суй [сулоласи] тарихи» («Суйшу») ва 1044-1060 йилларда Оу Янгшю (1001-1072) ва Сунг Ци (998-1061)лар ёзган «Танг сулоласининг янги тарихи» («Шин Тангшу»)дан олинган.

Самарқанд давлатининг номи. Хитой манбаларида ва адабиётларида учрайдиган «Канг-гуо» (Канг давлати) атамаси олимлар орасида турли фикр-мулоҳазаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган масалалардан бири ҳисобланади. Ушбу атамани улар кўпинча Кангжюй (қадимги ўқилишда Кангкия, Н.Я.Бичурин таржималарида Кангуй, замонавий рус ва ўзбек адабиётида Канжюй) топоними билан адаштирадилар. Масалан, Козоғистонлик олим Ю.А.Зуевнинг яқинда нашр этилган «Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии» номли асарида «хитой манбаларида Суғд аввалига Кангжюй, кейинроқ эса Кан деб аталган», дейилган⁴³⁴. Шунинг билан олим хитой манбаларидаги Кангкия (Кангжюй), Канг (Канг-гуо) ва Сутэ (Суғд) каби уч хил тушунчадаги топонимларни аралаштириб қўйган.

Ўзбек олими К.Шониёзов ўзининг «Қанг давлати ва қанглилар» номли асарида «Кан – Суғдиёнадаги вилоятлардан бирининг номи. ...Каннинг марказлашган давлат бўлиши VI асрга тўғри келади»⁴³⁵, деб ёзган ва М. Массонга ишора қилган ҳолда «Самарқанд ва унинг атрофидаги ерлар Кан деб аталган», ёки «Кан (Самарқанд)», деб қайд этган⁴³⁶. Шундан кўриниб турибдики, олим Канг топоними Самарқанд атамасининг хитойча номи эканлигини кўрсатиб ўтган, аммо «Канг» қадимги Мараканд ёки Самарқанд атамаларининг хитойча қисқартирилган транскрип-

⁴³³ Гу шининг жи. 130-137-б.

⁴³⁴ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии. С. 91.

⁴³⁵ Шониёзов К. Канг давлати ва қанглилар. Тошкент, 1990. 54-55-б.

⁴³⁶ Ўша ерда.

цияси эканлигидан беҳабар қолган.

Бундай ноаниқликнинг асосий сабаби «Қанг-гуо» ва «Қанг-жюй» топонимларини ёзишда ишлатилган «қанг» (康) иероглифининг бир хил эканлигидадир. Ушбу атамалар уларни ёзишда ишлатилган иккинчи иероглифларнинг ҳар хиллиги билан фаркланади. Бу икки давлат номини адаштириш осон бўлганлиги сабабли хитой луғатларида уларга алоҳида эътибор берилган. Чунончи, асрлар давомида тўлдирилаётган ва такомиллаштирилаётган «Цихай» («Сўзлар дентизи») номли энциклопедик луғатда «Қанг-гуо давлат номи бўлиб, у қадимда ҳозирги Ўзбекистон Республикасидаги Самарқанд вилоятида жойлашган эди»⁴³⁷, деб шарҳланган.

Кўп асрлик тарихга эга бўлган «Циюан» («Сўзларнинг келиб чиқиши») номли этимологик луғатда «Қанг давлати (Қанг-гуо) шаҳар-давлатдан иборат бўлиб, унинг ҳудуди ҳозирги Самарқанд шаҳри ўрнига тўғри келади»⁴³⁸, деб кўрсатилган. Буюк ипак йўлига бағишланган «Чжунгуо сичоу чжилу цидян» («Ипак йўлига оид хитой луғати») катта луғатда «Сиванжин (Самарқанд атамасининг хитойча транскрипцияси) давлати кичик бир хонлик бўлиб, унинг маркази ҳозирги Ўзбекистоннинг Самарқанд шаҳрида жойлашган»⁴³⁹, деб ёзилган.

Қанг (Kang 康) Самарқанднинг қадимги хитойча аталиши эканлиги яқинда нашр этилган «Шиюй диминг қаолу» («Ғарбий мамлакатлар топонимикасига оид тадқиқотлардан лавҳалар») номли асарда ҳам айтиб ўтилган⁴⁴⁰.

Қанг-гуо Самарқанд давлати эканлиги қадимий хитой манбаларида ҳам қайд этилган. Масалан, «Ду Хуан жингшинг жи»да «Қанг-гуо Ми давлатининг (Мигуо – Маймурғ) ғарби-жанубида 300 ли (172.8 км) нарида жойлашган, у Самаоцзян деб ҳам аталади»⁴⁴¹, дейилган. Худди шундай маълумот «Тунг-дянь»да ҳам келтирилган⁴⁴². «Да Танг Шиюй жи»да «Самоужян давлатини Танг сулоласи Қанг-гуо деб атаган»⁴⁴³, деб ёзилган.

Н.Я.Бичуриннинг таржимасида «Владение Кан, иначе

⁴³⁷ Цихай. 859-б.

⁴³⁸ Циюан. 2-жилд. 1012-б.

⁴³⁹ Чжунгуо сичоу чжилу цидян (Хитойча Ипак йўли луғати). Урумчи. 1994. 12-б.

⁴⁴⁰ Шиюй диминг қаолу. 519-б.

⁴⁴¹ Ду Хуан жингшинг жи // Гу шишинг жи. 133-б.

⁴⁴² Тунгдянь. 3-жилд. 2737-б.

⁴⁴³ Да Танг Шиюй жи (Буюк Танг сулоласи даврдаги ғарбий мамлакатлар ҳақида баён) // Гу шишинг жи. 71-72-б.

называемое *Самогянь* и *Лимогянь*, при династии Юан-вэй называлось *Сивиньгинь*»⁴⁴⁴, деб ёзилган. Хитой тарихчиси Ванг Чжилай «Самарқанд вилоти умумлаштирилган ҳолда Канг деб аталади, у Самоцзян, Сиванжин деб ҳам айтилади»⁴⁴⁵, «Сиванжин Семискент демакдир»⁴⁴⁶, деб ёзган.

VI-VIII асрларда Хитойга турли сабаблар билан келиб яшаб қолган самарқандликларга Канг (康), Бухородан борган савдогарларга Ан (安), Фарғонадан борганларга Цао (曹), Зарафшон дарёси бўйидаги жойлардан борганларга Ми (米), Тошкентдан бўлганларга Ши (石) фамилиялари берилган⁴⁴⁷. Ушбу мисол ҳам Самарқандни хитойлар қисқартириб Канг, деб атаганлигидан далолат беради.

Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, хитой манбаларидаги «Канг-гуо» Самарқанд давлати эканлиги шубҳасиздир. Уни Кангкия (Кангжюй, Кангуй) билан адаштириб бўлмайди.

Самарқанд давлатининг ташкил топган ва йўқолган вақти. К.Шониёзов хитой манбаларида «Канг-гуо» деб номланган давлатнинг қачон пайдо бўлганлиги аниқ эмас, деб айтиб ўтган эдилар⁴⁴⁸. Ушбу давлатнинг ташкил топган вақти хитой манбаларида ҳам аниқ кўрсатилмаган. Лекин улардаги айрим билвосита маълумотларни таҳлил қилганимизда, мазкур давлат тахминан 520-530 йилларда ташкил этилганлиги маълум бўлади. Масалан, юқорида тилга олинган «Чжунггуо сичоу чжилу цидян»да «Канг давлати Марказий Осиёдаги кичик ҳокимият эди. ...V асргача ушбу ҳокимият Кангкия (Кангжюй) давлати таркибига кирган. V асрдан кейин катта бўлмаган мустақил давлат сифатида тарихга кириб келган»⁴⁴⁹, деб зикр этилган.

Хитой тарихчиларининг асарларида келтирилган маълумотларга кўра, 436 йилда келиб чиқиши туркий халққа боглик бўлган *сянбилар*⁴⁵⁰ томонидан ташкил этилган Шимолий Вэй (Бэй-Вэй) сулоласининг (386-534) учинчи императори Тай-удига (424-452) Дувэн исмли бир одамни

⁴⁴⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Алматинское изд. Т. 2. С. 322.

⁴⁴⁵ Ванг Чжилай. Чжунъя шиганг. 225-б.

⁴⁴⁶ Уша асар. 153-б.; Шу муаллифнинг. Урта Асия тарихи. Урумчи, 2000. 218-б.

⁴⁴⁷ Хўжаев А. Хитой манбаларидаги сугдиларга оид айрим маълумотлар // «O'zbekiston tarixi». № 1. 2004. 52-61-б.

⁴⁴⁸ Шониёзов К. Канг давлати ва канглилар. 54-б.

⁴⁴⁹ Чжунггуо сичоу чжилу цидян. 12-б.

⁴⁵⁰ Сянбилар шарқий гузлар (дунгу, рус адабиётида тунгус) билан хунларнинг аралашшиши натижасида шаклланган халқ (Ванг Чжунгхан. Чжунггуо минзу ши. 195-196-б.). Вэй давлати ташкил топиши арафасида улар Манжурия (ҳозирги ХХРнинг Дунгбэй ўлкаси) ва Ички Монголия ҳудудида яшаган.

Гаомин хамрохлигида Туркистонга элчи килиб юборган. Ватанига кайтиб келганида, ушбу элчи Тай-удига кўрган-билганлари ҳақида батафсил сўзлаб бергач, сафар давомида 16 хонликни зиёрат қилганлигини ва шулар каторида Усун, Фарғона (Полона), Чач (Чжэпэ), Самарканд (Самуолян) каби давлатлар бўлганлигини таъкидлаб ўтган⁴⁵¹.

Ушбу маълумотга кўра, 436 йилда Самарканд давлати мавжуд бўлган. Шунга асосан айтиш мумкинки, Самарканд давлатнинг ташкил топган вақти мазкур санадан кеч бўлиши мумкин эмас.

«Вэйшу»да ёзилишича, Самарканд давлатидан биринчи элчи Тайян даврида⁴⁵² келган, шундан кейин ушбу давлатдан бошқа элчилар келмаган⁴⁵³. «Вэйшу»даги ғарбий мамлакатларга бағишланган 90-бобининг охирида ёзиб қўйилганки, мазкур асар муаллифи Вэй Шоунинг «Ғарбий мамлакатлар тазкираси» йўқолган. Шундан кейин сарой тарихчилари уни «Бэйши» ва «Суйшу»даги ғарбий мамлакатларга оид бобларида келтирилган маълумотлар асосида тўлдирганлар.

«Суйшу»да Канггуодан биринчи элчи Дае даврида (605-617) келган, деб зикр этилган эди, лекин «Вэйшу»нинг йўқолган бобини тўлдиришда тарихчилар Дае сўзини Тайянга ўзгартириб, хатога йўл қўйишган, деб ёзилган⁴⁵⁴. Ҳақиқатан ҳам, «Бэйши» ва «Суйшу»ларда Дае даврида Самарканддан илк бор элчи келганлиги айtilган⁴⁵⁵. Дае даври Шимолий Вэй сулоласидан кейин ташкил топган Суй давлатининг (581-618) иккинчи хоқони Янг-ди (605-617) тахтда ўтирган вақтга тўғри келади.

«Вэйшу»да тилга олинган ўзгартириш хато эканлигини тасдиқловчи воқеа шундан иборат бўлганки, Янг-ди даврида Суй сулоласи узоқдаги ғарбий *турклар* билан иттифоклашиб, ўзига яқин бўлган шарқий *туркларга* қарши курашиш сиёсатини амалга оширишга ҳаракат қилган⁴⁵⁶. Мазкур ҳаракат доирасида у ғарбий *турклар* бошлиқларига кетма-кет элчилар юборган⁴⁵⁷. 603 йилда Турк хоқонлиги шарқий ва ғарбий қисмларга бўлиниб кетган. Ғарбий *турклар* бошлиқлари Суй сулоласининг

⁴⁵¹ Ванг Чжислай. Чжунъя шиганг. 152-б; Цихай. 599-б.

⁴⁵² Маълумки, Тайян Шимолий Вэй сулоласи Тай-удининг учинчи 6 йиллигига берилган ном бўлиб, у 435-440 йилларга тўғри келади.

⁴⁵³ Вэйшу. 9606(1325)-б.

⁴⁵⁴ Уша асар. 9707(1326)-б.

⁴⁵⁵ Суйшу. 11704(826)-б; Бэйши. 13854(1298)-б.

⁴⁵⁶ Шикю тунгши. 123, 130-б.

⁴⁵⁷ Уша асар. 132-б.

ваъдаларига ишониб, унинг билан яхши муносабатда бўлган⁴⁵⁸. Шунда ғарбий *турклар* назорати остидаги юртлардан Хитойга элчилар ва савдогарлар келган.

Хитой манбаларининг гувоҳлигига кўра, «Суй сулоласи даврида Самарқанд давлати Турк хоқонлигига тобе бўлган. 627 йилда Канг давлатининг хони (ванг) Танг сулоласи хонадонига элчи юборган»⁴⁵⁹. «Шин Тангшу»да ёзилишича, 631 йилда ҳам Самарқанддан Чангъанга элчи келган⁴⁶⁰. Ушбу маълумотдан кўриниб турибдики, Турк хоқонлиги даврида Самарқанд давлати унга тобе бўлган ҳолда Хитой билан бевосита алоқа қилиш имкониятига эга бўлган.

«Шин Тангшу» ва «Танг хуэй яо» («Танг сулоласи ҳақида қисқача баён») каби манбаларда зикр этилишича, 654 йилнинг 5-6 ойларида араблар Самарқандга ҳужум уюштирган⁴⁶¹, лекин уни эгаллай олмаган. Араблар ушбу шаҳарни ўз назорати остига олган вақти 712 йилга тўғри келади⁴⁶². 713 ва 719 йилларда Самарқанддан Чангъанга яна элчилар келган⁴⁶³. 731 ва 737 йилларда *турклар* Самарқанддан арабларни чиқариб юборишга ҳаракат қилганлар. Гарчи уларнинг ҳаракатлари кутилган натижаларни бермаган бўлса ҳам, араблар ўзининг Самарқанд ва унинг атрофидаги майда хонликлар устидан ўрнатган назоратини бироз бўшатишга мажбур бўлган. Шундан кейин Самарқанд ва унинг атрофидаги давлатлардан Хитойга элчилар бормаган⁴⁶⁴.

VIII асрнинг ўрталарида Тараз (Талас)да юз берган араблар билан Танг сулоласи қўшинларининг тўқнашуви Хитойга мағлубият келтирди. Шундан кейин араблар Хитойга элчилар юбориб, ислом тарғиботи билан шуғуллана бошладилар. Танг сулоласи эса бунга шароит яратиб беришга мажбур бўлди. Шу боис Туркистон билан Хитой ўртасидаги дипломатик алоқалар ҳам тикланди. Хитой манбаларининг гувоҳлигига кўра, 754-755 йилларда Шаш, Самарқанд, Бухоро давлатлари ва уларнинг

⁴⁵⁸ Ўша асар. 133-б.

⁴⁵⁹ Ўша асар. 225-б.

⁴⁶⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 311.

⁴⁶¹ Ванг Чжилай. Чжунгъя шиганг. 239-б.

⁴⁶² Ўша асар. 250-б.

⁴⁶³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т.2. С. 311; Ванг Чжилай. Чжунгъя шиганг. 254-б.

⁴⁶⁴ Ванг Чжилай. Чжунгъя шиганг. 260, 263-б.

атрофидаги мамлакатлардан Чангъангга элчилар келган⁴⁶⁵. Ундан кейинги йилларда Самарқанддан Хитойга элчилар борганлиги хақида маълумотлар хитой манбаларида учрамайди.

Келтирилган маълумотлар Самарқанд давлатининг ташкил топган вақти V асрнинг иккинчи чорагига, йўқолган вақти эса VIII асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади; *турклар* ва араблар назорати остида бўлганида Самарқанд давлати хорижий мамлакатлар, жумладан Хитой билан дипломатик ва савдо алоқаларини амалга ошириш имкониятига эга бўлган, деган хулосага асос бўла олади.

Хитой манбаларида Самарқанд давлатининг Турк хоқонлиги даврдаги ҳолатига оид маълумотлар кўп эмас. Шунга қарамай, бор маълумотлардан ҳам ушбу давлат билан Турк хоқонлиги ўртасидаги муносабатларнинг умумий тасаввурига эга бўлиш мумкин. Масалан, «Вэйшу»да «Сиванжин давлатининг пойтахти Сиванжин шаҳридир, Шими (Сими Маймурғ) давлатининг ғарбида ва Вэй сулоласи пойтахтидан 12720 *ли* (7326.72 км) нарида жойлашган. Ушбу давлатнинг жанубида Касайна (Косон атамасининг хитойча транскрипцияси) тоғи бор, у ерда шерлар яшайди, уни бошқа давлатларга совға сифатида олиб кетишади»⁴⁶⁶, деб зикр этилган.

«Вэйшу» ва «Суйшу»да ёзилича, Самарқанд давлатининг хони (ванг) Дайшиби бағри кенг олийжаноб ва халқнинг эътиборини қозонган шахс бўлиб, у ғарбий *турклар* хоқони Билге Тарду-қоғон (Дадү-қэхан – 576-603⁴⁶⁷) қизига уйланган⁴⁶⁸. 600-603 йилларда оламдан ўтган Билге Тарду-қоғон 70-80 йил яшаган деб ҳисоблаганда, унинг туғилган вақти 523-533, болалик бўлган вақти эса 548-551 йиллардан олдин бўлиши мумкин эмас.

Тахмин қилиш мумкинки, турмушга чиққанида қоғоннинг қизи 18 ёшда бўлган. Шунда Дайшибининг уйланган вақти 566-576 йилларга тўғри келади. Агар Самарқанд ҳукмдори Билге Тарду-

⁴⁶⁵ Ўша асар. 293-б.

⁴⁶⁶ Вэйшу. 9701(1319)-б.

⁴⁶⁷ Хитой манбаларидаги Дадү-қэхан (Датоу-қэхан) Тардуш (Тарду) хоқоннинг хитойча ёзилишидир. У Истеми қоғоннинг (562-576) ўғли ҳисобланади. Хитой тарихчиси Лин Ганнинг кўрсатишича, унинг ғарбий туркларга бошлиқ бўлган вақти 576-603 йилларга тўғри келади, у Бўқа-хоқон деб ҳам номланган [Лин Ган. Турк тарихи. Урумчи, 2002. 464-б.]. Турғун Олмоснинг ёзишича, Тардуш (Тарду) хоқоннинг тахтда ўтирган даври 567-600 йилларга тўғри келади [Турғун Олмос. Уйғурлар. Урумчи, 1989. 341-б.]. «Шинжянг лиши цидян» номли лугатда Датоу-қэхан 603 йилда ўлган, деб кўрсатилган [Шинжянг лиши цидян (Шинжянг тарихи лугати). Урумчи, 1996. 180-б.].

⁴⁶⁸ Вэйшу. 9707 (1325)-б; 11704 (826)-б; Суйшу. 11704 (826)-б.

қоғоннинг қизига уйланганида 30 ёшда эди, деб ҳисоблаганда, унинг туғилган вақти 536-546 йилларга тўғри келади. Шундай экан, у 534 йилда йўқ бўлиб кетган Вэй сулоласи хонадонига совға юбориши мумкин эмас эди. Демак, Дайшиби улғайибок Билге Тарду-қоғонга куёв бўлган. Демак, у 520-530 йилларда, яъни 20-25 ёшларга кирганида тахтга ўтирган бўлади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Дайшиби мустақил хон бўлганидан сўнг орадан кўп ўтмай, Вэй сулоласи пойтахтига элчи юборган. Бу хулоса «Вэйшу»нинг кўрсатмасига зид келмайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Турк ҳоконлиги даврида Самарқанд давлати йўқ қилинмаган, аксинча, у Билге Тарду-қоғон томонидан қўллаб-қувватланган.

«Да Танг Шиюй жи»нинг муаллифи Шюан Цзянг зикр қилишича, Самарқанд давлатининг ҳудуди айланмасига 1600 *ли* (921.6 км)дан иборат бўлган, у шарқдан ғарбга қараб чўзилган. Марказий шаҳарнинг ҳудуди айланмасига 20 *ли* (11.52 км)дан иборат бўлган ва деворлар билан ўралган. Шаҳарда хорижлик савдогарлар кўп бўлган ва бозорлари турли-туман қимматбаҳо молларга бой бўлган⁴⁶⁹.

«Вэйшу»да Самарқанд давлатининг маркази Сабаошуй (Сиаб дарёси)⁴⁷⁰ ёнидаги Алуди шаҳридир⁴⁷¹, деб кўрсатилган. Рус олимаси Л.А.Боровкова Алуди топоними биргина «Вэйшу»да учрайди, деб ҳисоблаган⁴⁷². Лекин мазкур атама «Тунгдян» номли асарда ҳам мавжуд⁴⁷³. Л.А.Боровкованинг фикрича, Самарқанд давлатининг маркази Бекободга тўғри келади⁴⁷⁴. Самарқандни зиёрат қилган хитой сайёҳи Шюан Цзянгнинг асаридаги «Канг-гуо» топонимига берилган шарҳда унинг мааркази ҳозирги Самарқанд шаҳрига тўғри келиши айtilган⁴⁷⁵. Бизнинг фикримизча, Алуди топоними Ўрда сўзининг хитойча транскрипцияси бўлиш керак. Чунки хитойлар ушбу сўзнинг «Ўр» қисмини бошқача талаффуз эта олмайди.

Қозоғистонлик олим Ю.А.Зуев «Бэйши»га ишора қилган ҳолда «Хитой манбаларидаги Соғд аввалига Кангжюй, кейин-

⁴⁶⁹ Да Танг шиюй жи // Гу шишинг жи. 71-72-б.

⁴⁷⁰ Вэйшу. 9707(1325)-б.; Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии. Москва, 1989. С. 138.

⁴⁷¹ Хитой лугатларида Алуди деб номланган шаҳар борлиги тилга олинмайди.

⁴⁷² Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии... С. 138.

⁴⁷³ Тунгдян. 3-жилд. 2737-б.

⁴⁷⁴ Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии ... С. 139.

⁴⁷⁵ Да Танг шиюй жи // Гу шишинг жи. 84-б.

рок Кан» деб аталган, деган фикрни олға суради⁴⁷⁶. Шунинг билан у хитой манбаларидаги Соғд (Сутэ) билан Самарқанд ва Кангкия давлатларини тенглаштиради. Бу фикр хитой манбаларининг кўрсатмаларига бутунлай зид келади. Бинобарин, худудий жиҳатдан олганда, Кангкия (Кангжюй), Самарқанд давлати ва Суғд тушунчалари тенг эмас. Хитой манбаларидаги Суғд (Сутэ) давлати доирасига Самарқанд кирмаган. Аммо географик нуктаи назардан олимлар Самарқандни Суғднинг бир қисми деб ҳисоблайдилар⁴⁷⁷. Узок давр давомида Суғд Кангкиянинг бир қисми эканлигини хитой манбалари тўла тасдиқлайди⁴⁷⁸. Шу боис ушбу манбаларда Самарқанд ёки Кангкия Сутэ (Суғд) деб аталмайди. Хитой манбаларининг кўрсатишича, Сутэ топоним бўлиб, унинг билан аталган худуд шимолда қирғизлар юртидаги чўл, жанубда Ҳисор ва Зарафшон тоғлари, шарқда Фарғона водийси, ғарбда Амударёнинг қуйи оқими билан чегарадош бўлган⁴⁷⁹. Замонавий хитой адабиётида ушбу худудда яшовчилар этник жиҳатдан келиб чиқиши қандай бўлишидан катъи назар «сутэ» ёки «сутэрен» (Суғд одамлари) деб номланади.

Бу борада хитой манбаларидаги «Суғд» (Сутэ) топонимига оид маълумотларга ҳам эътибор бериб ўтиш ўринлидир, зеро улар орасида тадқиқодчиларнинг диққатига сазовор хабарлар кўп. Масалан, Помирнинг ғарб томонида яшайдиган суғдийлар (сутэ) қадим замонда Кангкия давлатининг (ҳозирги талаффузда Кангжюй) ғарбий шимолида, яъни Каспий ва Орол денгизлари бўйларида истиқомат қилишган, шунда уларнинг давлати Янцай (Аурси), Вэннаша деб номланган⁴⁸⁰. «Вэйшу»да ёзилишича, «Суғд давлати Помирнинг (Цунглинг, рус адабиётида Цунлин) ғарб томонида жойлашган. Қадимда Янцай [давлати] Вэннаша деб номланган. Улкан кўл⁴⁸¹ ёнида ва Кангкия (Кангжюй) давлатининг шимоли-ғарбида жойлашган»⁴⁸².

«Чжоушу»да «Суғд давлати Помирнинг (Цунглинг, рус адабиётида Цунлин) ғарб томонида жойлашган. Қадимда ушбу

⁴⁷⁶ Зуев Ю. А. Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии. С. 91.

⁴⁷⁷ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. Тошкент, 2004. 175-б.

⁴⁷⁸ Ходжаева А. Сведения китайских источников о государстве Кангкия (Канцзюй) // «Shygys» Kazakhstan. № 2, 2005. 96-108-б.

⁴⁷⁹ Ванг Чжунлай. Чжуншанг шиганг. 153-б.

⁴⁸⁰ Вэйшу. 9701(1319)-б.

⁴⁸¹ Каспий денгизи кўзда тутилган.

⁴⁸² Вэйшу. 9701(1319)-б.

давлат Янцай деб номланган. Вэннаша деб ҳам аталади, ёнида улкан кўл мавжуд, Кангкия (Кангжюй) давлатининг шимоли-ғарбида жойлашган. Бавдингнинг 4-чи йили (564) бу давлат хони совғалар билан элчи юборган»⁴⁸³, дейилган.

«Тунгдянь»да «Суғд (Суйи) [хонлиги] ... Помирнинг (Цунглинг, рус адабиётида Цунлин) ғарб томонидаги катта давлатдир. Қадим замонда ушбу давлат Янцай деб номланган. У Тежюймэн деб ҳам аталади»⁴⁸⁴, деб зикр этилган.

Хитой олимларининг тадқиқотларида таъкидланишича, милoddан аввалги 177-176 йилларда *дай-рузие (да-юэжи)лар*⁴⁸⁵ хунлар билан бўлган жангда мағлубиятга учраганидан сўнг илгари яшаган Дунхуанг ва Чилиян тоғлари (Тангритоғ) атрофидаги жойларини ташлаб, Или водийсига ва Чу дарёси бўйларига кўчиб келган. Улар бу ердаги *сакларни* мағлубиятга учратиб, маҳаллий аҳолининг бир қисмини ғарбга, иккинчи бир қисмини жанубга чекинишга мажбур қилган. Ғарбга чекинган *саклар* Орол ва Каспий денгизлари шимолидаги заминда Янцай (Аурси) давлатини, жанубга кетганлари эса Кангкия (Кангжюй) давлатини ташкил этган⁴⁸⁶.

«Шижи»да «Янцай Парконнинг ғарбий шимолидан 2000 *ли* (1152 км) наридаги чорвачилик билан шуғулланувчи кўчманчилар юртидир, у ердагиларнинг урф-одатлари кангкияликлардан фарқ қилмайди, юз мингдан кўп аскарлари бор, ери бепоён, денгиз бўйида жойлашган, ушбу денгизни шимолий денгиз деб атайдилар»⁴⁸⁷, деган маълумотни учратамиз. Мазкур матнга хитой олимлари томонидан берилган шарҳда «Аурсилар ўз даврида шимолий Кавказ, Дон дарёсининг шимоли оқимида яшаган туркий тил тизимидаги қабиладир»⁴⁸⁸, деб зикр этилган. «Цихай» номли қомусий луғатда айтилишича, «Шарқий Хан даврида (милодий 25-220) улар Алани, 3 хонлик даврида (220-280) Алан деб номланган, Орол ва Каспий денгизлари оралигида яшаган, чорвачилик билан шуғулланган. Шарқий

⁴⁸³ Лидай гэзу чжуанжи хуэйбянь (Асрлар давомида битилган махсус хотиралар тўплами). Тўплам 2. 2-жилд. Шангхай, 1959. 1839-б.

⁴⁸⁴ Тунгдянь. 3-жилд. 2751-б.

⁴⁸⁵ Да-юэчжи (Даяоэцзи, Даюэцзи) этноним сифатида милодий II асрга оид манбаларда учрайди. Ушбу атама милoddан аввалги III-II асрларда Хэси йўлаги ва Тангритоғнинг шарқий қисми атрофида мавжуд бўлган давлат номи бўлмиш Юэчжи (қадимги ўқилиши *yüwat-zie, lu-zhi*) сўзидан трансформация бўлган.

⁴⁸⁶ Шиной тунгши. 50-б.

⁴⁸⁷ Шижи. 1138 (1138)-б.

⁴⁸⁸ Тарихий хотиралар. 520-б.

Хан даврида Кангкия давлатига итоат қилган»⁴⁸⁹. «Циюан» номли этимологик лугатда зикр этилишича, «Янчай қадимги давлат номи бўлиб, Шарқий Хан даврида Алани давлати деб аталган, Жанубий ва Шимолий сулолалар даврида (420-550) Суғд (Сутэ) давлати деб аталган, Вэннаша деб ҳам аталади»⁴⁹⁰.

Ушбу маълумотлардан келиб чиқиб қатъий хулоса қилиш мумкинки, ҳудудий жихатдан Сутэ (Суғд) Кангкия ва Канг (Самарқанд) орасига тенглик белгиси қўйиб бўлмайди.

Хитой манбаларининг гувоҳлигига кўра, Самарқанд давлатини Тангритоғ томонидан кўчиб келган Вэн Дайшиби бошчилигидаги бир гуруҳ *рузиелар* ташкил этган. Бу борада «Вэйшу»да «Канг давлати хонининг фамилияси Вэн бўлиб, у аслида *рузиялардан* (юэжи) бўлган, ўтмишда Тангритоғ (Чилиян, Чилиян-шан 祁連, 祁連山)⁴⁹¹ шимолидаги Чжавъу шаҳрида яшаган. *Хунлар* билан бўлган курашда мағлуб бўлганидан сўнг, улар ўз юртларини ташлаб, Помир орқали Самарқандга келиб жойлашиб қолган»⁴⁹². Шу жойда мазкур *рузиелар* милоддан аввалги II асрда Тангритоғ атрофидан кетган ва хитой манбаларида *дай-рузие* (да-юэчжи)лар деб аталганлар гуруҳига кирмаганлигини таъкидлаб ўтмоқ ўринлидир.

«Вэйшу»да баён этилишича, Канг-гуонинг хони Шифуби турк хоқони Дадунинг қизига уйланган. Ушбу давлат аҳолиси чуқуркўз, баланд бурунли ва серсоч бўлган⁴⁹³.

«Вэйшу»да баён этилишича, Самарқанд давлатини ташкил қилганлар будда динига итоат қилган ва уларнинг тўй ҳамда жаноза маросимлари ўтказиш одатлари *турклар*никидан фарк қилмаган⁴⁹⁴.

Самарқанд давлати аҳолисининг урф-одатлари ҳақида «Тунгдянь»да батафсил маълумот келтирилади. Чунончи, ушбу манбада қуйидагилар ёзилган.

«Канг давлати... одамларининг кўзи чуқур, бурунлари кира, сокол-мўйловлари қуюқ, савдо ишларига моҳир, атрофдаги ёввойилар мазкур давлатга оқиб келишади. [Уларда] катта ва

⁴⁸⁹ Цихай. 646-б.

⁴⁹⁰ Циюан. 1-жилд. 721-б.

⁴⁹¹ Эслатмоқ жоизки, ушбу маълумотдаги Чилиян тоғини ҳозир Чилиян-шан номи билан аталган тоғ билан тенглаштириб бўлмайди. Бу ҳақдаги батафсил изоҳ юқорида берилган.

⁴⁹² Вэйшу. 9707(1325)-б.

⁴⁹³ Ўша жойда.

⁴⁹⁴ Ўша жойда.

кичик ноғоралар, пипа (пипа)⁴⁹⁵, 5 торлик чолғу асбоби, най мавжуд. [Уларнинг] тўй ва ўлим маросимлари *турклар* (*тужсюэ*)никидан фарқ қилмайди. Буддага итоат қилади, *хулар*⁴⁹⁶ ёзувини ишлатади»⁴⁹⁷.

«Тунгдян»да бизгача етиб келмаган ва Вэй Же исмли бир киши қаламига мансуб бўлган «Шифанг жи» («Ғарбдаги мамлакатлар хотираси») номли асардан бир лавҳа келтирилади. Унда «Канг давлатининг одамлари савдо ишларига пишиқ, болаларни 5 ёшидан ўқитишади, ёшлигидан савдо ишларига ва фойда олишга ўргатишади. [Улар] ашула айтишни яхши кўради. Янги йил 6-чи ойнинг биринчи кунидан бошланади. Янги йил куни ҳукмдорлар ва фуқаролар янги кийим кийишади, соҳсоқолларини ясатишади. Пойтахтнинг шарқий томонидаги дарахтзорда 7 кун давомида от чопиш ўйини бўлади, охирги куни битта тилло тангани осиб қўйиб, унга ўк-ёй отиб теккизиш мусобакаси ўтказилади. Тангага ўк теккиза олган камонкаш бир кун давомида тахтга ўтказилади. Тангрига қаттиқ эътикод қилади ва барча ишларида ундан мадат сўрайди»⁴⁹⁸.

Ушбу маълумот «Тайпинг хуанюй жи» номли асарда ҳам келтирилади⁴⁹⁹. Улар қўшимча изоҳ талаб этмайди.

Шу замондаги самарқандликларнинг ҳаёт тарзи асосан ўтроқ бўлган. Масалан, «Тунгдян»да баён этилишича, самарқандликлар деҳқончилик, боғдорчилик, узумдан узок муддат давомида сақлаш мумкин бўлган мусаллас тайёрлаш, ипак мато, пахта ишлаб чиқариш, от, туя, хачир, қорамол боқиш ишлари билан шуғулланган. Шу билан бирга ушбу манбада Самарқанда сариқ олтин ва доривор ўсимликлар кўплиги айtilган⁵⁰⁰. Мазкур маълумот Самарқанда заргарлик ва табобат ишлари яхши ривожланганлигидан дарак беради.

Самарқанд-Хитой алоқалари. Хронологик жиҳатдан олганда, «Вэйшу»дан кейин ёзилган манба «Бэйши» ҳисобланади. Унда «Вэйшу»да келтирилган маълумотлар қайд этилади ва биронта янги маълумот келтирилмайди. Самарқанд давлати

⁴⁹⁵ Ушбу чолғу асбоб араблар, эронликлар орасида кенг тарқалган. Хан даврида Хитойда ҳам қўлланган [Ханюй дазидян. 2-жилд. 1119-б.].

⁴⁹⁶ Ушбу матнда ху этнонимии *хулар*, *гулар*, ва кадимий Хитойнинг ғарб томонида ёшаган барча халқларга нисбатан ишлатилган.

⁴⁹⁷ Тунгдян. 3-жилд. 2737-б.

⁴⁹⁸ Уша жойда.

⁴⁹⁹ Тайпинг хуанюй жи. 183-боб. 2а-2б-б.

⁵⁰⁰ Тунгдян. 3-жилд. 2737-б.

ҳақида нисбатан кўпроқ ёзилган «Суйшу»да зикр этилишича, «Канг-гуо» Кангкия давлатидан кейин ташкил топган⁵⁰¹. «Тунгдянь»да 435-440 йилларда (Кейинги Вэй сулоласи ҳукмдори Тайунинг «Тайян» деб номланган даврида Кангкия давлати Чжэши (Шаш), Суй даврида (581-618) эса «Канг-гуо» деб номланган, 605-617 йилларда Хитойга элчилар юрган⁵⁰², дейилган. «Вэйшу»да эса «Суй сулоласи (581-618) ҳокони Дае (Ян-ди – 605-617) даврида ушбу сулола хонадонига Самарқанд давлатидан сўнги марта элчи келган⁵⁰³, деб зикр этилган.

605-616 йилларда ҳозирги Ўзбекистон ва Афғонистон шаҳарларини зиёрат қилган Вэй Же исмли хитой сайёҳининг қаламига мансуб бўлган «Шифан жи»⁵⁰⁴ («Ғарбий қўшнилари ҳақида баён») номли асарда ёзилишича, 648 йилда Самарқанд давлатининг ҳукмдори Танг сулоласи хонадонига ранги тиллога ўхшаган сариқ шафтоли юборган. Хитойликлар бу мевани «олтин шафтоли», деб аташган⁵⁰⁵.

«Жю Тангшу» («Танг сулоласининг қўхна тарихи»)нинг «Му-сиқа бобида» Хитойнинг пойтахти Чанъанда Самарқанд давлатидан келган мусикачилар ўз маҳоратларини кўрсатганлиги ва улар санъатини Танг хонадонидида «Канглэ» («Самарқанд мусикаси») деб аталганлиги ёзилган⁵⁰⁶. Ушбу маълумот Самарқанд билан Танг сулоси ўртасида маданий алоқалар ҳам ўрнатилганлигидан, яъни Самарқанд давлати билан Хитойда мавжуд бўлган Суй ва Танг сулоалари билан дипломатик алоқалар мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

«Да Танг Шиюй жи» номли сафарномада баён этилишича, Ҳиндистонга бориб қайтган хитой роҳиби Шюан Занг (596-664) 631-631 йилларда Самарқанд давлатидан ўтган ва ушбу давлатнинг ҳукмдори ниҳоятда паҳлавон, отлари бақувват, лаш-карлари жанговар, қўшни давлатлар унинг амрига итоат қилади, қўшнилари *турклардан* ташкил топган, деб баён этган⁵⁰⁷.

Юқорида келтирилган маълумотлар асосида қуйидаги хулосаларни умумлаштириш мумкин:

⁵⁰¹ Суйшу. 11704(826)-б.

⁵⁰² Тунгдянь. 3-жилд. 2736-б.

⁵⁰³ Вэйшу. 9708 (1326)-б.

⁵⁰⁴ Ушбу асар даврамигача сақланиб келмаган, лекин унинг мазмуни Тунгдянга киритилган [Цюан. 2-жилд. 1234-б].

⁵⁰⁵ Ўша жойла.

⁵⁰⁶ Цюан. 2-жилд. 1012-б.

⁵⁰⁷ Да Танг Шиюй жи // Гу шишинг жи. 72-б.

1) хитой манбаларида «Канг-гуо» деб номланган давлат Самарқанд давлати эканлиги шубҳасиздир. Уни Кангкия (Канг-жуй, Кангуй) билан адаштириб бўлмайди;

2) Самарқанд давлатининг ташкил топган вақти 430-434-йилларга, йўқолган вақти эса VIII асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Ушбу давлат Турк ҳоконлиги томонидан қўллаб-қувватланган;

3) *турклар* ва араблар назорати остида бўлганда ҳам Самарқанд давлати хорижий мамлакатлар, жумладан Хитой билан дипломатик ва савдо алоқаларини амалга ошириш имкониятига эга бўлган;

4) Самарқанд давлатининг ҳудуди ҳозирги Самарқанд вилоятига тўғри келади, унинг пойтахти Самарқанд, хон саройи эса шаҳар маркази бўлмиш Ўрдада жойлашган;

5) Самарқандликлар ҳаётида дехқончилик, боғдорчилик, йирик моллар боқиш, яъни чорвачилик, савдо-сотиқ ишлари, санъат муҳим ўрин тутган;

6) самарқандликларнинг урф-одалари, санъати *турклар*никидан фарқ қилмаган; диний эътиқоди Будда бўлган, аммо уларда қадимги *турклар* каби Тангри (Осмон)га сажда этиш ва кундалик ҳаётда ундан мадат сўраш одати сақланган.

«ШИЮЙ» ТОПОНИМИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА МАЪНОСИ

«Шиюй» (西域, русча транскрипцияда Сиюй) атамаси илк бор милoddан аввалги 86-72 йилларда ёзилган ва Хэнг Куан (туғилган ва вафот этган йиллари номаълум) қаламига мансуб «Янте лун» (Туз ва темир ҳақида фикр-мулоҳазалар)⁵⁰⁸ номли асарда қўлланган. Шундан кейин мазкур атама расмий тарихларда ишлатила бошлаган. Манбаларнинг гувоҳлигига кўра, Ғарбий Хан даврида «Шиюй»да 50 дан ортиқ давлат бўлиб, улар Хан сулоласи билан дипломатик алоқалар ўрнатган. Кейинчалик ундаги майда давлатларнинг қўпчилиги бирлашганлиги сабабли уларнинг сони 36 га, сўнгра 16 га тушиб қолган.

Бу давлатлар каторига Ғарбий ва Жанубий Туркистон ҳудудларидаги хонликлар ҳам кирган. «Ханшу»нинг 96-бобида ёзилишича, илк бор Шиюй билан «Шяо-у (Shiao-wu 孝武) даврида (мил. авв. 156-87 йиллар) алоқа ўрнатилган эди. Шунда ушбу минтақада 36 давлат мавжуд эди. Кейин улар 50 дан ортиқ давлатга бўлиниб кетди. Улар хунларнинг ғарбида, Усунларнинг жанубида жойлашган. Мазкур минтақанинг шимолида ва жанубида катта тоғлар бор, ўртасида шарқдан ғарбга оқадиган дарёлар бор. Унинг доираси шарқдан ғарбга 6000 ли (3456 км), шимолдан жанубга 1000 ли (576 км) дан ортиқдир. Унинг шарқий томони Хан давлатининг чегараси Юймэн ва Янггуандан бошланади, ғарб томонида Помир тоғи мавжуд», деб ёзилган⁵⁰⁹.

Қизиқарлиси шундаки, «Ханшу»нинг ушбу бобида ўша замонда Жанубий Қозоғистон ва Ўзбекистон ҳудудида жойлашган Кангкия (Канггуй, Кангжюй) давлати, Шимолий Афғонистонда жойлашган Улуғ Ғузур (Дай-рузие, Да-юзҷи) давлати, Бактрия давлати, Орол, Каспий денгизлари шимолида жойлашган Аурси (Янцай) каби давлатлар Шиюй доирасига киритилган ҳолда тилга олинган. Демак, айрим ҳолларда «Шиюй» тушунчасига ҳозирги Марказий Осиё давлатларининг

⁵⁰⁸ Хэнг Куан. Янте лун (Туз ва темир ҳақида фикр-мулоҳазалар) ғарбий Хан давлатида жорий этилган қонун-қоидалар, амалдорлар билан халқ ўртасида кескин тус олган зиддиятлар, уларни бартараф қилишга қаратилган чера-тадбирларга бағишланган асар ҳисобланади. Ҳажми 10 цзюан (боб) дан иборат.

⁵⁰⁹ Ханшу.2364(1156)-б.

худуди ҳам кирган. Ўрта асрларда ёзилган хитой манбаларида Шиюй доирасига Эрон ва араб мамлакатлари ҳам киритилган. Шунинг учун ушбу атамани таржима қилишда матннинг умумий маъносидан келиб чиқиш жуда муҳим.

«Шиюй» атамаси муомалага киритилишидан олдин Қадимий Хитойнинг ғарб томондаги мамлакатлар «Ши-рунг» (русча транскрипцияда Сижун) деб номланган. Масалан, юқорида айтиб ўтганимиздек, «Вэйшу» (Вэй [сулоласи] тарихи) ва «Бэйши» (Шимолий [сулолалар] тарихи) каби асарларда «Шиюй Шя шу (Шя [сулоласи] тарихи)да Ши-рунг деб номланган» (西域夏書稱西戎)⁵¹⁰, деб ёзилган. Ушбу маълумотдаги «Шя шу» милоддан аввалги ХХI-XVI асрларда мавжуд бўлган ва Хитой давлатчилиги тарихининг ибтидоси бўлмиш Шя (夏) ҳокимлигининг тарихи ҳисобланади⁵¹¹. Танг сулоласи тарихчиси Ду Ю (735-812) қаламига мансуб бўлган «Тунгдянь» ва Лэ Ши томонидан ёзилган «Тайпинг хуанюй жи» номли асарларда «Шиюй» топоними ўрнига «Ши-рунг» ишлатилган⁵¹².

Ши-рунг атамадаги *рунг* от минувчи халқ, чавандоз, отли жангчи маъносини билдирган. Шунга асосланиб, Ши-рунг топоними қадимий Хитойнинг ғарб томонидаги от минувчи одамлар деган ибора асосида шаклланган, деса, асосли бўлади.

Сўнгги йилларда ХХРда уйғур тилида нашр этилган китобларда Шиюй топоними «Ғарбий юрт» деб таржима қилинмоқда. Бу ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки «Шиюй» тор маънода Шарқий Туркистоннинг, кенг маънода қадимий Хитойдан Африкагача бўлган катта ҳудуднинг хитойча номи сифатида ишлатилган. Бу ҳудудда ниҳоятда кўп катта-кичик давлатлар ва юртлар мавжуд бўлган. Шуни ҳисобга олиб, биз ўз тадқиқотларимизда уни Ғарбий мамлакатлар деб ишлатишни маъқул топдик.

⁵¹⁰ Вэйшу. 9694(1312); Бэйши. 13842(1286)-6.

⁵¹¹ Цихай. 837-6.

⁵¹² Тунгдянь. 3-жилд, 2675-2757-6; Тайпинг хуанюй жи. 183-187-боблар.

«ЧИЛЯН-ШАН ВА ДУНХУАНГ АТРОФИ» ҚАЕРДА ЖОЙЛАШГАН?

Чилиян-шан (русча транскрипцияда Цилян-шань) – тоғнинг номи. Унинг жойлашган ўрни ҳақида тарихий адабиётларда турли фикрлар мавжуд. Бу ноаниқлик Рузие (Юэчжи – Ғузёр) давлатининг ўрнини белгилаш масаласига ҳам ўз таъсирини ўтказиб келмоқда, зеро унинг ҳудуди ханузгача аниқланмаган ва турли мунозаларга сабаб бўлаётган масалалардан ҳисобланади.

Рузие (Юэчжи – Ғузёр) давлатининг ўрни ҳақида қадимги ёзма манбаларда, жумладан, хитой манбаларида ҳам умумлаштирилган аниқ ва батафсил маълумотлар йўқ. Уларнинг баъзиларида сақланиб қолганлари ҳам ниҳоятда қисқа ва тарқоқ ҳолда учрайди. Шуни ҳисобга олиб, мазкур тадқиқотимизда шу масалага аниқлик киритишни лозим топдик.

Ғузёр (Рузие) давлатининг ўрни ҳақидаги илк маълумот «Шижи»даги «Фарғона таъкираси»да учрайди. Унда «Даслаб рузилар Дунгхунг ва Чилиян атрофида яшаган», деган маълумот бор. Аслият тилида ушбу жумла «ши Рузие жюй Дунхуанг Чилиян-шян» (始月氏居敦煌祁連間) иероглифлари билан ифодаланган. Бу маълумот «Шижи»дан кейин битилган хитой манбалари⁵¹³ ва замонавий тарихий адабиётларда, жумладан энциклопедик лугатларда⁵¹⁴ ҳам келтирилади. Бироқ уларда унинг мазмунига иккита ўзгартириш киритилганлиги кузатилади. Буларнинг бирига кўра, «Чилиян» топонимига тоғни англатувчи «шан» (山) иероглифи қўшилган, иккинчисига кўра, «атроф» маъносини англатувчи охириги «шян» (間) иероглифи «ўрта», «оралик» маъносини билдирувчи «осян» (間) иероглифига ўзгартирилган. Натижада асл манбада келтирилган жумланинг маъноси ўзгарган. Шу боис Н.Я.Бичурин уни «Первоначально Дом Юечжи занимал страну между Дунь-хуан и хребтом Чилиань-шань»⁵¹⁵, деб таржима қилган, яъни таржима қилган матнига аслиятда бўлмаган «хребет» сўзини қўшган. Кюнёрнинг таржимасида ҳам шу ҳолатни

⁵¹³ Ханшу. 1162(1162)-б.; Тунгдя. Т. 3. 2734-б.; Тайпинг хуанюй жи. 184-боб, 7а-б.

⁵¹⁴ Чжунгуо дабайкэ цюаншу. Чжунгуо лиш. 549-б.; Цихай. 1496-б.; Синьцзян лиш. цыдянь. 17-б. ва бошқалар.

⁵¹⁵ Бичурин Н.Я. Собрание сведений..М.-Л. Т. 2. С. 151.

кузатиш мумкин⁵¹⁶.

Асл матндан келтирилган қисқа, аммо рузиеликларнинг яшаган жойларини аниқлаш учун нихоятда аҳамиятли бўлган Дунхуанг ва Чилиян топонимларининг ўрнини аниқлаш муҳимдир. Ҳозирги замон тушунчасида Дунхуанг Хитой Халқ Республикаси (ХХР)нинг Гансу ўлкасидаги шаҳар номи, Чилиян эса ушбу ўлканинг жанубидаги тоғ номидир. Бу икки жой оралиғи кўкаламзор эмас. Бунга биз бу жойларни учок (самолёт)дан кузатиш натижасида амин бўлдик⁵¹⁷. Н.Я.Бичурин таржимасидан ҳам рузиеликлар яшаган жой кичик ва дашт бўлган экан, деган фикр келиб чиқади. Аммо «Шижи»даги «Фарғона тазкираси»да ва бошқа хитой манбаларида Рузие давлатининг иктисоди от боқишга асосланганлиги қайд қилинган ва уни қадимий хитой тарихчилари «отбоқар мамлакати» деб аташган. Масалан, бу ҳақда «Шижи»да қуйидагича ёзилган: «Куоди чжи [номли асарда] баён этилича, Лянг, Ган, Су, Ян, Ша каби жойлар азалдан Рузие давлати ерлари эди ... Шу даврда шарқий ғузлар кучли, Рузие эса юксалган эди» (Kuodi zhi yun: liang Gan Su Yan Sha deng zhou Ruziye (замю ўқ. Yuezhi) guo ye... Dang shi zhi shi donghu jiang er Yuezhi sheng 括地志云凉甘肅延沙等州本月氏国也... 當是之時東胡疆而月氏盛)⁵¹⁸.

Ушбу маълумотдаги Лянг, Ган, Су, Ян, Ша каби жойлар Хэши йўлагига жойлашган бўлиб, уларнинг тўла номи Лянгчжоу, Ганчжоу, Сучжоу, Янчжоу, Шачжоудир.

«Шижи»даги «Дайюан лечжуан» («Фарғона тазкираси»)да Дай-рузие сўзига қадимги хитой олимлари томонидан ёзиб қолдирилган шарҳлар келтирилган. Уларнинг бирида биз юқоридаги бобларимизда келтирган қуйидаги маълумот бор: «Кангкия ва Дайчин тазкираларида зикр этилишича, хорижликлар орасида Осмон тагида 3 мамлакат мавжуд бўлиб, уладан Чжунггуо (қадимий Хитой) одамларининг кўплиги билан,

⁵¹⁶ Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961. 108-6.

⁵¹⁷ 2000 йилнинг август-сентябрь ойларида Ўзбекистон автойўл концерни билан ХХР транспорт вазирлиги биргаликда Буюк ипак йўлининг ўтмиши, ҳозирги аҳволи ва истиқболини ўрганиш мақсадида амалга оширган 3 ҳафталик илмий экспедиция қатнашчиси сифатида бу жойларни яқиндан ўрганиш шарафига муассар бўлди. Илмий кузатувларимиз натижалари 2007 йилда «Буюк ипак йўли» монографиямизда мужассам этилган. Қаранг: Буюк ипак йўли. Тошкент. 2007. 280-6.

⁵¹⁸ Шижи. 1032 (1032)-6.

Дайчин (Дачин) киммабахо нарсаларининг бекиёслиги билан, Рузие эса отларининг кўплиги билан машхурдир» (Kang Chin guo zhuan yun waiguo cheng tianxia you san zhong Zhongguo wei ren zhong , Dachin wei bao zhong yue zhi wei ma zhong ye 康秦国傳云外国稱天下有三眾中国爲人眾大秦爲寶眾月氏爲馬眾也)⁵¹⁹.

Мазкур маълумотдан келиб чиққанда, Н.Я.Бичурин таржимасидаги юкорида қайд этилган *рузиелар* мамлакати Дунхуанг билан Чиян тоғи (Чиян-шан) оралиғида жойлашган, деган жумлага нисбатан асосли шубҳа уйғонади. Хитойнинг тарихий энциклопедиясида ва бир қатор луғатларида келтирилган маълумотлар ҳам бу шубҳани кучайтирди. Чунончи, «Чжунгтоу дабайкэ цюаншу. Чжунгтоу лиши» номли тарихий энцикло-педияда миллоддан аввалги 475-221 йилларда, яъни ўзаро урушган ҳокимликлар (Чжан-гуо) даврида рузиелар Ланчжоу шахрининг ғарбида, жумладан Хэси йўлағида яшаганлиги зикр этилган⁵²⁰.

1975 йилда Пекинда нашр этилган «Шижи. Шюнну лечжуан» («Тарихий хотиралардаги *хунлар* тазкираси») номли асарда «Чиян-шан Тянь-шан ва Бай-шаннинг номидир»⁵²¹, деб айтилган. Маълумки, хитой тилидаги «Тянь-шан» топоними туркийдаги «Тангритоғ», «Бай-шан» эса «Оқтоғ»нинг хитойча таржималаридир.

«Шижи»даги «Фарғона тазкираси»да келтирилган маълумот миллоддан аввалги 134-133 йилларда Фарғонага келган хитой элчиси Чжанг Чянинг⁵²² Ғарбий Хан сулоласининг (мил. авв. 206-мил. 8) императори У-дига (мил. авв. 123) тақдим этган хисоботида асосланган. Афсуски, «Фарғона тазкираси»да ўша замонда ишлатилган Дунхуанг ва Цялян топонимларига шарҳ берилмаган. Миллоддан аввалги 104-91 йилларда, яъни «Шижи» ёзилганида, ушбу топонимлар билан элчи қайси жойларни назарда тутганлигини аниқлашнинг иложи йўқ эди. Чунки бу даврда у ҳаёт эмас эди. Эҳтимол, бу топонимлар шу даврдаги сарой тарихчилари учун аниқ жой бўлганлиги сабабли улар шарҳсиз қолган. Бирок вақт ўтиши билан «Дунхуанг» ва «Чиян» топонимларининг тушунчалари ўзгариб кетганлиги сезилади. Шу боис

⁵¹⁹ Ўша асар. 1038 (1038)-б.

⁵²⁰ Чжунгтоу дабайкэ цюаншу. Чжунгтоу лиши. 549-б.

⁵²¹ *Лин Мэйцун*. Хан Танг Шийой юй Чжунгтоу взмийн. (Хан – Танг давларидаги Ғарбий мамлакатлар ва Хитой маданияти). Пекин, 1998. 74-б.

⁵²² Чжанг Чян (русча транскрипцияда Чжан Цянь) мил.авв. 134 йилда ватанидан ғарбий сафарга отланиб, мил. авв. 123 йилда қайтиб борган. Фарғонага келган вақти мил. авв. 125 йилга туғри келади.

улар ҳақида турли фикрлар пайдо бўлган. Натижада кейинги давр тарихчилари орасида Рузие давлатининг ҳудуди ҳам турлича кўрсатилган.

Уларнинг қиёсий таҳлили натижасида бу топонимлар ҳақида манбаларда ва тарихий адабиётда учрайдиган шарҳларни 4 гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳ шарҳларга кўра, ўтмишда, яъни асл матнни камич тахталардан қоғозга ўтказиш ва ўша замон услубида чоп этиш даврларида матн оралиғига шарҳлар ёзиб қўйилган. Уларнинг мазмунига кўра, Дунхуанг ва Чилиян ҳозирги Хитой Халқ Республикасининг Гансу ўлкасида жойлашган. Масалан, «24 тарих» («Эршиси ши»)нинг биринчи жилди бўлмиш «Шижи»нинг «Фарғона тазкираси» («Дайюан лечжуан»)да кўрсатилган икки топонимга берилган шарҳда «Расмий карашга кўра, дастлабда *рузие* (юэчжи)ликлар Дунхуангнинг шарқида, Чилиян тоғининг ғарбида яшаган. Дунхуанг вилояти ҳозирги Шачжоудир, Чилиян тоғи Ганчжоунинг ғарби-жанубидадир» (正義曰 初月氏居敦煌以東祁連山以西 敦煌郡今沙州 祁連山在甘州西南)⁵²³, дейилган. Шу мазмундаги шарҳлар «чжэнгйи» деб номланган бўлиб, у расмий тушунтириш ёки караш маъносини англатган⁵²⁴. Бу каби шарҳлар асосан илк ўрта асрларда битилган.

Мазкур манбанинг Фарғона томон қилинган жанговар юришда Хан қўшинига қўмондонлик қилган Ли Гуанглига⁵²⁵ бағишланган қисмида турли даврларда яшаган хитой тарихчиларининг «Чилиян-Тяншан» (祁連天山) топонимига ёзган қатор шарҳлари келтирилган. Уларнинг бирида «Куоди чжи» (括地志 – «Эгаллаб олинган ерлар тафсилоти») номли асарга ишора қилинган ҳолда, «Чилиян-шан Ганчжоу вилоятидаги Чжангъе ноҳиясининг ғарби-жанубий томон 200 *ли* (115.2 км) нарида жойлашган»⁵²⁶, деб зикр этилган. Ушбу шарҳга асосланганда, Хан давридаги «Чилиян-шан» ҳозирги Гансу ўлкаси жанубидаги «Чилиян-

⁵²³ Шижи. 1138 (1138)-б.

⁵²⁴ Цихай. 13663-б.; Циюан. 2-жилд. 1665. Танг сулоласининг сарой тарихчиси Чжан Шоудзе «Шижи чжэнгйи» (Шижининг тўғри шарҳлари)ни тузган.

⁵²⁵ Эслатмоқ жоизки, ҳарбий қўмондон Ли Гуангли (тутилган йили номълум, ўлган йили мил.ав. 88 й. ҳисобланади, хан қўшинларининг мил.ав. 104-101 йилларда Фарғонага қилган юришига бошчилик қилган.

⁵²⁶ Шижи. 1028 (1028)-б.

шан»га тўғри келади, деган хулоса келиб чиқади.

Ду Ю қаламига мансуб «Тунгдян» ва Лэ Ши ёзган «Тайпин хуанюй жи» номли асарларда келтирилган шарҳларда «Чилиян-шан Чжанъе вилоятининг шимоли-ғарбида жойлашган»⁵²⁷, деб ёзилган. Маълумки, Ганчжоу ва Чжанъе Хэни йўлагига, яъни ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкасида жойлашган Хэйшуй-хэ (Қорасув) дарёси ёнидаги бир жойнинг ҳар хил номларидир. Бу фикр «Куоди чжи»даги «Чилиян-шан Ганчжоу вилоятидаги Чжанъе ноҳиясининг ғарби-жанубий томон 200 ли (115.28 км) нарида жойлашган»⁵²⁸, деб зикр этилган маълумотга зиддир.

«Цихай» номли энциклопедик луғатда «Кенг маънода Чилиян тоғи Гансу ўлкасининг ғарбий қисмидан Цингхай ўлкасининг шимоли-шарқи қисмигача бўлган ораликда жойлашган тоғ тизимининг умумий номидир. Тор маънода Чилиян топоними мазкур тоғ тизимининг ғарбий қисмига нисбатан ишлатилади»⁵²⁹, деб кўрсатилган.

Иккинчи гуруҳ шарҳларга кўра, қадим замонда иккита Чилиян тоғи ва иккита Дунхуанг бўлган. Буларнинг биттаси Шарқий Туркистонда жойлашган. Масалан, 1930 йилда Шанхайда нашр этилган «Чжунгуо гужин диминг дацидьян» («Хитойнинг катта топонимик луғати»)да қуйидагилар ёзилган: «Чилиян тоғи Гансу ўлкасидаги Чжанъе ноҳиясининг жануби- ғарбида жойлашган. [Бироқ] Наншан (Жанубий тоғ), Шюэшан (Қорли тоғ), Байшан (Оқтоғ) деб аталадиган Чилиян тоғи ҳам мавжуд. Ғарб томонда у Жюцюань⁵³⁰ ва Аншига⁵³¹ келиб туташади. Янаям ғарброкда бу тоғ Аэржин (Олтинтоғ⁵³²) ва Цунглин (Помир) билан туташади.

⁵²⁷ Тунгдян. 3-жилд. 2734-б.; Лэ Ши. Тайпинг хуанюй жи. 184-боб. 76-б.

⁵²⁸ Шижи. 1028(1028)-б.

⁵²⁹ Цихай. 1577-б.

⁵³⁰ Жюцюань (қадимги талаффузи – Тезу-дэиван) – ХХРдаги Гансу ўлкасининг ғарбида жойлашган замонавий шаҳар. Ҳозирги Дунхуангнинг шарқроғида жойлашган. Қадимда Хэши йўлагининг энг фаол савдо марказларидан бири бўлган. Илк бор хунлардан мил.авв. 121 йилда Ғарбий Хан империяси томонидан тортиб олинган. Жюцюань топоними «Цзочжуань» манбасининг «Чжунгун» (Ҳоким Чжун) бўлимида учрайди. Мазкур манбанинг ёзилиши мил.авв. V асрнинг охирига, Чжунгуннинг ҳукмдорлик вақти эса мил.авв. 693-660 йилларга тўғри келади. [Цихай. 936-б.].

⁵³¹ Анши (сўзма-сўз таржимаси «ғарбий сокинлик»ни англатади) Дунхуанг қошидаги Гансу ўлкасининг ғарби ва Сулай (Булуңжир) дарёсининг жанубий қирғоғи бўйларида жойлашган.

⁵³² Аэржин Шарқий Туркистоннинг жануби-шарқида жойлашган ва Кунлуннинг энг шарқий ирмоғи ҳисобланган Олтинтоғнинг маҳаллий туркча номининг транскрипцияси. Шарҳда у Гансу ўлкаси ҳудудидаги Чилиян тоғлари билан туташади. Олтинтоғ Алэнтэтакэ деб ҳам транскрипция қилинади. Бу ҳақда қаранг: Чжунгуо гужин диминг дацидьян. 564-б.; Чжунгуо липи дигу жи (Хитойнинг тарихий хариталари тўплами). Шанхай, 1987. 52-53-б.

Унинг узунлиги бир неча минг *ли* келади... Ян Шигунинг⁵³³ шархлашига кўра, Чилиян тоғи (Чилиян-шан) Тангригоғ демакдир. *Хунлар* Тянь сўзини Чилиян деб талаффуз этишар эди»⁵³⁴.

Бундан ташқари, мазкур луғатда қадим замон тарихчиларининг ёзган шарҳларига кўра, «Чилиян тоғи шимолий ва жанубий қисмларга бўлинган. Жанубий Чилиян тоғи «Ханшу» («Хан [сулоласи] тарихи»)даги «Шиюй чжуан» («Ғарбий мамлакатлар тазкираси») бобида учрайдиган Наншан тоғидан иборатдир. Шимолий Чилиян тоғи Тангригоғнинг Шинжянгдаги (Шарқий Туркистон – А.Х.) қисми бўлиб, у Қумул (Хами, Ивергул, Иву) шаҳрининг шимоли-ғарб томонида жойлашган ва Помирнинг шарққа қараб илон шаклида чўзилиб кетган бир неча минг *ли* (1 *ли* 0.576 м) узунликдаги бўлагидир. Ушбу тоғ бўлагининг энг баланд қисми – Буогда-шан (Бугда-ула – Буюк тоғ демакдир – А.Х.). Унинг қолган қисмлари маҳаллий ер номлари билан аталади. Мазкур тоғ «Ғарбий мамлакатлар тазкираси» («Шиюй чжуан»)да учрайдиган Шимолий тоғ (Бэйшан)га тўғри келади. Шунинг учун Ду Юнинг «Тунгдьян» асарида Чжангъедан Тингчжоугача⁵³⁵ узлуксиз чўзилиб кетган тоғ тизими мавжуд бўлиб, у жанубий ва шимолий Чилиян-шанга бўлинади»⁵³⁶, деб ёзилган.

Ушбу маълумотдаги Қумул шаҳрининг қадимги маҳаллий номи Ивергул, унинг хитойча транскрипцияси Иву бўлган. Ҳозир у хитойча «Хами» деб номланади. «Хами» Қумул топонимининг хитойча ўзгарган транскрипцияси ҳисобланади. Дастлабда хитойлар Қумулни Хамули деб талаффуз этишган. Қумул топонимининг этимологик келиб чиқиши «Қумли» сўзидан деб тахмин қилинади. Чунки асрлар давомида Такламакон чўлининг куми атропофларга ёйилиб бориши туфайли кўп қадимий шаҳарлар кум тагида қолган. XX асрнинг ўрталарида Қумулнинг тўрт томони қумликдан иборат эди. Бу қумликларда марҳум одамларнинг очилиб ётган бош суяқларини тез-тез учратиш мумкин эди.

Учинчи гуруҳ шарҳларга кўра, аслида Шарқий

⁵³³ Ушбу маълумотдаги Ян Шигу, юқорида изоҳланганидек, 629-656 йилларда фаолият кўрсатган сарой тарихчиси бўлган.

⁵³⁴ Чжунгтоу гужин диминг дацидьян. 528-6.

⁵³⁵ Тингчжоу – ХХР таркибидаги Шинжян-Уйғур автоном районининг маркази Урумчи шаҳри кўзда тутилган [Чжунгтоу гужин диминг дацидьян. 697-6.].

⁵³⁶ Чжунгтоу гужин диминг дацидьян. 528-6.

Туркистондаги Чиян тоғи билан Гансудаги Чиян тоғи бир тоғ тизими бўлиб, у маҳаллий халқ тилида Тангритоғ, яъни Осмонўпар баланд тоғ деб аталар эди. Хитойлар уни таржима қилиб, Чияншан деб талаффуз этишган. Вақт ўтиши билан Чияншан Тянь-шан деб аталадиган бўлган. Замонавий хитой тилидаги «тянь» қадимда «Гейлян», «Тилиян» деб ўқилган ва «осмон» ёки «баланд» маъносида ишлатилган⁵³⁷. Ушбу тоғ тизимининг Гансудаги қисми Жанубий Тангритоғ, Шарқий Туркистондаги қисми эса Шимолий Тангритоғ деб номланган. Бунинг далили сифатида «Шижи»ги «Фарғона тазкираси» («Дайюан чжуан»)нинг уйғурча таржимасига берилган ва «Йкки Хан сулоалари тарихига оид маълумотлар» номли тўпламдаги хабарларга ишора қилиб ёзилган шарҳни⁵³⁸ келтириш мумкин: «Чиян-шан Тангритоғнинг Гансу ўлкасидаги қисмидир. *Хунлар* даврида Шинжян (Шарқий Туркистон – А.Х.)даги Тангритоғ Шимолий Тангритоғ, Гансудаги Тангритоғ эса Жанубий Тангритоғ деб номланган»⁵³⁹.

Тўртинчи гуруҳ шарҳларга кўра, Чиян-шан Шарқий Туркистонда жойлашган. Масалан, Шарқий Туркистон ҳақида маълумот берадиган энг қадимий сафарнома ҳисобланган «Му Тяньзи чжуан» («Тангри ўғли Му ҳақида баён»)да «Жихай куни (мил. авв. 989 йил 3-ойнинг 2-куни) Янжюй (焉居) ва Юйчжи текислигига (禺知之平)⁵⁴⁰ етиб келинди», деб ёзилган. Кўҳна манбалар устида кўп тадқиқотлар олиб борган йирик олим Ванг Говэйнинг аниқлашича, Юйчжи Рузие (Юэчжи) топонимининг қадимийроқ транскрипцияси бўлган. Ушбу маълумотдаги учинчи иероглиф *чжи* грамматик жихатдан аниқловчи вазифасини бажариб, у бирон-бир жойнинг, нарсанинг, кишининг ёки воқеаларнинг кимга тегишли эканлигини билдирган. Охирги иероглиф *пинг* «текислик» маъносини англатган. Шундан маълумки, аслиятдаги «Юйчжи чжи пин» Рузие далалари ёки текислиги деб таржима қилинади. Му Тяньзи Янжюй (焉居)дан Юйчжи (禺知)га бир кун давомида етиб келган. Демак, бу жойлар бир-бирига яқин бўлган.

⁵³⁷ Сичоу чжилу дацидян. 217-б.; Кейинки ханнома. 504-б.

⁵³⁸ Тарихий хотиралар. 390-б.

⁵³⁹ Ўша жойда.

⁵⁴⁰ Гу шининг жи. 6-б.

Айрим тарихчилар Янжюй топонимини Гансу⁵⁴¹ ўлкаси (Хэши йўлаги)даги Ганчжоу ва Пингсян вилоятлари билан таққослашади. Лин Мэйцуннинг фикрича⁵⁴², «Мутянзи чжуан»даги «Янжюй» Янчжи-шан номли тоққа тўтри келади. Янчжи-шан эса Тангритоғнинг Шаркий Туркистондаги, аниқроғи, Урумчи шаҳрининг шарқий томонидаги Баркулга яқин ерда жойлашган бир бўлаги бўлмиш Қарликтоғнинг хитойча номидир.

«Шижи» («Тарихий хотиралар»)нинг 109-бобида «Чиян-Тян-шан» топонимига оид бир изоҳ мавжуд. Унда «Сюй Гуанг (徐廣)нинг зикр этишича, Дунхуангдан ғарб сари юрилса, Тян-шанга етиб борилади»⁵⁴³. Шунинг билан бирга ушбу шарҳда Танг сулоласи даврида (618–907) яшаган Сима Чжэнь (司馬貞) каламига мансуб «Суойин» (Suoyin 索隱 – Номалум сўзларнинг талкини) номли шарҳлар тўпламидан келтирилган изоҳ бор. Унда илгари ўтган Ан Жингчжоу 案晉灼 исмли бир олимнинг кайд этишича, «[Тян-шан] Ғарбий замин (Шиюй⁵⁴⁴)даги Пулэй (Баркўл) ва Шихэ⁵⁴⁵ дарёси ёнидадир.

Ўтмишда битилган асарларда Бай-шан (Оқтоғ) ёз ва қишда оппоқ қор билан қопланган, *хунлар* бу тоғни Тангритоғ (Тян-шан) деб аташар эди. Қадим замон тарихчилари ёзиб қолдирган «Куоди чжи» («Эгаллаб олинган ерлар тафсилоти») номли асарда «Тян-шан қадимда Бай-шан (Оқтоғ) деб аталар эди. Ҳозирги даврда бу тоғ Чулуоман-шан (初羅漫山 – Чўлпонтўғи) деб номланади ва у Иву (Ичжоу – Кумул вилояти)⁵⁴⁶ нинг шимолий томонида ва ундан 20 *ли* (11.52 км) нарида жойлашган. Иву пойтахт [Қадимий Хитойнинг маркази Чанъан]нинг ғарбида 4416 *ли* (2543.616 км) масофа нарида жойлашган»⁵⁴⁷.

«Шижи. Шюнгну лечжуаШ» номли асарда зикр этилишича, «Чиян Тян-шан ва Байшан деб ҳам аталади»⁵⁴⁸, бу тоғ Шаркий Туркистонда жойлашган.

⁵⁴¹ Ўша асар. 10-б.

⁵⁴² Лин Мэйцун. Хан Танг Шиюй юй Чжунгуо вэньминг. 74-б.

⁵⁴³ Шижи. 1028 (1028)-б.

⁵⁴⁴ Ушбу жойда Шаркий Туркистон кўзда тутилган.

⁵⁴⁵ Шихэ – сўзма-сўз таржима қилганда, «Ғарбий дарё» демакдир. У Хуангхэ дарёсининг ирмоқларидан бири ҳисобланади (Цихай. 1832-б.).

⁵⁴⁶ Иву – ҳозирги Кумул (хитойча Хами) шаҳрининг қадимги номи Ивиргул топонимининг хитойча транскрипцияси.

⁵⁴⁷ Шижи. 1028 (1028)-б.

⁵⁴⁸ Лин Мэйцун. Хан Танг Шиюй юй Чжунгуо вэньминг. 74-б.

Қадимий хитой манбаларидаги Марказий Осиёга оид маълумотларнинг уйғурча таржималарида «Чиян-шан» топоними Шарқий Туркистондаги «Байшан» (Оқтоғ) эканлиги таъкидланади. Бунинг далили сифатида Чиян-шан топоними *хунлар* тилидаги Тангри тоғнинг хитойча транскрипцияси эканлиги⁵⁴⁹ ва «Шижи»нинг 99-бобида «Чиян-Тяншан» (祁連天山)⁵⁵⁰ топонимининг учраши айтилади.

«Tocharisches Elementarbuch» номли асар муаллифлари европалик олимлар В.Краузе ва В.Томас (W.Krause, W.Thomas) «Қарлик» сўзини «шарқий тохар тили»да қора ранг маъносини англатувчи «эркент» (erkent)⁵⁵¹ билан таққослаб, «Қарликтоғ» топонимининг келиб чиқишини тохар тили билан боғлаганлар. Бунинг тўғри деб бўлмайдиган. Чунки Хитой манбаларидаги «Байшан» топонимидаги «бай» иероглифи қадимда «оқ ранг» ва «ғарб томон» маъноларида ишлатилган⁵⁵². Шу асосда «Байшан» топонимини «Оқтоғ» ёки «Ғарбий тоғ»нинг таржимаси деб тушуниш мумкин. Қор билан қопланган тоғ ҳам «Оқтоғ» ёки «Қорликтоғ» дейилиши эҳтимолдан холи эмас.

Мазкур фикр хитой олимлари томонидан ҳам айтиб ўтилган. Чунончи, Лин Мэйцун турли маълумотларни таҳлил қилиш асосида хитой манбаларида учрайдиган Чиян-шан Шарқий Туркистондаги Барқўлнинг шимоли-шарқида жойлашган Қарликтоғ, деган хулосага келган⁵⁵³. Шунинг билан бирга ушбу хитой олими «Чиян-шан» тоғи «Баликун-шан» («Борқўл тоғи») деб аталишини таъкидлаб ўтган. «Мил. авв. III асрда, деб ёзади у, рузиеликлар Борқўл-тоғи (Баликун-шан)ни Харлик-тоғ (Қорлик-тоғ, хитойча Хазрлик-шан) деб атаган ва уни ўзларининг марказига айлантиришган. Шу асосда атрофдаги яйловларни назорат қилишган. Рузиеликлар ғарбга кўчиб кетганидан сўнг, уларнинг ўрнини *хунлар* эгаллаган. [Хан қўшинлари қўмондонлари] Хуо Цюйбин ва Бан Юнлар кетма-кет *хунларга* қарши ҳарбий юриш қилиб, уларни Янчжи-шан (Хазрлик-шан) ва Чиян-шан (Баликун-шан)дан сиқиб чиқарган. Шундан кейин *хунлар* орасида Янчжи-шан билан Чиян-шаннинг қўлдан

⁵⁴⁹ Ханнома. 60-б.

⁵⁵⁰ Ўша асар. 43-б.

⁵⁵¹ Лин Мэйцун. Хан Танг Шийюй юй Чжунггуо вэньминг. 74-б.

⁵⁵² Ханюй дазидян. 4-жилд. 2642-б; 6-жилд. 4046-б; Ходжаев А. Из истории древних тюрков... 43-б.

⁵⁵³ Лин Мэйцун. Хан Танг Шийюй юй Чжунггуо вэньминг. 75-б.

кстганлиги ҳақида қўшиқлар пайдо бўлган»⁵⁵⁴.

Мисол тариқасида шу қўшиқ матнининг қуйидаги икки мисрасини келтирамиз:

«Чиян-тоғи қўлимиздан кетгани молларимизнинг кўпайиши учун жой қолмаганидир. Янчжи-тоғидан жудо бўлганимиз ҳаётимиз маъносининг йўқолганидир»⁵⁵⁵.

Лин Мэйцуннинг асосли равишда таъкидлашича, яйловлар чорвачилик ҳаётининг асосий манбаи ва ҳаракат ҳудуди бўлган. Шу нуқтаи назардан келиб чиқканда, рузиеликларнинг иккита маркази бўлганлиги табиийдир. Уларнинг ёзги турар жойи, албатта, Тангри-тоғнинг шимол томонидаги Боркўл кўли ёнидаги яйловда бўлиши керак, зеро кўл атрофининг иқлими юмшоқ ва ўсимлик дунёси жуда бой ва гўзал. Бу тоғнинг жанубидаги ҳудуд эса иссиқ ва нисбатан чўлроқ ерлардан иборат. Унинг иккинчи ёзги маркази (резиденцияси) Чингхай (Булунтохай, Жилиху)⁵⁵⁶ кўли атрофида ҳам бўлиши мумкин. Ушбу фикрнинг далили сифатида олим қуйидаги икки маълумотга эътибор қаратади:

1. «Хоу Ханшу»нинг «Ғарбий мамлакатлар тазкираси» бобида зикр этилишича, 123-йилда Хан сулоласининг Дунхуангдаги вакили Чжанг Дангнинг император Сюндига йўллаган хабарномасида «шимолий *хунлар* ҳукмдори Хуян Пулэй (Баркўл) ва Цин (Цинхай) оралиғида кўчиб юришган ҳолда Ғарбий замин (Шиюй)даги борча мамлакатларни назорат қилишмоқда»⁵⁵⁷, дейилган. Ушбу маълумотдаги Пулэй Баркўлга, Цин эса Булунтохай (ҳозирги Жилиху)га тўғри келади. Иккинчи кўл Шарқий Туркистоннинг шимолий қисмидаги Урунгу (Улунгу) дарёси ёнидаги кўлдир. Цин топоними рузиеликлар тилида «хон саройи» маъносини англатувчи «чина», «жина» сўзидан келиб чиққан⁵⁵⁸.

2. «Хоу Ханшу»нинг «Бан Юнг тазкираси»да таъкидланишича, 126 йилда Шарқий Хан қўшинлари *хунлар* ҳукмдори (ванг) Хуянни мағлубиятга учратган. Шундан кейин ушбу ҳукмдор ўз одамлари билан Каънга (Ka-nga) дарёси бўйларига бориб жой-

⁵⁵⁴ Ўша асар. 75-б.

⁵⁵⁵ Ўша асар. 74-б.

⁵⁵⁶ Ўша асар. 75-б. Ғарбий Хан империясининг (мил. авв. 206 – мил. б. й.) тарихий харитасида Цинхай топоними Шарқий Туркистондаги Қорашар шаҳри ёнида жойлашган Баграшкўлга тўғри келади [Чжунгтоу шигао диту жи. 1-тўплам. 2-нашр. 29-б.].

⁵⁵⁷ Лин Мэйцун. Хан Танг Шиюй юй Чжунгтоу взиминг. 75-б.

⁵⁵⁸ Ўша жойда.

лашган⁵⁵⁹. Мазкур дарё номи Каънгу (Ka-ngu), замонавий хитой тилида Ку-ву (Ku-wu) деб номланган бўлиб, у ҳозирги Урунгу (Улунгу) дарёсига тўғри келади⁵⁶⁰.

Лин Мэйцуннинг рузиеликларнинг иккита ёзги маркази бўлганлиги ҳақидаги хулосаси асосли, деб ўйлаймиз. Чунки жуғрофик нуктаи назардан олиб қараганда, Баркўл ва Булунтохай кўллари атрофи от боқишга ниҳоятда қулай бўлган. Шу боис рузиеликлар шу жойларни ўзларининг марказига айлантириб олиши мантиқан тўғри. Нисбатан олганда, ҳозирги Дунхуанг худуди дашт ўртасида жойлашган кичик жой бўлиб, унинг атрофи гиёҳ ўсмайдиган тоғлар билан ўралган. Бу худудда иктисоди асосан от боқишга мослашган Рузие давлатнинг жойлаши эҳтимолдан ҳоли.

Дунхуангнинг ғарби-жанубида жойлашган Қумтоғ (Қумдан ташкил топган тоғ тизими)да ҳеч қандай гиёҳ ўсмаслиги туфайли у чорвачиликка ярамайди. Сули⁵⁶¹ (суви бор маъносини англатади), Сули-Наншан (Сули Жанубий тоғ – суви бор жанубий тоғ), Толай-Наншан (Омадли Жанубий тоғ) номли тоғлардан оқиб келадиган сувлар Дунхуангнинг шарқи-шимол томонидан оқиб ўтиб, қумликда йўқолиб кетади.

Сув бўйларида жойлашган ўсимлик ўсадиган жойларнинг майдони катта эмас. Шу боис бундай жойда ҳам от боқишга мослашган давлатнинг жойлашиши гумон. Шунинг учун бир неча аср яшаган ва от боқишга асосланган Рузие давлати ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкасидаги Дунхуанг ва Чиян тоғлари оралиғидаги дашт ерларда жойлашган бўлиши мумкинми, деган савол туғилиши табиийдир.

Рузиеликларнинг ёзги турар жойи ҳақида сўз юритилар экан, албатта уларнинг кишки маркази қаерда бўлганлиги ҳам китобхонларни қизиқтиради. Лекин унга жавоб топиш учун асос бўладиган аниқ маълумотлар ҳозирча учрагани йўқ. Биз фақат баъзи маълумотлар ва археологик топилмаларнинг таҳлили натижасида тахмин қилишимиз мумкин, холос. Баркўл кўлига яқин ва кўҳна шаҳар харобаси ҳозирги Турфон водийси худудида топилган. Қолаверса, бу жой денгиз сатҳидан анча пастликда бўлиб, унинг кишига ҳарорати илик бўлган. Бундай жой-

⁵⁵⁹ Ўша жойда.

⁵⁶⁰ Ўша жойда.

⁵⁶¹ Сулихэ – Булунгур (Булунжизр) дарёсининг хитойча номи.

нинг қишки марказ бўлиши мумкинлиги мантиққа якин, чунончи, икки марказ бир-бирига якин бўлиши ва яшаш шароитининг қулайлиги мўътадил иқлимга боғлиқ бўлиши табиий ҳол.

Имкониятимиз доирасидаги бирламчи манбарларда келтирилган маълумотларни ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида куйидаги хулосаларга келдик.

Юкорида қайд этилганидек, қадим замонда Шарқий Туркистондаги Тангритоғ ва Гансу ўлкасидаги Чиян тоғи яхлит бир тоғ тизими бўлган. Унинг шарқий қисми дашт, Шарқий Туркистон бўлаги кўкаламзор, тоғ этакларида тоғ ирмоклари оралиғида яйловлар кўп бўлган. Мазкур тадқиқот муаллифи буни кўп йиллар давомида кузатган. Ана шу яйловлар рузиеликларнинг истиқомат жойлари бўлганлиги тарихий ҳақиқатдир. Қолаверса, замонавий хитой тилида Гансунинг жанубидаги Тангритоғ бўлаги Чиян-шан, Дунхуангнинг ғарбидаги қисми эса Тяньшан деб номланиб қолган. Аслини олганда, бу икки номнинг биринчиси қадимий хитой тилидаги, иккинчиси эса замонавий хитой тилидаги топонимлардир. Замондош тадқиқотчиларимиз ану шу фарқдан бехабар қолиб, Чиян тоғини Гансу ўлкасининг жанубида, Тангритоғни унинг ғарбида жойлаштиришган. Рузиеликларга тегишли маълумотларнинг камлиги, борларининг эса яхлит таҳлил қилинмаганлиги, тоғ тизимини юкоридан туриб кузатиш имкониятига эга бўлинмаганлиги мазкур топонимнинг ўрнини аниқлашда чалкашликларга сабаб бўлган. Шунинг учун баъзи тарихчилар Чиян-шаннинг шарқий қисмига асосланиб, уни Гансу ўлкасида жойлашган, деб ҳисобласалар, бошқалари тоғнинг ғарбий қисмини назарда тутиб, шарқий Туркистонда жойлашган, деб таҳмин қиладилар. Ваҳоланки, ҳар иккала фикр муаллифлари ҳақлар. Фарқ уларнинг масалага бўлган ёндашувларидагина, холос.

Олдинги параграфларда айтиб ўтилганидек, «Чиян» шаклининг «Тян»га ўзгариши туфайли манбаларда бу тоғ тизмасининг ғарб томони янгича «Тян шан» номи билан юритила бошлаган, унинг шарқий қисми эса эски «Чиян-шан»лигича қолган. Мазкур хулоса қадимий Дунхуанг жойининг ўрнини аниқлаш билан ҳам тасдиқланади. Бу ўринда авваламбор манбалардан олинган куйидаги маълумотларга эътибор қаратмоқ жоиздир.

1. «Ханшу»нинг 96-бобидаги «Асуэн-гуо» (замон. ўқ. Усун-гуо 烏孫國 Усун ёки Уйсун давлати) бўлимида ёзилишича, «Дастлабда Чжанг Чян айтдиким, илк даврларда усунлар ва дай-рузиеликлар Дунхуанг тоғ этакларида ёнма-ён яшаганлар» (始長

塞言烏孫本與大月氏共在燉煌間)⁵⁶².

Мазкур маълумот «Тунгдянь»⁵⁶³ ва «Тайпинг хуанюй жи»⁵⁶⁴ каби манбаларида ҳам такрорланади. Шу ерда таъкидлаш жоизки, келтирилган жумлада Дунхуанг сўзидан кейин «шян» (間 русчада сянь) иероглифи қўлланган. Хитой иероглиф-ларининг катта луғатида кўрсатилишича, иккинчи ўкилиши, яъни «шян» деб ўкилганда, у «катта масофа», «катта оралиғ», «катта ҳудуд» ва «тоғлар ўртасидаги текислик» каби маъноларига эгадир⁵⁶⁵. Масалан, агар қадимги матнларда «шян» иероглифи дарё ёки қўлнинг номидан кейин ёзилган бўлса, у кирғокни англатади. И.М.Ошанин таҳрири остида тузилган хитойча-русча сўзлар луғатида бу маъно келтирилмаган⁵⁶⁶. Масалан, «Тунгдянь»да «Шихай шян» (西海間) сўз бирикмаси учрайди⁵⁶⁷. Бу мисолда «шян» иероглифи «Шихай» («Ғарбий денгиз»)дан сўнг қўлланган. Агар «шян» иероглифини «оралиғида» деб таржима қилиб ишлатсак, унда ноаниқлик ёки мутлоқ хато маъно келиб чиқади. Бу бирикмани фақат «Ғарбий денгиз атрофи» ёки «Ғарбий денгиз кирғок бўйи ҳудудлари» деб таржима қилиш керак. Шунинг учун «Дунхуанг шян»ни «Дунхуанг атрофидаги дала-лар ёки кенгликлар» деб тушиниш мантиқан тўғри бўлади.

Бу хулосанинг тўғрилиги қадимий хитой манбаларининг ҳеч бирида Дунхуанг шаҳар ёхуд вилоят деб кўрсатилмаганлиги билан ҳам ўз тасдиғини топади. Одатда уларда қадимги хитой тарихчилари ҳар бир географик ном топонимдан сўнг шаҳар (чэнг 城), вилоят (чжоу 州), ўлка (шян 县)ни англатувчи иероглифларни қўшишган.

2. «Шижи»нинг 123-бобидаги «Фарғона тазкираси» бўлимида ҳам илгари Рузиенинг Дунхуанг ва Чиян кенгликларида жойлашганлиги ҳақида маълумот учрайди. Аслиятда у қуйидагича берилган: «Ши Рузие (Юэчжи) жюй Дунхуанг Чиян шян» (始月氏居敦煌祁連間)⁵⁶⁸. Уни «Дастлаб Рузие Дунхуанг ва Чиян атрофида жойлашган», деб таржима қилиш тўғри бўлади.

⁵⁶² Ханшу. 2374 (1166)-б.

⁵⁶³ Тунгдянь. 3-жилд. 2724-б.

⁵⁶⁴ Тайпинг хуанюй жи. 182-боб. 16-б.

⁵⁶⁵ Ханюй дазидянь. 7-жилд. 4241-4242-б.

⁵⁶⁶ Ошанин И.М. Китайско-русский словарь. М., 1952. 343-б. Шу муаллифнинг. Большой китайско-русский словарь. В 4-х томах. М., 1984. Т. 3 С. 142-143.

⁵⁶⁷ Тунгдянь. 3-жилд. 2712-б.

⁵⁶⁸ Шижи. 1138(1138)-б.

Унда «шян» иероглифи қадимда Гисйлиен (Giei-lien) деб талаффуз этилган «Чиян» топонимидан сўнг келтирилган. Мазкур маълумотнинг уйғурча таржимасида «шян» иероглифи «оралиғ» маъносида ишлатилган⁵⁶⁹. Н.Я.Бичурин таржимасида ҳам шундай ҳолат кузатилади⁵⁷⁰. Бизнинг фикримизча, «шян» иероглифи «оралиғ» эмас, «кенглик», «яйлов» деб таржима қилиниши керак. Шунда Дунхуанг тоғнинг номи бўлган, деб ишонч билан айтиш мумкин.

Бундан ташқари, келтирилган маълумотда Дунхуанг топоними ифодаланган «дун» иероглифи олдида олов белгиси (火) йўқ. «Ханшу»нинг 96-бобидан келтирилган мисолда эса ушбу белги билан ёзилган «дун» (燄) иероглифи ишлатилган. Одатда мазкур иероглиф ҳозирги Хэши йўлагидagi Дунхуанг номини ифодалаш учун ишлатилган. Бу ўзгариш, албатта, кейинги давр тарихчиларини нотўғри тушунчага олиб келган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

3. Хан сулоласи даврида замонавий Дунхуанг шаҳрининг номини ёзиш учун олдида хуо (火 олов) белгиси қўшилган «дун» (燄) иероглифи туен (tuen) деб талаффуз этилган ва олов ёғдусини англатган. Иккинчи хуан иероглифи қадимда чжуан (juang) деб ўқилган ва «олов ёғдуси», «сахар (кунчиқар)», «катта» каби маъноларга эга бўлган. Шунга кўра таъкидлаш мумкинки, ҳозирги Дунхуанг шаҳрининг қадимги талаффузи Туенчжуан (Tuen-juang) бўлган ва «катта олов ёғдуси» маъносини билдирган. Унинг иккинчи қадимги хитойча номи «Шачжоу», яъни «қумли дала» ёки «қумли вилоят» маъносида қўлланган. Қадимги турк тилида у чўлда, даштда жойлашган жойни англатадиган Дашт-ата, Дакш-ата⁵⁷¹ деб номланган. Шаҳарнинг ҳар иккала номи ҳам ҳозирги Дунхуангнинг географик жойлашуви ва ҳолатини билдиради.

4. «Шижи»да Рузие мамлакатнинг жойлашган ерини ифодалаш учун қўлланилган Дунхуанг топонимини ёзиш учун ишлатилган «дун» иероглифи олдида олов белгиси қўйилмаган. Бирок анча илгари даврда ёзилган «Шанхай жин» асарида Дунхуанг-шан (Дунхуанг тоғи) топоними учрайди. Лин Мэй-

⁵⁶⁹ Тарихий хотиралар. 491-б.

⁵⁷⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений...Московское изд. Т. 2. С. 151.

⁵⁷¹ Тарихий хотиралар. 521-б.

цуннинг фикрича, Дунхуанг-шан (Дунхуанг тоғи) Урумчи ёнида жойлашган Буогда-шан (Буғдо тоғи – «катта ёки улуг тоғ»ни англатади) тоғига тўғри келади⁵⁷². Ушбу тоғ Тангритоғ (Тян-шан)нинг бир қисмидир. «Чжунггуо гужин диминг дацидя» номли лугатда келтирилишича, мазкур тоғ Шарқий Туркистондаги Карашар шаҳри ёнида жойлашган⁵⁷³. Бу шаҳарнинг ёнида Дунхуанг дарёси ҳам бор⁵⁷⁴. Қадимда Дунхуанг-шан Туэн шуэн-шан ёки Туэн шун-шан (Tuen-shueng-shan, Tuen-shung-shan) деб талаффуз этилган. Мазкур топонимда «шан»нинг тоғ маъносини англатиши мукаддас. Ҳозирги Дунхуанг топоними қадимда Туэнчжуан (Tuen-juang) деб талаффуз этилган. Кўриниб турибдики, уларнинг замонавий ўқилиши бир хил, бир мунча фарқ уларнинг қадимги ўқилишидагина кузатилади. Бу эса ўз ўрнида Чжан Цян ўзининг баёнотларида Дунхуангни тилга олар экан, Шарқий Туркистондаги Дунхуанг-шанни назарда тутган, деган хулосага асос бўла олади.

5. Чжан Цянг элчилик вазифасини ўтаётган вақтда Хэши йўлагидаги Шачжоу (Қумли вилоят) Дунхуанг деб номланмаган⁵⁷⁵. Шунинг учун ҳам хитой элчиси ўз ҳисоботида ҳозирги Дунхуанг тўғрисида гапира олмаган.

Келтирилган маълумоларнинг таҳлилидан қуйидаги хулосаларни келтириш мумкин:

Қадимда рузеликлар Тангритоғ (Тян-шан)нинг Шарқий Туркистон қисмида жойлашган яйвловлар ва улар атрофидаги жойларда яшаган. Улар кучайганда, Рузие (Ғузёр) давлатининг таъсир доираси яна ҳам кенгайган. Бошқача қилиб айтганда, улар Карашар ва Урумчи вилоятларидан бошлаб, Хэши йўлига ва Ордос далаларини ўз ичига олган.

⁵⁷² Лин Мэйцун. Хан Танг Шийюй юй Чжунггуо взиминг. 77-б.

⁵⁷³ Чжунггуо гужин диминг дацидя. 898-б.

⁵⁷⁴ Ўша жойда.

⁵⁷⁵ Лин Мэйцун. Хан Танг Шийюй юй Чжунггуо взиминг. 76-б.

РУЗИЕ (ЮЭЧЖИ) АТАМАСИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ

Хитой манбаларида учрайдиган *юэчжи* атамаси кўпдан бери дунё олимлари орасида жиддий мунозаларга сабаб бўлиб келмоқда⁵⁷⁶. Айниқса, ушбу ном билан аталган халқнинг этник келиб чиқиши масаласи олимлар орасида турли фикрларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Мазкур манбалардаги Фарғонага оид маълумотларни ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида биз ҳам ушбу атамага муносабат билдиришни мақсадга мувофиқ, деб ҳисобладик. Чунки бу маълумотларда *юэчжи* атамаси кўп учрайди. Қолаверса, мазкур этноним билан аталганлар тарихимизда катта аҳамият касб этган Кушон ҳонлигининг асосчиларидир.

Шунга қўра, бизни қизиқтирган маълумотларни ҳамда сўнги 30 йил давомида Хитой Халқ Республикасида нашр этилган асарлардан ўрин олган тадқиқот натижаларини ўрганишни, хусусан, *юэчжи* атамасининг келиб чиқиши, унинг билан номланган халқнинг илк ватани ва этник ҳолати каби масаларга эътибор бериб кўришни лозим топдик ва бу ишни таржима қилинган маълумотлар асосида эмас, балки қадимги асл хитой манбаларига ва археологик маълумотларга суянган ҳолда амалга оширдик. Тадқиқотларимизнинг асосий мазмунини Алмати (2007), Шанхай (2008), Турфон (2009) ва Урумчи (2010) шаҳарларида ўтказилган халқаро илмий конференцияларда матруза қилдик ҳамда қатор илмий журнал ва тўпламларда нашр этдик⁵⁷⁷. *Юэчжиларга* оид тадқиқотларимизнинг тўла матни 2010 йилда Тошкентда, 2011 йилда Алматида «Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников)» номли монография шаклида чоп этилди⁵⁷⁸. Ундаги баъзи бир тезисларни, яъни мазкур тадқиқо-

⁵⁷⁶ Ўша асар. 95-101-б.

⁵⁷⁷ Қаранг: Ходжаев А. О трансформации «юэчжи» из топонима в этноним // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Выпуск 3. Уральск, 2004. С. 68-77; Шу муаллифнинг. О трансформации «юэчжи» из топонима в этноним // O'zbekiston tarixi. № 1. 2005. С. 3-14; Шу муаллифнинг. Новый взгляд на проблему локализации территории государства Рузие (Юэчжи) // Луньон тиганг (Тезисы научных докладов). Синьцзян тулуфаньсюэ яньцзю коань (Синьцзянский институт турфановедения), 19-21 октябрь. 2008 г. С. 328-330; Шу муаллифнинг. К проблеме локализации места обитания рузйцев (юэчжи) в первом тысячелетии до н.э. // Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat masalalari. Toshkent. 2009. С. 13-22; Шу муаллифнинг. К вопросу этимологии этнонима рузие (юэчжи) // Этнос ва маданият: аънавийлик ва замонавийлик. Ташкент, 2010. С. 55-64; Сведения китайских источников о тюркском происхождении Кушанского царства // Национальная история татар: теоретико-методологические проблемы. Выпуск 2. Казань. 2011. С. 3-27.

⁵⁷⁸ Ходжаев А. Из истории древних тюрков... С. 220.

тимиз мавзусига оид хулосаларнинг қискача мазмунини ушбу китобимизда ҳам келтиришни лозим топдик.

Шу ерда изоҳ бериб ўтиш жоизки, хитой манбаларида ва адабиётларида замонавий талаффузда «юэ-чжи» (yuè-zhī) деб ўқилган икки иероглиф (月氏) қадимги хитой тилида «рузие», «фрудие», «нгузие» деб ўқилган. Шунинг учун биз асарларимизда шу икки иероглифнинг қадимги ўқилиши билан, яъни «рузие» шаклида ишлатилишини тўғри, деб ҳисоблаймиз. Бирок тадқиқотларимиз натижасида «рузие» атамаси давлат номи бўлган «Ғузёр» сўзининг транскрипцияси эканлиги аниқланди. Қадимий Хитой анъаналарига қўра, аксарият ҳолларда давлатнинг ташкилотчилари ҳам унинг номи билан аталган. Натижада Рузие (Юэчжи) бир вақтнинг ўзида ҳам топоним ҳам этноним сифатида ишлатила бошланган. Бу ҳол маълум қийинчиликлар туғдиради. Шу боиз Рузие (Ғузёр) давлатининг номи этноним сифатида қўлланганда, унинг «рузиеликлар», «ғузерликлар», «рузиелар», «юэчжилар» шаклларини ишлатишни маъкул ҳисобладик.

XXРда уйғур тилида чоп этилган айрим тарихий китобларда, жумладан хитой манбаларининг таржималарида мазкур атама «явчи» деб ёзилган. Бирок бунинг сабаби ва атаманинг маъноси айтилмаган.

Атамани замонавий хитой тилида юэчжи деб ўқилган икки иероглиф (月氏) билан ёзиш анъанаси милоддан аввалги III-II асрда пайдо бўлган. Бинобарин, айнан шу даврда тарихий саҳнада пайдо бўлган ва қадимий Хитойни илк бор бирликка келтирган, бироқ қисқа давр мавжуд бўлган Чин (秦 — мил. авв. 221-206) сулоласи ёзув, пул ва ўлчов масалаларида юритилган турли бирликларни умумлаштириб, ягона қоидага амал қилдирган эди.

Юэчжи атамаси пайдо бўлишидан олдинги минг йилдан зиёд вақт давомида уни ёзиш учун талаффузи бир-бирига яқин, ёзилиши ҳар хил бўлган иероглифлар ишлатилган. Масалан, «Му Тянзи чжуан» («Тангри ўғли Му ҳақида баён»)да мазкур атама ngiwo-tie, ngiwo-tcie (禺知) (зам. ўқил. юйчжи), «Шан хай жинг» («Тоғлар ва денгизлар қомуси»)да — ngiwat-chie, ngiwat-tcie, nieuk-chie (月支) (замон.ўқил. юэчжи), қадимги замон тарихчиси Ва

Хуэйнинг «И Чжоушу» («Чжоу сулоласининг йўқалган тарихи»)га⁵⁷⁹ ёзган шарҳларида – *ngiwe-tzie*, *ngiwe-zie*, *ngo-zie*, *ngeu-zie* (禺氏 – зам. ўқил. юйчжи)⁵⁸⁰, айрим қадим замонда битилган кичик асарларда *ou-tcie ou-tie* (偶知 – зам. ўқил. оучжи), *ngiwe-tzie*, *ngieu-zie* (牛氏 – зам. ўқил. нючжи)⁵⁸¹ шаклида учрайди. Агар атамани ўқишга унинг барча ёзилиш шакллари умуллаштириш нуктаи назаридан ёндашилса, у қадимги хитойлар тилида *ngiwozie*, *ngiwotzie* *ngiwo-chie*, *ngiwet-chie*, *ngiwe-tcie*, *ngo-chie* деб талаффуз этилганлигининг гувоҳи бўламиз. Агар хитой тилида «ғ» товушининг йўқлиги, сўзлар (иероглифлар) энг камида икки товушдан, яъни бир ундош ва бир унли товушдан ташкил топиши, ажнабий сўзларнинг охири ундош товуш билан гугаганда, уни тушириб қолдириш ёки унга унли товуш қўшиб ишлатилиши ҳисобга олинса, қадимий хитой тилидаги бу талаффузлар «Ғуз-йер» ёки «Оғуз-йер» атамасининг транскрипцияси эканлиги яққол кўринади.

Шулардан маълумки, «Нгузие», «Рузие» атамалари қадимий хитой манбаларида давлат номи сифатида ишлатилган. Аммо бу атамалар «ўғуз» ёки «ғуз» сўзидан келиб чиққан. Ўғуз сўзи эса *ögüz* (*öküz*, *oyus* , ҳозирги ўзбек тилида хўкиз) маъносини англатган бўлиб, у ўтмишда қувват, қудрат рамзи сифатида ишлатилган ва Рузие давлати аҳолисининг тотемаси бўлган⁵⁸².

Маълумки, ўғуз қадимги *турклар* таркибига кирган қабила номи бўлган. Қадимий хитой манбаларида ушбу қабила номи уху (烏護) шаклида транскрипция қилинган⁵⁸³. Кейин ўғузлар кўпайиб, улардан ташкил топган қабилалар сони ошиб борган. Махмуд Қашқарий (Қошғарий) даврида ўғуз қабиаларининг сони 20га етган⁵⁸⁴. Булар *джазгу*, *джаруқлуг*, *чибни*, *джигдер* (*игдер*), *салгур*, *тўгер*, *алка*, *афшар*, *ажмур*, *баджат*, *баджундур*, *барс-кан*, *бегтили*, *букдуз*, *джувлдар*, *тутриқа*, *джаруқлук*, *ўғуз*,

⁵⁷⁹ Ўй Чжоушу (Чжоу сулоласининг йўқолган тарихи), Чжоушу деб ҳам аталади. Аслида ушбу манба 30 бобдан зиёд бўлган. Хан даврида у тўлдирилган. Сўнг унинг ҳажми 60 бобдан иборат бўлган. Кейинчалик асарнинг бир қисми йўқолган. Шундан кейин тарихчилар ушбу сулола тарихини Ўй Чжоушу деб аташган [*Ванг Чжунгхан*. Чжунгто минзу ши. 239-б.].

⁵⁸⁰ *Ванг Чжунгхан*. Чжунгто минзу ши. 239-б.

⁵⁸¹ *Ли Мэйин*. Шиюй взиминг (Ғарб мамлакатларининг маданияти). Пекин. 1995. 6-б.

⁵⁸² *Ходжаев А.* Из истории древних тюрков... С. 108-109.

⁵⁸³ Уша асар. 108-б.

⁵⁸⁴ Уша асар. 109-б.

кара-болук, каники⁵⁸⁵ кабилаларидир.

Рус тилидаги тарихий адабиётда *юэчжи* атамасининг этноним сифатида ишлатилиши анъана бўлиб қолган. Ушбу одат сўнги даврда чоп этилган айрим хитой лугатларида ҳам учрайди. Чунончи, 1979 йилда Шанхайда қайта нашр этилган «Цихай» («Сўзлар денгизи») номи энциклопедик лугатда «*юэчжи* қадимги халқ номидир», деб кўрсатилган⁵⁸⁶. Шунга ўхшаган фикр 1996 йилда Урумчида нашр этилган «Шинжянг лиши цидян» («Шинжянг тарихининг лугати») номи асарда ҳам мавжуд. Чунончи, «*да-юэчжи* қадимий халқ номидир, улар *юэчжи* халқининг бир қисмидир», деб зикр этилади лугатда⁵⁸⁷.

Нисбатан илгарироқ чоп этилган хитой лугатларида Рузие (Юэчжи) атамаси давлат номи эканлиги қайд этилган. Масалан, 1930 йилда Шанхайда нашр этилган «Чжунгтуо гужин диминг дацидян» («Хитойнинг қадимги даврдан ҳозиргача бўлган ер номлари катта лугати»)да «*Юэчжи* қадимги давлат номидир. У қадимда Гансу ўлкасининг ғарбий ҳудудида жойлашган эди. Хан даврида (мил. авв. 206-милодий 8 йилларда мавжуд бўлган Аввалги Хан давлати – Х.А.) *хунлар* томонидан тор-мор қилинган. Шундан кейин унинг аҳолиси Амударё бўйларига кўчиб кетган»⁵⁸⁸, дейилган. 1986 йилда Чэнгду (Сичуан ўлкаси маркази) шаҳрида нашр этилган кўп жилдли «Ханюй дазидян» («Хитой тили ёзувининг катта лугати»)да «юэчжи Хан даврида Ғарбий мамлакатлар (Шиюй)да мавжуд бўлган давлат номи», деб кўрсатилган⁵⁸⁹. Айнан шундай кўрсатма 1980 йилда Пекинда қайта нашр этилган «Цюан» («Сўзлар этимологияси») номи энциклопедик лугатида ҳам ёзилган⁵⁹⁰.

Юэчжи атамаси дастлаб давлат номи бўлганлиги ва у кейинги даврларда Рузие давлати аҳолиси маъносида ишлатилган этнонимга айланганлиги қадимий хитой манбаларида ҳам баён этилган. Масалан, «Ханшу»да «Аслида Дай-рузие чорвачилик билан шуғулланувчи давлат бўлган, [аҳолиси] яйловдан яйловга кўчиб юрган, [аҳолисининг] урф-одатлари *хунлар* билан бир хил бўлган, камон отувчиларининг сони 100 мингдан ортиқ эди»⁵⁹¹,

⁵⁸⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. 3-жилд, индекс. 391-397-б.

⁵⁸⁶ Цихай, 1496-б.

⁵⁸⁷ Шинжянг лиши цидян. 17-б.

⁵⁸⁸ Чжунгтуо гужин диминг дацидян. 157-б.

⁵⁸⁹ Ханюй дазидян. 3-жилд, 2130-б.

⁵⁹⁰ Цюан. 2-жилд. 1472-б.

⁵⁹¹ Ханшу. 2370(1162)-б.

деб айтилган. Мазкур маълумот 766-801 йилларда ижоди гуллаган хитой тарихчиси Ду Ю каламига мансуб бўлган «Тунгдянь» («Қонун-қондалар ва урф-одатлар баёни») номли асарда ҳам зикр этилган⁵⁹².

Буни қадим замонда битилган хитой битикларига ва тарихий асарлардаги тушуниш қийин бўлган атамалар, иборалар ва воқеаларга шарҳ ёзиш билан машхур бўлган, 629-656 йилларда Танг сулоласи саройида тарихчи бўлиб хизмат қилган Ян Шигунинг «Ханшу»даги Фарғонага юборилган Хан элчиси Чжанг Чян ва ҳарбий қумондон Ли Гуанглига бағишланган 61-бобнинг бошланишида келтирилган шарҳда аниқ кўришимиз мумкин. Ушбу шарҳда «Рузие ғарбий заминдаги ғуз (ху)лар давлатидир» (月氏西域胡国也), деб ёзилган⁵⁹³.

«Ханшу»нинг биз илова қилаётган бобида келтирилган Чжанг Чяннинг сўзида Асуэн (Усун) ва Дай-рузие (Да-юэчжи) деб номланганлар илгари «Чилин ва Дунхуанг атрофида жойлашган кичик давлатлардир», деб таърифланган (祁连燉煌間小国也)⁵⁹⁴.

Шу жойда айтиб ўтиш жоизки, хитой элчиси «кичик давлатлар» сўзини Хан империясига нисбатан ишлатган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Чунки хитой манбаларида «шарқий ғузлар (дунху) кучли, Рузие эса ривожланган ва юксалган эди» (東胡疆而月氏盛), деган маълумот келтирилади⁵⁹⁵. Шунинг билан бирга ушбу манбаларда Рузие давлати асосан от боқишга мослашган мамлакат бўлганлиги ва унинг ҳудудий доирасига Хэши йўлагидаги Лянчжоу, Ганчжоу, Чжангъе, Сучжоу (Жючуан), Шачжоу (Дунхуанг) каби вилоятлар кирганлиги зикр этилган⁵⁹⁶. Аммо бу давлат айнан шу ерда жойлаган, деган гап эмас. Унинг ҳудудига Тангритоғнинг Шарқий Туркистон қисми атрофидаги ерлар ҳам кирган.

Хитой олими Лин Мэйцуннинг хулосасига кўра, Рузие давлати чорвага асосланган йирик ва кучли давлат бўлган. Уларнинг энг қадимий юрти Тангритоғнинг Дунхуанг деб номланган бўлаги атрофидаги жойларда бўлган. Мазкур тоғ бўлаги эса ҳозирги

⁵⁹² Тунгдянь. 3-жилд. 2675-2757-б.

⁵⁹³ Ханшу. 1057(749)-б.

⁵⁹⁴ Уша асар. 1958(750)-б.

⁵⁹⁵ Шинжи. 1032(1032)-б.

⁵⁹⁶ Уша асар. 1136(1136)-б.

Шинжян-Уйғур автоном ўлкасининг маркази Урумчи шахрига яқин жойлашган Буғдо-тоғи (Буогда-шан)га тўғри келади⁵⁹⁷.

Бу хулосани хитой манбаларидаги *рузие (гузер)ликларнинг* азалий яшаган жойи Тангритоғ этаклари ва унинг атрофидаги от боқилига мослашган жойлар бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди.

Масалан, сулолар тарихи «24 тарих» («Эршиси ши»)нинг биринчи жилди ва милоддан аввалги 90 йилларда ёзиб битирилган «Тарихий хотиралар» («Шижи»)да *рузие (гузер)ликларнинг* илк ватани ҳақида келтирилган энг қадимий маълумотда «дастлабда *рузие (гузер)ликлар* Дунхуанг ва Чилиян атрофида яшаган» («ши Ружие жюй Дунхуанг Чилиян шян 始月氏居敦煌祁连间»)⁵⁹⁸, деб ёзилган. Бу ҳақда илгари нашир қилинган тадқиқотларимизда айтиб ўтган эдик. Бирок яна бир бор таъкидлаш жоизки, ундаги «Дунхуанг», «Чилиян» топонимларининг ўрнини ва охириги «шян» иероглифининг маъносини тўғри аниқлаш муҳим илмий аҳамиятга эгадир⁵⁹⁹.

Имкониятимиз доирасидаги маълумотларнинг таҳлилига кўра, «Чилиян» атамаси Тангритоғнинг *хунлар* талаффузидаги хитойча айтилишидир. Кейинчалик бир-бирига туташиб кетган яхлит бир тоғ тизимининг шарқий бўлаги ушбу ном билан аталадиган бўлган. Дунхуанг топоними эса ҳозирги Тангритоғнинг бир қисмига тегишли номдир. Уни ёзишда ишлатилган биринчи «дун»(敦) иероглифи олдида олов белгиси (火) йўқ эди.

«Шижи»дан кейин ёзилган манбаларда *Ружие (гузер)ликларнинг* илк ватани ҳақида сўз юритилганда, олов белгисисиз «дун» (敦) олов белгилик «дун» (燉) иероглифига ўзгатирилган. Натижада Тангритоғнинг бир бўлагига тегишли Дунхуанг билан Хэши йўлагидagi Дунхуанг бир хил ёзиладиган бўлган. Бу ҳолат илк бор тилга олинган Дунхуанг тоғини ҳозирги Дунхуанг шахрига таққослашга асос бўлиб қолган.

Шу ерда таъкидлаш ўринлики, олов белгисисиз ёзилган «дун»

⁵⁹⁷ Лян Мэйчун. Шиюй вэньнинг. 7-б.

⁵⁹⁸ Шижи. 1138(1138)-б.

⁵⁹⁹ Бу ҳақда қаранг: Ходжасев А. Из истории древних тюрок... С. 117-129. Шу муаллифнинг. Чилиян-шан (Чилиян-тоғи) топонимининг ўрнини аниқлаш муаммолари // «O'zbekiston Respublikasi Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat» ilmiy-amaliy konferensiyasining materiallari. Toshkent, 2011. 97-108 б.

(敦) иероглифи қадимда dui, tuan, diao, dao, zhun, tun деб ҳам талаффуз этилган ҳамда «якинлик», «қалинлик», «қўплик», «буюклик», «ҳурматлилик», «мажбур», «тепалик», «йиғилиб қолмок», «уч оёкли идиш» каби маъноларда ишлатилган⁶⁰⁰. «Хуанг» (煌) иероглифи қадимда «олов ёғдуси», «ёруғлик», «юксаклик» маъносида ишлатилган. Ушбу иероглиф олов белгисисиз «дун» билан бирга қўшимча сифатида ёзилганда, у фақат «шэнг» (sheng 盛), яъни юксалиш маъносида қўлланган⁶⁰¹.

«Ханшу»нинг «Дили чжи» («Жуғрофик тавсифлар») бобининг 8-қисмида Дунхуанг-жюн (Dunhuang-jun 敦煌郡 – Дунхуанг вилояти) топоними ишлатилган. Шарқий Хан (Дунгхан – 25-220) сулоласи ҳукмронлик қилган даврининг йирик олими ва амалдорларидан бири Йинг Шаонинг (應劭 – туғилган ва ўлган йили маълум эмас)⁶⁰² таъкидлашича, ушбу топонимдаги «дун» иероглифи «буюк», «хуанг» эса «юксаклиш» маъносида ишлатилиши керак⁶⁰³.

Тангритоғ этақларида топилган археологик маълумотларга кўра, бу ерда бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган маданият мавжуд эди. Шуни инобатга оладиган бўлсак, «Шижи»да «Дунхуанг» топонимининг маъноси «Буюк юксалиш», ёки «Буюк маданият замини» маъносини англатган, деган хулосага келиш мумкин.

Юқорида биз олов белгиси билан ёзилган «дун» иероглифи «тун» (tuen 燄) деб ҳам ўқилган бўлиб, у «олов алангаси», «олов ёғдуси», «дашт жой» маъноси англатганлиги, «Хуанг» деб ўқилган иккинчи иероглиф эса қадимда «жианг» (juang) деб ўқилган бўлиб, у олов белгиси билан ёзилган «дун» иероглифи билан бирга ёзилса, «катта аланга ёруғлиги» маъносини билдирганлигини ҳамда иероглифларнинг бу маъноси Хэши йўлагидаги Дунхуанг вилоятининг жуғрофик шароитини билдириши ҳақида ишимизнинг юқоридаги қисмида сўз юритган эдик. Дарҳақиқат, ёз кунлари узоқдан қаралса, бу тоғларни қоплаб турган ҳаво ловуллаб турган олов шуъласидек кўринар экан. 2000 йилнинг ёзида Буюк ипак йўлининг

⁶⁰⁰ Ханюй дазидян. 2-жилд. 1468-б.

⁶⁰¹ Уша асар. 3-жилд. 2219-б.

⁶⁰² Чжунгтоу гуажин мингрен дазидян. 236-б.

⁶⁰³ Ханюй дазидян. 3-жилд. 2219-б.

ҳозирги ҳолати ва истиқболини ўрганишга бағишланган илмий экспедицияси вақтида бунга амин бўлди. Самолётда юқоридан Дунхунг вилоятини кузитиш жараёнида мазкур вилоят қум тоғлар билан ўралган даштлик ўртасидаги кўкаламзор эканлигининг гувоҳи бўлди ва унинг марказида Дунхуанг шаҳри жойлашганлигини яққол кўрди. Амин бўлдики, ушбу кўкаламзорнинг хитойча «Шачжоу» (沙州), яъни «Қумли вилоят» деб номланиши ҳам айнан шу табиат манзарасидан келиб чиққан экан.

Милoddан аввалги 176-174 йилларда Рузие давлати *хунларнинг* қучайиши ва уларнинг бу давлат ҳукмдорларига қарши қилган кураши натижасида тугатилган. Рузие (*гузер*)ликларнинг аксарият қисми аввалига Или водийсига, сўнгра Рузие (*гузер*)ликларнинг жануб сари Фарғона орқали Амударё бўйларига кўчиб борган. Ярим асрга яқин вақт давомида содир бўлган кўчиш жараёни Или водийсидан то Амударёнинг жанубий қирғоқларигача бўлган улкан заминда катта этник ўзгаришга олиб келган: мазкур минтақадаги халқнинг, яъни сакларнинг бир қисми Афғонистон ва Кашмирга чекинган⁶⁰⁴.

Милoddан аввалги 130-128 йилларда рузие (*гузер*)ликлар Бактрияни эгаллаганидан кейин Амударёнинг жанубида Ламзие (замон. ўқил. Ланчжичэнг 藍氏城 – Балх шаҳри ёнида жойлашган ҳозирги Бала-Хисорга тўғри келади⁶⁰⁵) шаҳрини марказ қилган ва Улуғ Ғузер (Дай-рузие) деб номланган давлат ташкил қилган. Шу даврда ушбу давлат 100 минг оила ёки 400 минг кишидан иборат аҳолига ва 100 мингдан зиёд жангчиларга эга бўлган⁶⁰⁶. Милодий 28-30 йилларда у Кушон хонлигига трансформация қилинган. Бу жараён 5та рузие (*гузер*)ликлар қабилалари бошлиқларидан бири бўлган Цючжүцюз-ябғу (Куджула Кадфис) бошчилигида амалга оширилган. Янги давлат тарихда Кушон хонлиги деб номланади. Маълумки, ушбу давлат тарихда катта из қолдирган. Қадимги хитой манбаларида у ҳам Дай-рузие-гуо (大月氏國 – Улуғ Рузие давлати) деб номланган.

Ғузер (рузие)ликларнинг бир қисми ҳозирги ХХРнинг Кўккўл (Цинхай) ўлкасининг шарқий қисмида жойлашган. Улар кейинчалик *кянг* (*чянг*)лар билан чатишиб кетган. Булар хитой

⁶⁰⁴ Хаджаев А. Из истории древних тюрок... С. 149-153.

⁶⁰⁵ Ўша асар. 160-б.

⁶⁰⁶ Хоу Ханшу. 3825(1315)-б.

манбаларида «Хуангчжунг рузие-ху» (湟中月氏胡) деб номланади⁶⁰⁷. Гузерликларнинг яна бир қисми илгари яшаган жойларида қолган. Улар хитой манбаларида *шяо-рузие* (*шяо-юэчжи* 小月氏) деб аталади⁶⁰⁸.

Археологик маълумотлар ва тоғ қояларда сақланиб қолган суратларга қўра, *рузие* (*гузер*)ликлар сочларини узун қилиб ўстиришган ва бошларига учли қалпоқ кийишган. Бош кийимига чиройли куш патларини тақиб юришган. Устига теридан тикилган ва от минишга қулай бўлган кийимлар кийишган. Ўлганларнинг бошини тери билан ўраб, шимолга қаратиб дафн этишган. Уларда оилавий қабр ёки бир авлодга тегишли қабристон қилиш одати бўлган⁶⁰⁹.

Рузие давлати Торим воҳасидан бошлаб, Ордосгача бўлган жойларни назорат қилганлиги сабабли ўша даврда уларга тегишли бўлган ҳудудда уларга оид археологик маълумотлар кўп топилган⁶¹⁰. Шуларнинг гувоҳлигига қўра, *рузие* (*гузер*)ликларнинг сиртки қиёфаси европеоидларга хос, яъни кўзлари чуқур, бурунлари қирра, баданининг ранги оқ бўлган. Масалан, 1976 йилда Хэши йўлагидаги Линтай вилоятида (ҳозирги Гансу ўлкасида) жойлашган Бацаопуо тепалиги остида ётган ва милoddан аввалги XI-VIII асрлар (Ғарбий Чжоу сулоласи даври)га тегишли бир *рузие* (*гузер*)ликнинг қабрини очганда, унинг ичидан бронзадан қилинган найза учи ва бошқа қатор металлдан ясалган буюмлар топилган. Улар орасида бошига металлдан қилинган қалпоқ кийган, кўзлари чуқур, қиррабурун, лаблари юпка одамнинг боши туширилган қуйма сурат бўлган⁶¹¹.

1980 йилда Ғарбий Чжоу давлатининг хон саройи жойлашган ерда (ҳозирги Шэнси ўлкасининг маркази Шиан шаҳрига яқин) чуқуркўз, қиррабурун келган оқ танли кишилар жасаdlари топилган. Улар ёнида устига учлари чап томонга қайрилган хоч (卐) шакли туширилган буюмлар ҳам бўлган⁶¹². Ушбу белги

⁶⁰⁷ Ўша асар. 3815(1305)-б.; Тунгдян. 2686-б.

⁶⁰⁸ Ду Ю каламига мансуб «Тунгдян» номи асарда ёзилишича, улар «Ғарбий текислик билан Чжангйе оралигида яшаб қолган» (Шанжэой ШипингЧжангйе чжэжян 先居西平張張之阡) [Тунгдян. 2735-б.]. Ушбу маълумотдаги Ғарбий текислик (Шипинг) Тангритоғнинг Шарқий Туркистон қисмидаги яйловлар, Чжангйе эса Хэши йўлагидаги жой номидир.

⁶⁰⁹ Чжунгуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши. 52-54-б.

⁶¹⁰ Лиан Мэйцун. Шийой эънининг. 7-б.

⁶¹¹ Ўша асар. 7-б.

⁶¹² Ўша жойда.

аслида бахт-саодат, омад рамзи сифатида ишлатилган⁶¹³. 693 йилдан бошлаб хитой тилига асл маъносини сақлаб қолган ҳолда иероглиф сифатида кириб келган ва «wap» деб ўқила бошлаган. Унинг эзгулик, омад ва камолот маъноси сақланиб қолган⁶¹⁴.

Шу ерда таъкидламоқ керакки, Будда давридаги мазкур белгини XX асрдаги биз билган учлари ўнг томонга қайрилган свастика билан зинҳор солиштириб бўлмайди.

Шарқий Туркистондаги Такламакон чўлининг шимолий ва шарқий чеккаларида топилган бир неча минг йиллик тарихга эга жасадлар⁶¹⁵ ҳам бу жойларда шундай киефадаги одамлар яшаганлигини кўрсатади. Маълумки, бу жойлар *рузие* (*гузер*)ликлар истикомат қилган ҳудуд доирасига кирган. «Вэй [сулоласи] тарихи» («Вэйшу»)да «Турфан (Гаочанг)дан бошлаб унинг ғарбида жойлашган барча давлатларнинг одамлари чуқурқўз ва қиррабурундир» (自高昌以西諸国人等深目高鼻)⁶¹⁶, деб ёзилган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, бу жойларда қадимдан *турклар*, жумладан *рузие* (*гузер*)ликлар яшаган.

Рузие (*гузер*)ликларнинг урф-одалари *турклардан*, жумладан *хунлар*, *асуэн* (*усун*)лар, *ямцат* (*янцайлар* – Каспий ва Орол денгизларининг шимолий қирғоқларида яшаган туркий қабилалар) ва Кангкия (Кангжюй) давлати аҳолиси билан бир хил бўлганлиги ҳам уларнинг келиб чиқиши туркий эканлигидан далолат беради. Масалан, «Шижи»нинг 27-боби бўлмиш «Тян гуан шу» («Самовий ҳодисалар баёни») қисмида «Чжунггуо (Марказий давлат, яъни қадимги Хитой – А.Х.) [Ордоснинг] шарқида 4 денгиз ўртасида жойлашган. Унинг шимол ва ғарб томонида *ху*, *ме*, *рузие* (*юечжи*) деб номланган ва кигиз ҳамда теридан кийим киядиган, ўқ-ёйдан фойдаланадиган халқлар яшаган»⁶¹⁷, деб таъкидланган.

«Ханшу»нинг «Шиюй чжуан» («Ғарбий мамлакатлар») номли 96-бобида *хулуз гузерликлар* (*дай-рузиеликлар*) билан Кангкия (Кангжюй) [аҳолиси]нинг урф-одалари бир хил эди»⁶¹⁸, деб зикр этилган.

«Зичжи тунгжян» («Хукмдорларга сабоқ берувчи воқеалар баёни») номли асарда «Асуэн, Кангкия, Ямцат ва Дай-Рузие давлатларининг одамлари чорвадорлар эди... Уларнинг урф-одат-

⁶¹³ Санскрит ёзувида ушбу белги «śrīvāt-sa» деб ўқилади [Ханюй дазидян. 1-жилд. 51-б.].

⁶¹⁴ Циюан. 1-жилд. 416-б.

⁶¹⁵ Хужаев А. Буёқ ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. 84, 105-107, 114-119-б.

⁶¹⁶ Вэйшу. 9697(1315)-б.

⁶¹⁷ Сыма Цянь. Исторические записки («Шижи»). Т. 4. М., 1986. С. 149.

⁶¹⁸ Ханшу. 2371(1163)-б.

лари *хунларникидан* фарқ қилмас эди⁶¹⁹, деб ёзилган. Худду шу маълумот «Тунгжян жиши бэнмуо» («Мухим тарихий воқеалар баёни») номли манбада ҳам келтирилади⁶²⁰. «Тунгдзян»нинг «Жанг-кия» («Жангжюй») давлатига бағишланган қисмида мазкур давлат аҳолисининг «урф-одатлари улуғ *ғузэрликлар* (*дай-ғузиеликлар*)дан фарқ қилмас эди»⁶²¹, деб таъкидланган.

Рузие (ғузэр)ликлар туркий тилда сўзлашишган. Бирок улар Амударё бўйларига кўчиб борганидан сўнг Эрон маданияти таъсирига тушиб қолган. Шундан сўнг *рузие (ғузэр)ликлар* тилида ва диний эътиқодида ўзгариш юз берган. Милодий биринчи асрдан бошлаб улар нафақат будда динига сиғинган⁶²², балки ушбу динни Хитойга тарқатишда ҳам муҳим ўрин тутган. Будда динининг тарғибодчиси сифатида биринчи марта Хитойга борган *рузие (ғузэр)ликлар* вакили Фули ҳисобланади. У мазкур давлатга милoddан аввалги 2-йилда келган⁶²³.

Гарчи *рузие (ғузэр)ликларнинг* иқтисодий асоси чорвага мослашган бўлсада, уларда деҳқончилик, қўл ҳунармандчилиги ва савдо-сотик ишлари ҳам ривожланган бўлган. Археологик маълумотларнинг гувоҳлигига кўра, *рузие (ғузэр)ликлар* кундалик ҳаётида ишлатиш учун ёғочдан, суякдан ва металлдан ўзларига хос бўлган турли асбоб-ускуна, қурул-яроғлар ишлаб чиқаришган. Улар орасида металлдан ясалган ўк-ёй ва найза учи, қилич, ой шаклида бироз кийшайтирилган пичок, ерни бўшатиш учун ишлатиладиган кетмон алоҳида ўринда турган. Бундан ташқари, улар олтин ва қумушдан нафис тақинчоқлар ва бошқа зебу-зийнат буюмларни ишлаб чиқаришган. Маржонлар, майда қўнғироқчалар ва устига турли ҳайвонлар шакли туширилган буюмлар катта кизиқиш ва талабга эга бўлган. Бу буюмларнинг шакли ва ишлаб чиқариш усули Ички Монголияда топилган *хунларга* тегишли буюмлардан фарқ қилмайди.

Рузие (ғузэр)ликларда сополдан турли идиш-товоқ ясаш ишлари ҳам кенг тарқалган. Икки қулоқли, яъни тутқичли кўзачалар, дон солиш учун иштилидиган хумлар ва бошқалар шулар жумласидандир⁶²⁴.

Рузие (ғузэр)ликлар ишлаб чиқарган сопол буюмлар бир неча

⁶¹⁹ Жижи тунгжян. 1-жилд. 129-б.

⁶²⁰ Юань Шу. Тунгжян жиши бэнмуо. 1-жилд, 2-боб. 41-б.

⁶²¹ Тунгдзян. 2736-б.

⁶²² Юй Тайшан. Шийой тунгши. С. 49; Ванг Чжэлай. Чжунъя шиганг. 9194-б.

⁶²³ Цихэй. 144-б.

⁶²⁴ Ўша асар. 49-б.

умумий хусусиятларга эга бўлган: 1) буюмнинг устини бўяш учун ишлатилган бўёқлар куюк бўлган; 2) ясалган буюмларнинг шакллари нисбатан юмалоқ; 3) идиш-товоқ ва кўзачалар таг қисми қалин бўлган ва қизил бўёқда бўялган; 4) уларнинг қопқокчалари кесиб олинган ва уларда турли ҳайвонларнинг шакли ўйиб туширилган⁶²⁵.

Рузие (гузер)ликларда тўқимачилик санъати ҳам яхши ривожланган. Буни уларнинг қабрларидан топилган қаноп ва жундан тўқилган мато бўлаклари тўла тасдиқлайди. Улар мато тўқишда жунни чап томонга қаратиб йигирган ва йўғонлиги 0,3-0,4 ва 0,5-0,6 мм келадиган жун ип ишлатишган⁶²⁶. Қанопдан мато тўқилганлиги, албатта, *рузие (гузер)ликлар* бу ўсимликни ўстириш ва ундан мато тўқиш учун ярқли ип тайёрлаш технологиясига эга бўлганлигилigidан дарак беради.

Рузие (гузер)ликлар яшаган ҳудуднинг, яъни Тангритоғ этаклари ва унинг атрофидаги жойларнинг географик шароитларига бир назар ташласак, у ерларда нафақат бепоён яйлов далалар, балки деҳқончилик ва боғдорчиликка мос водийлар ҳам борлигини кўрамыз. Шунда *рузие (гузер)ликлар* чорва билангина эмас, балки деҳқончилик ва қўл ҳунарсандчилиги ишлари билан ҳам шуғулланганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

СЭК ВА СЭКЧЖУНГ – САКЛАР

Хитой манбаларида *сакларга* оид маълумотлар тарқоқ ҳолда учрайди. Хитойликлар ушбу этнонимни замонавий талаффузда «сай» деб ўқиладиган иероглиф (塞) билан ифодалашган. Бироқ мазкур иероглифнинг замонавий ўқилиши асосида у «сак» этнонимининг хитойча транскрипцияси эканлигини айтиш бирмунча мушкул. Аслида, мазкур иероглиф қадимги хитой тилида «sək» деб талаффуз этилган⁶²⁷. Бу эса унинг «сак» этнонимининг транскрипцияси эканлигини яққол кўрсатиб туради.

Рус олими Н.Я. Бичурин ўз таржималарида *сакларни* ифодалайдиган хитойча иероглифни «сэ» ва «се» шаклларида транскрипция қилган ва улар билан «сак» сўзи орасида алоқа-

⁶²⁵ Ўша асар. 49-51-б.

⁶²⁶ Ўша асар. 49-б.

⁶²⁷ Ханзи гуйинг шоудэ. 22-б.

дорлик бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикрни илгари сурмаган. Бу эса мазкур таржималардан фойдаланган олимларга мазкур «сэ» этноними ҳақида бирор аниқ фикр айтишга йўл бермаган.

Хитой манбаларида номи «сэк» иероглифи билан ифодаланган халқ ҳақида маълумотлар нисбатан кўп эмас. Уларда *сакларга* бағишланган махсус боблар ҳам йўқ. Бироқ, шунга қарамасдан, хитойнинг қадим манбаларида *сакларнинг* истикомат жойлари, этник алоқалари, халқаро муносабатларда тутган ўрни, урф-одатлари тўғрисидаги маълумотларни кам ва тарқоқ бўлсада, учратиш мумкин. Хитойлик олимларнинг тадқиқотларига кўра, *саклар* яшаган ҳудуд доирасига Шарқий Туркистон, ҳозирги Марказий Осиё давлатлари замини ва унинг ғарбидаги жойлар кирган. Бу жойларда яшаган қадимги этносларга тааллуқли маълумотларнинг *сакларга* ҳам алоқаси бор.

Шу ўринда яна бир масалага аниқлик киритиб ўтиш лозим. Анъанага кўра, бундан қарийб 2 минг йил муқаддам муомалада бўлган хитой ёзма тилида гап ёки жумла таркибидаги сўз бирикмалари икки иероглифдан, яъни икки сўздан ташкил топар эди. Агар бундай сўз бирикмалари ажнабий халқларга мансуб мураккаброқ атамалардан иборат бўлса, хитойликлар уларни ўз тилига мослаштиришга, масалан, қисқартиришга ҳаракат қилишган. Мабодо бундай атамалар, аксинча, қисқа бўлиб, улар бир иероглиф билан ифода этилган бўлса, уларни икки сўзли (икки иероглифли) сўз бирикмаси шаклига келтириш учун бирорта сифат ёки аниқловчини билдирувчи ёрдамчи иероглиф, яъни сўз қўшилган. Мазкур коидага биноан, масалан, «сэк» атамаси ёнига «жунг» (种 тоифа), «ван» (王 ҳукмдор), «ди» (地 ер, замин) каби сўзлар бириктирилиб ишлатилган. Шу боис хитой манбаларида *сакларнинг «сайжунг»* ёки қадимий талаффузда «*сэжжунг*» (塞种) шаклида, будда динига оид хитой тилидаги асарларда эса «*цэжжунг*» (теэжжунг) деб ёзилиш ҳоллари учраб туради.

Хитой манбаларининг гувоҳлик беришича, милoddан аввалги 176-125 йиллар ораллигида *хунларнинг* кучайиши ва уларнинг Ордос, Хэши йўлаги⁶²⁸, Шарқий Туркистон ҳудудларида

⁶²⁸ Хитойча Хэшизоуланг (河西走廊). Ундаги «Хэши» сўзи дарёнинг ғарб томонини англатади. У Хуангхэ дарёсининг юқори қисмига, яъни жануб томонидан Ички Монголия сари шимол томонга оққан қисмига нисбатан ишлатилган. Мазкур йўлак ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкаси (провинцияси)га тўғри келади.

хукмронлик кила бошлаши натижасида илгари бу жойларнинг эгаси бўлган *рузие* (*гузер*)ликлар (*юэчжилар*)нинг катта бир қисми ҳозирги Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон ҳудуди орқали Шимолий Афғонистонга кўчган⁶²⁹. Кўчиш даврида улар бу жойларда яшаётган, Ғарб ва Ҳинд адабиётларида *сайшианлар* (*сайтиан*) ёки *сарматлар* деб номланган маҳаллий *сакларнинг* бир қисмини Кашмирга чекинишга мажбур қилган⁶³⁰. Милодий 84-86 йилларда яшаган Шинг Зунг исмли хитой тарихчиси Ҳиндистон ҳудудида истикомат қилувчи *саклар* (*сэж* ёки *сэж-жунлар*)нинг ху (胡) деб ҳам аталишини қайд этиб ўтган⁶³¹. Ҳозирги хитойлик тадқиқотчилар томонидан тузилган «Хитой тили ва ёзувининг катта луғати» («Ханюй дазидян»), «Сўзларнинг келиб чиқиши» («Циюан») ва «Сўзлар денгизи» («Цихай») каби катта этимологик луғатларда ҳам қадимги Хитойнинг шимоли ва ғарбида яшаган халқлар ху деб номланганлиги этироф этилган⁶³².

Юқорида айтиб ўтилганидек, ху этноними илк бор хитой манбаларида милоддан аввалги биринчи минг йиллик давомида тошга ва суякка ёзилган битикларда учрайди. Милоддан аввалги III-I асрларда у кенг тарқалган. Шундан маълумки, *хунларнинг* кучайиши ва шу туфайли *рузие* (*гузер*)ликларнинг ғарб томонга кўчиши *саклар* жойлашган ҳудуднинг яна ҳам кенгайишига олиб келган.

Қадимги хитой ёзма манбаларига мурожаат қиладиган бўлсак, «сэж» («сай») иероглифи илк бор «Чян Ханшу» («Аввалги Хан

⁶²⁹ Рузиеларга онд тадқиқотимизда бу ҳақда батафсил маълумот берганмиз [Қаранг: Ходжаев А. О трансформации «юэчжи» из топонима в этноним // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Выпуск 3. Уральск, 2004. С. 68-77; O'zbekiston tarixi. № 1. 2005. 3-14-б. Шу муаллифнинг. К вопросу определения этимологии термина «Юэчи» (Сведения китайских источников) // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этно-маданий жараёнлар (Традиционные и современные этнокультурные процессы в Центральной Азии). 2 қисмдан иборат. Тошкент, 2005. 1-қисм. 78-93-б.; Шу муаллифнинг. Из истории древних торков (сведения древнекитайских источников). Ташкент, 2010].

⁶³⁰ Хитой манбаларида ва луғатларида «ху» «гуз» сўзининг хитойча транскрипцияси эканлиги айтилади. Дастлаб хитойликлар «ху» иероглифи билан ўзларининг шимолида яшаган қабилаларни номлаганлар. Кейинчалик мазкур атама остида *хунлар* тушунила бошлаган. Хун империяси инкорозга учраши натижасида содир бўлган қавмлар кўчишдан сўнг Марказий Осиёнинг халқлари ҳам умумий ҳолда «ху» деб атала бошлаган. Қадимий Хитойнинг шарқи-шимолида, яъни *хунларнинг* шарқ томонида яшанганлар «дунгху» (东胡 «шарқий гуз») деб номланган. Рус адабиётидаги «тунгус» этноними айнан шу «дунгху» атамасининг транскрипциясидир [Цихай. 47, 1503-б.].

⁶³¹ Ханюй дазидян. 3-жилд, 2057-б.

⁶³² Уша жойда; Циюан. 3-жилд, 2549-б.; Цихай. 1503-б.

сулоласи тарихи», кискартирилган ҳолда «Ханшу» деб ҳам аталади)да учратамиз. Чунончи, ушбу асарнинг 96-бобидаги Кашмир (Жибин)га бағишланган қисмида қуйидагича ёзилган:

«Хунлар (кунна / *шюнгу* 匈奴) улуг гуз-ерликлар (дай-рузие / да-юэчжи 大月氏)ни мағлубиятга учратди. Улуг гуз-ерликлар ғарбдаги Бактрия (Дася)ни эгаллади, *саклар* ҳукмдори (сай ванг 塞王) эса жанубдаги Кашмир (Жибин)га чекиниб, у ерга эгалик қила бошлади. *Саклар* (*сэжжунг* 塞种) хар томонга ёйилиб, бир неча ҳокимият ташкил этди. Шунинг учун Шулэ (Сули 疏勒)нинг ғарбий ва шимолий томонида, Шюшюн (Shiushun 休循, русча транскрипцияда Сюсюань) ва Улуғчат (Шэнду / Yiwandu 捐毒)га тегишли жойларда қадимдан яшаётганлар *саклар* зотидандир (*сэжжунг* 塞种)»⁶³³.

Ушбу матндаги Шулэ ёки Сулэ ҳозирги Қашқарга, Shiushun Қашқарнинг ғарб томонидаги Эркештомга (ҳозирги ХХР ва Қирғизистон ўртасидаги чегара ноҳияси), Yiwandu – Қашқар билан Эркештом оралиғидаги Улуғчат вилоятига тўғри келади.

Мазкур матндаги охирги иккита маълумотни Н.Я.Бичурин «Сэские племена живут рассеянно, и более под зависимость других. От Кашгара на северо-западе Хоусюнь (Сюсюнь) и Гюньду – суть потомки древних сэсцев»⁶³⁴, деб таржима қилган. Кўриниб турибдики, рус олими «сэ» халқи қайси халқ эканлигини, «Хоусюнь» ва «Гюньду» қайси жойларга тўғри келишини шарҳламаган. Натижада унинг таржимасидан фойдаланувчилар олдида ноаниқликлар ва янги саволлар пайдо бўлган.

Аслида ушбу маълумот «Ханшу»нинг Шюшюн-гуо (休循国 – Эркештом давлати)га бағишланган қисмида мазкур давлатнинг «аҳолиси *усунлар* билан бир хил кийинади, ўт-ўланларни қидириб, кўчиб юради. Буларнинг келиб чиқиши *сэк* (*сак*)лардандир»⁶³⁵, деб келтирилган.

Мазкур манбанинг Улуғчат давлати (Йиванду-гуо, замон. ўқил. Шэнду-гуо 捐毒国)га бағишланган қисмида бу хонлик «[Хитой пойтахти Чангъандан] 9860 *ли* (5679.36 км) нарида жойлашган, аҳолиси 380 оила [ёки] 1100 кишидан, лашкарлари эса 500 кишидан иборат... Қашқар (Сули / Шулэ)дан жанубга

⁶³³ Ханшу. 2368(1160)-б.

⁶³⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 179.

⁶³⁵ Ханшу. 2373(1165)-б.

караб Помир (Цунглинг)гача бўлган жойларда одам яшамайди. Помирга кўтарилса, Эркештомга етиб борилади. Шимоли-ғарбий йўналишда Фарғонагача 1300 *ли* (748.8 км) келади, [ушбу давлатнинг] шимол томони Асуэн (Усун) [давлати]га бориб туташади. [Одамларининг] кийиниши *усунлар* билан бир хил, ўт-ўланларни кидириб, кўчиб юришади, булар аслида *сак* (*сэк*)лар эди»⁶³⁶, деб зикр этилган.

Маълумки, «Ханшу» («Чян Ханшу» деб ҳам номланади) асарини сарой тарихчиси Бан Гу (32–92) милодий биринчи асрнинг иккинчи ярмида битган. Унгача бўлган 200 йил Хитой билан Марказий Осиё мамлакатлари ўртасида дипломатик ва савдо алоқаларнинг фаоллашган даври бўлиб, хитой ҳукмдорлари минтақадаги халқларни, айниқса улар ўртасидаги муносабатларни яхши ўрганган, яъни булар ҳақида тарих битишга катта аҳамият берган. Бу Хан империясининг минтақадаги мамлакатларга нисбатан олиб бориладиган сиёсати учун зарур эди. Шу сабабли сарой тарихчиларида минтақага оид аниқ маълумотлар бўлган. Бундан «Ханшу»да келтирилган маълумотларнинг янглиш бўлиш эҳтимоли кам, деган хулоса келиб чиқади.

Шунга кўра ва «Ханшу»дан келтирилган юқоридаги маълумотлардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, милoddан аввалги II-I асрларда ва милодий I асрда Қашқарнинг ғарб томонида, яъни Помирнинг шарқий этакларида ҳам *сакларнинг* бир қисми яшаган.

Мазкур масалани ёритишга кўмаклашадиган бошқа маълумотлар ҳам бор. Масалан, «Ханшу»нинг Асуэн (Усун) давлатига оид қисмида «Илғари ушбу давлат ҳудуди *сак* (*сэк*)ларнинг ерлари эди. Улуғ гуз-ерлик (да-юэчжи)лар *саклар* ҳукмдори (*сэк ванг* 塞王)ни мағлуб қилди. *Саклар* ҳукмдори жанубдаги Ҳиндистон (Шянду 縣度)га чекинди. Улуғ гуз-ерликлар уларнинг жойини эгаллади. Кейин усунларнинг ҳукмдори Кунмак (昆莫 замон. талаф. Кунмо)⁶³⁷ улуғ гуз-ерликларни мағлуб қилди. Улуғ гуз-ерликлар Бактрияга бориб, у ерга ҳукмронлик қила бошлади. Усунларнинг ҳукмдори Кунмак *саклар* жойини эгаллади. Шунинг учун *асуэн* (*усун*) халқи таркибида *саклар* ва улуғ гуз-ерликлар

⁶³⁶ Ханшу. 2373(1165)-б.; Тунгдянь. 3-жилд. 2741-б.

⁶³⁷ Тунгдянда «Кунмў яв кунми ҳукмдор унвонидир» (昆莫昆彌(弥)皆王号也), деб ёзилган [Тунгдянь. 3-жилд. 2724-б.]. Қадимла мў 莫 нероглифи тақ, ми 彌 – мисі деб ўқилган.

мавжуд»⁶³⁸, дейилган.

Ушбу матндаги Дунхуанг (燉 煌) кадимда «Туэншунг» ёки «Туэншунг» (Tuen-shueng, Tuen-shung) деб талаффуз этилган бўлиб, у ҳозирги ХХРнинг Гансу вилоятидаги Дунхуанг шаҳри эмас, балки Тангритоғнинг Шарқий Туркистон қисмининг, аниқроғи Урумчи шаҳри ёнидаги Бугдо тоғи (Богда-шан) ва у ердан Қорашар ҳамда Бағраш-қўлгача бўлган тоғ тизимига тўғри келади⁶³⁹. Аммо аксарият олимлар ушбу матндаги «Дунхуанг» топонимини ҳозирги ХХРнинг Ган су ўлкасидаги Дунхуанг шаҳри, деб қабул қилишади.

Мазкур манбада Асуэн (Усун) ҳукмдорлигининг ҳудуди «шарқда Хун (кунна / шюнгну), шимоли-ғарбида Кангкия (Канг-жуй), ғарбда Фарғона (Дайюан) давлатлари, жанубда атрофи деворлар билан ўралган шаҳар давлатлари билан чегарадошдир. [Ушбу ҳудуд] аслида *сак (сэк)лар* замини эди» (本塞地), деб кўрсатилган. Ушбу маълумотдан маълум бўлишича, *рузие (гузер)ликлар (юэчжи)* жанубга, Амударё бўйига кўчиб кетгандан кейинги даврда, яъни милoddан аввалги I-милодий II асрларда *асуэн (усун)лар* эгаллаган ҳудуд Тангритоғнинг ғарбий қисми, Иссиққўл ва Чу дарёси атрофини ўз ичига олган эди.

Шунингдек, «Ханшу»даги *сакларга* оид маълумот Ду Ю (734-812) битган «Тунгдянь» ва Лэ Ши (960-1007) каламига мансуб «Тайпинг хуанюй жи» номли манбалардаги Ҳиндистон (Тянчжу 天竺)⁶⁴⁰, Асуэн (Усун) ва Кашмирга бағишланган қисмларида ҳам учрайди⁶⁴¹.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, *усунлар*-нинг кейинчалик жойлашган ерларида илгари *саклар* яшаган. *Саклар* ва *рузие (гузер)ликларнинг* бир қисми Амударё бўйларига ва унинг жанубига кўчиб кетмасдан, ўз жойларида қолишган. Вақт ўтиши билан улар *усунлар* таркибига кириб, ўзларининг илгариги номини ишлатмай қўйишган.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Н.Я.Бичурин таржимаси билан асл матннинг киёсий таҳлили таржима матнларидаги маълумотлардан улуғ гуз-ерликлар билан тўқнашиш натижасида

⁶³⁸ Ханшу. 2374(1166)-б.

⁶³⁹ Ли Чэн-юнь. Хан Танг Шийи юй Чжунгуо зэининг. 77-б.; Чжунгуо гуэин диминг дацидянь. 898-б.

⁶⁴⁰ Қадимий хитой манбаларида Ҳиндистоннинг номи Чияндэ (Тянчжу 天竺), Шэнгдэ (身毒), Йивандэ (Yiwan 罽賓, замон. талаф. Жюандэ (Juan) шаклларида транскрипция қилинган [Тунгдянь. 3-жилд. 2741-б.]. Ҳозир Йиндэ (Yindu 印度) деб ёзилади.

⁶⁴¹ Тунгдянь. 3-жилд. 2724, 2730-б.; Тайпинг хуанюй жи. 182-б.об, 11-б.

сакларнинг жанубга кетишга мажбур бўлганини англаш қийинлигини кўрсатди. Бундан ташқари, Н.Я.Бичурин асл матндаги «сэк» иероглифини «сэ» шаклида ўкиб, уни шарҳсиз қолдирган ва «сэк» «саклар» этнонимининг хитойча транскрипцияси эканлиги ҳақида маълумот бермаган. Натижада олим таржимасидан фойдаланган тадқиқотчилар «сэ» атамаси аслида «сак» атамасига тўғри келишини аниқ айта олмаган.

Замонавий хитой адабиётига, хусусан, кўп жилдли «Хитой тилининг катта луғати» («Ханюй дазидян»)га мурожаат қилдик. Унда кўрсатилишича, қадимда «сэк» деб ўқиладиган иероглиф ҳозирги хитой тили талаффузида «сай» деб ўқилади. Маъно жиҳатидан ушбу иероглиф «бекитиб қўймоқ, яширмоқ», «биронта идиш ичига нарса солиб қўймоқ», «чегара ҳудуди, чегара» каби маъноларни англатади. Шу сабабдан «сэк»ни биронта сўзнинг ёки атаманинг таржимаси, деб тушуниш мумкин эмас. Ушбу луғатда «Сай қадимги халқ номидир. Мамлакатимиздаги қадимий манбаларда «сай» иероглифи билан ифодаланган халқ Ғарб ва Ҳиндистон тарихий адабиётларида *сайшиан* (scythians), *саэрмашин* (sarmatians), *сакас* (sakas) деб аталган халқлар билан бирдир», деб таъкидланиши диққатга сазовордир⁶⁴².

Шунингдек, Цихай номли қомусий луғатда «Сэк (*сай – саклар*) қадимий халқ номи бўлиб, улар Или дарёси қирғоқлари ва Иссиққўл атрофида яшаган. Милoddан аввалги иккинчи асрда *рузие* (*ғузер*)ликлар (*юэчжи*) ўз юртларидан ғарбга кўчиб бориб, *сэк* (*сак*)ларнинг заминини эгаллаб олганлар. Шундан кейин *сэк* халқи ҳар томонга тарқалиб кетган. Буларнинг бир қисми жанубга кўчиб бориб, Жибин (Кашмир)ни эгаллаган, иккинчи бир қисми эса ўз жойларида қолган. Кейинроқ ўз юртларида қолган *сэк* (*сак*)лар бу ерга кўчиб келган *усун* (қадим. ўқил. *асуэн*)лар билан чатишиб кетишган. Хитой манбаларида тилга олинадиган *сэк* халқи билан Ғарб ва Ҳинд адабиётларида учрайдиган *сайшиан* (Scythians, *сайсинлар*), *саэрмашин* (sarmatians, *сарматлар*) ва *сэк* (sakas) аслида бир халқ бўлган»⁶⁴³, деб қайд этилади.

«Шинжянг лиши цидян» номли учинчи луғатда ёзилишича, *саклар* (*сэкчжунг*) Или водийси ва Тангритоғнинг шимолидаги

⁶⁴² Ханюй дазидян. 1-жилд, 475-б.

⁶⁴³ Цихай. 1030-б.

бепоён далаларда яшаган. Хитой манбаларида уларнинг ҳукмдори «сэк ванг» (*саклар* ҳукмдори) деб аталган. Булар аслида «Йиван» (Yiwen 允, замон. ўқил. Юн) исмли *ривем* (*рунг* 戎)лардан бўлиб, улар Дунхуангда (燉 煌) яшаган эди, *рузие* (*гузер*)ликлар босими остида Помирнинг жанубий томонига кўчиб кетган. *Сэк ванг* (*саклар* ҳукмдори) ўз одамларини бошлаб, Ҳиндистонга борган ва у ерда Кашмирнинг ҳокимига айланган. Аммо уларнинг бир қисми илгари яшаган жойларида қолган, яна бир қисми Помирда жойлашган. Кейинчалик *сэklar*нинг бир қисми Эрон баландлигининг шарқий қисмида жойлашган. Бу ердаги «Сейистон» («Шейиситан», «Сакистон») топоними шуларнинг этник номидан, яъни *сэк* сўзидан келиб чиққан»⁶⁴⁴.

Юкорида айтиб ўтилганидек, ушбу маълумотдаги Дунхуангни Тангритоғнинг Шарқий Туркистондаги бир қисми, аниқроғи, Урумчи шаҳри ёнидаги Бугдо-тоғи (Буогда-шан) ва у ердан Бағраш-кўлгача бўлган тоғ тизими, деб тушунмоқ лозим.

Ўтган 50 йил давомида Шинжанг-Уйғур автоном райони (ШУАР, рус адабиётида СУАР)даги Или водийси, Тангритоғ этаклари, Турфон атрофида топилган археологик маълумотлар бу жойларда *асуэнлар* (*усун*)лар, *рузие* (*гузер*)ликлар (*юэчжи*) маданияти билан бирга *саклар* маданияти ҳам мавжуд бўлганлигини кўрсатади⁶⁴⁵.

Хитой манбалари ва тарихий адабиётларида кўрсатилишича, улуг гуз-ерликлар илгари яшаган жойларидан Или дарёси бўйларига кўчган вақт милоддан аввалги 176-174 йилларга тўғри келади. Маълумки, хитой элчиси Чжанг Чян Асуэн (Усун), Улуг Гузер (Дай-рузие), Қангкия (Кангжюй) ва Фарғона (Дайюан, Даван) давлатларига келиб кетган. У ўз юртидан сафарга милоддан аввалги 138 йилда чиққан ва 11 йилдан кейин, яъни милоддан аввалги 127-125 йилларда Фарғонага етиб борган. Шу пайтда улуг гуз-ерликликлар Бактрияда бўлган. Демак, улуг гуз-ерликликлар билан *саклар* орасидаги курашлар ва уларнинг Бактрия сари кўчиши милоддан аввалги 174-130 йиллар орасида содир бўлган.

Ружие (*гузер*)ликлар Амударёнинг жанубида жойлашиб олга-

⁶⁴⁴ Шинжанг лиши шидян. 689-б.

⁶⁴⁵ Шинюй тунгши. 35-б.

нидан ва Будда динига ўтганидан⁶⁴⁶ сўнг хинд тарихнавислигида *тўхар* (*тухор*) сўзи пайдо бўлган⁶⁴⁷. Шу асосда Европа олимлари орасида *тўхорлар рузие* (*гузер*)*ликлардан* келиб чиққан, деган фикр юзага келган⁶⁴⁸. Аммо айрим хитой адабиётларида келтирилган маълумотлар бу фикрнинг асоссиз эканлигини кўрсатади. Бинобарин, *тўхор* этноними Бактрияга *рузие* (*гузер*)*ликлардан* олдин келган ва бу ерда ўзларининг ҳокимиятини ўрнатган *сакларга* мансуб бир қабиланинг номи бўлган. *Рузие* (*гузер*)*ликлар* келиб, Бактрияни эгаллаганидан сўнг, атрофдаги халқлар уларни ҳам *тўхор* деб атаган. Шундай қилиб, *саклар* қабиласининг номи *рузие* (*гузер*)*ликларга* ҳам тегишли бўлиб қолган, аммо *рузие* (*гузер*)*ликлар* ўзларини *тўхор* деб аташмаган⁶⁴⁹. Қолаверса, *тўхар* этноними хитой манбаларида *тухоло* деб айтилади.

Мазкур этноним илк бор Вэй [сулоласи] тарихида учрайди. Ундан олдин ёзилган биронта манбада у тилга олинмайди. Йирик хитой олими Чян Боцюаннинг маълумотида кўра, *рузие* (*гузер*)*ликлар* Амударё бўйларида бориб, давлат ташкил қилганидан сўнг, айниқса Кушон салтанати даврида, мазкур дарёнинг жануби ва шимолида жойлашиб қолган *саклар* уларнинг фуқаролигида бўлган. Вакт ўтиши билан *рузие* (*гузер*)*ликлар* билан *сакларнинг* аралашиб кетиши юз берган. Милодий III–V асрларда Торим воҳасининг жанубий томонидаги Хотан шаҳри йирик будда маданияти марказларидан бири сифатида дунёга танилган эди⁶⁵⁰. Шу даврда кўп сакларнинг Хўтанга кўчиб келиши ва Хўтан ёзувидан фойдаланиши кузатилган⁶⁵¹.

Маълумки, *саклар* тарих саҳнасида қачон пайдо бўлган, деган савол ҳамон ўз ечимини топмаган. Аммо бу масала юзасидан хитой олимларининг фикрлари эътиборга моликдир.

Милоддан аввалги 1001-946 йилларда ҳукмронлик қилган ҳоким Му (Му-ванг, Му Тянзи)нинг милоддан аввалги 989-988 йилларда Ғарбий мамлакатлар (Шикюй)га борганлиги зикр этилган асар «Му Тянзи чжуан» («Тангри ўғли Му ҳақида

⁶⁴⁶ Ўша асар. 49-б.; Ванг Чжунлай. Чжунтя шиганг. 91-94-б.

⁶⁴⁷ Ванг Чжунлай. Чжунтя шиганг. 94-б.

⁶⁴⁸ Ўша асар. 90-б.; Чжунгтоу дабайкэ чюаншу. Чжунгтоу лиши. 736-б.

⁶⁴⁹ Шинжян лиши цидян. 192-б.

⁶⁵⁰ Бу ҳақда қаранг: Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007. 129-131-б.

⁶⁵¹ Чжунгтоу сичоу чжолу цидян. 275-б.

баён»)да ҳозирги хитой тили талаффузида *шимў* (shimo 西膜), қадимги замон талаффузида *сиеймак* (siei-mak) деб ўқиладиган этноними учрайди⁶⁵². Ушбу манбанинг асл матнида қуйидагича ёзилган: «[Мил. авв. 989 йил 6-ойнинг] Ренву (16-куни) Тангри ўғли [Му] шимолга юриб, у ёқдан шаркка бурилиб, орқага қайтди. Жяшэнг (18-куни) Хэйшуй (黑水)га етиб келди, [бу дарёни] *сиеймаклар* (西膜) Хунглак⁶⁵³ деб атар эканлар»⁶⁵⁴.

ШУАР ижтимоий фанлар академияси қошидаги козоқлар тарихини ёзиш гуруҳи томонидан битилган ва 1987 йилда Урумчи шаҳрида нашр этилган «Хасакэзу жянши» («Қозоқ халқининг қисқача тарихи») номли асарда «Му Тянзи чжуан»даги *сиеймак* (shimo 西膜) *саклардир*», деб қайд қилинади⁶⁵⁵.

Ушбу маълумотдаги «Хэйшуй» Қорасув ёки Қорадарё демақдир. Бу дарё ҳақида икки хил фикр мавжуд. Булардан бирига кўра, у Зарафшон дарёси, иккинчисига кўра Ёркенд дарёсининг шарқий ирмоғи бўлмиш Холастандарё (Тингдуо-абухэ) ҳисобланади. Аммо ҳоким Му ушбу дарё бўйига Помирдан ўтганидан кейин етиб келган. Шунинг учун биринчи фикр асослидир, деб ҳисоблаш мумкин.

Музкур маълумотдаги Му Тянзи милоддан аввалги 989-988 йилларда Шарқий Туркистон ва Помир орқали Орол ва Каспий денгизлари бўйларигача келган. Агар бу асардаги *сиеймак саклар* эди, деган фикр тўғри, деб ҳисобланса, ушбу халқ милоддан аввалги биринчи минг йилликнинг бошларида мазкур икки денгиз бўйларида ҳам ҳаракат қилганлиги маълум бўлади.

Замондошимиз Шюе Зунгчжэнг Япония олимларининг тадқиқотларига ишора қилиб, «Тарихда *сакларнинг* серфаолият бўлган даври милоддан аввалги VII-III асрларга тўғри келади»⁶⁵⁶, деб ёзади. Унинг фикрича, мана шу давр ичида *саклар* атрофидаги кучли давлатларнинг босимида дуч келганлиги туфайли кўп марта ғарбдан шаркка ва шарқдан ғарбга қўчишга мажбур бўлган. *Рузие* (*гузер*)ликларнинг сиқувига учраб, Бактрияга қўчиши уларнинг сўнгги марта бир жойдан иккинчи жойга қўзғалиши бўлди.

⁶⁵² Гу шишинг жи. 14-б.

⁶⁵³ Хунглак (hunglak), замонавий хитой тили талаффузида хунглу, оққуш демақдир.

⁶⁵⁴ Гу шишинг жи. 14-б.

⁶⁵⁵ Хасакэзу жянши (Қозоқ халқининг қисқача тарихи). Урумчи, 1987. 31-б.

⁶⁵⁶ Шюе Зунгчжэнг. Тужюэ ши. 47-б.

Сакларнинг биринчи марта кўчишига милоддан аввалги VI асрдаги Форс (Персия) ҳукмдорлари ва IV асрдаги Юнон ҳукмдори Александр Македонский кўшинларининг уларга қилган ҳужумлари сабаб бўлган эди. Чорва билан шуғулланган ва кенг далаларда яшаган эрксевар халқ атрофдаги кучли давлатлар босим ишлатганда, улардан узоклашишга ҳаракат қилган. Биринчи марта улар ғарбдан шарқ томонга кўчган бўлса, иккинчи марта шарқдан яна ғарбга қайтишга мажбур бўлган. Бу кўчишлар жараёнида *саклар* кўп талофат кўрган бўлса ҳам, мағлуб бўлиб, душманларга таслим бўлмаган. Лекин бу мажбурий кўчишлар уларни бир қанча қисмларга бўлиб ташлаган⁶⁵⁷. Мазкур бўлақлар таркибига кирган саклар кўчиб борган жойларида маҳаллий кардош этнослар билан аралашиб, янги номлар билан аталган этник гуруҳларни ташкил қилган. Жумладан, Байкал кўли атрофида яшаган кирғизлар ана шундай этник гуруҳларнинг биридир. Юкорида тилга олинган «Ханшу»даги «сэклар (сайчжунг) ҳар томонга сочилиб, бир неча ҳокимият ташкил этган эди», деган хабар шу кўчишларга асосланганлиги шубҳасиздир.

Шюе Зунгчжэнгнинг ёзишича, *қирғизлар (жегэси)нинг* келиб чиқиши *саклар* билан *динглинлар* (қадимий *туркларнинг* бир қисми)нинг аралашishi натижасида пайдо бўлган⁶⁵⁸. Ванг Чжилайнинг фикрича эса, *динглинлар* қадимий хитой битикларида *тиек* (狄 ҳозирги ўқилишда *ди*), *тиекли* (狄历 ҳозирги ўқилишда *дили*), *тиук* (翟 ҳозирги ўқилишда *ди*) деб номланган эди. Милоддан аввалги XVI-XI асрлар қадимги Хуанхэ дарёсининг ўрта ва қуйи оқими жанубида мавжуд бўлган Ин ва Шанг сулолалари хитой манбаларида *тиук* деб номланган халқнинг шарқий қисмига, яъни Куйфанг юртига кўп марта ҳужум уюштириб, уни Монголия даштларига кўчиб кетишига мажбур қилган эди⁶⁵⁹.

Ванг Чжилайнинг ёзишича, милоддан аввалги VI-V асрларда форсийлар сакларни 3 гуруҳга бўлишган: *сака-хаумаварга* (Saka-Naumavarga), *сака-тайграхауда* (Saka-Tigrahauda), *сака-тиайтарад-райа* (Saka-Tyaytaradraya). Биринчи гуруҳ *саклари*

⁶⁵⁷ Уша асар. 47-48-б.

⁶⁵⁸ Уша асар. 25-б.

⁶⁵⁹ Ванг Чжилай, Динг Мабэн. Чжунъя гуожи гуанши ши. 2-б.

Фарғона водийси, Помир ва ҳозирги Тожикистоннинг шимоли-шаркида; иккинчи гуруҳ саклари Қирғизистон ва Жанубий Қозоғистон, Помирдаги Тошқўрғон, Балхаш кўлининг жанубида, Чу ва Талас дарёларининг бўйларида; учинчи гуруҳ *саклари* Амур-дарёнинг шимоли, Орол денгизининг жануби-шарқий томонида ва Сутғидёна заминада жойлашган⁶⁶⁰. Ушбу фикр бошқа хитой олимлари асарларида ҳам баён этилган⁶⁶¹.

Ванг Чжилайнинг фикрича, Геродот (тахминан мил. авв. 490-425) Волга дарёсининг шарқий томонидаги халқларни яхши билмаганлиги туфайли, уларни бир неча турга бўлиб ташлаган. Аслида уларнинг ҳаммаси *саклар* тоифасидан бўлган. *Саклар* ва *масагетлар* бир халқдир. Бинобарин, *масагет* этноними «ма» ва «сагет» каби икки сўздан иборат бўлиб, уларнинг биринчиси «катта, буюк» маъносини билдирган, иккинчиси «сак» атамасининг бошқа тилдаги талаффузидир. Қолаверса, археологик ва ёзма манбаларнинг гувоҳлигига кўра, *саклар* билан *массагетларни* бошқа-бошқа халқ, деб ажратиб бўлмайди⁶⁶². Мазкур хитой олими *саклар* билан *скифларни* ҳам бир халқ, деб қарайди⁶⁶³.

Сюе Зунгчжэннинг фикрича, *саклар* ғарбдан шарққа кўчганда, уларнинг босиб ўтган йўли узун бир йўлакни ташкил этган. Аммо *сакларнинг* ғарбдан шарққа кўчган вақтини аниқ кўрсатадиган маълумот ҳозирча топилмаган бўлса ҳам, олим милоддан аввалги IV асрда Александр Македонский шарққа юриш қилганда, *саклар* билан тўқнашганини инобатга олиб, ана шунда от миниб юришни одат қилган *саклар* тезда шарқ томонидаги қумли чўл (Такламакон чўли)нинг шимолидаги жойларга бориб тўхтаганлигини таъкидлайди. Ўша даврдаги Чжоу ҳукмдорлигининг бошқарувчиси Улин (мил. авв. 325-298) *ғуз* (ху)лар кийими от миннишга ва ўқ-ёй отишга қулай эканлигини англаб, одамларининг кўрсатган каттиқ қаршилигига қарамай, уларни *ғуз* (ху)лардек кийинишга даъват этган.

Улин ҳукмдорлиги даврида *саклар* шарққа кўчиб келган, ушбу кўчиш милодан аввалги IV асрнинг охири ва III асрнинг

⁶⁶⁰ Ўша асар. 26-б.; Сюе Зунгчжэн. Тужаоз ши. 48-б.

⁶⁶¹ Қаранг: Чжунгтуо Шинжянг гудай шэжүэй шэнгхуо ши. 34-б.; Су Бэйхэй. Хасакэзу вэньхуа ши (Қозоқ халқи маданиятининг тарихи). 2-нашр. Пекин, 1996. 108-б.

⁶⁶² Ванг Чжилай. Чжунъя гусжи гуанши ши. 26-б.

⁶⁶³ Ўша асар. 1-3-б.

бошида юз берган, деб айтиш мумкин. Бундан эса *сакларнинг* шаркқа кўчиши Александр Македонскийнинг шаркқа юриши билан боғлиқдир, деган хулоса чиқариш мумкин. Мазкур даврда Ғарбий денгиз (Шихай 西海 – Орол денгизи)нинг ғарб томонида⁶⁶⁴ яшаган Асизна (Ашина 阿史那) қабиласи ҳам шаркқа қараб кўчган. Милоддан аввалги II асрда *саклар* авлоди шарқ томонда кенг тарқалиб, ўша даврдаги Хитой чегарасигача бўлган жойларда яшаган⁶⁶⁵.

Хитой манбаларининг гувоҳлик беришича, милоддан аввалги VI-III асрларда қадимий Хитойнинг ғарбида яшаган халқлар *сией-ривем* (замон. ўқ. *ши-рунз* 西戎, рус адабиётида *сижун*) деб номланган. Мазкур этнонимдаги *ши* сўзи ғарбни, *ривем* (*рунз*) эса қадимда «от минувчи жангчилар», «от минувчи ажнабийлар» каби маъноларда ишлатилган. «Тайпинг хуанюй жи» номли манбада ёзилишича, *сией-ривем* (*ши-рунз* – *ғарб томондаги отда юрувчилар*)ларнинг Хитой (Чжунгуо)да пайдо бўлган вақти Ин сулоласи (мил. авв. 1324-1066 йиллар оралиғи) ҳукмдори Цуйгунг даврига (тахминан мил. авв. XIV аср ўрталари) тўғри келади. Ўшанда улар ҳозирги Хитойдаги Шэн си ўлкасининг шарқий томонида яшаган⁶⁶⁶.

Шу даврда *хитой* (*шия*)ларнинг ғарбида улар тилида *кянз* (*чанг*) деб номланган халқ яшаган. Ушбу халқ ҳам *сией-ривем* (*ши-рунз*, яъни *ғарбий от минувчилар*) деб номланган. Шунга қараганда, *сией-ривем* (*ши-рунз*) тушунчасига Александр Македонскийнинг ҳарбий юришлари даврида ғарбдан шаркқа кўчиб кетган *саклар* ҳам киритилган.

Ундан ҳам қадимроқ даврга оид хитой битикларида қадимий хитойларнинг шимолий ва ғарб томонида *тиек* (ҳозирги ўқилишда *ди*) деб номланган халқ яшаган. Хитойликлар уларни умумий ҳолда *ривем* ёки *ривем-тиек* (ҳозирги ўқилишда *рунз-ди*, яъни *от минувчи турклар*) деб ёзилганлигини кўрамиз⁶⁶⁷. Таъкидлаш жоизки, милоддан аввалги XI асрдан бошлаб, хитойлар ўзларининг атрофида яшайдиганларни умумлаштириб,

⁶⁶⁴ Хитой манбаларида ўнг томонида, деб ёзилган.

⁶⁶⁵ *Шюэ Зуичжэньг*. Тужюэ ши. 45-54-б.

⁶⁶⁶ Тайпинг хуанюй жи. 187-боб. 1а-б.

⁶⁶⁷ Бу ҳақда қаранг: Ходжаев А. О самой ранней китайской транскрипции этнонима тюрк // «Актуальные проблемы востоковедения: Вопросы филологии, политики, экономики и философии». Ташкент, 2006. С.12-17. Шу муаллифнинг. Древнейшая китайская иероглифическая транскрипция этнонима тюрк // Shygys Kazakhstan. № 1, 2008. С. 7-26.

ривем (замон. ўқил. *рунз*) деб аташган, лекин хитойлар *ривем* деб номлагалар ўзларини бундай атамаганлар. Бошқача қилиб айтганда, *ривем* этноними хитойлар томонидан шимолий ва ғарбий от минувчи қўшилариға берилган ном ҳисобланади.

Ривем (*рунз*) атамаси милоддан аввалги VII асрда Хитойда ёзилган «Зуо чжуан» («Зуо хотираси») номли биринчи тарихий асарда ва ундан олдин тошга ва суякка битилган хотираларда учрайди. «Зуо чжуан»дан кейин ёзилган тарихий асарларда, Сима Чян ёзган «Шижи» («Тарихий хотиралар») номли манбада кўп марта қайд этилади. Улардаги маълумотларга кўра, милоддан аввалги VIII-V асрларда *ривем* (*рунз*)лар 7 гуруҳга ёки «исмлик»ларга бўлинган. «Жи исмли авлодга тобе *ривем* (*рунз*)лар», яъни от минувчилар «Ши, Юн, Ило, Чюн, Ли исмли *ривемлар*» (от минувчилар) ва *ривем-ман* (от минувчи ёввойилар) шулар жумласидан. Ундан олдинги даврда хитойларга фақат *Куй-ривем* (Куй исмли от минувчилар) ва *сией-ривемлар* (Ши исмли от минувчилар) маълум бўлган. Ундан кейинги даврларда эса хитойларнинг шимолида ва ғарбида *диялогуйжи-ривем*, *йичюй-ривем*, *дайли* (*дали*)-*ривем*, *луффан-ривем*, *шан-ривем* (тоғлик от минувчилар) каби *ривем* (*рунз*)лар пайдо бўлган. Хитой тарихчилари томонидан *ривемларни* бу тарзда бўлиш уларнинг яшаган жойи ёки тотемаларига асосланган.

Қадимроқ даврда тузилган хитойча лугатларда яна бир зътиборга сазовор маълумот келтирилган. Унга кўра, *ривем* (*рунз*)ларни ифодаловчи иероглиф кейинчалик юй (域) иероглифига ўзгартирилган. Бу ҳақда «Вэйшу» ва «Бэйши»да «Шиюй Шя [сулоласи] тарихида Сией-ривем (Ши-рунз) деб аталган» (Шиюй Шяпу чэнг Ши-рунз 西域夏書稱西戎), деб аниқ ёзиб қўйилган⁶⁶⁸. Шу жойда эслатмоқ жоизки, ушбу маълумотдаги «Шя [сулоласи] тарихи» (Шяшу 夏書) милоддан аввалги XXI-XVI асрлардаги илк хитой ҳокимияти тарихига бағишланган.

Қадимда «юй» иероглифи «*jiwek*» деб ўқилган бўлиб, у «турар жой, юрт, ҳудуд, минтақа» каби маъноларни англатган. Вакт ўтиши ва иероглифларнинг талаффузи Хитойда ҳукмрон бўлиб турган халқлар шеваларига мослаштирилиши натижасида «*jiwek*» иероглифи «юй» деб ўқила бошлаган. Шундан сўнг бу

⁶⁶⁸ Вэйшу. 9694(1312)-б.; Бэйши. 13842(1286)-б.

иероглифининг маъносидан келиб чиқиб, хитойлар *шиюй* этнонимини «ғарб томондаги юрт, худуд, мамлакат» маъносида ишлата бошлаган. Шу тарзда *ши-рунг* сўзи этноним сифатида аста-секин муомаладан чиқиб кетган. Илмий тадқиқотларда «Шиюй» сўзи аслида этноним бўлганини ҳисобга олиш лозим. Акс ҳолда қадимда Хитойнинг шимолий ва ғарб томонларида *ривем* (*рунг*) деб аталган халқлар нега бирданига йўқолиб, ўрнига *рузие* (*гузер*)ликлар ва *хунлар* пайдо бўлиб қолди, Шиюй топоними қаердан келиб чиқди, деган саволлар туғилади.

Будда динига оид асарлардаги маълумотларни ва хитой тилидаги ўзгаришларни ҳисобга олганда, қадимги *саклар*, *хунлар* ва *рузие* (*гузер*)ликлар ана шу *ривем* (*рунг*)лар доирасидаги айрим этник гуруҳлар ёки қабилалар иттифоқи бўлганлигини англаш мумкин. Қолаверса, қадимги хитой манбаларининг кўрсатишича, дастлабки даврда *хун* (*кунна* / *шюнгну*) қабиласи *ривем* (*рунг*) ва *тиек* (*ди*)лар доирасидаги *юн*, *куй* авлодларидан ташкил топган. Ўта қадимий хитой битикларида *ривем* (*рунг*) билан *тиек* ажратилмай, бир тоифадаги халқлар номи сифатида ишлатилган. Уларнинг ажратилиб ишлатилиши милoddан аввалги VII-VI асрларда пайдо бўлган. Мазкур битикларда «*тиек* деб аталганлар қадимийдир», «*тиек* ғарбий замин одамларидир», деган ёзувлар учрайди. Шу билан бирга *квей-ривем* (*зуй-рунг*) деб аталганлар ҳам кўп қабилалардан иборат бўлганлиги таъкидланади.

Илгари нашр қилинган тадқиқотларимизда⁶⁶⁹ *турк* қабиласи Олтойда тарихий сахнага кириб келган вақтидан илгари *тиетлэк* / *телэ* таркибидаги қабилаларнинг бири бўлганлиги ҳамда у аслида Асиэна (Ашина) авлоди эканлиги ҳақида сўз юритилган эди. Сўнгги йилларда нашр этилган хитой олимларининг тадқиқотларига кўра, Асиэна (Ашина) авлоди қадим замонларда Орол денгизи (Сянхай)нинг ғарб томонида яшаган ва Александр Македонский қўшинларининг юришлари даврида шарққа кўчган.

Чунончи, Сюе Зунгчжэнг қаламига мансуб «Тужюэ ши» («Турклар тарихи») номли асарда зикр этилишича, Асиэна (Ашина) авлоди Орол денгизининг ўнг томонидан (ғарбидан) Мўғулистон худудидаги далаларга кўчиб борган. Эронликлар буларни «*сака тайгра-хауда*» (*saka tigma hauda*) яъни «*учли қалпоқ*

⁶⁶⁹ Бу ҳақда қаранг: Ходжаев А. Из истории древних тюрков... С. 60-94.

киювчи *саклар*» деб аташган. Мўғулистонда «Чжэшуй» номли бир дарёнинг юқори қисмидаги Ба (Жэши) деб аталган тоғлик жойда улар хонлик ташкил этишган. Ушбу хонлик номи Хуже, айрим ҳолларда Сақа давлати (ҳозирги ўкилишда Суоуго 索国) деб аталган. Милоддан аввалги 176 йилда мазкур давлат *хунлар* томонидан йўқ қилиниб, унинг ерлари ва фуқаролари *хун* ҳокони Юшиян ихтиёрига ўтган ва одамлари *хунларга* аралашиб кетган.

Шундан кейин Асиэна (Ашина) авлоди *динглинлар* билан қудачилик қилиши натижасида Асиэна (Ашина) деб номланган иккинчи бир авлод пайдо бўлган. Вакт ўтиши билан Асиэна (Ашина) авлодлари хитой манбаларида *тиетлэк* (*телэ*) деб номланган *туркларга* қўшилиб, *хун* ҳокони назоратидан чиқмоқчи бўлишган. Аммо ғалабага эришолмай, *хунлар* империяси емирилгунга қадар тарихий саҳнада мустақил ҳолда намоён бўлмаган.

Шюе Зунгчжэннинг яна бир фикрича, Дунхуангда, яъни Тангритоғ яйловларида яшаган *саклар* ва Мўғулистонга бориб жойлашган Асиэна (Ашина) авлоди *сакларнинг* бир қисмини ташкил этган. Милоддан аввалги VII-IV асрларда *саклар* кўпчилик бўлиб, нихоятда катта ҳудудда изчил фаолият кўрсатган. Улар бир жойдан иккинчи жойга, айниқса ғарбдан шарққа, шарқдан ғарбга кўчиб юришган. Уларнинг ҳаёти чорвачиликка асосланган. *Саклар* ҳаракат қилган ҳудуд шарқда қадимий Хитой чегарасига, жанубда Эрон заминигача ва Ғарбий (Шихай) деб Каспий денгиз кўзда тутилмоқда) денгизгача борган⁶⁷⁰.

Қозоқ халқи этногенези ва маданияти билан шугулланган хитой олими Су Бэйхай турли манбаларни таҳлил қилиш асосида *саклар* аслида туркий тилда сўзлашган, Марказий Осиёнинг шарқ томонидан ғарб томонига кўчгандан сўнг уларнинг тилида ўзгариш юз берган, *эронликларга* яқин жойларда яшаганлари форсий тилда гаплашадиган бўлган, яйловларда истиқомат қилганлари ўз тилини сақлаб қолган, деган тўғри хулосага келган⁶⁷¹.

Тангритоғнинг Шарқий Туркистон қисмида, аниқроғи Олой сойида (Алағоу) *сакларга* оид қабрлардан ва турар жой

⁶⁷⁰ Шюе Зунгчжэн. Туркоз ши. 54-56-б.

⁶⁷¹ Су Бэйхай. Хасаксу вэньхуа ши (Қозоқ халқи маданиятининг тарихи). 2-нашр. Пекин, 1996. 122-б.

колдиқларидан қазиб олинган нарсалар ичида тилла, кумуш, мис, темир, сопол, ёғоч, ипак ва лак (табиий лакдан қотириб қилинган) буюмлари асосий ўрин эгаллаган⁶⁷². *Сакларда* айникса тилладан ясалган буюмлардан фойдаланиш биринчи ўринда турган. Топилган хайкалчалар, жасадлар ва улар устидаги кийимлар шуни кўрсатадики, *саклар* чуқур кўзли ва киррабурун бўлганлар; Или дарёси атрофида яшаган *саклар* учли қалпоқ кийганлар. Бундай қалпоқлардан айримларининг учи бир томонга эгилган. Шунга қараб, баъзи олимлар «эҳтимол *саклар* таркибидаги қабилалар орасида бош кийим билан фарқланиш одати бўлгандир», деган фикрга келишмоқда. Кўп ҳолда *саклар* қалпоғи тилла буюмлар ва бошқа қимматбаҳо нарсалар ҳамда қуш патлари билан безатилган.

Ҳозиргача маълум бўлган ёзма ва археологик маълумотларга асосланиб, хитой олимлари шундай ёзишади: «Чин давлати (мил. авв. 221-206) замонасидан то Хан даврининг бошланишигача (мил. авв. 206) *саклар* Марказий Осиё ҳудудидаги Сирдарё шимолида Или дарёси қирғоқларини марказ қилган ҳолда яшаганлар. *Саклар* жуда қадимий халқдир..., улар асосан чорвачилик билан шуғулланган, айникса, от, қўй, қорамол ва туя боқиш асосий ўринда турган. Ҳаракатланиш учун аравадан кенг фойдаланишган.... Эркак ва аёллар бир хилда отга минганлар ва отда чошиб кетаётиб, қамон отишни яхши билганлар. *Саклар* кўп қабиладан иборат бўлиб, уларнинг катта бир қисми жанубга кўчган, бир қисми Сирдарёнинг шимолида қолган. Уларнинг Или дарёси атрофида яшаб қолганлари *усунлар* билан қўшилиб кетган»⁶⁷³.

Юқорида тилга олинган «Хасакэзу жанши» («Қозоқ халқининг қисқача тарихи») номли асарда «милоддан аввалги VI-IV асрларда ҳозирги Қозоғистон ҳудудида *сакларнинг* шимолий тармоғи яшаган ва улар *турк* тилида сўзлашган, жануб томонда яшаган *саклар* эса эрон тилидан фойдаланишган»⁶⁷⁴, деб зикр этилган. Шу билан биргаликда сўзлашган, жануб томонда яшасан вафот этса, уни аравага солиб фойдаланишган»⁶⁷⁴, деб зикр қилганлиги, дафн маросимида катта эътибор берилганлиги, жамиятда эркак ва аёлларнинг ҳуқуқи тенг бўлганлиги

⁶⁷² Ўша асар. 123-б.

⁶⁷³ Ўша асар.

⁶⁷⁴ Хасакэзу жанши (Қозоқ халқининг қисқача тарихи). Урумчи, 1987. 37-б.

айтилган⁶⁷⁵.

Юкорида келтирилган қадимги хитой манбалари ва ХХР тарихчилари асарларидаги маълумотлар асосида айтиш мумкин-ки, уларда биз учун номаълум ёки кам маълум бўлган маълумотлар ҳақида кизикарли фикр-мулоҳазалар кўп. Улар билан танишиш фойдадан холи эмас. Ушбу маълумотлар билан Кангкия давлатига оид маълумотларни қиёсий таҳлилидан мазкур давлатнинг фуқаролари асосан *саклар* бўлган экан, деган фикр келиб чиқади. Демак, К. Шониязов таъкидлаганидек, «қанғарлар», яъни «аравада юрувчилар» айнан *саклар* эди, дейиш асослидир.

Хулоса қилиб қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. Хитой олимларининг фикрига кўра, ҳозирги хитой тилида *сай* ва *сайжунг* деб талаффуз этиладиган тарихий атамалар *сак*, *саклар* сўзининг хитойча транскрипцияси эканлиги шубҳасиздир. Шунингдек, Александр Македонский қўшинларининг шарк томонга юриши натижасида Марказий Осиёда катта оммавий кўчиш (миграция) жараёнлари юз берган. *Сакларнинг* ҳаракати ушбу жараённинг бир қирраси ҳисобланади.

2. *Сакларнинг* бир қисми ҳозирги Торим воҳасининг шимол ва ғарб томондаги жойларга кўчиб борган. Кейинчалик улар яна ғарб томонга қараб силжиб, Или дарёси ва Исиккўл атрофида жойлашган. Шундан сўнг турли ички ва ташқи омиллар таъсирига кўра, Марказий Осиёнинг турли ҳудудларига ва унинг жанубидаги жойларга тарқалган.

КУННА (ШЮНГНУ) ЭТНОНИМИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ

Шюнгну (匈奴 рус транскрипциясида *сюнну*) — ҳун этнонимининг миллоддан аввалги III асрдан бошлаб ишлатилган хитойча транскрипциясидир. Собик СССР даврида тузилган «Совет энциклопедик луғати»да «хунну қадим замонда Марказий Осиёда шаклланган кўчманчи халқдир, X асрда уларнинг бир қисми ғарбга кўчиб бориб, маҳаллий халқлар билан аралашиб кетиши туфайли пайдо бўлган янги этнос *гун* деб аталган», деб

⁶⁷⁵ Ўша асар. 35-б.

ёзилган⁶⁷⁶. Ушбу луғатнинг иккинчи бир жойида «милодий 2-3 асрларда *гунлар* Урал тоғлари ёнидаги туркий тилда сўзлашувчи *хунлар*, *угрлар* ва *сарматлардан* ташкил топган кўчманчи халқдир», деб кўрсатилган⁶⁷⁷. Ушбу фикр *хунларга* оид рус ва ўзбек тилларидаги тарихий адабиётларда ҳам қайд этилади.

Хунларга оид маълумотларнинг илк қисми рус хитойшунос олими Н.Я.Бичуриннинг таржималарига бориб тақалади. Сўнгги 30 йил давомида Хитой Халқ Республикасида *хунларга* оид кўп асарлар нашр этилди. Лю Симян қаламига мансаб бўлган «Чжунгтоо минзу ши» («ХХР халклари тарихи». Шанхай, 1987.), Ванг Дужян бошчилигидаги бир гуруҳ олимлар муаллифлигида нашр этилган «ХХР халклари муносабатлари тарихининг қисқача баёни»⁶⁷⁸, Жянг Йингянг бошчилигидаги яна бир гуруҳ хитой олимларининг «Чжунгтоо минзу гуанши ши гангъяо» («ХХР халклари тарихи». Пекин, 1990)⁶⁷⁹, Ванг Жунгхан раҳбарлигидаги катта бир гуруҳ олимлар томонидан ёзилган «Чжунгтоо минзу ши» («ХХР халклари тарихи». Пекин, 1994), Шюе Зунгжэнг бошчилигида Шинжян-Уйғур мухтор ўлкаси (автоном райони⁶⁸⁰) олимларининг ёзган «Чжунгтоо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши» («ХХР Шинжянгнинг қадимий жамияти ва ҳаёти тарихи». Урумчи, 1997) каби йирик асарлари ана шулар жумласидандир.

Уларда Н.Я.Бичуриннинг таржимасида учрамайдиган маълумотлар ва таҳлиллар мавжуд. Қолаверса, рус олими Н.Я.Бичуриннинг таржималарида хитой манбаларида сақланаётган барча маълумотлар мужассам, деб айтиб бўлмайди, албатта. ХХРда чоп этилган янги тадқиқотлар ҳозиргача бизга номаълум бўлган ёҳуд кам ўрганилган айрим жумбоқ масалаларни ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

Таъкидлаш жоизки, хитойлар минг йилдан ортиқ давр

⁶⁷⁶ Советский энциклопедический словарь. Москва, 1985. С.1457.

⁶⁷⁷ Уша асар. 350-б.

⁶⁷⁸ Ванг Дужян. Чжунгтоо минзу гуанши ши гангъяо (ХХР халклари муносабатларининг қисқача тарихи). «ХХР ижтимоий фанлар нашриёти» чоп этган (югтобнинг чоп этилган жойи кўрсатилмаган). Пекин, 1990.

⁶⁷⁹ Жянг Йингянг. Чжунгтоо минзу ши (ХХР халклари тарихи). 1-2 жилд. Пекин, 1990.

⁶⁸⁰ Рус адабиётига, ундан ўзбек адабиётига кириб қолган «автоном райони» хитойча «чюй» сўзидан таржима қилиб олинган. Мазкур сўз икки хил маънога эга бўлиб, уларнинг бири минтақа, иккинчиси туман тушунчасини беради. 1954 йилдан бошлаб «Шинжянг кэйгуэр тижичиной» деб номланган Шарқий Туркистоннинг ҳудуди 1 600 000 квадрат километрдан кўпроқ. Бундай катта ҳудудни «район» деб аташ ва уни «туман» деб таржима қилиш тўғри бўлмайди.

давомида *хунлар* билан ёнма-ён яшаганлар. Шу боис уларга оид энг қадимий маълумотлар хитой манбаларида сақланиб қолган. Уларга кўра, *хун* қабиласи қадимги *тиенглиенг* (*динглинг*)лар, яъни *турклар* таркибидаги бир авлоддир. *Хунларнинг* ilk бор хитой битикларида тилга олинаши милоддан аввалги 2 мингинчи йилларга бориб такалади. Улар милоддан аввалги III асрда кучайиб, атрофдаги қардош қавмларни бирлаштириб, йирик давлат тузганидан сўнг, уларнинг фуқаролигига ўтган барча қабилалар *хун* деб атала бошлаган. Хун давлатининг итоатида бўлган халқларнинг кўпчилиги қадимий *тиенглиенг* (*динглинг*)-лардан ташкил топган. Хитой манбаларидаги *тиенглиенг* (*динглинг*) эса кейинги даврларда *тиетлэк* (*телэ 鐵勒*) деб номланган қадимги *туркларнинг* хитойча номи эди⁶⁸¹. Натижада *хун* этноними маълум бир тарихий даврда туркий халқларнинг умумий номига айланиб қолган эди. Фикримизнинг далили сифатида қуйидаги маълумотларни келтирамиз.

Мазмунан *шюнгну* атамасини ифодалайдиган икки иероглиф унинг этимологиясига ҳеч қандай аниқлик киритмайди. Зеро, уларнинг бири кўкрак, кўнгил, иккинчиси кул, хизматкор маъноси билдиради. Аммо *шюнгну* (қадим. ўқил. *кунна*) *хун* этнонимининг милоддан аввалги IV асрдан кейинги, яъни *хунлар* давлат ташкил этиб, тарихий саҳнага кириб келган вақтидаги хитойча транскрипцияси эканлиги шубҳасиздир. Буни ХХР олимлари ҳам тўла тасдиқлайдилар. Ундан олдин хитойлар *хунларни* *шюнъюй*, *шюнюн*, *ху ва хунйи* каби номлар билан атаганлар. Бу ҳақда хитой манбаларида кўп маълумотлар учрайди.

Масалан, милодий 168-189 йилларда «Линг-ди» номи билан тахтда ўтирган Шаркий Хан давлати (25-220 йй.) ҳукмдори даврида Йинг Шао ёзган «Фэнсу тунгйи» («Урф-одатлар баёни»)⁶⁸² номли асарда *хун* атамасига шарҳ берилган. Унда «Ин [ҳокимлиги]⁶⁸³ замонасида *шюнъюй* деб аталган ном кейин *кунна* / *шюнгнуга* ўзгартирилди» деб ёзилган⁶⁸⁴. Ушбу маълумот «Шижи»даги *хунларга* бағишланган бобнинг бошланишида

⁶⁸¹ Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Тошкент, 2001. 9-13-б.

⁶⁸² Асар аслида 30 бобдан иборат бўлиб, унинг 10тагина боби сақланиб қолган. Шунга қарамай, у қатта тарихий аҳамиятга эга манба ҳисобланади.

⁶⁸³ Шанг ҳокимлигининг ҳукмдори Пан Гэнг (мил.авв. 1401-1372) марказни Ян (ҳозирги Шанлунг ўлкасидаги Чойфу вилоятида) номли жойдан ҳозирги Хэнан ўлкасидаги Аньян вилоятининг шимоли-ғарбидаги Ин деб аталган ерга кўчириб келтирган. Шундан кейин Шанг ҳокимлиги тарихий манбаларда Ин ҳокимлиги деб аталган.

⁶⁸⁴ *Луй Симян*. Чжунтуо минзу ши. 30-б.

келтирилган шарҳда ҳам бор⁶⁸⁵.

Маълумки, асарда тилга олинган Ин ҳокимлиги ҳозирги ХХРнинг Хэнан ўлкасидаги Анъянг вилояти ҳудудидаги қадимда «Ин» деб аталган шаҳарни марказ қилган ҳокимият бўлиб, унинг мавжуд бўлган даври милоддан аввалги XV-XI асрларга тўғри келади. Демак, *хунларнинг* номи бундан 3,5 минг йил муқаддам хитойларга таниш бўлган.

Иккинчи бир хитой тарихчиси Вэй Чжов (яшаган даври номаълум) «Хан [империяси] даврида *кунна (шюнгну)* деб аталганларнинг аввалги номи *шюньон* эди», деб ёзган⁶⁸⁶. «Циуан» («Сўзларнинг келиб чиқиши») номли энциклопедик лугатда кўрсатилишича, *хунлар* Чин хонлиги (мил. авв. 221-206) даврида *кунна (шюнгну)* деб атала бошлаганлар⁶⁸⁷. Милоддан аввалги 372-289 йилларда яшаган хитой файласуфи Мэнзи қаламига мансуб бўлган «Лянг Хуэй ванг шя» («Ҳоким Лянг Хуэйнинг қулаши») номли асарда учрайдиган *шюньон* атамасига узок ўтмишда ўтган Чжао (яшаган вақти номаълум) исмли тарихчи шарҳ келтирган. Унда «*бэй-тиек (бэй-ди 北狄)* *шюньон* деб аталар эди, ҳозир улар *кунна (шюнгну)* деб аталади», дейилган⁶⁸⁸. Олдин нашр этилган тадқиқотларимизда *бэйди* қадимда *бэйтиек* деб ўқилган бўлиб, у шимолий *турк* атамасининг хитойча транскрипцияси эканлиги айтиб ўтилган⁶⁸⁹. «*Бэй-тиек*» деб номланганлар бундан 3,5-4 минг йил муқаддам хитойлар томонидан *тиек* деб аталганларнинг бир қисми бўлиб, у милоддан аввалги биринчи мингйилликда *динглинг* деб ҳам аталган. Шундан маълум бўладики, *хунлар* қадимги *туркларнинг* бир қисмидан иборат бўлган.

«Шан хай жинг» («Тоғлар ва денгизлар қомуси») номли асарга берилган шарҳларда «*хунйи* ва *шюньон* бир тоифадаги одамлардир. Хан даврида уларни *кунна (шюнгну)* деб аташган, улар *ху* деб ҳам аталади», деб ёзилган⁶⁹⁰.

Юкорида тилга олинган хитой файласуфига бағишланган «Мэнзи» номли асарда «Ҳоким Вэн билан *хунйшлар* воқеаси»,

⁶⁸⁵ Шижи. 1029 (1029)-б.

⁶⁸⁶ Люй Симян. Чжунгтуо минзу ши. 30-б.

⁶⁸⁷ Циуан. 1-жилд. 0387-б.

⁶⁸⁸ Люй Симян. Чжунгтуо минзу ши. 30-б.

⁶⁸⁹ Хўжаев А. Ди, Бэйди // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. Тошкент, 2002. 382 б.; Хўжаев А. Из истории древних тюрков... С. 28.

⁶⁹⁰ Люй Симян. Чжунгтуо минзу ши. 31-б.

«Улуғ ҳоким билан *шюньонлар* воқеаси» каби сўзлар учрайди. Уларда бир халқ номи икки хил ишлатилган, деб зикр этилган⁶⁹¹. Шунга қўра, яқин даврда яшаб ўтган йирик тарихчи Люй Симян (1884-1957) «Шиюй» («Шеърларга кириш сўзи») номли асарида *хунларнинг* қадимги номлари ҳақида ёзган «Ҳоким Вэн (Вэн-ванг 文王)⁶⁹² даврида ғарбда *хунийлар* хавф туғдирар, шимолда *шюньонлар* кулфат ёғдирар» мисралардаги икки этнонимни икки халқ номи деб тушуниш тўғри бўлмайди»⁶⁹³.

Келтирилган маълумотлар аниқ кўрсатиб турибдики, *кунна* (*шюнгну*) атамаси милoddан аввалги III асрда пайдо бўлган. Бу эса *хунлар* йирик империя ташкил этиб, тарихий саҳнага чиққан вақти ҳисобланади. Ундан олдин хитойлар *хунларни шюньон*, *ху* ва *бэйтиек* (*шимолий турк*) деб атаганлар.

Эътиборга молик масалалардан яна бири – *хунларнинг* этник келиб чиқиши масаласидир. Чунончи, тарихий адабиётларда унга оид бири-бирига зид фикрлар мавжуд. Шу боис қадимий хитой манбаларидаги маълумотларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир.

«Мао жюан» («Мао қиссаси») номли бир шеърый асарда «*Шюньон бэй-тиек* (*бэй-ди*) демақдир», деб айтилган⁶⁹⁴.

Қадим замонда яшаб ўтган Люй Жян исмли бир тарихчининг «Шэнгвэй» («Тафсилот» ёки «Мулоҳаза») номли асарига Бян Гао (яшаган вақти номаълум) томонидан шарҳлар ёзилган. Уларнинг бирида қадим замондаги «*тиек* (*ди*) ва *шюньон* ҳозирги *кунна* (*шюнгну*)дир» деб кайд этилган⁶⁹⁵.

Чян исмли тарихчи қадимги хитой манбаларидаги *бэй-тиек* (*бэй-ди*, яъни *шимолий турк*) атамасини шарҳлаб, «*бэй-тиек* деб аталганлар *кунна* (*шюнгну*)ларнинг худди ўзи эди», деб ёзган⁶⁹⁶.

Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, *хунлар* милoddан аввалги 2 мингинчи йилларда хитойларнинг шимолида яшаган ва хитойлар томондан *бэй-тиек* (*шимолий турк*) деб аталган.

Шу ўринда *бэй-тиек* атамаси ҳақида қисқача маълумот бериб ўтиш лозим бўлади. *Бэй-тиекларга* оид тарихий фактларни

⁶⁹¹ Ўша жойда.

⁶⁹² Ушбу маълумотдаги ҳоким Вэн милoddан аввалги 1066-771 йилларда мавжуд бўлган Ғарбий Чжоу (Ши-Чжоу 西周) ҳокимлигининг асосчиси. Демак, унинг ҳукмронлик даври милoddан аввалги 1066-1000 йилларга тўғри келади.

⁶⁹³ Люй Симян. Чжунгуо минзу ши. 31-б.

⁶⁹⁴ Ўша асар. 30-б.

⁶⁹⁵ Ўша жойда.

⁶⁹⁶ Ўша жойда.

тахлил қилиш учун, энг аввало, қадимда хитойларнинг ёзуви алифбо асосида, яъни ҳарфлар шаклида эмас, балки расмсимон иероглифлардан иборат бўлганлигини ҳисобга олиш керак бўлади. Замонлар ўтиб, улар такомиллашиб, талаффузлари ҳам ўзгарган. Қолаверса, милoddан аввалги III-II асрларгача хорижий этноним ва топонимларни ёзишда аниқ қоидалар мавжуд бўлмаган. Ўша замонда *хун* этнонимининг ёзилиши бирор бир қонун-қоидага асосланмаган. Шу сабабли хитойлар ўқилиши бири-бирига яқин, аммо маъноси ҳар хил бўлган иероглифлардан фойдаланишган. *Кивен* (kiwan, kiwen – замон. ўқил. *чюан*, маъноси – катта ит), *куэн* (кун, кўп ва чувалчанг маъноларига эга), *хуэн* (*хун*), *чюан* (адир жойлардаги зах ариқлар маъносини билдиради) каби иероглифлар ана шулар жумласидандир. Айрим ҳолларда *хун* атамасини ифода этадиган иероглифларга *ривем* (giwem, ҳозирги хитой тилида *рунз* 𠤎)ни қўшиб, *кивен-ривем* (kiwen-giwem), *куэн-ривем* (kuen-giwem) деб айтишган⁶⁹⁷.

Хитой манбалари асосида тадқиқот олиб бораётган ва уларни уйғур тилига таржима қилаётган ХХР олимлари *хун* атамасининг хитойча турли талаффузларини «*кун*» (куёш) сўзи билан боғламоқдалар. Улар *хунларнинг* куёшга сиғинганлигига ёки уни тотема қилган бўлиши мумкинлигига асосланиб, шундай тахмин қилмоқдалар.

Қадимги *кивен-ривем* (kiwen-giwem) сўзи замонавий хитой тилида *куй-рунз* деб талаффуз этилади. Юкорида таъкидлаб ўтганимиздек, *рунз* (𠤎) иероглифи от минувчилар, отлик лашкар каби маънолардан ташқари, жангчилар қуроли, жангда ишлатиладиган арава маъносини ҳам англатади. Шуни ҳисобга олганда, ушбу сўзлар *хун* лашкарлари, *хун* қуроллари, *хун* араваси маъноларини билдиради. Аммо хитой тили луғатларида *рунз* (*ривем*) қадимги Хитойнинг ғарб томонида яшаган халқларнинг умумий номи эканлиги бир овоздан қайд этилади.

Масалан, «Ханюй дазидян» («Хитой ёзувининг катта луғати»)да *рунз* иероглифи «Қадим замонларда мамлакатимизнинг шимолида яшаган оз сонли халқларнинг умумий номидир», деб изоҳланади⁶⁹⁸. Худди шундай тушунтириш «Цюан» («Сўзларнинг келиб чиқиши») номли энциклопедик луғатда ҳам мавжуд⁶⁹⁹.

⁶⁹⁷ Люй Симян. Чжунгуо минзу ши. 30-б.

⁶⁹⁸ Ханюй дазидян. 2-жилд. 1398-б.

⁶⁹⁹ Цюан. 2-жилд. 1183-б.

Хунларнинг *шюнюн*, *шюнйой* деб аталиши милoddан аввалги VIII-III асрларда ёзилган «Йи Чжоушу» («Чжоу хонлигининг йўқолган тарихи») ⁷⁰⁰, «Шан хай жинг» («Тоғ ва денгизлар комуси») ⁷⁰¹ ва «Чжан-гуо цз» («Ўзаро урушган давлатлар сиёсати») ⁷⁰² каби манбаларда учрайди. Шунга асосланиб, Лянг Чичао (1873-1929), Ванг Гуовэй (1877-1927), Фанг Чжюангоу (яшаган вақти номаълум) ва бошқа бир қатор хитой олимлари ушбу атама пайдо бўлишидан олдин *хитойлар* хунларни бошқача атаганлар, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, энг кадимий, ноёб тарихий маълумотларни бизгача етказиб келган тош ва суякларда ёзилган хитой битикларида тилга олинган «*куй-фанг*» (кадимги ўқилиши *квей-пианг*), *хунйи* (кадимги ўқилиши *хуэньей*), *шюнйой* (кадимги ўқилиши *шиванцюк*), *шянюн* (кадимги ўқилиши *шиамйиван*), *шюнюн* ва *ху* (кадим. ўк. *ху*) деб талаффуз этилган атамалар *хунларнинг* энг кадимий номларидир» ⁷⁰³.

Айнан шундай фикрни Хитойнинг илмий комусий луғатларида ҳам учратиш мумкин. Чунончи, «Циюан» номли энциклопедик луғатда кўрсатилишича, кадимги Хитойнинг шимолида яшаган халқ *кунна* / *шюнгну* ёки *ху* деб аталган. Илгари ушбу халқ номини *хитойлар куй-фанг*, *хунйи*, *шюнюн*, *шан-ривем* (*шан-рунг*) деб талаффуз этишган. Чин хонлиги (мил. авв. 221-206) даврида *кунна* / *шюнгну* деб айтиш одат тусига кирган ⁷⁰⁴.

Хитой луғатларида қайд этилишича, *кунна* / *шюнгну* кадимги Хитойнинг шимолий томонида яшаган ва чорвачилик билан шуғулланган халқнинг номидир ⁷⁰⁵. Ушбу халқ номи *ху* (胡) деб ҳам аталади. Мазкур этноним илк бор «Ўзаро урушган давлатлар» даврида (мил. авв. 475-221) хитой битикларига кириб

⁷⁰⁰ «Йи Чжоушу» (Чжоу хонлигининг йўқолган тарихи) одатда «Чжоушу» (Чжоу хонлиги тарихи) деб ҳам аталади. Мазмунан ушбу манба Ванг Хуэй тузган 30 дан ортиқ кадимий хитой битиклари ва Хан империяси даврида ёзилган майда асарларнинг 60га яқин ёзма ёдгорликлар тўплами ҳисобланади. Унга ҳиритилган айрим битиклар йўқолган бўлиб, кейинчалик улар бошқа асарлар асосида тўлдирилган. Ушбу манбанинг илк бор тўплам шаклига келтирилган вақти номаълум. Аммо унда баён этилган айрим маълумотлар милoddан аввалги XI -VII асрларга оиддир.

⁷⁰¹ Шангхай жинг (Тоғлар ва денгизлар баёни), муаллифи номаълум, ёзилган вақти 475-221 йилларга туғри келади, унинг ҳажми 18 бобдан иборат..

⁷⁰² Чжан-гуо цз (Ўзаро урушган давлатлар сиёсати) тахминан милoddан аввалги V-III асрларда битилган. Унинг муаллифи номаълум. Асар ўша замонда мавжуд бўлган кичик хонликлар ўртасида бўлиб ўтган урушлар баёнига бағишланган. У бошқа кадимий асарларга нисбатан яхшироқ сақланиб қолган.

⁷⁰³ Ванг Чжунгхан. Чжунгтоу минзү ши. 215-б.

⁷⁰⁴ Циюан. 1-жилд, 0387-б.

⁷⁰⁵ Чжунгтоу дабайкю чюаншу. Чжунгтоу лиши. 736-б.

келган. Атаманинг келиб чиқиши маълум эмас, ammo у Чжоу даври (мил. авв. XI-VIII асрлар)да ёзилган битиклардаги *шиан-йивен* (ҳозирги талаффузда *шюнюн*), *шивантсюк* (*хунюй*) атама-ларидан транс-формация этилган⁷⁰⁶.

Қадимги замонда тош ва суякка ёзилган битикларни ўрганиш борасида катта эътиборга сазовор бўлган қадимшунос олим Ван Гуовэйнинг (1877-1927) таъкидлаб ўтишича, хитой ёзувида *қунна* (*шюнгу*) деб ўқилган атама *хунлар* тилида *ху* деб талаффуз этилган бўлиб, у «Тангри ўғли» маъносини билдирган эди⁷⁰⁷. «Ханшу» (Хан [сулоласи] тарихи)да «Жанубда буюк Хан мавжуд бўлса, шимолда кучли *ху* мавжуддир»⁷⁰⁸, деб айтилиши *хун* атамасини хитойлар *ху* деб талаффуз этганлигига асос бўла олади⁷⁰⁹.

Ана шу *ху* иероглифининг қадимги ўқилишига эътибор берилса, унинг «ху», «хук» деб ўқилганлигининг гувоҳи бўламиз. Маълумки, хитойлар «н» харфини унли товуш қўшилмаган ҳолда талаффуз эта олмайдилар. Шу боис улар «н» харфини тушириб қолдириб, *хун* сўзини *ху*, кейинроқ эса *ху* деб талаффуз этганлар. Ammo хитой тилида «хун» деб ўқиладиган иероглифлар ҳам мавжуд. Негадир илк бор *хунларнинг* номини ёзишда улар бундай иероглифларни ишлатишмаган. Балки бунга *хунларни* камситиш максатида *ху* (胡) иероглифини ишлатишга унинг юқорида айтиб ўтилган салбий маънолари қўл келгандир. «Хун» иероглифини қўллаш мисоллари милоднинг бошларида учрайди. Эҳтимол, бундай ўқиладиган иероглифлар кейинроқ пайдо бўлгандир.

Милоднинг бошларида ва ундан кейинги даврларда ёзилган манбаларда *тиетлэк* (t'ietlök, *телэ турк*)ларнинг таркибидаги бир қабила номи ҳам *хун* (羣) деб аталган. Унинг номини ёзишда хитой тарихчилари «хун», «гун» деб икки хил ўқиладиган бошқа иероглифни ҳам ишлатишган. Шунга караганда, бу номлар *хунлар* ва уларга кейин қўшилган кавмлар тилида «гун» ёки «хун» деб талаффуз этилганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас. Чунончи, хитой тилида «г», «қ» товушлари йўқ.

Хитой манбаларида, луғатларида ва тарихий адабиётларида нима учун айнан шу даврда *хитойлар* (*шя*, *хуашя*) *хунларнинг*

⁷⁰⁶ Чжангуо цз (Ўзаро уруш олиб борган давлатлар сиёсати) асари тахминан мил. авв. V-II асрларда битилган бўлиб, унинг муаллифи номаълум.

⁷⁰⁷ Ванг Чжунгхан. минзу ши. 215-б.

⁷⁰⁸ Ханшу. 2331(1123)-б.

⁷⁰⁹ Ванг Чжунгхан. Чжунгто минзу ши. 215-б.

номини бошқача қилиб айтишни маъқул кўрганлиги кўрсатилмайди. Шунинг учун бу ҳақда аниқ бир фикр айтиш қийин. Аммо ўша пайтда *хун* сўзи бир қабила ёки кичик қабилалар иттифоқининг номи эмас, балки хитойларнинг шимол ва ғарб томонида яшаган барча халқларнинг умумий номи ва уларни бирлаштирган империянинг номи сифатида тарихий саҳнага кириб келган. Буни *хун* деб аталган бир қабиланинг ёки бир неча қабила бирикмасининг номидан фарқ қилиш лозим бўлган. Ўйлаймизки, айнан шу зарурият туфайли милoddан аввалги III асрнинг охириги чорагида *кунна* / *шюнгну* атамаси юзага келган.

Бу фикрни асосли деб ҳисобласак, бундан 3 минг йил муқаддам *хун* номи билан аталган қабила мавжуд бўлган, у кейин кучайиб, атрофдаги қариндош қабилаларни бирлаштирган, деган хулоса келиб чиқади. Милoddан аввалги III асрда унинг бошчилигида йирик марказлашган давлат ташкил топганидан сўнг хитойлар қабила номи сифатида мавжуд бўлган *хун* этнонимидан «Хун» давлати ва унинг барча фуқароларининг номини ажратиш мақсадида *кунна* / *шюнгну* сўзини ишлата бошлаганлар. Шундан кейин ушбу атама хитой адабиётида янги мазмунда кенг қўлланган.

Аммо хитой манбаларидаги *кунна* / *шюнгну* атамасини рус ва Европа тилларига таржима қилишда муаллифлар *хун* сўзини ишлатишган. Натижада ушбу атама билан номланган қабила, қабилалар иттифоқи, *хунлар* томонидан ташкил этилган ҳоконлик ва унинг фуқаролари битта сўз билан аталган. Бу эса кўп ноаниқликларга сабаб бўлган.

Шу ўринда *хун* қабиласининг номи хитой битикларида илк бор қачон пайдо бўлган, деган саволнинг келиб чиқиши табиийдир. Унга жавоб топиш учун хитой манбаларига мурожаат қилдик.

Қадим замонлардан сақланиб қолган хитой битикларида милoddан аввалги XXI-XIX асрларда «Шия» («Ся» 夏) ва XVI-XI асрларда «Шанг» (商) деб аталган хитой ҳокимликлари даврида уларнинг шимолида ва ғарбида бошқа тоифадаги халқлар яшаганлиги кўрсатилган. Ана шу халқларни таърифлайдиган ёзувларга берилган шарҳларнинг бирида кўрсатилишича, *хунларнинг* номи «Яв даврида (ибтидоий жамият ёки патриархат замонининг сўнгги даври) *сюнъюй*, Чжоу даврида (мил. авв. XI-III асрлар) *шюнюн*, Чинг даврида (мил. авв. 221-206) *кунна* / *шюнгну* деб

аталган»⁷¹⁰. 512 рақамли бир битикда «5-куни *юнлар* ғарб томондан ноғоралар садоси билан келишди, Чжи [мамлакатлик] Йи хабар қилиб, сўзлади: *ту-фанг* бизнинг шаркий заминимиз чеккасига ҳужум қилиб, икки одамимизни ярадор қилди, *куй-фанг* ғарбий заминимиз чеккасида молларини боқишди», деб ёзилган⁷¹¹.

Хитой тилининг энг йирик мутахассисларидан бири, ХХР фанлар академиясининг президенти, Гуо Муорую (Гуо Кайчжен, 1892-1978) таҳаллуси билан қалам тебратган йирик комулчи олим ушбу матнни бошқа матнлар билан солиштириб ўрганиб, бу ҳақда шундай фикр билдирган:

«Мазкур маълумотлардан кўриниб турибдики, *чжислар* инларнинг ғарбида, *ту-фанглар* *чжисларнинг* шаркида, *куй-фанглар* *чжисларнинг* ғарбида жойлашган. *Инлар* мамлакатидан туриб айтганда, *ту-фанглар* инларнинг шимоли-ғарбий ва шимолий томонида, *куй-фанглар* эса инларнинг шимоли-ғарбида жойлашган. Уларнинг бири-биридан канча масофада бўлганлигини таҳлил асосида билиб олиш мумкин... *Ту-фанглар* инлар мамлакатининг марказидан (ҳозирги Анъян) тахминан 12-13 кунли йўл нарисиди, кунига 80 ли (46.08 км)дан ҳисоблаганда, 1000 ли (576 км) келадиган масофада жойлашган. Шундан кўриниб турадики, *ту-фанг* ҳозирги Шанси ўлкасининг шимоли-ғарбида бўлган. *Куй-фанг* эса Ордос (Хэтао) вилоятига яқин жойда бўлган. Суяклардаги ёзувлардан маълумки, *ту-фанг* ва *куй-фанг* деб аталганлар *шюнкюларнинг* бир қисми эканлигига шубҳа қилиш мумкин эмас»⁷¹².

Ўзининг «Суяклар ва тошлардаги ёзувларга оид тадқиқотлар» («Жягу вэнзи янжю») номли асарида Гуо Муорую «*ту-фангнинг* яшаган жойи Баотоу⁷¹³ ёнида, *куй-фангнинг* истиқомат қилган жойи эса унинг ғарбида бўлган», деб ёзади⁷¹⁴.

Милоддан аввалги 1401-1122 йилларда мавжуд бўлган Ин ҳокимлиги даврига оид битиклар билан шуғулланган иккинчи бир хитой олими Чэн Мэнжя (1911-1966) ўзининг «Ин шюйлуци зунгшу» («Ин битикларини шарҳлаш масаласи») номли асарида («Кэшюэ» наشريёти чоп этган) куйидаги маълумотларни келтиради:

«Ин давридаги *куй-фанг* Жин ҳокимлиги жанубида жой-

⁷¹⁰ Яанг Чжунгхан. Чжунгтоу минзу ши. 215-б.; Люй Симян. Чжунгтоу минзу ши. 30-б.

⁷¹¹ Чжунгтоу минзу гуаншиши гангъяо. 58-б.

⁷¹² Ўша асар. 59-б.

⁷¹³ Ҳозирги ХХР таркибидидаги Ички Монголияда жойлашган шаҳар номи.

⁷¹⁴ Чжунгтоу минзу гуанши ши гангъяо. 59-б.

лашган. Аммо Ғарбий Чжоу ва Чунчю даврларида ушбу қавмнинг юришлари кўп томонларга қаратилган. Ушбу юришлар шимоли-ғарбдаги Шэнси вилоятида юз берган»; «Чунчю даврларидаги *чиак-тиек* (chiak-tiek, tciak-tiek, замон. ўқил. *чиди* 赤狄 – жанубий турк демакдир) ана шу Ин давридаги *куй-фанг*нинг ўзидир»; «*кой-фанг* *шюньон* қавмининг бир қисмидир»⁷¹⁵.

Қадимий Хитойнинг шимолий ҳудудида топилган археологик қазилмалар ичида милоддан аввалги 2-мингйилликка, яъни Ин даврига оид тош ва суяк битиклар кўп учрайди. Шуларда «*гуй-фанг* номли юнлар юзларни ярадор қилдилар», «*гуй-фангларга* қарши ҳужум қилинди», «*гуй-фанглар* ярадор қилинди», «*гуйларга* ҳужум қилинди», «*гуй-фанглар* келиб қаршилиқ кўрсатдилар», «*ту-фангларга* ҳужум қилинди», «*ту-фангларни* яна қўлга олишди», «*ҳақиқий ту-фанглар*», «*ту-фангларга* қарши уруш» каби сўз бирикмалари ва мисралар борлиги аниқланган⁷¹⁶.

Ванг Дужян мана шу маълумотларни таҳлил қилиб, шундай ёзади:

«*Ту-фан*, *куй-фанг* ва *гуй-фанг* каби атамаларни шарҳлашда айрим ўхшамаслик бўлса ҳам, улар Хитойнинг шимолий томонида яшаган ва чорвачилик билан шуғулланган халқ бўлганлигида умумий яқдиллик мавжуд. Чорвадорларга хос хусусият – жойдан жойга кўчиб яшашдир. Аммо бундай кўчмачилик маълум бир ҳудуд доирасида юз берган. Шанг давридаги (мил. авв. XVI-XI асрлар) *ту-фанг*, *дуфанг* ва *куй-фанг* деб аталганлар Шанси ўлкасининг шимоли-ғарбида ва Шэнси ўлкасининг шимолида яшаганлиги ҳақиқатга тўғри келади. Буни шу жойларда топилган археологик маълумотлар ҳам тўла тасдиқлайди. Шанг ҳокимлиги даврида мазкур ҳокимлик билан *ду-фанг*, *куй-фанг* ёки *куй-рунг*, *чюан-рунг*, *шюньон* ва *енюн* кабилар ўртасида кўп урушлар бўлиб турган. Бу урушлар суяк ва тош битикларида ўз ифодасини топган. Шанг ҳокимлиги уларга қарши юриш қилганда, ишлатилган қўшинлар одатда камида 300, кўпида 5000 кишидан иборат бўлган»⁷¹⁷.

Суякка ёзилган Хитой битикларининг бирида «5000 нафар пиёдаларимиз *ту-фангларга* ҳужум қилдилар», деган маълумот

⁷¹⁵ Ўша жойда.

⁷¹⁶ Ўша асар. 60-б.

⁷¹⁷ Ўша жойда.

хам учрайди⁷¹⁸.

Милоддан аввалги VII асрда ёзилган «Зуочжюан» («Зуо Цюнмингнинг баёни») номли биринчи тарихий асарда «Чжуангунг хокимлигининг 16-йили ёз фаслида (мил. авв. 706 й.) ... Жин (晋) [мамлакати]дан бир киши биз йи (夷)ларга қарши юриш қилиб, уларнинг ерларини тортиб олдик, деб сўзлади»⁷¹⁹, деган гапини учратиш мумкин. Ушбу асарнинг иккинчи бир жойида «Чжуангунгнинг 18-йили (мил. авв. 704) ёзда [Чжуангунг] ривем (рун)ларни: Жи (齐) мамлакатининг ғарб томонига қувиб юборди»..., деб ёзилган⁷²⁰. Яна бир жойда «26-йили баҳорда [Чжуангунг] ривем (рун)ларга хужум қилди»⁷²¹, деб кўрсатилган.

«28 йилда (мил. авв. 694) Жин вилояти хокими Сян уйланиб, Жия [сулоласи]га куёв бўлди, аммо фарзанд кўрмади. Чи вилоятдан бўлган Жян билан бирга бўлганида Чингму-хоним (Чингму-фурен) ва Дази-шэншэн туғилган. Кейин яна ривем (рун)лардан иккита хотин олди. Уларнинг бири катта ривем (дай-рун) 大戎лар зотидан бўлган Хужидан Жунгъэр туғилди, иккинчиси кичик ривем (шяо-рун) 小戎дан Йиву (Yiwu 夷吾) исмли ўғил туғилди. Жин лие-ривем (ли-рун) 骊戎ларга хужум қилди»⁷²² каби маълумотлар ҳам шу асардан.

Ушбу матнга берилган шарҳларда «кичик рунг дегани Йивен (Yiwen / Юн 允) деб аталадиган ривем (рун) демакдир», деб қайд этилган⁷²³. Йивен (Юн) атамаси эса «Ғарбий Чжоу» (Шичжоу—1066-771 гг. до. н.э.) сулоласи даврида Ордосда яшаган хунларнинг хитойча номи эди⁷²⁴.

Келтирилган маълумотдан кўриниб турибдики, милоддан аввалги VII асрнинг охирида қадимий хитойлар юртининг ғарбида ва шимолида йи, ривем (рун), йивен (шюн) ва йивен-ривем (шюн-рун) каби авлодлар бўлиб, улар ривем (рун)ларнинг, яъни отминувчи қавмларнинг бир бўлагини ташкил қилган. Буларни юкорида таништирилган маълумотлар билан қиёслаганимизда, йивен-ривем (шюн-рун) ва кичик ривем (шяо-рун)

⁷¹⁸ Ўша асар. 61-б.

⁷¹⁹ Зуочжюан (чунчю жинг жуан жижиэ). 1-жилд, 167-б.

⁷²⁰ Ўша асар. 169, 170-б.

⁷²¹ Ўша асар. 193-б.

⁷²² Ўша асар. 198-б.

⁷²³ Ўша жойда.

⁷²⁴ Чжунгтоу шингао диту жи. 1-тўплам. 11-12-б.

деганлар *хунларнинг* бир қисми бўлиб чиқади.

Қадим замон тарихчиси Люй Жян ёзган бир битикда «Тай ҳокими Гаофу Бин вилоятида (Жэнси ўлкасида жойлашган) яшар эди, бу ерга *тиек (ди)лар* ҳужум қилди»⁷²⁵, деб айтилган. III асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган сарой амалдори ва олим Гао Ю (高诱)⁷²⁶ ушбу маълумотга берган шарҳида таъкидланишича эса, «*тиек (ди)лар* орасидаги шиам-йивен (shian-yün/шянюн 猃狁) хозир *қунна (шюнгну 匈奴)*»⁷²⁷ деб айтилади. *Қунна (шюнгну)*нинг хитойча таржимаси одам, халойиқ, маҳаллий аҳоли, фуқаро маъноларини англатади. Лекин [*хунларнинг*] тушунчасида ушбу этноним Тангрининг ерга юборилган ўғли, деб қаралади»⁷²⁷.

Милоддан аввалги XVII-XV асрларда мавжуд бўлган Шанг ҳокимлигига оид воқеаларнинг хитой қамишидан қилинган ва бири-бирига боғланган тахтачаларга ёзилган баённомасида қуйидаги маълумотлар келтирилади:

«Удинг (武丁)⁷²⁸ 3 йил давомида *қуй-фангларга* ҳужум қилиб, улар устидан ғалаба қозонди. Уйи (武乙) даврида (мил.авв. 1198-1195) Чжоугугун Данфу шюнгюй ёки *тиек (ди)ларнинг* ҳужумига дуч келди»⁷²⁹.

Шундай баённомаларнинг бирида Ғарбий Чжоу (Ши-Чжоу) деб номланган ҳокимликлар даврига (мил.авв. 1066-771) оид қисмида қуйидагиларни учратиш мумкин: «Чжоу [мамлакати ҳокими] Жили ғарб томондаги *қуй-ривем (қуй-рунг)ларга* ҳужум қилди. Ди-йи (帝乙) [ҳокимлигининг] 3-йилида (мил. авв. 1189) Нанжунг қалъасини ҳимоя қилиш учун буйруқ берилди. Тахминан 17 йил ўтгандан кейин Чжоу [мамлакати ҳокими] Вэнванг *тиек (ди)ларга*, яъни *ривем (рунг)ларга* ҳужум уюштирди»⁷³⁰.

Кўриниб турибдики, ушбу маълумотларда *хунлар шюнгюй, тиек (ди)* ва *қуй-рунг* деб тилга олинади. Бу эса улар бир тоифадаги қабилалар эканлигидан нишонадир.

Хунларнинг хитойлар шимолида яшаганлиги *тиек (ди)ларнинг* бир қисми бўлганлигидан далолатдир, деган хулосани Ванг Дужян ҳам тасдиқлайди. Чунончи, у ўз асарида «*қунна / шюнгну* Хитойнинг шимолида яшаган кўчманчи халқ бўлиб, у Чин давридан анча

⁷²⁵ Ванг Чжунгхан. Чжунгтуо минзу ши. 215-б.

⁷²⁶ Чжунгтуо гужин мингрен дащидян. 606-б.

⁷²⁷ Ванг Чжунгхан. Чжунгтуо минзу ши. 215-б.

⁷²⁸ Удинг – мил. авв. 1324-1266 йилларда ҳукмронлик қилган император.

⁷²⁹ Чжунгтуо минзу гуанши ши гангъяо. 60-б.

⁷³⁰ Ушш жойда.

олдинги замонлардаги мамлакатимиз шимолида яшаган *тиек* (*ди*) халқининг бир қисми эди», деб таъкидлайди⁷³¹.

Ванг Дужянининг сўзи билан айтганда, «Шанг сулоласи ташкил топган (мил. авв. XVI-XI асрлар) ва ривожланган вақтида *хуашия* (хитой) халқининг қулдорчилик жамияти тузуми янги даврга ўтган эди. Шунда шимол томонда яшаган халқ қабилаларга бўлиниб, тарқоқ ҳолда жойлашган. Аммо улар ичида *ту-фанг*, *юн-фанг*, *куй-фанг* каби йирик қабилалар иттифоқи мавжуд эди. Ғарбий Чжоу даврида (мил. авв. XI аср 771) шимолдаги халқлар ҳамон тарқоқ яшаган бўлса ҳам, уларда Чюан-рунг (*犬戎*) каби муқимлашган йирик сиёсий марказ ва сиёсий куч юзага келган»⁷³².

Уйғур тарихчиси Анвар Байтур ўзининг «Чжунгтуо (Хитой)-нинг қадимги тарихи материаллари» номли асарида мазкур қабилалар ҳақида қуйидагиларни ёзади: «*Хунлар шунюй*, *шиянюн*, *шюнгну* деган номлар билан аталиб келган. *Хунлар* аслида Чжунгтуодаги *ди* қабиласининг бир авлоди бўлиб, милoddан аввалги 2550-2140 йиллари оралиғида ҳукм сурган Хуангди, Жюаншуй, Дику, Яв, Шун каби бешта ҳокимлар даврида ҳозирги Ички мўғул автоном районидаги Чўғой тоғлари атрофида яшаган. Баъзи бир ривоятларга кўра, *хуашия* (қадимий хитой қабиласи – А.Х.) қабиласининг асосчиси бўлмиш *тунчи* аждоди деб ҳисобланадиган Хуангди *хун* қабилалари билан гоҳ-гоҳида урушлар қилиб турган»⁷³³. Олим тилга олган Хуангди эса ибтидоий жамият даврида юзага келган 5 афсонавий ҳокимларнинг бири ҳисобланади.

Хитой битикларининг гувоҳлигига қараганда, милoddан аввалги V-IV асрларда хитойлар орасида Дай ҳокими (ванг), Линху ҳокими ва Лоуфан ҳокими каби сўзлар пайдо бўлган⁷³⁴. Шунга қараганда, ўша замонда хитой замини атрофида бир қатор давлатлар ташкил топган. «*Кунна* / *шюнгну*» атамасининг хитойлар орасида тарқалиши ҳам шу даврга тўғри келганлиги ҳисобга олинса, ўша пайтда *хунлар* ҳам бир хонлиқни ташкил этган бўлса керак, деган хулоса келиб чиқади. Орадан бир асрга яқин давр ўтар-ўтмас, марказлашган йирик давлат юзага келиши ҳам бу

⁷³¹ Чжунгтуо минзу гуанши ши гангъяо. 109-б.

⁷³² Ванг Чжунгхан. Чжунгтуо минзу ши. 109-б.

⁷³³ Анвар Байтур, Хайринисо Сидиқ. Шинжаңдаги миллатларнинг тарихи. Пекин, 1991. 51-52-б.

⁷³⁴ Ванг Чжунгхан. Чжунгтуо минзу ши. 110-б.

фигурнинг асосли эканлигини кўрсатади.

Хитой манбаларининг гувоҳлигига кўра, этимологик жиҳатдан «кунна / шюнгну (хун) сўзи одам, жамоа, аҳоли каби маъноларни англатган»⁷³⁵.

«Шижи» («Тарихий хотиралар»)да «Тангвунинг юкори томонида тоғлик *ривем* (рун)лар, шюньон ва хунюньлар яшайди», деб кўрсатилган. Мазкур асарга ёзилган шарҳлар тўпламида «қадимда хунюнь деб аталганлар Чжоу даврида (мил. авв. 770-221) шюньон, Чин даврида (мил. авв. 221-206) кунна (шюнгну) деб аталган», деган маълумот мавжуд. Иккинчи бир шарҳда хитойлар томонидан кунна (шюнгну) деб атаганлар илгари шюньон деб ҳам номланганлиги қайд этилган. «Чжоули» («Чжоу урф-одатлари») номли хотирада «хулар аравада юриб, камон отмайди», деб ёзилган. Мазкур хотирага ёзилган шарҳда «ху деб номланганлар ҳозир хун деб аталади», дейилган⁷³⁶.

Хитой олимларининг асарларида, жумладан Фэн Цзяшэннинг «Хун халқи ва уларнинг маданияти» номли китобида хунларнинг номи 32 хил иероглиф билан ифодаланган⁷³⁷. Уларнинг айримлари бир, баъзилари икки иероглифлардан ташкил топган. Бир иероглифлардан иборат бўлган кўн (кюн / хун) этнонимининг транскрипциялари қуйидагилардан иборат (замонавий ўқилиши қавс ичида берилди):

kun (хун / kun 昆), kun (хун / kun 混), kūn (хун / kun 緄), kūn (шюнг / shiong 匈), kiwan (чуан / chuan 犬), kiwan (чуан / chuan 吠), k'uai (куй / kui 魁), k'uai (куй / kui 媿), giuən (шюн / shun 獯), yuən (хун / hun 混), yuən (хун / hun 渾), yuən (хуан / huan 患), yuən (хуан / huan 串),⁷³⁸ kui (куй 隗), nguəi (вей / wei 畏), shiam (шиан / shian 狻, 𪛗), shiwen (хун 葷), siuən (жюн / jun 隄)⁷³⁹.

Хитой манбаларида хунлар номининг икки иероглиф билан акс эттирилганлари қуйидагича ўқилади: гиуэн-юй / giuən-yü (шюн-юй / shün-yü 獯鬻), гиуэн-цюк / giuən-tciuk (шюн-юй / shün-yü 蕞粥), шиаи-йивен / shiam-yiwen (shian-yün 狻允), шиаи-йивен / shiam-yiwen (шиан-юн / shian-yün 𪛗狻, 狻狻).

⁷³⁵ Жянг Йишянг. Чжунгтоо минзу ши. 1-жилд, 109; Ванг Чжунгхан. Чжунгтоо минзу ши. 215-б.

⁷³⁶ Уша жойда.

⁷³⁷ Фэн Цзяшэнг. Хун халқи ва уларнинг маданияти. 215-б.

⁷³⁸ Қадим замонда chuən (串) ва huan (患) иероглифлари бир хил талаффуз этилган. [Юй Тайшань. Гузуу синькао. С. 98].

⁷³⁹ Люй Сымянь. Чжунго миньцзу ши. С. 30.

шивен-цюк / shiwen-tçiuk (хунюй / hun-yü 葷粥, 葷粥), кюн-йей / kun-yiei (кюн-йи / kun-yi 昆夷), кван-йей / iwan-yiei (цюан-йи / chuan-yi 犬夷), хъан-йей / hoan-yiei (цюан-йи / chuan-yi 串夷), нгуэй-йей / nguэй-yiei (вей-йи / wei-yi 畏夷), кивен-ривем / kiwen-rivem (цюан-рунг / 犬戎), кивэй-ривем / kiwэй-rivem (хуй-рунг / kui-rong 鬼戎), киван-ривем / kiwan-rivem (цюань-рунг 猷戎), кюн-на / kūn-na (shiong-nu 匈奴).

Булардаги иккинчи иероглифларнинг грамматик хусусияти тўлдирувчи ва аниқловчи вазифаларидан иборат бўлиб, уларнинг аксарияти хунларни камситиш мақсадида қўшилган. Масалан, қадим замонда юй (yü 粥, zhu деб ҳам ўқилган) иероглифи «афти-башараси сарғайган» маъносида қўлланган, ўқилиши худди шунингдек, лекин ёзилиши бошқача иккинчи юй (yü 鬻) иероглифи «алдоқчи», «бетайин одам» маъносида, йи (yi 夷) иероглифи «ёввойи», «маданиятсиз», ну (nu 奴) эса – «қул» маъноларида ишлатилган. Баъзи иероглифлар хунларнинг иктисодий асослари ва урф-одатларини билдирган. Чунончи, юн (yün 狁) ўтмишда чорвачилик билан шуғулланувчилар, рунг (rong 戎) – отда юрувчи одамлар ёки жангчилар маъносида қўлланган.

Иккинчи иероглифларни ҳисобга олмасдан, қолган иероглифларнинг қадимги ўқилишига эътибор берганимизда, уларнинг асосий қисми kun (хун), kūn (кюн), giuən (гюн), yüən (гун), k'iwān (квен), kuì (хуй), kiwэй (кивей), nguэй (гуэй) деб талаффуз этилган. Шундан маълумки, биринчидан, хунлар тилида уларнинг номи кюн деб айtilган этноним айрим атрофдаги қўшниллар тилида гюн, гун, квен деб талаффуз этилган; улар иероглифлар билан транскрипция қилингандан сўнг талаффузи янаям ўзгарган. Иккинчидан, хитой манбаларига хунларнинг номи турли даврда ҳар хил тилда сўзлашувчилар орқали кириб борган. Учинчидан, қадим замонда майда хонликларга бўлиниб яшаган хитойлар тилида ажнабий халқлар номини ёзишда аниқ ва ягона бир қоида бўлмаганлиги туфайли ўзларига маъқул келган иероглифлар билан ёзишган.

«Хан [сулоласи] тарихи» («Ханшу»)да кун-на (шюн-ну) деб ўқиладиган икки иероглиф билан ёзилган ном аслида хун деб айтиладиган атамадан келиб чиққан. Хитой тилида мавжуд бўлган хун деб ўқиладиган иероглифлар нима учун хитой тарихчилари томонидан фойдаланилмаган, деган савол туғилиши

табийдир.

Юкорида айтилганидек, *хитойлар* «н» товушини унга унли товуш қўшмасдан талаффуз этмаганлиги туфайли, «хун» сўзини ишлатишда, ундаги «н» ундошини тушириб қолдиришга ёки унга «и», «у» унли товушларини қўшиб айтишга мажбур эдилар. Шу боис манбаларда, *хун* ўрнига *ху*, *кюн* ўрнига *кун-на* этнонимлари пайдо бўлган. Замонамизга яқинлашган сари булар *ху*, *шюнгну* деб талаффуз этилган.

Хунлар тилидаги *хун* сўзи «Тангри ўғли» маъносини англатган. Шунга кўра, у қадимий хитой манбаларида *кунна* (*шюнгну*) ва *ху* атамаларининг синоними сифатида ишлатилиши тез-тез учраб турган.

Ванг Чжунгхан раҳбарлигидаги бир гуруҳ олимлар ёзган «ХХР халқлари тарихи»да *хунларнинг* келиб чиқиши ҳақида қуйидагилар зикр этилган:

«Хун атамаси Шанг (мил. авв. XVI-XI асрлар) ва Чжоу (мил. авв. 772-221) даврида *хитойлар* айтган *куй-фанг*, *шюньон*, *хунюн*, *ху* каби номлар билан боғлиқ бўлганлиги ҳеч қандай шубҳа уйғотмайди. Аммо ушбу номлар билан аталган халқлар таркиби бутунлай бир бўлган дейиш қийин. *Хун* атамаси *хулар* доирасидаги бир гуруҳ қабиалар иттифокининг номидир. *Ху* атамаси эса ушбу қабиалар иттифоқи таркибидан ҳам кенгроқ доирадаги халқлар бирлигини билдирувчи сўз ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, *ху* деганда «*фунг* ва *ди*» (қадимги ўқ. *ривем* ва *тиек*) деб аталган халқлар бирлиги кўзда тутилади. *Хун* атамаси эса ушбу халқлар бирлиги доирасидаги катта бир гуруҳ қабиалар бирлигини билдиради. Бинобарин, *ху* таркибига *юэчжилар*, *динглинлар*, *уйсунлар*, *қирғизлар*, *лоуланлар*, *чанлар* ҳамда бир қатор ғарбий мамлакатларда яшовчи халқлар қиради. Қисқача қилиб айтганда, *ху* атамаси билан аталганларнинг доираси *хун* атамаси билан аталганлар доирасидан ҳам кенгроқ. Шунга кўра, *хунларни ху* дейиш мумкин, аммо *хулар* таркибига кирганларнинг ҳаммасини *хун* деб айтиш ҳақиқатга зид келади»⁷⁴⁰.

Ҳозиргача маълум бўлган манбаларда учрайдиган маълумотларга кўра, *хунлар* милoddан аввалги VIII-VII асрларда *хитойлар* ватанининг шимолий томонидаги улкан заминда яшаган қабиаларнинг бирлашиши асосида ташкил топган этник

⁷⁴⁰ Ванг Чжунгхан. Чжунгтоу минзу ши. 216-б.

гурӯҳ ҳисобланади. Кейинги даврда улар ҳаракат қилган ҳудуд доираси ниҳоятда кенгайиб кетган. Туман ҳоқон даврида (мил. авв. 240-210) *хунлар* буюк сиёсий ва ҳарбий кучга айланган эди. Хун давлатининг тузуми олдинги қабилалар мулкдорчилигига асосланганлиги туфайли юзага келган ишлаб чиқариш муносабатлари етарли даражада такомиллашмаган. Ушбу аҳвол *хунлар* иттифоқи доирасидаги бирликни мустаҳкамлашга салбий таъсир кўрсатган. Қолаверса, ўша даврда *рузие* (*юэчжи*)лар ва шарқий *ху* (*хуз*)ларнинг қуввати сақланиб турган бир вазиятда Хитойдаги майда хонликларнинг бирликка келтирилиши асосида майдонга келган Чин империяси (мил. авв. 221-206) ва унинг ўрнини босган ғарбий Хан империяси (мил. авв. 206-милодий 08) *хунларга* қарши жиддий кураш олиб борди. Мана шу ташқи омиллар ҳам *хунлар* бирлигининг ожизлашишига олиб келди⁷⁴¹.

Милоддан аввалги III асрда *хунлар* иқтисодиёти ва маданияти анча юксак бўлган ва нафақат хитой маданиятига, балки дунё маданиятига ҳам катта таъсир кўрсатган⁷⁴².

Ўша замонда *хунлар* жамиятида деҳқончилик, чорвадорлик ва қўл ҳунармандчилиги иқтисодий ишлаб чиқаришнинг махсус тармоклари бўлиб, улар бири-бирдан ажратилган. Аҳолининг бир қисми деҳқончилик билан, иккинчи қисми чорвачилик билан, учинчиси эса қўл ҳунармандчилиги билан шуғулланган. Мазкур вазият савдо ишларининг ривожланишига катта ижобий таъсир кўрсатган.

Улар темирдан пичок, қилич, қалқон, от учун эгар, кундалик ҳаётда ишлатиладиган буюмлар ва бошқа нарсалар ясашни яхши билган. Бунинг учун зарур бўлган темирни ўзлари эритишган. *Хунлар* томонидан темирдан ясалган қуроллар хитойлар билан бўлган урушларда ўз устунлигини кўрсатган.

Хунлар чорвачиликни асос қилган халқ, деган хулоса илмий адабиётда ўрнашиб қолганлиги сабабли айрим олимлар *хунлар* мамлақатида деҳқончилик билан Хитойдан бориб қолганларгина шуғулланган, деган фикрни олға сурадилар. Лекин бу фикр бутунлай асоссиздир⁷⁴³, зеро сўнги йиллар давомида топилган ашёвий далилларга кўра, милоддан аввалги III асрда *хунлар* ҳаётида деҳқончилик, қўл ҳунармандчилиги ва савдо-содик, тижорат ишлари муҳим ўрин эгаллаган. Мўғулистон ҳудудида очилган *хунлар* қабрлари ичидан топилган дон,

⁷⁴¹ Ўша асар. 217-б.

⁷⁴² Ўша асар. 216-б.

⁷⁴³ Ўша асар. 233-б.

деҳқончилик асбоблари бунинг исботидир ⁷⁴⁴.

Хунларнинг деҳқончилик фаолияти ҳақида юқорида тилга олинган «Чжунгуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши» номли асарда «Милоддан аввалги III асрдан олдин *хунлар* иктисодида чорвачилик билан бирга деҳқончилик ҳам пайдо бўлган» ⁷⁴⁵, деб ёзилган. Ушбу фикрнинг далили сифатида Мўғулистон олими С.Доржисуреннинг «Шимолий *хунлар* қабрлари» асарига мурожаат қилиш мумкин ⁷⁴⁶. Унда ёзилишича, қадимий *хунлар* қабрларида тез-тез учраб турадиган ва дон тозалаш учун ишлатилган «тош ҳовонча (ўғирча) милоддан аввалги VII-III асрларга, қарайиб кетган уруғлик донлари эса милоддан аввалги III-I асрларга тааллуқлидир» ⁷⁴⁷.

«Шижи»нинг «Бяо Чининг таржимаи холи» қисмида «У-ди [ҳукмронлиги вақтидаги] Юаншоу даврининг 4-йили (мил. авв. 119) Вэй Чинг *хунларга* ҳужум қилиб, Чжэньян-шан тоғларидаги Чжаошин шахрига етиб борганида, шахарликларнинг йиғиб қўйган қатта ҳажмдаги тарик ҳосилини қўлга туширди», деб ёзилган ⁷⁴⁸.

Бан Гу (милодий 32-92) каламига мансуб бўлган «Ханшу» (Хан [сулоласи] тарихи)нинг «Хунлар тазкираси» бобида У-ди [ҳукмронлиги вақтидаги] Хуоюан даврининг 1-чи йили (мил. авв. 86) кузда *хунлар* юртида бир неча ой давомида кетма-кет ёмғир ёғиши туфайли «далаларга экилган донлар пишмай қолди», деган қизиқарли маълумот келтирилган ⁷⁴⁹.

Мазкур манбанинг «Ғарбий мамлакатлар» бобида эса «Чжаоди даврида (мил. авв. 86-72) *асуэнлар* (*усунлар*) маликаси ҳоконга мурожаат қилиб айтдики, *хунлар* (*хунна / шюнгну*) Чэши (Турфон давлати)га ўз чавандозларини юбориб, экин эгтирдилар. Шюанди тахтга ўтирган йили (мил. авв. 73) 5 нафар зобитларга Чэшига қўшин тортиб бориб, у ердаги *хунларга* ҳужум қилиш ҳақида фармон берилди. Чэшида деҳқончилик қилаётган 4000 нафар *хун* лашкарлари қувиб юборилди» ⁷⁵⁰, деб зикр этилган.

Хитой археологлари қўлга киритилган сўнгги маълумотларга

⁷⁴⁴ Ўша жойда.

⁷⁴⁵ Чжунгуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши (ХХР Шинжяннинг қадимги жамияти ва ҳаёти тарихи). Урумчи, 1997. 86-б.

⁷⁴⁶ Асар 1956 йилда Улан-Батор Илм-фан қўмитаси нашриёти томонидан чоп этилган «Фанлар академиясининг тадқиқот натижалари» номли тўпламнинг 1-сонида эълон қилинган.

⁷⁴⁷ Чжунгуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши. 86-б.

⁷⁴⁸ Ўша жойда.

⁷⁴⁹ Ўша жойда.

⁷⁵⁰ Ўша асар. 112-б.

асосланиб, «*Хунлар ўз ҳаётининг илк даврларида шаҳарлар барпо этмаганки, улар бир жойда муқим яшамаган. Кенг чарвадор аҳоли кигиздан қилинган чодир уйларда яшаган...* Чин ва Хан (мил. авв. 221милодий 8) давридан кейин ... уларда ўтроклашиш ҳоллари пайдо бўлган. *Хунлар* шаҳар деворларини ва кўп каватли иморатлар қуришни ўрганган», деб ҳисобламоқдалар⁷⁵¹.

Қўл ҳунаремандчилиги соҳасида, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, кўнчилик (терига ишлов бериш), кулолчилик, дурадгорлик, тўқимачилик, айниқса гилам тўқиш умумий ишлаб чиқаришнинг муҳим йўналишлари бўлган. Ушбу соҳаларда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар хорижий мамлакатларга, жумладан Хитойга ҳам олиб кетилган⁷⁵².

Хунларнинг археологлар томонидан очилган қабрларини ўрганиш жараёнида топилган гиламлар уларнинг бу соҳадаги санъати юксак бўлганлигини кўрсатади. Масалан, 6 рақамли бир хун қабридан узунлиги 2,6 м, кенглиги 1,95 м келадиган бир рангли гилам топилган. Уни тўқишда яшил, сариқ, тўқ қизил ва қора-қизил рангли иплар ишлатилган. Гиламнинг атрофига 24-28 ммли кичик катакчалар шаклида нақш солинган. Унинг ўртасига яшил ип билан 9 та дарахтнинг шакли тушириб тўқилган. Дарахтлар оралиғига 4 жуфт буғу ва куш, 5 жуфт арслон ва ер ҳайдашда ишлатиладиган ҳўкиз сурати тўқилган. Ушбу расмлар атрофига яшил, сариқ, қора, қизил, тўқ қизил рангли ип билан тўртбурчак, юмалоқ, ингичка бурчак ва кўшиш белгиси шаклида нақшлар туширилган⁷⁵³.

Хунларга оид мунозарали масалалардан яна бири уларнинг ёзуви масаласидир. Ҳозиргача кўпчилик олимлар *хунларнинг* ўз тили бўлган, аммо ёзуви бўлмаган, деб ҳисоблайди. Хитой манбаларида учрайдиган айрим маълумотлар бундай фикрни рад этади. Чунончи, *хунлар* ишлов берилган терига хат ёзиб, китоб битишган. Лекин улар қайси ёзувни ишлатганлиги ҳозирча аниқ эмас. *Хунларнинг* тили Олтой туркий тиллари гуруҳига киради. Аммо айрим тарихчиларнинг асарларида у мўғул тили гуруҳига киради, деган фикр ҳам мавжуд⁷⁵⁴.

Хунларнинг ўша даврга ва ўзларига хос урф-одатлари бўлган. Уларнинг бирига кўра, бир уруғ доирасида қиз олиш ва қиз

⁷⁵¹ Ўша асар, 98-б.

⁷⁵² Ванг Чжунгхан. Чжунгтоо минзу ши. 233-35-б.

⁷⁵³ Ўша асар, 236-б.

⁷⁵⁴ Ўша асар, 235-б.

бериш қатъиян ман этилган. Узатилган қиз келин қилган уруғнинг аъзоси ҳисобланиши билан бирга, у меросхўрлик ҳуқуқига ҳам эга бўлган. Шунинг учун мабодо келин бева қолса, у кайнота ва қайнона уруғи доирасидан чиқиб, бошқа урукка келин бўла олмаган. Мерос бўлиб қолган мулкни уруғ доирасида сақлаб қолиш мақсадида бундай бевалар марҳум эрнинг ака-укаларига хотин бўлиши одат тусига кирган⁷⁵⁵.

Ҳунларнинг қиёфаси масаласи ҳам ҳанузгача мунозарали бўлиб келмоқда. Бинобарин, айрим олимлар уларни монголоидлар тоифасига киради, деб ҳисобласа, бошқалари европеоидларга мансуб, деб биладилар. Сўнгги 20-30 йил давомида Хитой Халқ Республикасида хитой ва уйғур тилларида нашр этилган тарихий асарлар, маҳаллий археологлар қўлга киритган янги маълумотлар иккинчи фикрни тасдиқлайди.

Уларда баён этилишича, хориж ва ХХР археологларининг ҳаракати натижасида Шарқий Туркистон (ҳозирги Шинжян-Уйғур мухтор ўлкаси) худудидан, жумладан, Тангритоғ (Тян-шан)нинг шимолий ва жанубий этакларидан, Олтой тоғларидан, Хэши йўлагидан, кадимий Хитойнинг пойтахти Чангъан (ҳозирги ХХР Шанси ўлкасининг маркази Шиан шаҳри) атрофидан *ҳунлар* жасаdlари ва бошқа ёдгорликлар топилган. Олтойдан топилган жасаdlар милоддан аввалги асрларга тааллуқли бўлиб, уларга қараганда, *ҳунлар* бошқа *турк* кабилалари намоёндалари каби ниҳоятда баланд бўйли, йўғон ва суяклари йирик одамлар бўлган. Уларнинг бурни қирра, юзлари тиник оқ келган.

Уйғур тарихчиси Турғун Олмос уларнинг кўриниши хақида қуйидагиларни ёзади: «Олтойдан топилган жасаdlарнинг вақти милоддан аввалги асрларга тааллуқли бўлиб, уларга қараганда, *ҳунлар* ва *турклар* ниҳоятда баланд бўйли, йўғон ва йирик суякли одамлар бўлган. Уларнинг бурунлари қирра, юзлари тиник оқ рангли бўлган. *Ҳунлар* ва *турклар* жасаdlарни Олтой тоғларининг баланд ва салқин жойларида дафн этишган. Улар тоғнинг қаттиқ тошли жойларини танлаб, саройсимон гўр қазилган. Сўнг ҳосил бўлган тош деворларни силлиқлаб, ички томонини рандаланган ёғочлар билан қоплашган. Бундай ҳолда тайёрланган гўрга жасаdni ёғоч тобутга солиб қўйилган.

Қабрлар бир неча хонадан иборат бўлиб, ёз кунлари қор эриб, ичига кирмаслиги учун уларнинг қопқоғи маҳкам ёпиб ташланган.

⁷⁵⁵ Ўша асар, 237-б.

Бундай жойда дафн этилган жасадлар кишин-ёзин бир хил ва паст хароратда сақланган. Шунинг учун бундай қабрлардан топилган жасадлар яхши сақланган бўлиб, уларнинг қиёфаси, ҳатто рангги ўзгармаган.

Хунларнинг баланд бўйли ва бақувват одамлар бўлганлигини қадимий Хитой тарихидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Милоддан 121 йил аввал ҳозирги ХХРнинг Гансу ўлкасидаги Хэси йўлагига хитойлар билан хунлар ўртасида юз берган бир урушда хун қўшинларининг мағлубиятга учраши туфайли хун шаҳзодаларидан бири Хан сулоласи (ғарбий Хан милоддан аввалги 246-милодий 8) ҳокони У-ди (мил. авв. 140-85) ўрдасига келтирилган. У-ди мазкур шаҳзодага Жинг-миди деб исм қўйиб, уни жангда ишлатиладиган отларни боқиш ва ўстириш ишларига масъул амалдор қилиб қўйган. Мана шу хун шаҳзодаси Жинг-мидининг бўйи ўша замондаги Хитой ўлчови билан 8 чи 2 цунг бўлган (ҳозирги ўлчовга кўра, 2 м 10 смга тўғри келади).

Олтойда хун қабрларидан топилган жасадларнинг бўйи ана шу хитой ёзма манбасида таърифланган Жингмидининг баландлигига тўғри келади. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, хунлар баланд бўйли ва бақувват одамлар бўлган.

Милодий VI асрда яшаган Шарқий Рим тарихчиси Фрокопи Орол денгизининг кун чиқиш томонида яшаган хунларнинг ранги оқлигига қараб, уларни «оқ хунлар» деб атаган эди»⁷⁵⁶.

ХХР ижтимоий фанлар академияси Археология институтининг ходимлари 1955-1957 йилларда Шэнси ўлкасининг Шиан (қадимги Чанъан) шаҳри атрофидаги «Шанглиингфан» деб аталадиган жойдан Хан сулоласи даврига оид бир қабр топганлар. 140 рақами билан белгиланган ушбу қабрда дафн этилган жасад ёнидан икки парча тўртбурчак мис тахтача ҳам топилган⁷⁵⁷. Уларга икки одам билан икки отнинг сурати нақш қилиб солиниб, курашга тушаётганлиги акс эттирилган. Нақши солинган одамларнинг қиёфаси қирра бурунли ва узун сочли, устига кийган шимларининг пушқоқлари шимарилган қилиб тасвирланган. Хитой археологлари тасвирдаги кишилар Хан сулоласига келиб қолган хунлар, деган хулосага келишган⁷⁵⁸.

1972 йилда Шарқий Туркистоннинг Турфон вилоятидаги

⁷⁵⁶ Туреун Олмас. Уйгурлар. 76-77-б.

⁷⁵⁷ Уша асар. 78-б.

⁷⁵⁸ Ўша жойда.

Астана деб аталган жойда V асрда Турфонда ҳокимлик қилган хун шахзодаси Кутку Пантайнинг қабри топилган. Мазкур қабрга марҳумнинг жасади 445 йилда қўйилганлиги ҳам аниқланган. Қабр ичида 4 дона лойдан ясалган будда хайкалчаси ҳам бўлган. Уларининг қиёфаси ҳам *хунларга* ўхшаш қирра бурунли қилиб тасвирланган.

Маълумки, Кутку Пантай Кенгсу (ҳозир Гансу) ҳудудида ташкил топган *хунлар* хонлиги (397-460) подшоси Кутку Мунсу (400-432)нинг ўғли бўлган. Ўша пайтда мазкур хонлик ҳудудига Хэши йўлаги, Кўкнур (ҳозирги Цингхай)нинг бир қисми, ҳозирги Шинжян-Уйғур мухтор ўлкасининг шарқи-жанубий қисми, жумладан Турфон кирган.

Лобнордан топилган бундан тахминан 6400 йил аввалги даврга оид аёлнинг ва Қумул (Ивергул, Иву, Хами)дан топилган бундан 3600 йил аввалги даврга мансуб яна бир аёл кишининг жасадлари уларнинг қиёфаси сариқ-кизил сочли, қирра бурунли бўлганидан далолат беради.

«Ҳозирги Мўғулистон ҳудудида яшаган шарқий *уйғурларнинг* қиёфаси ҳам асосан шундай – ранги оқ сузук, бурни қирра, сочи қизгиш бўлган. *Қирғиз* қабиласи ҳам улардан фарқ қилмаган»⁷⁵⁹.

VIII асрда яшаган хитой шоири Ли Руван қаламига мансуб бўлган бир шеърий асарда «Лянгчжоу *уйғурлари* қайнаб ўйин ўйнайди, илмоқ бурун, ранги оппоқ кош тошига ўхшайди», деб ёзилган⁷⁶⁰.

1927 йилнинг март ойида Мўғулистон олимларининг Ноян ва Сужукту тоғлари оралиғи (ҳозирги Улан-Батор шахрининг шимолидан тахминан 70 миля нарида)да топган *хунлар* қабристонидagi 25 рақамли қабр очилганда, унинг ичидан кўп нарсалар, жумладан бир кишининг матога тўқилган сурати чиққан. Мазкур суратдаги одамнинг боши серсоч ва сочи орқага таралган, кенг пешонали, кўзлари катта, қуюқ мўйловли, чўзинчоқ юзли қилиб тасвирланган. Кўз қорачиғининг марказий нуқтаси кора, атрофи кўк рангли ип билан тўқилганлиги алоҳида эътиборга сазовордир⁷⁶¹.

XXРнинг Шэнши ўлкасидаги Чангъан вилоятида ҳам бир *хун* қабри топилган. XXР археология институти ходимлари уни очиб

⁷⁵⁹ Ўша асар. 79-б.

⁷⁶⁰ Ўша жойда.

⁷⁶¹ *Жанг Янцзянг. Чжунгуо минзу ши. 1-жилд. 113-б.*

текширганларида маълум бўлганки, унга ҳун элчилари ёки улар билан бирга келган олий табақали икки киши дафн этилган. Улар ҳам кирра бурунли бўлган⁷⁶².

Қадимий Хитойнинг пойтахти Чангъан (ҳозирги Шиан) атрофида сақланиб қолган ва тошга ўйиб туширилган суратлардаги «отни этаклаб кетаётган ҳун»нинг бўйи паст, юзи йўғон, япалоқ, серсоч, калин лабли, бурни пучук қилиб тасвирланган⁷⁶³. Айрим тадқиқотчилар айнан шу мисолга ишора қилган ҳолда, ҳунларнинг ташки қиёфаси шу шаклда бўлган, деган фикрни олға суришади⁷⁶⁴.

Аммо бундай хулосага келишдан олдин икки масалага эътибор бериш керак. Биринчидан, мазкур суратлар тошга хитойлар томонидан ўйиб туширилганлиги туфайли уларда ҳунларнинг қиёфаси тўғри тасвирланмаган бўлиши мумкин. Иккинчидан, Ҳун хоқонлиги кучайгандан сўнг унинг таъсир доирасига Монголиянинг шарқий қисмида ва Манжурияда яшаган қиёфаси манголоид тоифасидаги дунху (шарқий гуз, рус адабиётида тунгус) халқлари ҳам кирган. Бир неча асрлар давомида уларнинг ҳунлар билан аралашиб кетиш ҳолатлари ҳам кузатилган. Қолаверса, айни замонда мазкур тоифадагилар ҳам умумий ҳолда ҳун деб аталган. Шунинг учун бу ҳилдаги тарихий ёдгорликларни ҳунларнинг қиёфасини кўрсатувчи асосий ашёвий далил сифатида ишлатиш ҳақиқатга тўғри келмайди, деб ўйлаймиз.

Ҳунларнинг ташки қиёфаси европеоидларга ўхшашлигини олимларнинг Тангритоғ этакларида яшаган ҳунларнинг бош суягини ўрганиш натижасида олинган хулосалари ҳам тасдиқлайди. Бинобарин, мавжуд тадқиқотларга кўра, қадимроқ даврдаги ҳунларнинг бош суяги кўпроқ европеоидлар тоифасига мансубдир⁷⁶⁵. Улар асосида ҳунларнинг чўзиқ юзли, кирра бурунли ва чуқур кўзли эканлигини билиш мумкин.

Аниқ маълумотларга асосланиб тадқиқот олиб борган хитой тарихчиси Жянг Йингян «Ҳунлар туркий халққа оиддир, аммо улар турк (тужсюэ) кабиласининг⁷⁶⁶ ибтидоси эмас⁷⁶⁷, туркий

⁷⁶² Ўша жойда.

⁷⁶³ Чжунгуо Шинжянг гудай шэкуэй шэнгхуо ши. 89-б.

⁷⁶⁴ Ўша жойда.

⁷⁶⁵ Сичоу чжиу гудай жоёминг чжунгуо ренлэй яньжэо (Буюк ипак йўлидаги қадимий аҳолилар ва халқларга оид антропологик тадқиқотлар). Урумчи, 1995. 399-б.

⁷⁶⁶ Ашина (қадим. ўқил. Асина) авлодидан ташкил тошган ва милодий VI асрда Олтойда тарихий саҳнага кириб келган турк кабиласи кўзда тутилган.

халқ ичидаги бир шоҳидир. Чунки Чин (мил. авв. 246-207) давлатидан илгариги замонларда *хунлар туркларнинг* аجدодлари бўлмиш *динглинлар* билан бир тоифадаги бошқа-бошқа авлод эдилар»⁷⁶⁸, деб хулоса қилган. Олимнинг ушбу хулосаси ҳам *хунларнинг* илк давридаги вакиллари бундан 3,5-4 минг йил илгариги хитой битикларида *тиек*, *теук* (ҳоз. талаф. *ди*)⁷⁶⁹ деб аталган қадимий *турклар* тоифасидан эканлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, қадим замонларда яшаган хитой тарихчилари ёзиб қолдирган маълумотлар хитой манбаларидаги *тиек* (*ди*), *бэй-тиек* (*бэй-ди*), *ху*, *шунюн*, *қунна* / *шюнгу* бир тоифадаги халқнинг номи эканлигини тасдиқлайди. Бу атамалардаги фарқ шундаки, *тиек* (*ди*) уларнинг умумий номи, *хун* (*ху*), *шунюн*, *қунна* / *шюнгу* этнонимлари эса *тиек* (*ди*)ларнинг бир қисмига тегишли номдир. Хун империяси ташкил топган вақтидан унинг емирилишига қадар бўлган бир неча аср давомида *хунларнинг* номи барча туркий қавмларнинг умумий номига айланган. Демак, *хунларнинг* этник келиб чикиши *туркдир*, деган фикр асослидир.

АСУЭН (УСУН) – УЙСУНЛАР

Хитой манбаларида Усун (Wusun 烏孫, қисқартирилган шаклда 乌孙) атамаси давлат номи ва этноним сифатида ишлатилади. У илк бор «Шижи»да учрайди. Қадимда мазкур атамани хитойлар Асуэн (Asuən), Усуэн (Usuən) деб талаффуз этишган. Уйғур тилида нашр этилган таржима асарларда ушбу атама Уйсун ёзилган. Бунга атаманинг қирғиз ва қозоқ халқлари таркибида айнан шу ном билан аталган уруғлар мавжудлиги асос қилиб олинган⁷⁷⁰. Ўтган асрнинг ўрталарида тарихчи олим В.В.Гинзбург ўз асарларида қирғизлар таркибидаги *усунларни* «уй-шун», қозоқлар таркибидагиларни эса «сарқ-уйшун» деб

⁷⁶⁷ Ходжаев К.А. ХХР тарихчиларининг «турю» атамасига оид янги фикр-мулоҳазалари // «Шарқшунослиқ». № 11, Тошкент, 2002. 164-172-б.; Ходжаев А. Из истории древних тюрок... С. 60-95.

⁷⁶⁸ Жянз Янглянз. Чжунгуо минзу ши. 1-жилд. 113-б.

⁷⁶⁹ Хўжаев А. Қадимий хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар / «Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият. Тошкент, 2003. 176-184-б.; «Ўзбекистон тарихи» 2003, № 1. 3-11-б.

⁷⁷⁰ Тарихий хотиралар. 443-б.

ёзган⁷⁷¹. Биз таржималаримизда ва тадқиқотларимизда Усун атамасининг қадимги хитойча ўқилиши Асуэнни ишлатишни лозим топдик.

Хитой манбаларида ва луғатларида *асуэн* (*усун*) этнонимининг луғавий маъноси ҳақида маълумот учрамайди. Аммо «уйшун» бирлашсин маъносини англатувчи «уйисин» сўзидан келиб чиққан бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Одатдаги хитойча-русча луғатларда таърифланишича, «у» (wu 烏) иероглифи қарға, қора, «сун» (sun 孫) иероглифи эса нажда, ажралиб чиқиш, набира каби маъноларни англатади. Шунга қараганда, қадимги *хитойлар асуэн* (*усун*) атамасини шу икки иероглиф билан ёзиб, унга бир тоифадаги авлоднинг ажралиб чиққан бир бўлаги, деган маъно берган бўлиши мумкин. Ўтмишда *асуэнлар рузие* (*гузер*)*ликлар* билан ёнма-ён яшаганлиги, кейинчалик *хунлар* иттиоатида бўлганлиги, урф-одатлари *хунлар* билан бир хил бўлганлиги⁷⁷² ҳам бу фикрга асос бўлади.

Хитой манбаларида келтириладиган маълумотларга кўра, биринчи хитой элчиси Чжанг Чян келганда, Асуэн давлати (Усун-гуо 烏孫國) қадимги Фарғона давлатининг шимоли-шарқида, Кангкия давлатининг жануби-шарқида жойлашган бўлган⁷⁷³. Бу томондаги замин ҳозирги Иссиққўл атрофи ва Или дарёси бўйларида ташкил топган ҳудудга тўғри келади. Илгари *асуэнлар* Тангри тоғининг ўрта қисмидаги, яъни ҳозирги Урумчи шаҳри яқиндан Или водийсигача бўлган жойларда яшаган. Хан сулоласи уларни ўзига *хунларга* қарши курашда иттифокдош қилиб олиш мақсадида шарққа кўчиб келиб, *хунлар* ҳокони Хунйа (Нунуя 匈奴) яшаган жойни эгаллашни ва Хан хонадонига куёв бўлишни таклиф қилган. Лекин *асуэнлар* ҳукмдори Хан хонадонининг маликасига уйланиш таклифини рад этиб, шарққа кўчиб боришга розилик бермаган. Хитой адабиётида улар Дунхуанг билан ҳозирги Чилиян тоғи орағида яшаган, деган фикр мавжуд⁷⁷⁴.

Ушбу фикр тарафдорлари хитой манбаларидаги *асуэнлар рузие* (*гузер*)*ликлар* билан ёнма-ён яшаган, *рузие* (*гузер*)*ликлар* эса Дунхуанг билан Чилиян тоғи оралиғида истиқомат қилган, деган кўрсатмаларга асосланганлар. Кейинги йилларда амалга оширган

⁷⁷¹ Гинзбург В.В. Древнее население центрального Тянь-Шаня и Алая по антропологическим данным (I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э.) // Среднеазиатский этнографический сборник. Москва, 1954. С.354.

⁷⁷² Шижи. 1138(1138)-б.; Ханшу. 2374(1166)-б.

⁷⁷³ Ўша жойда.

⁷⁷⁴ Ванг Ёнхуай. Чжунъя шиганг. 102-б.

таджикотларимизда *Рузие* (*гузер*)ликларнинг қадимда яшаган жойи Тангритоғнинг Шарқий Туркистон қисмидаги яйловлар деб кўрсатиб ўтдик⁷⁷⁵. Эҳтимол, улар Или водийсининг шарқий ва ҳозирги Урумчи шаҳрининг ғарб томонидаги Юлдуз яйловларида яшагандирлар. Бу жойлар от боқишга ихтисослашган *асуэнларга* низоҳатда қўл келган бўлиши керак.

Асуэнларнинг Иссиққўл атрофи ва Или дарёси бўйларига келиб жойлашиши милoddан аввалги иккинчи асрнинг ўрталарида содир бўлган. Бу уларнинг мазкур ҳудудга милoddан аввалги 175-174 йилларда *хунлардан* қочиb, шу ерга келиб жойлашиб қолган *рузие* (*гузер*)ликлар устидан қилган ғалабасининг натижаси бўлган эди. *Асуэнларнинг* ушбу ғалабаси нафақат улар ҳудудининг кенгашига, балки этник таркибининг бойишга ҳам олиб келган. Иссиққўл атрофи ва Или дарёси бўйларида қадимдан яшаган *саклар* ва бу ерларга кейин келиб жойлашган *рузие* (*гузер*)ликларнинг бир қисми улар таркибига қирган. Шундан кейинги даврда *асуэнлар* давлати фуқароларининг сони 120 минг оила ёки 630000 кишидан иборат бўлиб, шулардан 180 минг киши урушда қатнаша оладиган жангчилар ҳисобланган.

Ушбу рақамларнинг салмоғини англаб олиш учун ўша даврдаги қўшни давлатлар аҳолисининг нуфусига эътибор бериш мумкин. Шу замонда Тангритоғнинг шимолий ва ҳарбий томонларида жами 45 давлат ва шаҳарлар мавжуд бўлган. Улар аҳолисининг умумий сони 41570 оила ёки 325091 кишидан, қўшинларининг сони эса 73504 кишидан иборат бўлган⁷⁷⁶.

Ташқи кўринишдан *асуэнлар* кўкқўз ва қизил соч бўлган. Бу ҳақда Ян Шигу қуйидагича ёзган: «Ғарбий мамлакатлар (Шиюй) одамлари ичида *асуэнларнинг* сиртқи кўриниши фарқланиб турар эди. [Улар] ҳозирги *гузлар* (*хурен*)дандир. [Уларнинг] кўзлари кўк, сочлари қизғиш эди»⁷⁷⁷. Сўнгги йилларда топилган *асуэнларнинг* бош суяқларини ўрганиш натижасига кўра, улар *саклар* билан

⁷⁷⁵ Қаранг: Ходжасея А. Новый взгляд к проблеме локализации территории государства Рузие (Юэчжи) // Лунхэн тиганг (Тезисы научных докладов). Синьцзян-тулұфаньскоз яньцзю юань (Синьцзянский институт турфановедения), 19-21 октябрь 2008 г. С. 28-330; К проблеме локализации места обитания рузиецев (юэчжи) в первом тысячелетии до н.э. // Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat masalalari. Toshkent. 2009. С.13-22.

⁷⁷⁶ Чжунгтоу Шиньжэн гудай шэхуэй шэнгхуо ши. 77-6.

⁷⁷⁷ Аслиятда пундай ёзилган: «Усун юй Шиюй чжу рунг чи шинг зюййи, жинчжи хурен чингъян чиншойчуанглэй» (烏孫於西域諸戎其形最異今之胡人青眼赤頰狀矣). Ханшү. 2374(1166).

ниҳоятда якин бўлган. *Уйсунларнинг* бош суяги юмалоқ бўлиб, пешона қисми бир оз олдига чиққан, кўзлари чуқур жойлашган, бурни кирра, юз қисми йўғон ва бир оз чиққан⁷⁷⁸. Улар экин экмайди, дарахт ўстирмайди, *хунларга* ўхшаб, ўт-ўлан кўп жойларда яшайди. Уларнинг мамлакатиди от кўп боқилади, бойларнинг отлари 4-5 минг бошдан ошади.

Рузие (ғузери)ликлар ғарб томонга чекиниб кетаётганида, Или водийси билан Иссиққўл оралиғида яшаётган сакларни сиқиб чиқариб, уларни жануб томонга чекинишга мажбур қилган. Шунда *рузие (ғузери)ликлар саклар* жойини эгаллаб олишган. Кейинрок *асуэн* ҳукмдори Кунмуо *хунларга* суяниб, *рузие (ғузери)ликларни* мағлубиятга учратган ва уларни жануб томонга чекинтирган. Шундан кейин илгари *саклар* яшаган заминни *усунлар* эгаллаган. Узоқ сафарга ожизлик қилганлиги туфайли ўз жойларида қолган *саклар* ва *рузие (ғузери)ликлар усунлар* таркибига кириб кетган⁷⁷⁹.

Қадимда Асуэн (Усун) давлати *хунларга* итоат қилган. Кейин кучайиб, ташқаридан қараганда *хунларга* итоат қилгандек кўринса ҳам, амалда солиқ тўламасликка ҳаракат қилган.

Хитой элчиси Чжанг Чян келганида, *усунларнинг* ғарбий чегараси Буюк Паркона (Дайюан / Даван) давлати билан, шимоли-ғарби чегараси Кангкия давлати билан туташган.

Асуэн давлатининг маркази Чигу шаҳри (Чигу-чэнг 赤谷城) бўлиб, у Норин дарёсининг юқори қисмидан жануби-шарққа томон 15 км нарида жойлашган. Иероглифларнинг маъносидан келиб чиққанда, Чигу-чэнг Қизилсой ёки Жанубий сой шаҳри маъносини англатади⁷⁸⁰.

⁷⁷⁸ Чжунтуо Шинжянг гудай шэ хуэй шэнг хуо ши. 77-б.

⁷⁷⁹ Ханшу. 2374(1166)-б.

⁷⁸⁰ Ўша жойда.

ХИТОЙ МАНБАЛАРИДАГИ «ХУ» ЭТНОНИМИ

Ху (胡) этноними замонавий тарихий адабиётларда турли маъноларда ишлатилмоқда. Айрим муаллифлар ушбу атамани *хун*, *турк* деб таржима қилсалар, бошқалари суғдларнинг хитойча аталишидир, деб биладилар. Умуман олганда, бу фикрлар бир-бирига зид эмас. Аммо ушбу фикрлар масалага бир томонлама ёндашув асосида юзага келган. Гап шундаки, атамани мазкур этнос истиқомат қилган ҳамма даврларга ва барча ҳолатларга бирдек хос маънода ишлатиш ҳақиқатга тўғри келмайди. Энг аввало, бирламчи манбаларга асосланган ҳолда атаманинг келиб чиқиш вақти ва унинг билан қайси даврда қайси халқ аталганлигини аниқлаш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Ху этнонимини ёзиш учун ишлатилган иероглиф «қадимий» маъносини аниқлашчи «гу» (古) ва «ой» сўзини ифода этувчи «юэ» (月) петроглифларини қўшиш асосида юзага келган. Энг қадимда «ху» иероглифи билан хитойлар хайвонлар бўйнининг паст қисмини, қора молларнинг бўйни остида осилиб турадиган қисмини ва асирга олинган одамни ифодалаган. Кейинчалик у осилиб турмоқ, олис, қора, буюк, ёлғон, телба, аҳмоқ, назр-чирок ўтказишда ишлатиладиган идиш каби маъноларда ишлатилган⁷⁸¹. Хитой манбаларида «ху» давлат номи ва фамилия сифатида ҳам учраб туради. Лекин иероглифнинг қайд этилган маънолари асосида ху этнонимининг келиб чиқиши ҳақида ҳақиқатга тўғри келадиган биронта хулоса чиқариш кийин.

Хитой луғатларида ху атамаси қадимги Хитойнинг шимолий ва ғарб томонида яшаган халқларнинг умумий номи бўлганлиги қайд этилади. Чунончи, «Циюан» («Сўзларнинг келиб чиқиши») номли этимологик луғатда ушбу иероглифга «Қадим замонда давлатимизнинг шимолидаги чегара ҳудудлар ва Ғарбий мамлакатлар (Шиюй) халқлари умумлаштирилган ҳолда ху деб аталган. Кейинчалик барча ажнабий қавмлар ху деб номлана бошлади»⁷⁸², деб изоҳ берилган. Шунга ўхшаган шарҳ 56 минг иероглифни ўз ичига олган «Ханюй дазидян» («Хитой тили

⁷⁸¹ Ханюй дазидян. 3-жилд. 2057-б.; Циюан. 3-жилд. 2548-б.

⁷⁸² Циюан. 3-жилд. 2549-б.

ёзувининг катта луғати»)⁷⁸³ да ҳам келтирилади. Ушбу луғатлардаги изоҳларни тушуниб олиш учун аввалига қадимги Хитой қаерда эди, унинг ғарбий ва шимолий чегара ҳудудлари қайси жойларга тўғри келади, у ерда яшаган этнослар қайси тоифадан иборат эди, деган масалаларга аниқлик киритиш керак.

Илгари нашр этган ишларимизда айтиб ўтганимиздек, хитойларнинг илк ватани Хуанхэ дарёси қуйи оқимининг жанубига тўғри келган. Бу давр милoddан аввалги иккинчи минг йилликнинг дастлабки асрларига тўғри келади. Шундан кейинги 17 асрга яқин вақт ичида Хитойнинг ҳудуди бироз кенгайиб, унинг чегараси шимолда ҳозирги Ички Монголиянинг шарқий қисмигача ва ғарбда Хэши йўлагигача етган. Мана шу 1700 йилга яқин вақт давомида Хитой таркибига ўтган жойлар қадимги хитойлар юртининг ташқарисидаги қўшни ҳудудлар эди. Шу жойларда яшаган қабилалар *туркларнинг* шарқий қисми ҳисобланган.

Шу замондаги хитой битикчилари уларни ҳозирги ўқилишда «ди» (狄) ва «ху» (胡) иероглифлари билан ифодалашган ҳамда улар ҳақидаги маълумотларни тош ва суюқларга ёзиб қолдиришган. Биринчи «ди» иероглифи қадим замонда *тиек* ўқилган бўлиб, у *турк* этнонимининг хитойча илк транскрипцияси⁷⁸⁴, иккинчи «ху» иероглифи эса хитойлар томонидан *туркларга* қўйилган ном эди. Кейинчалик шарқий *турклар* хитойлар томонидан *ревем* (замон. ўқил. *рунг*, рус адабиётида *жун*) ва *тиек-ревем* (*ди-рунг*), *ревем-тиек* (*рунг-ди*) деб номланди.

Милoddан аввалги III асрда майда ҳокимликларга бўлинган ва уруш алангасида ёнган қадимий Хитой бирликка келиб, илк бор империяга айланди⁷⁸⁵. Гарчи ушбу империя узоқ яшамаган бўлсада, унинг асосчиларида ўз ҳудудини ўзгалар ерлари ҳисобиغا кенгайтириш ғояси шаклланди. Бу ғоя амалиётининг натижаси шарқий *туркларнинг* секин-аста шимолга ва ғарбга чекинтиришга олиб келди. Шунинг билан бирга *ху* этнонимининг географияси ҳам ўзгариб, ғарб сари кенгайиб борди.

⁷⁸³ Ханюй дазидян. 3-жилд. 2057-6.

⁷⁸⁴ Ходжаев А. О самых ранних транскрипциях этнонима «тюрк» в китайских источниках // Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар (Этнодемографические процессы в Узбекистане). В 2-х ч. Т. 2005. Ч. 1. С. 102-105; *Шу муаллифининг*. Древнейшая китайская иероглифическая транскрипция этнонима тюрк // *Shygys Kazakhstan*. № 1, 2008. С. 7-26; *Шу муаллифининг*. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Ташкент. 210. С. 20-31.

⁷⁸⁵ Ушбу империя ҳам «Чин» (秦) деб номланди. Унинг яшаган даври мил.авв. 221-206 йилларга тўғри келади.

Шу ерда эслатиш ўринлики, *тиек* (*ди*) деб аталган *турклар* таркибида милoddан аввалги I асрда битилган ва Сима Чян қаламига мансуб «Тарихий хотиралар» («Шижи»)да кенг қўлланган *рузие* (*гузер*)ликлар, яъни *юэчжилар* ва *хун* (*кунна*, замон. ўқил. *шюнгну* 匈奴) қабилалари ҳам бўлган.

Тош ва суякларга ёзилган расмсимон иероглифлар билан ёзилган битиклар билан шуғулланган олим Ванг Гуовэйнинг ёзишича, милoddан аввалги VIII-V асрларда хитойлар юртининг шимолида яшаган ва хитой манбаларида *тиек* (*ди*) деб номланганлар маълум бир даврда *ху* ва *кунна* (*шюнгну*) деб ҳам аталган; *тиек* (*ди*), *ху* (*ху*) ва *кунна* (*шюнгну*) аталганларнинг илк аجدодлари бир бўлиб, улар *квей* (*куй* / *зуй*) *квей-фанг* (*куй-фанг* – Кун юртликлар) деб номланар эди. Масалан, Ванг Гуовэй ўзининг «Гуан Танг жилин» («Гуан Танг тўплаган маълумотлар») номли асрида қуйидагича ёзади: «Қадим замонда ватанимизнинг [шимолий томонидаги] чегара ҳудудларида келиб чиқиши хитой бўлмаган бир халқ яшар эди. Мазкур халқнинг эгаллаган ерлари ниҳоятда катта бўлиб, Хитой (Чжунггуо)нинг шимолий ва ғарбий томонини ўраб турар эди. ... Бу халқ гоҳ бўлиниш, гоҳ бирлашиш ҳолатида бўлар эди. [Мазкур халқнинг] одамлари жанговар бўлиб, аҳён-аҳён юртимизга юриш қилиб турар эди. У турли даврларда ҳар хил аталган. Кўп ҳолларда бу халқ ўзи яшаган жойининг номи билан аталган. ... Шанг даврида (мил. авв. XVI-XI асрларда) *куэй-фанг* (鬼方), *кун-йей* (кун-уей 昆夷), *хунъю* (хун-уи / *шун-ю* 獯鬻).... Куз ва Баҳор (Чун цю) даврида (мил. авв. 770–476 й.) *ривем* (*рунг* 戎) ва *тиек* (*ди* 狄), «Ўзаро урушган давлатлар» (Чжан-гуо) даврида (мил. авв. 475–221 й.) *ху* (*ху* 胡), *кунна* (*шюнгну* 匈奴) деб аталган»⁷⁸⁶.

Иккинчи бир қадимшунос хитой олими Дуан Лянцин Ванг Гуовэйнинг фикрини қўллаб-қувватлаб, «Куэй-фанг (Гуй-фанг) фамилияси Куэй (Гуй) бўлган турли қабилаларнинг умумий номидир. ... Бу қабилалар умумий ҳудуд, маданият, иқтисод ва тилга эга бўлган бир халқни ташкил этган»⁷⁸⁷, деб таъкидлайди.

Дуан Лянциндан олдин йирик тарихчи олим Люй Сымяня

⁷⁸⁶ Ванг Гуовэй. Гуан Танг жилин (Гуан Танг тўплаган маълумотлар). «Чжунгуа шужюй» (Наккин), 1923. Илова 2. 13–60б (жоан). 583–б.

⁷⁸⁷ Дуан Лянцин. Динглинг, гаочэ юй телэ (Динглинлар, канглилар ва телелар). Шанхай, 1988. 37–б.

(1884-1957) «*биак-тиек* (бай-ди 白狄 – ғарбий *турк*)лар ҳам Шанг (мил. авв. XVI-XI асрларда) давридаги *Куэй-фанг* «*Гуй-фанг* ва *шюн-юнлар* (*хунлар*) авлоди бўлган. Буларнинг келиб чиқиши хитойларнинг ғарбий томонида яшаган *кянг-ривем* (*чан-рунг* *chiang-rong* 羌戎)ларга бориб такалади»⁷⁸⁸, деб ёзган.

Шу жойда изоҳлаб ўтиш жоизки, *кианг* деб ўқилган иероглиф бундан 4 минг йил аввалги тош ва суякларга ёзиб қолдирилган битиклар («*жягувэн*» 甲骨文)да учрайди ва кучли ҳокимият эгаси сифатида таърифланади. У «*кўй*» («янг» 羊, 羴) сўзидан келиб чиққан. *Киянг* (*чянг*)лар асосан қўй боқиш билан шуғулланганлиги учун шу ном билан аталган. Аслида *киянг* (*чянг*)лар Хуангхэ дарёсининг юқори оқими бўйларида ва унинг ғарб томонидаги жойларда яшаган⁷⁸⁹. *Ривем* (*рунг*) этнонимини эса қадимги хитойлар ўзларининг шимолий ва ғарбий томонида яшаган от миниб юривчи барча қавмларга нисбатан ишлатган. Шунинг учун хитой манбаларида *киянг* (*чянг*)лар қадимги *ривем* (*рунг*)ларнинг бир қисми, деб қаралади⁷⁹⁰.

«Кейинги Хан [сулоласи] тарихи» («Хоу Ханшу»)да ху этноними Хэси йўлагиди яшаган *кянг* (*чянг*)ларга нисбатан ишлатилган ҳолатлар ҳам учрайди. Чунончи, ушбу манбанинг 87-бобидаги «ғарбий кянг» (*шичянг*)ларга бағишланган бўлагиди қуйидаги маълумот бор: «Ҳозир Лянгчжоу (Хэши йўлагиди жой номи – А.Х.) кабилалари орасида асирга олинган *кянг* (*чянг*)лар мавжуд. *Кянг-хулар* сочларини ўраб ёпиб юришади. Ханликлар билан аралашганлари одатларимизни яхши билади. Бирок уларнинг тилини тушуниб бўлмайди» (今凉州部有降羌羌胡被髮左衽而與漢人雜處習俗既異言語不通)⁷⁹¹. Ушбу бобнинг бошқа жойларида *кянг-ху* (*чянг-ху* 羌胡) этноними бир неча марта тилга олинган⁷⁹².

Ху этноними Асизна (Ашина) авлодларидан ташкил топган *турк* (*тукивет* / *тужсюэ*) кабиласига нисбатан ҳам ишлатилган. Масалан, «Суйшу» «Тунгдянь», «Тайнинг хуанюй жи» каби манбалардаги *турк* кабиласига бағишланган бобларда «*турк* (*тукивет* / *тужсюэ*) [кабиласи]нинг аجدодлари Пинляндаги аралаш

⁷⁸⁸ Люй Симян. Чжунгтуо минзю ши. 49-б.; Ванг Чжунган. Чжунгтуо минзю ши. 135-б.

⁷⁸⁹ Цихай. 123, 391-б.

⁷⁹⁰ Чжунгтуо дабайсэ чюаншу. Чжунгтуо лиши. 499-б.

⁷⁹¹ Хоу Ханшу. 3801(1291)-б.

⁷⁹² Ушв асар. 3803(1293)-б.; 3812(1302)-б.; 3813(1303)-б.

турклар (заху) эди» (突厥之先平凉雜胡也)⁷⁹³, деб ёзилган. «Тангшу»даги *туркларга* оид бобда эса «Асизна (Ашина) авлодларидан ташкил топган *турклар* қадимги *хунларнинг* шимолий қисми эди» (突厥阿史那氏蓋古匈奴北部也)⁷⁹⁴, деб баён этилган.

Миллоддан аввалги V-I асрларда хитойлар орасида *хунларни* ху (胡) деб аташ кент тарқалган. Бунинг исботи хитой манбаларида кўп учрайди. Масалан, мил. авв. 475-221 йиллардан иборат бўлган «Ўзаро урушган давлатлар» (战国 – «Чжан-гуо») даврида битилган «Шан хай жинг» (山海经 – «Тоғлар ва денгизлар қомуси») номли асарда *хунларнинг* этник номи *giuən-tçiuk* (шюн-юн 獯粥) ва *kun-yüei* (хун-йи 昆夷) деб айtilган. Ушбу этнонимларга ёзилган шарҳда мазкур атамалар хитой манбаларида ху (ku, yü / ху 胡) деб номланган бир халқнинг турлича ёзилиши эди, деб таъкидланган⁷⁹⁵.

Шу даврда битилган «Чжоули» (周礼 – «Чжоу [мамлакат] урфодатлари») номли иккинчи бир асарда «илгари ху (hu 胡) деб номланган халқ эндиликда хун (хунна / шюнгну) деб аталди»⁷⁹⁶, дейилган.

«Шижи» («Тарихий хотиралар»)да ху этноними *хунна* (шюнгну) атамасининг синоними сифатида ишлатилганлиги кўп учрайди. Чунончи, ушбу манбада келтирилган шарҳларнинг бирида «*хунна* (шюнгну 匈奴) этноними Хитойнинг шимолий томонида яшаган халқнинг номидир. Ушбу халқ ху (胡), деб ҳам аталади. Ўтмишда у *куэй-фанг* (зуй-фанг 鬼方), *хуэн-йей* (хуэн-йей / хун-йи 混夷), *шиам-йивен* (shiam-yiwen / шян-юн 玁狁) ва *шивем-ривем* (замон. ўқил. *шан-рунг* 山戎), Чин (秦 – мил. авв. 221-206) даврида *хунна* (шюнгну) номланган, деб айtilган⁷⁹⁷. Худди шундай фикр «Циюан»да ҳам келтирилади⁷⁹⁸.

«Му Тянзи жоан»нинг биринчи бобида «Йиюй (17-куни) ... [Му]тянзи шимолга юриб, *квен-ривем* (чюан-рунг) [юрти]га борди. Дангшуй дарёси жанубида *квен-ривем-ху* (чюан-рунг-ху 犬戎胡) [Му]-тянзига зиёфат берди. [Му]-тянзи хурсанд бўлиб [сўз ўчган] 7 нафар пахлавонларнинг курашиши тамоша қилди»⁷⁹⁹, деб ёзилган мисрани учратамиз. «Му Тянзи чжуан»нинг битилган вақти мил.авв.

⁷⁹³ Суйшу 2812-б.; Тайпинг хуанюй жи 194-боб, 76-б.

⁷⁹⁴ Оу Яншо, Сун Чи. Шин Тангшу. 13-жилд. 16913(1499)-б.

⁷⁹⁵ Люй Симян. Чжунгуо минзу ши. 31-б.

⁷⁹⁶ Ўша жойда.

⁷⁹⁷ Шижи. 1029(1029)-б.

⁷⁹⁸ Циюан. 1-жилд. 0387-б.

⁷⁹⁹ Гу шипинг жи. 6-б.

475-221 йилларга тўғри келади. Чунки асар милoddан аввалги V-III асрларга оид қабр ичидан топишган⁸⁰⁰. Шу асосда *квен-ривем-ху* (*чюан-рунг-ху*) этнонимининг ишлатилган даври милoddан аввалги III асрдан олдин бўлган, деб айтиш мумкин.

Ушбу сафарномадан келтирилган маълумотдаги *квен-ривем-ху* (*чюан-рунг-ху*) атамаси учта этник атамалардан ташкил топган. Буларнинг биринчи *квен* (*чюан* 犬) *хунларнинг* ўз тилида айтиладиган номи «кюн»нинг хитой ёзувидаги 30 дан зиёд транскрипцияларининг бири эди⁸⁰¹. Иккинчи этноним *ривем* (*рунг*) от минувчилар маъносига эга бўлиб, у қадимда хитойлар томонидан шимолий ва ғарб томонидаги отда юрадиган қабилаларга нисбатан ишлатилган⁸⁰². Учинчиси юкорида зикр этилганидек, қадимий Хитойнинг шимолий ва ғарб томонида яшаган туркий қабилаларнинг хитойлар томонидан қўлланилган умумий номи сифатида ишлатилган.

Ғарбий Чжоу («Шичжоу» – мил. авв. 1066-771 й.) сулоласи даврида *хун* қабилалари Ордосда яшаган. Шу даврда уларнинг этник номи хитойлар томонидан *йивен* (*yíwén* / *yǔn* 允) ва *кивен-ривем* (*kiwán-ríwém* / *чюан-рунг* 犬戎) деб транскрипция қилинган эди.

Кивен-ривем (*чюан-рунг* 犬戎) этноними ҳозирги ХХРнинг Шэнши (Хэши йўлагинининг шарқий томонидаги қўшни ҳудуд) ўлкасининг Чжишан вилоятида (Чангъан / ҳозирги Шиан / шаҳрининг ғарб томонида, Вэйшуй дарёсининг шимолида) бундан 3 минг йил муқаддам яшаган туркий қавмларга хитойлар берган ном бўлган. Бу этнонимни ифодалаган иероглифларнинг маъносидан келиб чиққанда, ундаги биринчиси «қатта ит» ёки «ит боқувчилар», иккинчиси «от минувчилар», «отда юрувчи одамлар», «отлиқ жангчилар» маъноларини англатади. Хитойлар орасида бу этнонимнинг пайдо бўлиши *хунларнинг* ва бошқа туркий қавмларнинг ҳаёт тарзи билан, яъни уларнинг ҳаракатланишида ит ва отдан фойдаланганлиги ёки тотемалари билан боғлиқ бўлса керак, деб ўйлаймиз.

Хунлар кучайиб, туркий қабилаларни бирликка келтирувчи кучга айланганидан кейин, хитойлар уларнинг номини қадимда

⁸⁰⁰ Ўша асар. 1-б.

⁸⁰¹ Люй Симин. Чжунгуо минзү ши. 30-б.

⁸⁰² Ходжаев А. Из истории древних тюрков... Алматинское изд. С. 47-56.

«кунна» ўқилган «шюнгну» (匈奴) иероглифлари билан ёза бошлади. Буларнинг биринчиси «кун» (шюнг) *хунлар* номининг транскрипцияси бўлса, иккинчиси «жул» маъносини англатувчи «на» (ну) унинг сифатини билдирувчи қўшимчасидир. Мазкур этнонимни қўллаш билан билан бирга Хитой ҳукмдорлари *хунларни ху* деб ҳам аташган. Шундан кейин сарой тарихчилари ху этнонимидан «шюнгну»нинг синоними сифатида кенг фойдаланишган. Бунинг исботини милоддан аввалги III асрдан бошлаб ёзилган хитой манбаларида, жумладан Сима Чян қаламига мансуб «Тарихий хотиралар» («Шижи»)да кўплаб учратиш мумкин. Чунончи, «Шижи»нинг «Чин Шихуан жи» («Чи Шихуанг тазкираси») қисмида «атрофимиздаги қўлимизга кири-тилган ерларни ҳимоя қилиш учун шимолда узун девор қурилди, *хунлар (кунна / шюнгну) 700 ми (403,2 км)дан зиёд масофа нарига улоқтириб юборилди. [Шундан кейин] кейин ху одамлари жануб томонга келиб, отларини боқишга журъат қилмайдиган бўлди» (北築長城而守藩籬却匈奴七百餘里胡人不敵南下而牧馬),* деб ёзилган. Ушбу маълумотдаги *ху одамлари (хурэн)* Чин Шихуанг даврида (мил. авв. 246-208 йй.) *хунларга* нисбатан ишлатилганлиги шубҳасиздир.

«Шижи»нинг «Фаргона тазкираси» («Дайюан лежюан») бобида «Дай-рузие (Да-юэжи) ҳукмдорини *хулар* ўлдирганидан кейин унинг ўғли хон этиб тайинланган»⁸⁰³, деган маълумот учрайди. Тарихдан маълумки, мазкур ҳукмдорни *хунларнинг* бошлиғи Ботур-тангрикут (Моду, Маодун, Модэ, Угузхан) қатл этган⁸⁰⁴.

Ушбу тазкиранинг иккинчи бир жойида «Чжанг Чян *хулар* (胡 – *хунлар*)дан бўлган хотини ва [хизматкори] Тангйифу билан бирга Хан [мамлакати]га қочиб келди»⁸⁰⁵, дейилган. Шу тазкиранинг яна бир қисмида «Тангри-ўғли [ўзига] ҳамроҳ бўлиб юрувчи амалдор Чжов Пуонуни [Ханга] итоат қилувчи элларнинг бир неча туман қўшинини сафарбар қилиб, *хулар* (胡)га хужум қилиш учун Шюнхэ дарёси бўйига юборди. Шунда *хулар* чекинди»⁸⁰⁶, деган маълумот ҳам учрайди.

«Фаргона тазкираси»нинг ўртасида эса «Шўркўл [йўли]дан

⁸⁰³ Шюжи. 1137(1137)-б.

⁸⁰⁴ Ўша асар. 1033(1033)-б.

⁸⁰⁵ Ўша асар. 1137(1137)-б.

⁸⁰⁶ Ўша асар. 1142(1142)-б.

[ўтишда] кўнгилсизликлар юз бериши мукаррардир. Унинг шимолидан юрилса, *хулар* (胡) хужумига дуч келинади, жанубида эса сув ва ўт-хашак етишмайди»⁸⁰⁷, дейилган.

Келтирилган мисоллардаги *ху* атамаси *хун* этнонимининг хитойча транскрипцияси эканлиги ва *кунна* (*шюнгу*)нинг синоними сифатида ишлатилганлиги шубҳасиздир.

Шунга ўхшаган маълумотлар бошқа манбаларда ҳам учрайди. Чунончи, «Ханшу» (Хан [сулоласи] тарихи)нинг *хунларга* бағишланган 94-бобида айтилишича, милoddан аввалги 9-йилда *хун* тангрикутининг Хан императорига ёзган хатидан бир парча келтирилади. Унда *хунлар* номи икки марта *ху* иероглифи билан ёзилган. Масалан, шу хат парчасида «Жанубда Буюк Хан мавжуд бўлса, [унинг] шимолида кучли *ху* бор. *Хулар* Тангрининг севимли фарзандларидир» (南有大漢北有強胡胡者天之驕子也)⁸⁰⁸, деб таъкидланган. *Хунларнинг ху* (胡) деб аталишини кўрсатадиган мисоллар хитой манбаларида кўп учрайди.

«Бэйши» («Шимолий [сулолалар] тарихи»)да «кней-ху» (*kiei-hu* 稽胡, замонавий хитой тили талаффузида «жи-ху», «чи-ху») ёки «жи-ху») аталмиш қабила номи тилга олинади. Масалан, ушбу қабилага бағишланган маълумотнинг бошида «*кней-ху*) (*бўрикей*) «булуо-жи» (步落稽) деб ҳам аталган. [*Кней-ху*] *хунлар* (*шюнгу*)нинг бошқа бир тоифасидир. Лююанхай (*Liäw-njiwen-hai* 劉元海)⁸⁰⁹ даги 5 қабила авлодлари ҳисобланади. [*Кней-ху*]ларни *шан-ривем* (*шан-рунг*) ва *циак-тиек* (*чи-ди* – жанубий *турклар*)нинг авлодларидир, деб ҳам айтишади. Лиши (離石)⁸¹⁰нинг ғарби ва Андинг (安定)нинг⁸¹¹ шаркидаги 7-8 юз *ли* (403-460.8 км) келадиган оралиғидаги тоғ жилғаларида яшайди, авлодлари ниҳоятда кўп. Уларнинг урф-одатлари деҳқонларникига ўхшайди, экин экишни билишади, пиллачилик билан ҳам шуғулланишади, кўпроқ канопдан мато тўкиб, кийим тикиб кияди... тили ва ёзуви *ёввойи турклар* (*йей-тйеук* / *йи-ди*)га ўхшайди»⁸¹², деб ёзилган⁸¹³.

⁸⁰⁷ Ўша асар. 1144(1144)-б.

⁸⁰⁸ Ханшу. 2-жилд. 2331(1123)-б.

⁸⁰⁹ Лююанхай (Дизу-нгивен-хэ) хунлар тилидаги жой номининг транскрипцияси бўлса керак. Шу боис у Хитойнинг топономик лугатларида келтирилмаган.

⁸¹⁰ Ҳозирги ХХРнинг Шанши ўлкасидаги жой номи [Чжэнтэо гуажин диминг дацян (Хитойнинг қадимдан ҳозиргача бўлган ер номлари лугати). Шанхай, 1930. 305-б.].

⁸¹¹ Ҳоши йўлагидаги жой номи [Ўша лугатда. 305-б.].

⁸¹² Лидэй гэзу жуанюэ хуэйбянь (Тарихий халқларга онд маълумотлар тўплами). 2-тўплам. 2-жилд. Шанхай. 1959. 1983-б.

⁸¹³ Ўша жойда.

Хитой манбаларида ҳозирги ХХРнинг Чинхай (Кукунор) ўлкаси жануби-шарқида жойлашган Хуангчжунг⁸¹⁴ вилоятида яшаган *рузиелар* (*юэчжи* / *гузерликлар*) ҳам ҳу деб номланган. Масалан, «Кейинги Хан [сулоласи] тарихи» («Хоу Ханшу»)да «Хуангчжунг *рузие чжуху* / *юэчжи чжуху*» (遼中月氏諸胡 – «Хуангчжунг вилоятида яшовчи *рузие* / *гузерликлар*»)⁸¹⁵ жумласи учрайди. Шунинг билан бирга ушбу манбада мазкур *хуларнинг* аждодлари *дай-рузие* (*да-юэчжи*)ларнинг бошқа бир қисми эканлиги ҳақида ҳам маълумот ҳам келтирилади.

«Тунгдян» номли асарда *рузие-ху* (*юэжи-ху* 月氏胡)⁸¹⁶ ва «Хуангчжунг *рузие-ху* / *юэчжи-ху* (遼中月氏胡) атамалари ишлатилган ва булар Чжангъе ва Жючюан⁸¹⁷ каби жойларда яшаганлиги зикр этилган. Хусусан, «Рүзие хукмдорини *хунлар* (*шюнгу*) подшоси Муодун (Маодун, Батур-тангрикут) катл этганидан сўнг унинг фуқаролари тарқалиб кетган. Уларнинг аксарият қисми Помир (Цунглинг)нинг ғарб томонига қўчиб кетган. Ожизлашиб қолганлари жануб томондаги тоғларга бориб, *кианг* (*чанг*)лар билан ёнма-ён яшаган... Кийим-кечаги, озиқ-овқатлари, тили ва ёзуви *чангларга* ўхшар эди»⁸¹⁸, деб ёзилган маълумот келтирилади⁸¹⁹.

«Тунгдян»нинг иккинчи бир жойида «Яйпан (Юпан) [Вэй сулоласи] билан Кейинги Вэй (Хоувэй) даврида (милодий 386-534) алоқа ўрнатган. Шунда *яйпан/юэбанлар* Асуэн (Усун) [мамлакати]нинг шимоли-ғарбида жойлашган эди. Улар [яйпанлар]нинг аждодлари шимолий *хунлар* хукмдорининг қабиласини ташкил қилган. Булар Хан сулоласи қўшинларининг қўмондони Доу Шян томонидан мағлубиятга учратилган. Шунда шимолий *хунлар* хукмдори одамлари билан Жинвэй-шан⁸²⁰ тоғи орқали Кангкия (Кангжюй)нинг ғарб томонига қўчиб кетган. Уларнинг узоқ сафарга яроксизлари Кусан (Гуйзи, ҳозирги

⁸¹⁴ Чжунгтоо гужин диминг дашидан. 918-б.

⁸¹⁵ Хоу Ханшу. 3805(1295)-б.

⁸¹⁶ Тунгдян. 3-жилд. 2686-2687-б.

⁸¹⁷ Чжангъе ва Жючюан – Хэши йулагчидаги шаҳарларнинг номи.

⁸¹⁸ Тунгдян. 3-жилд. 2686-б.

⁸¹⁹ «Рүзие» сўзининг этимологияси «ғуз», «оғуз» сўзларига бориб тақалиши ҳақида қаранг: Хаджаев А. Из истории древних тюрков ... Алматинское изд. С.122-138.

⁸²⁰ Жинвэй-шан (русча транскрипцияда Цзиньвэй-шань) – Монғолия даштларининг шимол томонидagi тоғнинг хитойча номи [Чжунгтоо гужин диминг дашидан. 546-б.]. У кичик олтин тоғ, яъни Кичик Олтой мавзосини англатади.

Кучар⁸²¹ да яшаб қолган (住龟兹北). ... Уларнинг урф-одатлари ва тили *гавчэлар* (баланд араваликлар)⁸²² дан фарқ қилмас эди, улар ху (胡 хун)лар каби тозаликка риоя қилар эди»⁸²³, деб ёзилган.

Мазкур маълумотдаги ху атамаси *хунларга* нисбатан қўлланган. Бунинг исботи сифатида хитой манбаларидаги *хунларга* бағишланган маълумотларга мурожаат қилиш мумкин. Масалан, «Вэйшу» ва «Тунгдянь»да «*Яйпан* (*Юэпан*)нинг ... аждодлари *шимолий хунлар* (*бэй шюнгну*) подшосининг қабиласи бўлган... уларнинг урф-одати тили *гаочэлардан* фарқ қилмаган, сочларини кесиб, тараб юришган... кунига уч маҳал ювинишган, [ювингандан] кейин таом истеъмол қилишган»⁸²⁴.

Рузиелар (юэчжилар – *ғузерликлар*) Шаркий Туркистондан Амударё ва Зарафшон дарёси атрофига кўчиб боргандан сўнг бу ерларнинг аҳолиси ҳам ху деб атала бошлади. Бу жойлардан Хитойга борган савдогарларни маҳаллий халқ «хушан» (胡商) деб атаган. V-IX асрларда Зарафшон воҳасига хос бўлган мусиқа ва ўйин савдогарлар оркали Хитойда кенг тарқалган. Шу даврда ушбу мамлакатда «хутэнгъу» (胡腾舞 – *хуларнинг шўх ўйини*), «хушюанъу» (胡旋舞 – *хуларнинг айланиб ўйнайдиган ўйини*) каби иборалар пайдо бўлган⁸²⁵.

Милодий IV асрда ху этноними ҳиндистонликларга нисбатан ҳам ишлатилган. Чунончи, «Ханюй дазидянь» ва «Циюан» каби луғатларда ушбу исроғлифга берилган изоҳларнинг бирида «Соушэн жи» (搜神记 – Ғаройиб воқеалар баёни)⁸²⁶ номли асар

⁸²¹ Шаркий Туркистоннинг ғарб томонида жойлашган қадимий шаҳар.

⁸²² «Гаочэ» (高車) атамаси билан *хитойлар* ўзларининг шимол томонида яшаган қадимий туркларнинг шарқий қисмини атаганлар. Айрим манбаларда гаочэлар *цшак-тиек* (замон. ўқил. *чи-ди* – жанубий турк) деб ҳам аталади. Қадимда *цшак* (*чи* – қизил) жанубнинг ранг белгиси, *тиек* (*ди*) атамаси эса *турк* этнонимининг хитойча илк транскрипцияси бўлган [Бу ҳақда қараңг: Хужаев А. Из истории древних тюрок... Алматынское издание. С. 54-56-б].

⁸²³ Вэйшу. 9700(1318)-б.; Тунгдянь. 3-жилд. 2749-б.

⁸²⁴ Тунгдянь. 3-жилд. 2749-б.

⁸²⁵ Чжан Чинже. Бэйчао Суй Танг Сутэ ди «хутэнгъу» (Шимолий сулоалар, Суй ва Танг [сулоалари давридаги] «хуларнинг шўх ўйини») // Сутэрэн зай Чжунггую – лиши, қаогу, юйян ди шинтансуо (Сутдийлар Хитойда – тарих, археология ва тилшуносликка доир янги тадқиқотлар). Пекин, 2005. 391-398-б.

⁸²⁶ «Соушэн жи» 317-420 йилларда мавжуд бўлган Шаркий Жин (Дунг-Жин) сулоласининг сарой тарихчиси Юй Бао (于宝) қаламига мансуб ва 20 бобдан иборат нисбатан кичик ҳажмли асар номи. Асарнинг илк матни сақланмаган. Кейин тарихчилар унинг бошқа асарларда сақланиб қолган бўлаклари асосида тиклаб чиқишган. Асарда шу даврда мавжуд бўлган ғаройиб воқеалар, халқ орасида оғиздан оғизга ўтиб келган воқеалар баёни йиғилган [Цхай. 707-б.].

тилга олинади ва ундан «Жин [сулоласи]нинг Юнгжя⁸²⁷ даврида (307-312 йй.) хиндистонлик хулар (Тянчжун-ху) Чангжянь (Янзи – А.Х.) дарёсидан ўтиб унинг жанубидаги ўлкаларга келишди»⁸²⁸ (晋永嘉中有天竺胡来渡江南⁸²⁹), деган маълумот келтирилади.

Ушбу маълумот билан танишганимизда, нима учун IV асрдан олдин хитой манбаларида бу ҳолат учрамайди, деган савол туғилиши табиийдир. Бизнинг фикримизча, бу саволга жавоб бериш учун қуйидаги билвосита тарихий воқеаларга мурожаат қилиш мумкин. Бинобарин, ушбу асрда Шимолий Ҳиндистон улуг гузерликлар (дай-рузие / да-юэчжи) назорати остида бўлганига бир асрдан кўп вақт ўтган эди. Қолаверса, ушбу вақтда Хитойда будда дини кенг тарқалган ва бунда улуг гузерликлар (дай-рузиелар)нинг ҳиссаси катта бўлган. Шу ҳолатдан келиб чиқиб, *тянчжун-ху* (хиндистонлик хулар) атамаси Ҳиндистонда ўтроқлашиб қолган *гузлар* (рузие / юэчжи)ларга нисбатан ишлатилган, деб айтиш ҳақиқатга тўғри келади.

Юқорида тилга олинган хитой манбаларида *ғарбий хулар* (*ши-ху* 西胡) ва *шарқий хулар* (*дунг-ху* 东胡) этнонимлари кўп учрайди. Улар «Циюан»да қуйидагича шарҳланган:

«*Ғарбий ху* (*ши-ху*) қадимги Ғарбий мамлакатлар (Шиюй) халқларининг умумий номидир. *Хулар* (*хунна* / *шюнгну*) *ху* ёки *шимолий ху* (*бэй-ху* 北胡) деб номланган. *Хуларнинг* шарқий томонидаги *ўгон* (*ухуан*), *сянби* қабилар *дунг-ху* деб аталган. *Хуларнинг* ғарбидаги барча мамлакатларда япаганлар *ши-ху* деб номланган. Ғарбий Хангача (мил. авв. 206-милодий 8 й.) Помирнинг шарқида жойлашган мамлакатлар аҳолисини ташкил этган барча халқлар *ғарбий ху* (*ши-ху*) деб номланган. Шарқий Хандан (милодий 25-220 йй.) кейин Помирнинг ғарб томонидаги мамлакатлар аҳолиси ҳам шу ном билан аталган»⁸³⁰.

Хун империяси емирилгандан сўнг илгари бирликка келган туркий қабилалар ҳар томонга тарқалди. Буларнинг аксарият қисми тарихий саҳнада ўзларининг қabila номи билан ҳаракат қилди. Шу сабабли хитой манбаларида ўтмишдаги хун каби-

⁸²⁷ Юнгжя (永嘉) – 307-312 йиллардан иборат даврга берилган ном бўлиб, у «абдий гўзаллик» маъносини англатади.

⁸²⁸ Ханюй даэйдан. 3-жилд. 2057-б; Циюан. 3-жилд. 2548-б.

⁸²⁹ Жангнан (江南) – Янзи (хитойча Чангжянь – «Узу дарё» маъносини англатади) дарёсининг жанубидаги ўлкалар ҳудуди демакдир. Ушбу ҳудуд доирасига Жангши (江苏), Жангши (江西), Анкуэй (安徽) ўлкалар киради [Чжунтуо гуажин диминг даэйдан. 326-б].

⁸³⁰ Цихай. 1832-б.

лаларига мансуб бўлмаган туркий кабилалар *тиетлэк (телэ)* деб номланди. Аммо ху этноними *хун* ва *тиетлэк (телэ)ларнинг* хитойча умумий номи сифатида сақланиб қолди. Шу боис милодий III асрдан бошлаб Хитойда ху этноними билан боғлиқ бўлган бир қатор атамалар, сўзлар ва иборалар юзага келди. «Хурен» (胡人 – ху одами ёки одамлари)⁸³¹, «хуфа» (胡法 – «хулар қондаси»), «хушу» (胡書 / 胡书 – хулар ёзуви), «хуюй» (胡语 – «хулар тили») каби сўзлар шулар жумласидандир⁸³². Н.Я.Бичурин уларни «турклар», «хорижлик савдогарлар», «турклар қонун-қондаси», «турклар ёзуви», «турк тили», деб тўғри таржима қилган⁸³³. Бинобарин, «Бэйши»нинг *турк* қабиласига бағишланган қисмида «уларнинг [*туеткиуат (тужюэ)ларнинг*] ёзуви *хун (ху)лар* ёзувига ўхшайди» (其書字類胡)⁸³⁴, дейилган. Бирок олимнинг бу таржималарида иероглифлар келтирилмаганлиги туфайли, улардаги *турк* этноними хитой манбаларида ху деб ёзилганлиги билинмай қолган.

«Чжоушу»нинг *турк (туеткиуат / тужюэ)* қабиласига бағишланган 50-бобида ҳам «Бэйши»да ёзилган ушбу маълумот келтирилади. Бу бобнинг уйғурча таржимасида «хушу» сўзи «ғузлар ёзуви» деб таржима қилинган⁸³⁵.

Вақт ўтиши билан хитой манбаларидаги ху этнонимининг мазмуни ва унинг билан аталган қавмлар яшайдиган ерлар доираси ўзгариб борди. Хун хоқонлиги йўқолгандан кейин унинг итоатида бўлган халқларнинг ҳаммаси шу этноним билан аталадиган бўлди. Шундан кейин «хушу» (*турклар ёзуви*), «хуюй» (*турклар тили*) каби сўзларнинг мазмуни ўзгарди. У тили бир хил бўлмаган ҳамда Ғарбий ва Шарқий Туркистонда яшовчи қабилалар ва этносларга нисбатан ишлатила бошланди. Шу боис IV асрнинг охирида Ҳиндистонга Туркистон орқали сафар қилган Будда дини роҳиби Фа Шян ўзининг сафарномасида «17 кун давомида тахминан 1500 ли (864 км) йўл юриб, Пишамшанга келдик, бу ердан ғарб томонга юрдик. Биз зиёрат қилиб ўтган барча давлатларда будда динига эътикод қилинар экан. Бирок бу давлатлардаги *хулар* сўзлашадиган тиллар (хуюй) бир-бирига

⁸³¹ Циюан. 3-жилд. 2548-б.

⁸³² Лидай гэзу жуанжи хуэйбян. 2-жилд. 1996-б.

⁸³³ Бичурин. Н.Я. Собрание сведений... Московское изд. Т. 2. С. 253-254.

⁸³⁴ Бэйши. 11-жилд. 13873(1317)-б.

⁸³⁵ Ғарбий юрт тарихий материаллари. Урумчи, 2004. 673, 686-б.

ўхшамас экан» (唯國國胡語不同)⁸³⁶, деб ёзган.

Ушбу маълумотни шарҳлаб ўтиш жоиз, зеро, биринчидан, унда тилга олинган Пишамшан (Шаншан) Шарқий Туркистондаги Такламакон чўлининг кунчиқар томонидаги қадимий шаҳар ҳисобланади. Иккинчидан, ушбу минтақаларда яшовчиларнинг тили (хуёй) бир-бирига ўхшамайди, деган сўзни бирини бири тушунмади, деб тушуниб бўлмайди. Агар шундай бўлганида, Фа Шян «бутунг» (不同 – ўхшамайди) сўзи ўрнига «тушунмайди» маъносига эга бўлган «бутунг» (不通) иероглифини ишлатган бўлар эди. Ушбу фикримизнинг исботи сифатида «Тайпинг хуанюй жи»дан бир мисол келтиришимиз мумкин. Чунончи, ушбу асарнинг *хунларга* бағишлаган бобида «турк одамлари (*тиек-рен / ди-рен*)нинг... кийиниши бошқа, овқатланиш одатлари Хитой (Чжунггуо)ликларга ўхшамайди, тилини тушуниб бўлмайди» (狄人 ... 與中國 ... 服異習俗飲食不同 言語不通)⁸³⁷, деб ёзилган. Ушбу мисолда тушуниб бўлмайди деган сўзни ифодалаш учун айнан иккинчи «бутунг» (不通) иероглифи ишлатилган.

«Шинжянг лиши цидян» («Шинжянг тарихи лугати»)да «хуёй» (胡語) қадимги Хитойнинг шимолий ва ғарб томонида яшаган этнослар тилларининг умумий номидир»⁸³⁸, деб изоҳланганлиги ҳам кейинги даврда ушбу сўзнинг маъноси ўзгарганлигини кўрсатади. Бирок ҳу этноними араблар ва форсларга нисбатан ишлатилмаган⁸³⁹. Бу ҳолат ҳам «хуёй» сўзи туркий тилларга нисбатан ишлатилганлигидан далолатдир.

Бундан ташқари, савдо ва маданий алоқаларнинг ривожланиши натижасида Марказий Осиё давлатларидан Хитойга тарқалган ўсимлик, мева дарахтлари, озиқ-овқатлар номининг олдига айнан ҳу этнонимининг қўшилиши⁸⁴⁰ ҳам бунинг далили бўла олади.

Танг сулоласи даврида (618-907 йй.) ҳам ҳу этнонимининг турли сабаблар билан Хитойда ўтроқлашиб қолган *туркларга* нисбатан ишлатиш одати кенг тарқалган. Масалан, «Тангшу»нинг

⁸³⁶ Гу шишинг жн. 32-б.

⁸³⁷ Тайпинг хуанюй жи. 191-боб. 15а-б.

⁸³⁸ Шинжянг лиши цидян (Шинжянг тарихи лугати). Урумчи, 1996. 457-б.

⁸³⁹ Янг Хуайчжунг. Хуэйзу ши лунгво (Тунгонлар тарихига оид илмий мақолалар). Нинся, 1992. 51-б.

⁸⁴⁰ Бу ҳақда қаранг: Ҳўжаев А. Булук ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007. 194-197-б.

150-бобида «Анлушан Йингчжоу [вилоятидаги] Лючэнг (柳城) [шаҳрида истиқомат қилувчи] ху (胡)лардан эди. Унинг фамилияси Канму (康母) бўлиб, Ашидэ (қадимги ўқилишда Асиэтека / Asia-tək 阿史德) авлодига мансуб бўлган. *Турклар (туетқиуат / тузжюз)* орасида яшаган»⁸⁴¹, деб ёзилган маълумотни учратамиз. Ушбу жумладаги Анлушан 755-757 йилларда Хитойда юз берган қўзғолонга етакчилик қилган ва илгари Танг сулоласи маъмуриятида хизмат қилган *турклардан* эди. У Ашина (Асиэна) авлодининг бир қисми бўлмиш (Asia-tək 阿史德, замон. ўқил. – Ашидэ / Асиэтека) қавмига мансуб бўлган⁸⁴².

Юқорида келтирилган маълумотлар асосида хулоса қилиб айтиш мумкинки, ху (胡) этноними хитойларнинг қадимги шарқий *туркларга* нисбатан қўллаган атамаси эди.

Шунинг учун у этник жиҳатдан келиб чиқиши *туркларга* алоқадор бўлган рузие (юэчжи /гуз-ер)ликлар ва хун (хунна / шюнгу)ларга нисбатан ҳам ишлатилган. Вақт ўтиши билан, айниқса рузие (юэчжи)ликларнинг Сўғдиёнага ва унинг атрофидаги жойларга кўчиб келганидан сўнг, ху этнонимини ишлатиш географияси кенгайган.

Натижада у қадимги Хитойнинг шимолий ва ғарб томонидаги Шарқий ва Ғарбий Туркистон халқларининг, жумладан Сўғд аҳолисининг хитой тилидаги умумий номига айланган.

Бу жойлардан Хитойга бориб ўтроклашиб қолганлар ҳам ху этноними тушунчасига киритилган. Бироқ ушбу этноним араб мамлакатлари, Эрон, Ҳиндистон, Россия ва бошқа давлатларнинг туркий бўлмаган аҳолисига нисбатан ишлатилмаган.

⁸⁴¹ Шин Тангшу. 17017(1608)-б.

⁸⁴² Ходжаев А. Из истории древних тюрков... Алматинское изд., С. 81.

ЙИВАТПУАН (ЮЭПАН) - ЯЙПАН

Яйпан Ўзбекистоннинг Фарғона водийсида, аниқроғи, Қўқондан 25 км жануби-ғарбда жойлашган, 21 минг кишидан иборат аҳолига эга⁸⁴³ кичик шаҳарнинг номидир. Бу ерда яшайдиган *ўзбеклар яйпанлар* ёки *йипанликлар* деб номлади. Уларнинг сиртки қиёфаси ва урф-одатларида қандайдир ўзига хослик борлиги сезилиб туради. Лекин ушбу этнотопонимнинг келиб чиқиш тарихи ва ўзларини *йипан* деб атаганларнинг этногенези ҳанузгача номаълум бўлиб келаётган масалалардандир. Унга аниқлик киритадиган ёзма манбалар ичида хитой манбаларини алоҳида тилга олиш мумкин.

Йиватпуан (замон. ўқил. Юэпан 悦般) атамаси илк бор 506-572 йилларда яшаган сарой тарихчиси Вэй Шоу қаламига мансуб бўлган «Вэй [сулоласи]⁸⁴⁴ тарихи» («Вэйшу»)⁸⁴⁵, сўнгра 640-643 йилларда яшаган сарой тарихчиси Ли Яншоунинг «Шимолий [сулолалар] тарихи» («Бэйши»)⁸⁴⁶, 735-812 йилларда яшаган йирик хитой олими Ду Юнинг «Қонун-қоидалар ва урф-одатлар баёни» («Тунгдянь»)⁸⁴⁷ да ва 930-1007 йилларда яшаган тарихчи Лэ Ши қаламига мансуб «Тинчилик ўрнатилган замин баёни» («Тайпинг хуанюй жи») номли асарларда учрайди. Уларда мазкур атамага оид қисқача маълумотлар ҳам келтирилади. Уларни ўрганиш, таржима ва таҳлил қилиш жараёнида ишонч ҳосил қил-

⁸⁴³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10-жилд. Тошкент, 2005. 362-б.

⁸⁴⁴ Вэй сулоласи — 386-534 йилларда мавжуд бўлган Шимолий Вэй хонлигини ташкил қилган аял ол. Ушбу хонлиқнинг асосчиси *шарқий гузлар* (*дунг-ху*) таркибига кирган *шянби* (*сяньби*)ларнинг сардори Тобагуй ҳисобланади. Аввалоги мазкур сулоланинг номи Дай деб номланган эди. Аммо сулоланинг ташкил топган йилининг ўзида у Вэйга ўзгартирилди. 398 йилда Пингчэнг (ҳозирги Ички Монғолидаги Датунг) шаҳри пойтахт қилиб белгиланган. Шимолий Вэй хонлиги кучайганда, унинг ҳудудига Хуанхэ дарёсининг бўйлари, ҳозирги Ички Монғолия ва Хитой Халқ Республикасининг Гансу ўлкаси (Хэши йўлаги) кирган. У Марказий Осиё давлатлари билан фаол дипломатик ва савдо алоқаларини олиб борган. 534-йилда ушбу хонлиқнинг ғарбий қисми қўлдан кетган. Шундан кейин Шимолий Вэй давлати Шарқий Вэй деб аталган ва 550-йилгача яшаган.

⁸⁴⁵ Одатда Вэй [сулоласи] тарихининг айрим йўқолган қисмлари «Шимолий [сулолалар] тарихи» («Бэйши») асосида тўлдирилганлиги тахмин қилинади. Лекин бу иккинчи асарни ёзишда унинг муаллифи ўздан олдин ёзилган асарлардан, жумладан «Вэйшу»даги маълумотлардан фойдаланган. Шунинг учун бу ҳаракатни асардан олинган маълумотни яна жойига қайтариш, деб билиш тўғри бўлади. Бу эса «Вэйшу»нинг мавқеини туширмайди.

⁸⁴⁶ Бэйши. 13848 (1292).

⁸⁴⁷ Тунгдянь. 3-жилд. 2740-б.

дикки, бу маълумотлар Фарғона водийсида яшайдиган *яйпан*лар тарихига тегишлидир⁸⁴⁸.

Албатта, тилга олинган манбаларда келтирилган маълумотлар *яйпанларнинг* ўтмиш тарихини тўла акс эттира олмайди. Шундай бўлсада, унинг номаълум томонларини, яъни *яйпан* атамасининг келиб чиқиши, яйпанликларнинг этник илдизи ва маълум бир тарихий даврда мустақил давлат бўлганлиги каби масалаларга бироз аниқлик кирита олади.

«Шиюй диминминг каолу» («Фарбий мамлакатлар топонимикасига оид тадқиқотлардан лавҳалар») номли луғатда Юэпан / Яйпан атамаси «Юэбан» (yue ban) деб ёзилган ва уни «Урбан» (Urban) сўзига таққосланган⁸⁴⁹. Бизнинг фикримизча, бу тўғри эмас. Чунки, биринчидан, ушбу атамани ифодалашда ишлатилган иккинчи иероглиф (般) «пан» деб ҳам талаффуз этилган. Иккинчидан, бу иероглифни «бан» деб ўқиганда ҳам, «Юэбан» сўзи «Урбан»га яқин келмайди. Учинчидан, атамани ёзиш учун ишлатилган икки иероглифнинг қадимги ўқилишида Яйпан топонимининг хитойча талаффузи яққол кўриниб туради. Чунончи, Яйпан атамаси ифодаланган (транскрипция қилинган) икки иероглиф замонавий талаффузда Юэпан, қадимги хитой тилида Йиватпуан ёки Жватпуан (Yiwatpuan, Jiwatpuan) деб ўқилган⁸⁵⁰.

Ушбу топонимнинг маъноси ҳақида хитой манбаларида, луғатларида ва олимларнинг тадқиқотларида бирор фикр келтирилмайди. Аммо «Шинжянг лиши цидян»⁸⁵¹ («Шинжянг тарихининг луғати»)да ёзилишича, мазкур атама аслида Шарқий Туркистоннинг жанубий қисмидаги Торим воҳаси, аниқроғи Қорашар (Бағрошқўл ёнидаги шаҳар)нинг ғарб томонида жойлашган Байин-булоқ яйловларидаги бир жойнинг номи бўлган⁸⁵².

⁸⁴⁸ «Вэйшу»даги «Йиватпан» («Юэпан»)га оид маълумотларнинг таржималари яқинда нашрдан чиққан «Фарғона қадимий хитой манбаларида» номли китобимизда келтирилган [Қаранг: Ходжаев А. Фарғона қадимий хитой манбаларида. Тошкент, 2013. 122-124-б.].

⁸⁴⁹ Шиюй диминминг каолу. 1144-б.

⁸⁵⁰ Ходжаев А. Сведения китайских источников о царстве Яйпан // Узбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари (Актуальные проблемы этнологии Узбекистана). Ташкент-Наманган, 2007. С. 59-63.

⁸⁵¹ Шинжянг лиши цидян. 554-555-б.

⁸⁵² Шинжянг лиши цидян. 554-555-б.

Шундан келиб чиқиб, атаманинг маъносини аниқлаш қуйидаги омилларга эътибор беришни тақозо қилади.

1) Мазкур яйловлар худуди ғарбий Тангри тоғ (Тян-шан)нинг шарқий этакларидадир.

2) Тангри тоғдаги Юлдуз яйловлари ғарбида Кунас (Кун чиқиш томон), Торим воҳасида Йўритқан (маҳаллий халқ тилида унинг кискартирилган шакли Ётқон деб ишлатилади) каби жой номлари мавжуд. Булар ёруғлик ёки кунчиқар томон маъносида ишлатилган. Яйпан атамасининг қадимги хитойча талаффузи *Yiwaṭpuaṇ* мазкур Йўритқан атамасига ниҳоятда яқин. Бу тасодиф бўлмаса керак, деб уйлаймиз.

3) *Хунлар* аслида шарқ томонда, яъни Ордос яйловлари ва унинг атрофидаги жойларда яшаган. Шунинг учун булар Тангри тоғнинг ғарбий қисмига келиб жойлашганидан сўнг ўзларининг этник номини айнан шарқни билдирувчи сўз билан аташи мантиққа тўғри келади.

4) Қолаверса, милоднинг дастлабки бир неча асрлари давомида Кучардан бошлаб, то Турфон водийсининг шимолидаги Баркул вилоятигача бўлган жойда *чиби* (*чибни*), *боло* (*бўржи*), *жииде* (*азий*), *нахэ* (*нақ*) *субо* (*сигнақ*), *уху* (*уғуз*), *хэгу* (*қирғиз*), *еде* (*иртиш*), *юниху* (*унигур*) каби туркий қабилалар яшаган⁸⁵³. Улар яшаган жойда *хунларнинг* жойлашиб кетганлиги Яйпан топонимининг келиб чиқиши туркий бўлиб, у Тангри тоғнинг шарқий этаги маъносида ишлатилган бўлиши мумкинлигидан далолат беради.

Шунга асосланиб, қадимий хитой тилидаги *Yiwaṭpuaṇ* топоними келиб чиқиши туркий бўлган Йўритқан (яъни ёруғлик/ёритилган) сўзининг транскрипцияси бўлиши эҳтимолдан холи эмас, деб тахмин қиламиз.

Яйпанликларнинг этник келиб чиқиши масаласи ҳам тарихимизда ёритилмаган. Аммо бирламчи хитой манбаларида *яйпанлар* шимолий *хун* тангрикутининг, яъни ҳукмдори қабиласининг аждодлари эканлиги аниқ кўрсатилган. Масалан, юқорида тилга

⁸⁵³ Хўжаева А., Хўжаев К. А. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Тошкент, 2001. 11-б.

олинган «Вэйшу»даги *яйпанларга* оид маълумотда «Уларнинг [ййпанларнинг] аждодлари шимолий *хунлар* тангрикутининг»⁸⁵⁴ кабиласидир. Ўтмишда Хан [сулоласининг] аравали қўшинлар қумондони Дуо Шян шимолий тангрикутни [юртидан] сиқиб чиқарган эди⁸⁵⁵. [Шунда у одамлари билан] Олтой (Жинвэйшан, Jinweishan)⁸⁵⁶ дан ўтиб, ғарб томондаги Кангкия (ҳозирги ўқилишда Кангжюй)га кетган. Унинг ожизликдан юролмай қолган одамлари Кусан (Гуйзи)нинг⁸⁵⁷ шимолида яшаб қолишган (其先匈奴北單于之部落也爲漢車騎將軍竇憲所逐北單于度金微山西走康居其弱不能去者住龜茲北)⁸⁵⁸, деб ёзилган.

Худди шу маълумот «Бэйши», «Тунгдянь», «Тайпинг хуанюй жи» каби асарларда ҳам келтирилади, бироқ уларда ҳам Хан қайси давлат, Дуо Шяннинг *хунларга* қарши ҳарбий юриши қачон амалга оширилган, шимолий тангрикут ким, у қачон ва нега айнан Кангкияга чекинган каби саволларга жавоб йўқ.

Бу масалаларга аниқлик кирита оладиган хабарларни хитой манбаларидаги *хунларга* оид маълумотлардан топиш мумкин.

1. Аввало келтирилган маълумотда «шимолий *хун*» деб тилга олинганлар кимлар бўлганлигини изоҳлаб ўтиш жоиздир. Қадимий *туркларга* тегишли тадқиқотларимизда биз *турк* этнонимининг хитойча энг қадимий транскрипцияси *тиек* (*ди*) хитой манбаларида бундан 4 минг олдин пайдо бўлганлиги, *хунлар* шулар таркибидаги бир авлод эканлиги ва айрим ҳолларда бу авлод *шимолий турк* (*бэй-тиек* / *бэй-ди*) деб номланганлиги ҳақида айтиб ўтганмиз. Милоддан аввалги учинчи асрларда

⁸⁵⁴ Аслиятда *тангрикут* сўзи қискартирилган ҳолда *танюй* деб ёзилган. Танюй *хунлар* тилидаги Тангри сўзининг хитойча транскрипциясидир. Тан иероглифи шан деб ҳам ўқилганлиги учун Н.Я.Бичурин асарида у шанюй деб берилган.

⁸⁵⁵ Кейинги Хан империясининг (Хоу Хан ёки Дунг Хан – 25-220) Дуо Шян (милодий 92 йилда ўлган) қумондонлигидаги қўшинлари билан *хунлар* ўртасида кз берган уруш милодий 89-йилда содир бўлган [Цихай. 1797-б.; Шивой тунгши. 68-б.].

⁸⁵⁶ Жинвэйшан (Jinweishan) – Кичик Олтой тоғининг хитойча номи, қисқача Жиншан деб аталади [Цихай. 1690-1695-б.; Циюан. 4-жилд. 3155-б.]. Н.Я.Бичурин ушбу тоғнинг хитойча номини Гин-вэй-шань деб транскрипциялаган ва унга тушунтириш ёзмаган.

⁸⁵⁷ Кусан шаҳри ҳозир Кучор (рус адабиётида Куча), хитой тилида Кучэ деб аталади. Милоднинг дастлабки бир неча асрлари давомида ушбу шаҳар Кусан хонлигининг пойтахти ва будда динининг йирик марказларидан бири бўлган. Кучарнинг шимолидаги жойлар Тангритоғ (Тянь-Шань)нинг жанубий этаклари бўлиб, у ер қорвачилик ва деҳқончиликка қўлай ҳисобланган.

⁸⁵⁸ Вэйшу. 9700 (1318)-б.; Бэйши. 13848 (1292)-б.

Хуангхэ (Қорамурон) дарёсининг ўрта оқими бўйидаги Ордос яйловларида яшаган ва бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган рузие (*гузер*)лик (*юэчжи*)лар давлати итоатида бўлган хун қабиласи кучая бошлади.

Милoddан аввалги 176 йилда хунлар *гузерликлар* (*рузиелар* / *юэчжи*) ҳокимиятини ағдариб, янги давлат ташкил қилганлар. Хунлар ҳукмдори тангрикут (Тангри ўғли) деб аталган. Қадимий Хитойнинг⁸⁵⁹ шимолий ва ғарб томонидаги туркий қабилалар бирлаштирилган ва улар яшаган ерлар бу давлат назоратига ўтган. Шундан кейин мазкур давлат фуқоралигидаги барча туркий қабилалар хитой манбаларида хун (*ху*, *қунна* / *шюнгну*) деб номланган.

Ушбу тарихий воқеа қадимий Хитойнинг илк бор бирликка келтирилиши ва шу асосда Чин (秦 мил. авв. 221-206) деб номланган биринчи империянинг ташкил топиши билан бир даврга тўғри келиб қолган. Бу империянинг асосчиси Чин-Шихуанг (秦始皇 — Чин сулоласининг биринчи императори маъносини англатади) ўзини Тангрининг ер юзидаги вакили ва бутун дунёнинг эгаси деб ҳисоблаб, ўз ҳудудини ўзгалар ерлари ҳисобидан кенгайтиришни асосий мақсад қилиб олган ва хунлардан бир қатор ерларни, жумладан Ордоснинг жанубини тортиб олган ҳамда уларни Ордосдан сиқиб чиқарган.

Хитой тарихчиси Шанг Юэнинг сўзи билан айтганда, «Чин-Шихуанг қумондон Мэн Куони 300 минг кишидан иборат қўшин билан хунларга қарши шимолга юриш қилишга сафарбар қилиб, дарё жанубидаги ерлар (ҳозирги Ордос ва унинг жануби)ни эгаллади ва у ерда 44 та майда маъмурий ҳудуд — нохия (хитой тилида «шян») ташкил этиб, қамоққа маҳкум этилган хитойларни олиб бориб жойлаштирди»⁸⁶⁰. Ушбу маълумотни «Хан [сулоласи] тарихи» («Ханшу»)нинг хунларга бағишланган бобида ҳам учратамиз⁸⁶¹. Шундан кейин хитойлардан ўз жойини қайтариб

⁸⁵⁹ Эслатма: хитойлар (*шялар*, *ханлар*)нинг азалдан яшаган жойи Ордос ва Хуангхэ дарёсининг қуйи оқими жанубида эди [Бу ҳақда батафсил қarang: Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007. 17-24-б.].

⁸⁶⁰ Шанг Юэ. Чжунгуо лиши гангъяо. 28-29-б.

⁸⁶¹ Ханшу. 2318(1110)-б.

олиш *хунларнинг* орзуси ва кураш мақсади бўлиб қолган. Чин-Шихуанг эса буларни тажовузликда айблаб, бир томондан янгитан босиб олган жойларни химоя қилиш мақсадида ўзининг янги чегараси бўйлаб мудофаа деворини қурган⁸⁶², иккинчи томондан турли дипломатик йўллар билан ўз рақибини порчалаб ташлашга ва шу йўл билан уни кучсизлантиришга ҳаракат қилган. Аммо умри қисқа бўлган Чин империяси ўз мақсадига эриша олмаган. Бу мақсадни унинг ўрнига ташкил топган Ғарбий Хан империяси (Ши-Хан 西汉 – мил. авв. 206-милодий 8), сўнгра Шарқий Хан (東漢, 东汉 – милодий 25-220) сулолалари амалга оширишга киришган.

Милоддан аввалги 140-87 йилларда, яъни Ғарбий Хан императори У-ди (жанговор император маъносини англатади) тахтга келганида, *хунларга* қарши кураш кучайган⁸⁶³. Узоқ даврга чўзилган бу кураш гоҳ *хунларга*, гоҳ *хитойларга* ғалаба келтириб турарди. Милодий биринчи асрнинг ўрталарида Хан империяси учун қулай фурсат юзага келди. Шолуй Қанғуй тангриқут вафотидан кейин унинг Қутъуш, Қўғушар, Тужу, Оғуз, Чили исмли 5та ўғли орасида тахт талашиш ҳаракатлари бошланди. Бир неча йилга чўзилган ва кўп кон тўкилишга сабаб бўлган бу урушлар натижасида тахтни Қутъуш эгаллади. Бундан норози бўлган ака-укалардан бири – Қўғушар – ёрдамчиси Илкусойнинг маслаҳати билан Шарқий Хан сулоласи ёрдамида тахтни эгаллашга ҳаракат қилди. Милоддан аввалги 52 йилда у ўз ўғлини ишонч қозониш учун Хан пойтахти Чаъанга гаров сифатида юборди. Хан сулоласи бу фурсатдан фойдаланиш мақсадида Қўғушарга амалий ёрдам бера бошлади.

Хитой манбалари ва тарихий адабиётларида келтирилишича, орадан 94 йилга яқин вақт ўтгач, яъни милодий 46 йилда навбатдаги *хунлар* ҳукмдори Арш Тавғанут тангриқут оламдан ўтганидан кейин *хунлар* орасида яна ички низолар кучайди. Унинг устига бир неча йил давомида табиий офатлар юз бериб турди. Бу

⁸⁶² Бу ҳақда Каранг: *Хужаев А.* Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007. 24-26-б.

⁸⁶³ Ушбу империя Чян-Хан (Цяньхань), яъни аввалги Хан сулоласи деб ҳам аталади.

вазиятда Шаркий Хан сулоласи ёрдамига суяниб, ҳокимиятни қўлга олишга интиланган Бай исмли бир амалдор бошқарувчи бир гуруҳ шахслар пайдо бўлди.

Булардан фойдаланмоқчи бўлган Шимолий Хан сулоласи 48-йилда Байни *хунлар* тангрикути деб тан олиб, амалдаги *хунлар* тангрикути Панунинг (46-83) Хитой билан тинчлик муносабатида бўлиш ҳақидаги таклифини рад қилди. Бу ҳол ўша (48) йили *хунлар* давлатининг иккига бўлиниб кетишига олиб келди⁸⁶⁴ ва Шаркий Хан сулоласи учун жунубий *хунларни* қўллаб-қувватлаб, *шимолий хунларга* қарши кураш олиб боришга қулай шароит яратди. Шунинг учун хитой манбаларида Бай назоратига ўтган ва Хитойга яқин жойларда яшаган *хунлар* «*жунубий хун*» ёки «*шарқий хун*», қолган *хунлар* эса «*шимолий хун*» ёки «*ғарбий хун*» деб номланади ва шимолий тангрикут қабиласи деганда, *хунларнинг* ҳақиқий ҳукмдори сулоласига тегишли авлодлар кўзда тутилади. Шаркий *хунлар* тангрикути эса *хунлар* ҳукмдори сулоласига алоқадор бўлмаган ва хитойлар томонидан қўллаб-қувватланган шахсдир.

2. Келтирилган маълумотдаги *хан* қўшини қумондони Дуо Шяннинг шимолий *хунларга* қарши юриши Хэди (和帝 89-106) ҳокимиятга келган йили содир бўлган. Ушбу сана милодий 89-йилга тўғри келади. Айнан шу йилда *хунларнинг* навбатдаги ички низолари авж олган эди. 91-йилда Дуо Шяннинг қўшини иккинчи марта юриш қилиб, ғалабага эришган, *хунлар* эса ғарб томонга чекинишга мажбур бўлган⁸⁶⁵. Шу даврда шимолий *хунлар* ҳукмдори Илтекин тангрикут (91-93 йилларда тахтда ўтирган) эди. Унинг ўрнини Панғу тангрикут (93-118) эгаллаган.

3. Шимолий *хунларнинг* бир қисми Паркон давлатига чекинишининг сабаби *хунлар* тангрикутининг бу давлат ҳукмдори билан қудачилик муносабати борлиги ва ўзларини ҳимоя қилишда *хунлардан* фойдаланиш нияти бўлганлигидадир⁸⁶⁶. *Хунларнинг*

⁸⁶⁴ Бу ҳақда қаранг: *Шанг Юэ*. Чжунгуо лиши гангъяо. 56-б.; Шяой тунгши. 68-б.; *Турхун Олмос*. Уйғурлар. Урумчи, 1989. 139-б.

⁸⁶⁵ Шяой тунгши. 68-б.

⁸⁶⁶ Ўша асар. 58-б.; Бэйши. 13848(1292)-б.

иккинчи бир қисми Кусан (ҳозирги Кучар шаҳри) шимолида қоилишининг сабаби – ушбу давлат ва унинг қўшиниси Қорашар ҳукмдорлари хан қўшинларига қарши курашда шимолий *хунларга* мадат берган. Қолаверса, анчадан бери Хан сулоласининг босими остига тушиб қолган Кучар ва Қорашар ҳукмдорлари учун *хунлар* билан бирлашиш ўз ҳимоясини мустаҳкамлашдан иборат эди.

4. Кучарнинг шимолидаги жой Тангри тоғнинг фарбий қисми ва унинг шарқий этақларидаги яйловларга тўғри келади. Ушбу жойда қолганлар факат касаллар ёхуд қариялар эди, деб тушуниш хато бўлади, зеро жисмонан нисбатан заифлар билан бирга уларнинг барча соғлом оила аъзолари ҳам қолганлиги табиийдир.

5. Келтирилган маълумотда тилга олинган Паркон давлати Россия ва Марказий Осиё давлатларида нашр этилган ва чоп этилаётган рус тилидаги адабиётларда «Кангуй» деб аталади. Бу топонимни илк бор Н.Я.Бичурин ишлатган, у атаманининг на қадимий, на замонавий ўқилишига тўғри келади. Шу мавзуда нашр этилган мақолаларимизда⁸⁶⁷ айтиб ўтилганидек, Кангкия давлатининг қишги пойтахти ҳозирги Тошкент вилояти ҳудудида, ёзги пойтахти Исикқўл ёнида жойлашган. Маълум бир тарихий даврда мазкур давлатнинг жанубий ҳудуди Амударё бўйлариғача борган, шимолий замини эса ҳозирги жанубий Қозоғистонни ўз ичига олган.

Келтирилган билвосита маълумотлардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, яйпанлар *хунларнинг* ҳақиқий ҳукмдори сулоласига тегишли қабила авлодларидандир. Милодий биринчи асрнинг сўнгги ўн йиллигининг дастлабки йилларида ички ва сиртки омилларнинг салбий таъсири остида ушбу қабила аъзолари Олтой ва Тангри тоғ (Тян-шан)нинг Шарқий Туркистон қисми орқали Фарбий Туркистон замини сари кўчишга мажбур бўлган. Бу

⁸⁶⁷ Бу ҳақда қаранг: *Хайдаров А.* Сведения китайских источников о топониме Кангкия (Канцзюй) // Труды международной научно-практической конференции «Проблемы науки, образования и устойчивого социально-экономического развития общества в начале XXI века», посвященной 60-летию Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауэзова. Чимкент, 2003. С.135-140; *Шу муаллифининг.* Сведения китайских источников о южных границах государства Кангкия (Канцзюй) // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашулар. Ташкент, 2004. С.67-75; *Шу муаллифининг.* Сведения китайских источников о государстве Кангкия (Канцзюй) // *Shygys Kazakhstan.* № 2, 2005. С. 96-108.

жараёнда уларнинг бир қисми Кангкия худудида, иккинчи қисми Ғарбий Тангритоғ яйловларида қолган.

Яйпанларнинг тили ва урф-одати. Ушбу масала юзасидан ҳам юқорида тилга олинган 4та хитой манбаларида аниқ ва бир хил маълумот мавжуд. Масалан, «Вэйшу»да «Уларнинг [яйпанларнинг] урф-одати ва тили *гаочэлар* билан бир хил. Улар тозалikka риоя қилади, *хуларга*⁸⁶⁸ ўхшаб сочларини кесади ва қошларини тартибга солади, елим сурилган сочлари куёш нуридан ялтираб туради. Кунига 3 марта ювинишади, оғзини чайгандан сўнг таом ейишади» (其风俗言語與高車同而其人清潔於胡俗剪髮齊眉以醒鬪塗之昱昱然光澤日三澡漱然後飲食)⁸⁶⁹, деб ёзилган. Ушбу маълумот юқорида тилга олинган «Бэйши», «Тунгдянь» ва «Тайпинг хуанюй жи» манбаларида ҳам қайд этилган⁸⁷⁰.

Мазкур манбаларда келтирилган маълумотдаги *гаочэ* (*gauche*, қадимги ўқилишда *кауциа* 高車) қайси қавм эканлигини ва қайси тилда сўзлашганлигини аниқламасдан туриб, *яйпанларнинг* тили қайси тиллар гуруҳига мансуб бўлганлигини билиш кийин. Бинобарин, аввалги тадқиқотларимизда таъкидлаб ўтганимиздек, *гаочэ* (*кауциа*) хитойча этноним бўлиб, унинг билан хитойлар ўзларининг шимол томонида яшаган қадимий *туркларнинг* жанубий қисмини аташган. Чунончи, «Вэйшу»да «Гаочэ қадимги жанубий *турклар* (*циақ-тиек* (*chiak-tiek* / *чиди*))нинг авлодларидандир. Илгари *турклар тиеклиек* (*дили*) деб аталар эди, шимолликлар уларни *тиеклэк* (*чилэ*) деб аташган, хитойлар *кауциа-тиенглиенг* (*гаочэ-динглинг*) дейишган. Уларнинг тили *хунлар* билан бир хил, баъзан озгина фарқи борлиги сезилади»⁸⁷¹ (高車蓋古赤狄種種也初號爲狄歷北方以爲敕勒諸夏以爲高車丁

⁸⁶⁸ Ушбу матнда «ху» сўзи хунларга нисбатан ишлатилган. «Шанхай жинг» («Тоғлар ва денгизлар қомуси») номли асарга берилган шарҳларда ҳам Хан даврида (мил. авв. II – мил. II асрларда) *хунларни хитойлар* «ақунна / плонгнун», «ху», деб аташган [Люй Симян. Чжунгуо минзу ши. 31-б.]. Ундан олдин улар ушбу этнонимни ўзларининг шимол томонидаги халқларга нисбатан қўллашган. Кейинроқ *хитойлар* ўзларининг ғарб томонидаги халқларни ҳам ху деб аташган.

⁸⁶⁹ Вэйшу. 970Q(1318)-б.; Бэйши. 13848(1292)-б.

⁸⁷⁰ Бэйши. 13848(1292)-б.; Тунгдянь. 3-жил. 2810-б.; Тайпинг хуанюй жи. 94-б., 4а-б.

⁸⁷¹ Вэйшу. 9721(1339)-б.

零其語略與匈奴同而時有小異), деб ёзилган.

Бу маълумотга изоҳ сифатида куйдагиларни айтиб ўтиш жоиз.

1. Хитой манбаларидаги *циак-тиек* (замон. талаф. *чи-ди*) этнонимига иероглифларнинг ҳозирги маъносидан келиб чиқиб ёндашилса, у «қизил *ди*» ёки «қизил *тиек*» деб таржима қилиниши мумкин. Аммо «чи» сўзи, яъни иероглифи қадимий хитой тилида жанубни билдирган⁸⁷². Чунки хитойларда жануб – қизил, ғарб – оқ, шарқ – кўк, шимол – қора деб белгиланган. Бу анъана *туркларда* ҳам мавжуд бўлган⁸⁷³. Қолаверса, юқорида айтиб ўтилганидек, *тиек* (*ди*) *турк* этнонимининг энг қадимий хитойча транскрипциясидир⁸⁷⁴. Шунинг учун келтирилган маълумотдаги «*циак-тиек*» («*чи-ди*») этноними жанубий *турк* эканлигини англаб оламиз.

2. *Тиеклиек* (*дили*), *тиеклэк* (*чилэ*) ва *тиенглиенг* (*динглинг*) этнонимлари ҳам *турк* атамасининг милоддан аввалги биринчи минг йилликда ишлатилган хитойча транскрипцияларидир. Демак, *гаочэ* шарқ томондаги жанубий *туркларга хитойлар* томонидан берилган номдир.

3. *Кауциа* (*гаочэ*) атамаси *кауциа-тиенглиенг* (*гаочэ-динглинг*) этнонимининг қискартирилган шаклидир. Бу тушунчага икки гуруҳдан иборат бўлган туркий қабилалар кирган. Биринчи гуруҳ *чинули*, *тур* (*туро*), *илжон*, *тарлон*, *қуга*, *тарбақон*, *ойрун*, *муен* (*баён*), *иркин*, *бўркли*, *қиюн*, *юшўби* каби 12 қабиладан, иккинчи гуруҳ эса *турк* (*тиек*, *ди*), *уйғур*, *хўғурсу*, *чибни*, *қирғиз*, *илтекин* каби 6 қабиладан ташкил топган⁸⁷⁵. *Уйғур* (*бяхэ*, *бяхэ* / қадимги ўқилишда *пяхэ*т 表紇) этнонимининг ўзи қабилалар иттифоқининг номи эди. Улар бир тилда, яъни уйғур тилида сўзлашаган. Маълумки, уйғур тили туркий тил бўлиб, тубдан у ўзбек тилидан деярли фарқ қилмайди.

⁸⁷² Ханюй дазидян. 5-жилд. 3506-б.

⁸⁷³ Ходжаев А. Из истории древних тюрков... Алматинское изд. С.168.

⁸⁷⁴ Хўжаев А. Қадимий хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар // «Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият. Тошкент, 2003. 176-184-б.; «Ўзбекистон тарихи» № 1, 2003. 3-б.

⁸⁷⁵ Вэйшу. 9721(1339)-б.; Хўжаев А., Хўжаев К.А. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. 21-22-б.

Шулар асосида айтиш мумкинки, хитой манбаларида *ййпанлар* ва *гаочэлар* бир тилда сўзлашганлиги ёзилган экан, демак уларнинг тили туркий бўлган. Аммо сўнгги минг йил давомида Ўзбекистон ва унинг атрофидаги ҳудудларда яшаётган туркий тилли қавмларнинг ёзуви аввалига араб, сўнгга лотин ва рус алифболарига асосланганлиги сабабли ҳозирги *ййпанларнинг* тили қадимги тилдан фарқ қилиши табиийдир.

Ййпанларнинг урф-одатлари ҳақида юқорида келтирилган маълумотлар изоҳ талаб этмайди. Аммо «Чжунгтоу сичоу чжилу цидян» («Хитойнинг ипак йўли дўғати»)да⁸⁷⁶ қайд этилишича, *хунларнинг* ўша даврдаги ўзига хос урф-одатлари бўлган. Бу ҳақда мазкур асарнинг уларга бағишланган бўлимида айтиб ўтилди.

Ййпан давлати. Ййпан давлати хитой манбаларида «Yiwapuan-guo» (замон. ўқил. «Yuepan-guo» 悦般国) деб аталади. Унга оид маълумотлар нихоятда қисқа берилган. Давлатнинг ташкил топган ва йўқолган йиллари ҳамда унинг тақдири аниқ кўрсатилмаган. Шунга қарамай, улар муҳим илмий аҳамият касб этади. Масалан, мазкур давлат илк бор тилга олинадиган «Вэйшу»да «Ййпан давлати Асуэн (Усун)нинг шимоли-ғарбида⁸⁷⁷ жойлашган, Дайгача⁸⁷⁸ 10930 *ли* (6295.68 км) нарида [жойлашган] (悦般国在烏孫西北去代一萬九百三十里)⁸⁷⁹», деб ёзилган. Ушбу маълумот юқорида тилга олинган 4 та манбанинг ҳаммасида мавжуд.

Ундаги Асуэн (Усун) атамаси хитой манбаларида давлат ва халқ номи сифатида ишлатилади. Асуэн (Усун) давлатининг ҳудуди ҳозирги Иссиқкўл атрофи, Или ва Чу дарёлари бўйлари, Торим воҳасидаги Кучар шаҳрининг шимоли-ғарбидаги жойларни ўз ичига олган. Бу маълумот «Вэй [сулоласи] тарихи» («Вэйшу»)да аниқ кўрсатилган.

⁸⁷⁶ Чжунгтоу сичоу чжилу цидян. 237-б.

⁸⁷⁷ Миладдан аввалги III асрда усунлар Тангритоғ (Тян-шан)нинг Шарқий Туркистон ҳудуди қисмидаги ййловларида яшаган [Чжунгтоу шигао диту жи. 1-жилд. 67-68-б.].

⁸⁷⁸ Дай (代) атамаси Шимолий Вэй (386-534) хонлигининг илк номидир. Кейинчалик у мазкур хонлиқнинг пойтахти маъносида ишлатилган. Н.Я.Бичурин таржимасида пойтахт маъносига эга бўлган «дай» сўзи таржима қилинмасдан, топоним сифатида ишлатилган. Натижада ушбу таржимадан фойдаланувчилар учун «Дай» сўзининг асл маъносини билиб олиш юқин бўлган. Шимолий Вэй хонлигининг пойтахти Пингчэнг (Pingcheng) шаҳри бўлган. Ҳозир ушбу шаҳар Датунг деб аталади, у XXРнинг Шанши (Шанси) ўлкасида жойлашган.

⁸⁷⁹ Вэйшу. 9700(1318)-б.

Ушбу манбада баён этилишича, Асуэн (Усун) давлати Кусаннинг (хитой манбаларида Гуйзи, ҳозир маҳаллий уйғур тилида Кучар, хитой тилида Кучэ деб номланади) шимоли-ғарби-га тўғри келар эди. *Журженлар (руру)* мазкур давлатга хужум уюштирганидан сўнг, *асуэн (усун)лар* Помир тоғлари (Цунг-линг)га кўчиб кетган⁸⁸⁰. Шундан кейин *асуэн (усун)лар* жойини *яйпанлар* эгаллаган⁸⁸¹. «Шимолий [сулоалар] тарихи» («Бэй-ши»)да «Яйпан давлати Асуэн (Усун) давлатининг шимоли-ғарбида жойлашган бўлиб, у Шимолий Вэй пойтахтидан 10930 *ли* (6295.68 км) нарида эди»⁸⁸², деб кўрсатилган.

Шундан келиб чикиб айтиш мумкинки, Асуэн (Усун)нинг шимоли-шарқида бўлган Яйпан хонлиги Иссиқкўлнинг шимоли-ғарбига, яъни Балхаш кўли бўйларида Орол денгизининг шимоли-шарқий қирғоқларигача бўлган жойларга тўғри келади. 1996 йилда Шанхай (ХХР)да нашр этилган тарихий харитада ҳам V асрнинг охирида *яйпанлар* замини шу жойдалиги ва уларнинг шарқий томони *гаочэлар* ерлари эканлиги акс эттирилган⁸⁸³. Шундан маълумки, *яйпанлар* ҳозирги яшаётган жойига, яъни Фарғона водийсига кейинроқ кўчиб келган.

Яйпан давлатининг ташкил топган вақтини ҳам хитой манбаларидаги билвосита маълумотлардан аниқлаб олишимиз мумкин. Масалан, «Қонунлар ва урф-одатлар баёни» («Тунг-дянь»)да ёзилишича, «Тайъу» даврида Яйпан ҳукмдори Шимолий Вэй давлати (386-534) билан яқин муносабатда бўлиб турган⁸⁸⁴. «Тайъу» даври эса 408-452 йилларга тўғри келади.

«Вэйшу»да баён этилишича, Яйпандан биринчи элчи совғалар билан «Чжэнжюннинг 9-йилида келган» (眞君九年遣使朝獻)⁸⁸⁵. Ушбу маълумотдаги Чжэнжюн Шимолий Вэй ҳукмдори Тай-унинг исми бўлиб, у 427 йилда ҳокимиятга келган. Унинг 9-йили 436 йилга тўғри келади. Агар биз Яйпан давлати ташкил

⁸⁸⁰ Ўша асар. 9697(1315)-б.

⁸⁸¹ Пийюй тунгши. 94-95-б.

⁸⁸² Бэйши. 13848(1292)-б.; Тунгдянь. 3-жилд. 2749-б.

⁸⁸³ Чжунгтуо шигао диту жи. 1-жилд. 67-68-б.

⁸⁸⁴ Тунгдянь. 3-жилд. 2749-б.

⁸⁸⁵ Вэйшу. 9700(1318)-б.

топганидан сўнг бир йил ўтгач Шимолий Вэй сулоласига элчи юборган, деб ҳисоблаганимизда, ушбу давлатининг юзага келган вақти 435–436 йилларга тўғри келади. Яйпан давлати бундан бир неча йил олдин ташкил топган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Қолаверса, Кангкия давлатига келган *хунлар* унинг доирасида ўз давлатини қуриши мумкин эмас эди. Бу воқеа факат Кангкия давлати емирилганидан сўнг содир бўлган бўлиши мумкин эди. Паркон давлатининг парчаланиб, унинг ўрнига бир қанча майда хонликлар ташкил топган вақти эса айнан V асрнинг биринчи чорагига тўғри келади. 435 йилда бу давлатлардан Шимолий Вэй марказига элчилар борган⁸⁸⁶.

«Шимолий [сулолалар] тарихи» («Бэйши»)да «Яйпан давлати Асуэн (Усун) давлатининг шимоли-ғарбида жойлашган бўлиб, у Шимолий Вэй пойтахтидан 10930 *ли* (6295.68 *км*) нарида эди»⁸⁸⁷, деб кўрсатилган. «Вэй [сулоласи] тарихи» («Вэйшу»)да баён этилишича, Асуэн (Усун) давлати Кусаннинг (Туйзи, хозирги Кучар) шимоли-ғарбига тўғри келар эди. *Журженлар* (*руру*) мазкур давлатга ҳужум уюштиргандан сўнг, *усунлар* Помир тоғлари (Цунглинг)га кўчиб кетган⁸⁸⁸. «Чжунгтуо сичоу чжилу цидян» номли луғатда келтирилган маълумотларга кўра, *чжурчженлар* Асуэн (Усун)га қарши ҳарбий юриш қилган вақти IV асрнинг охири-V асрнинг бошларига тўғри келади⁸⁸⁹.

Бу маълумотлар асосида айтиш мумкинки, *асуэн (усун)лар*-нинг ерларини *хунлар* эгаллагандан кейин илгари иккига бўлиниб кетган *хунлар* ҳукмдори қабиласининг бирлашиши учун қулай вазият юзага келган. Бу бирлашув давлат ташкил қилишга асос бўлганлиги табиийдир. «Вэйшу»да «Яйпан давлатининг аҳолиси 200000 кишидан зиёд бўлган»⁸⁹⁰, деб кўрсатилиши бежиз эмас. «Чжунгтуо сичоу чжилу цидян» («Хитойнинг ипак йўли луғати») номли иккинчи луғатда айтилишича, яйпанлар Асуэн (Усун) мам-

⁸⁸⁶ Тунгдяи. 3-жилд. 2736-б.

⁸⁸⁷ Бэйши. 13848(1292)-б.; Тунгдяи. 3-жилд. 2749-б.

⁸⁸⁸ Вэйшу. 9697(1315)-б.

⁸⁸⁹ Чжунгтуо сичоу чжилу цидян. 278-279-б.

⁸⁹⁰ Вэйшу. 9700(1318)-б.; Шинжянг лиши цидян. 554-555-б.

лакати ҳудудини эгаллаганда, ўзларини *Yiwafruan* деб аташган⁸⁹¹. Мазкур маълумот Яйпан давлатининг ташкил топган вақти V асрнинг биринчи чорагидан илгари бўлиши мумкин эмаслигидан далолатдир.

Яйпан давлатининг йўқолган вақти ҳам хитой манбаларида аниқ кўрсатилмаган. Аммо «Чжунгтоу сичоу чжилу цидян» («Хитойнинг ипак йўли лугати»)да келтирилган маълумотга кўра, 448 йилда Яйпан ҳукмдори Шимолий Вэй хонлигига элчи юбориб, унинг ҳукмдорига иттифоклашиб, бирга *чжурчженларга* қарши курашишни таклиф қилган. Бу таклиф ризолик билан қабул қилинган. Иттифокчиларнинг икки томондан уюштирган ҳужуми натижасида *чжурчженлар* мағлубиятга учраган. Яйпан ва Шимолий Вэй хонлигининг келишуви Яйпан давлатининг мустақамланишига мадат бўлган⁸⁹². Шундан кейин Вэй сулоласи саройида *яйпанлар* мусиқаси ва ўйини ижро этила бошлаган. Вэйликлар бу мусиқани «Яйпан мусиқаси» деб аташган⁸⁹³. Шундан кейин анча вақтгача тадрижий ҳолда ушбу давлатдан элчилар келиб турган⁸⁹⁴. V асрнинг учинчи чорагида Яйпан давлати ўрнига Шимолий Вэй хонадонига Эфталитлар давлати номидан элчилар бора бошлаган⁸⁹⁵.

Бу каби маълумотлар Яйпан давлати V асрнинг учинчи чорагида Эфталит давлатига қўшилиб кетган, деган тахминга олиб келади. Япония тарихчиси Мацуда Хисаонинг фикрича, Эфталитлар давлати Яйпан ҳокимияти асосида ташкил топган⁸⁹⁶. Бу нуктаи назар асоссиз эмас, зеро *эфталитларнинг* келиб чиқиши ҳам *хунларга* бориб тақалади. Қолеверса, *эфталитлар* деб тилга олинadиган этноним ва давлат номи буларнинг ҳукмдори исмидан келиб чиққан. Бу ҳақда тадқиқотимизнинг *эфталитларга* бағишланган кейинги қисмида⁸⁹⁷ айтиб ўтилган.

⁸⁹¹ Чжунгтоу сичоу чжилу цидян. 278-279-б.

⁸⁹² Шинжянги лиши цидян. 555-б.

⁸⁹³ Чжунгтоу сичоу чжилу цидян. 278-279-б.

⁸⁹⁴ Линдай гэзу чжюанжи хуэйбян. 2001-б.

⁸⁹⁵ *Мацуда Хисао*. Гудай Тяньшан лиши дили сюэ янцзю (Қадимий Тангритоғнинг тарихий жутрофиясига оид талонқот). Пекин, 1989. 241-б.

⁸⁹⁶ Уша асар. 254-258-б.

⁸⁹⁷ Бу ҳақда қаранг: *Ходжаев А.* Об этническом происхождении эфталитов (Яда) (Сведения

Мазкур маълумотларга қараганда, Яйпан давлатининг ташкил топган вақти V асрнинг биринчи чорагига ва эфталитлар давлатига ўзгарган вақти ушбу асрнинг учинчи чорагига тўғри келади. Демак, Яйпан давлати ярим асрга яқин вақт давомида мустақил яшаган.

Келтирилган маълумотлар асосида хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Фарғона водийсидаги Яйпан топоними яйпанларнинг миграцияси натижасида юзага келган. У шарқ томон маъносини билдирувчи Йўритқан сўзининг транскрипцияси бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Яйпанлар *хунлар* ҳукмдорига тегишли қабила авлодларидир. V асрнинг иккинчи чорагидан сўнгги чорагигача бўлган ярим асрга яқин вақт давомида *яйпанлар* мустақил давлатга эга бўлган. Ушбу давлат ҳудудига Или водийси, Ғарбий Тангритоғнинг шарқий этаклари, Исиккўл бўйлари ва унинг ғарбидаги жойлар кирган. Фарғона водийсига кўчиб келган вақти хитой манбаларида аниқ кўрсатилмаган. Аммо эфталитлар давлати тарихидан келиб чиқиб, бу воқеа V асрнинг охирига ёки ундан кейинги даврга тўғри келади, деб тахмин қилинади.

ЙЕДА (ЯДА, ИДА) – ЭФТАЛИТЛАР

Маълумки, *эфталитлар* (*эфталиийлар*, *эфталлар*, *хайталлар*, *абдаллар*) Марказий Осиё тарихида ниҳоятда катта аҳамият касб этган ва ўзбек халқининг шаклланиш жараёнида фаол қатнашган этнослардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ушбу минтақа тарихи, жумладан Ўзбекистон тарихи ва ўзбек халқи этногенези ҳусусида қалам тебратган олим ва тадқиқотчилар уларни тилга олмай ўтмаган.

Мазкур қабила милодий V асрнинг бошларида Сирдарё ва Амударё ораллиғидаги жойларга кўчиб келиб, *Эфталитлар* Йеда давлатини ташкил этган. Шундан кейин ярим асрдан кўпроқ вақт давомида кучайиб, атрофдаги мамлакатларни ўз назоратига олган.

китайских источников) // «Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat masalalari». Toshkent. 2009. 88-100-б.

Ўзбек, рус, арман, араб тилларида чоп этилган асарларда *эфталитлар* ҳақида анчагина маълумотлар мавжуд⁸⁹⁸. Шу билан бирга бу асарларда бир қатор ечимини топмаган ва турли баҳсларга сабаб бўлиб келаётган масалалар ҳам бор. Шулар жумласига *эфталитларнинг* этник келиб чиқиши ҳам киради.

Ушбу масала юзасидан тожикистонлик тарихчи Б.Г.Гафуров ўзининг рус тилида нашр этган «Таджики» номли асарида фикр билдирган. Олим Н.Я.Бичуриннинг хитой тилидан қилинган таржималарида, Россия ва бошқа хориж мамлакатлар тадқиқотчиларининг, хусусан япониялик олим К.Еноки асарларида *эфталитларнинг* этник келиб чиқишига оид мулоҳазаларини таҳлил қилиб, «*эфталитлар* қандайдир Ўрта Осиё ва Шарқий Эрон тиллик қабилаларга маълум *турк* элементларининг аралашishi асосида шаклланган», деган хулосага келган⁸⁹⁹ ва илгариги Россия ва Европа тарихчи-олимларининг *эфталитларнинг* келиб чиқиши *хунларга, масагетларга, юзгчиларга, туркларга* бориб тақалади, деган фикрларини асоссиз, деб билиб, *эфталитлар* Бадахшондан келиб чиққан, деган назарияни олға сурган⁹⁰⁰.

Мархум олимнинг бундай хулосасига *эфталитлар* давлати ташкил топганидан сўнг ундаги расмий ишларнинг Шарқий Эрон тилида юритилганлиги сабаб бўлган. Бу борада Б.Г.Гафуровнинг фикрига қўшила олмаймиз, зеро ҳаётда ва давлат ишларида жорий этилган тил халқларнинг этник келиб чиқишини белгиламаслиги мисоллари кўп учраган. Мустақилликгача бўлган 70 йилдан ортиқ давр ичида собиқ СССР таркибидаги республикаларда асосан рус тилида иш юритилган. Маҳаллий халқлар зиёлилари шу тилда сўзлашдилар ва асарлар ёздилар. Лекин бу уларнинг этник ҳолатини ўзгартирмади. Асрлар ўтганидан кейин сақланиб қолган рус тилидаги давлат ҳужжатлари ва илмий, адабий асарларга асосланиб, уларнинг муалифларини ёки бу тилдан фойдланган рус бўлмаган халқларни *руслар* эдилар, деб айтиш тўғри бўладими? Тарихда тили ва ёзуви ўзгарган этнослар кўп бўлган.

⁸⁹⁸ Гафуров Б.Г. Таджики. Изд. второе. Душанбе. 1989. С.264.

⁸⁹⁹ Аслиятда ушбу фикр қуйидагича ёзилган: «эфталиты сложились на базе каких-то среднеазиатских, восточноиранских по языку племен с определенной примесью тюркских этнических элементов». Қаранг: Гафуров Б.Г. Таджики. Изд. второе. Душанбе. 1989. С. 264.

⁹⁰⁰ Ўша асар. 262-б.

Яқинда ўқув қўлланмаси сифатида нашр этилган Аҳмадали Асқаровнинг «Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи» номли асарида «Минтақанинг туб жой аҳолиси фақат эроний тилли халқлар бўлган деб, улар билан бирга ягона ҳудудий кенгликда туркий қавмлар ҳам яшаганлигини ҳисобга олмай, қадимги Турондаги туркий этносни инкор этиш даражасигача олиб келинди»⁹⁰¹, деган танқидий фикр айтилган. Б.Г.Гафуровнинг *эфталитлар* этногенезига билдирган муносабати мана шундай хато принципда туриш, яъни этносларнинг келиб чиқиши масаласини ўрганишда биргина уларнинг ишлатган тили ва ёзувини мезон қилиб олиш натижасида келиб чиққан.

1992 йилда нашр этилган икки жилдди «Ўзбекистон халқлари тарихи»да *эфталитларнинг* этник келиб чиқиши ва таркиби ҳақида жаҳон адабиётида турли фикрлар борлигини эътироф этиш билан бирга, «Бизнинг фикримизча, «Авесто»да тилга олинган *татлар* – *қушэон* ва *эфталитлар* бўлиб, юқорида айтилган арман, араб, юнон ва хитойча номланишларга эгадир»⁹⁰², деб тахмин қилинган.

Мархум ўзбек олими Карим Шониёзовнинг «Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни» номли асарида ҳам *эфталитларнинг* келиб чиқиши масаласи эътибордан четда қолмаган. Асарда *эфталитларнинг* ўзбек халқининг шаклланиш тарихида салмоқли ўрин эгаллаган этнослардан бири эканлиги таъкидланиши билан бирга улар *хион* (*хионий*) ва *кидарий* каби келиб чиқиши (этногенези) ҳанузгача номаълум қолаётган этнос эканлиги айтилади⁹⁰³. Шунинг билан бирга яқинда нашр этилган «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да «*эфталитларнинг* илк аجدодлари *хунлардан* бўлиши тахмин этилади»⁹⁰⁴, деган тезис келтирилади.

Сўнги 20-30 йил давомида Хитой Халқ Республикасида нашр этилган этимологик ва энциклопедик луғатларда, хитой олимларининг тадқиқотларида, айниқса, юқорида тилга олинган Ванг Чжилайнининг «Чжунгъя шиганг» (Марказий Осиёнинг қисқача тарихи) асарида *эфталитларнинг* этник келиб чиқиши

⁹⁰¹ Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент, 2007. 9-б.

⁹⁰² Ўзбекистон халқлари тарихи. 2 жилддан иборат. 1-жилд. 56-б.

⁹⁰³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, 2001. 127-б.

⁹⁰⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10-жилд. 292-б.

масаласи эътибордан четда қолмаган. Бирок бу асарларнинг кўпчилиги тил билмаслик туфайли ўзбек тарихчилари учун номаълум бўлиб келмоқда. Шундай экан, *эфталитларнинг* этногенези масаласининг хитой манбаларида ва олимларнинг асарларида ёритилишини тадқиқ этиш янада долзарблашади.

Аввало таъкидлаб ўтмоқ жоизки, хитой манбалари ва адабиётларида *эфталитлар йеда, ида* ёки *яда*, улар томонидан ташкил этилган давлат эса *Йеда-гуо*, *Ида-гуо* ёки *Яда-гуо* деб номланган. 8 жилдли «Ханюй дазидян» (Хитой тили ёзувининг катта луғати)да «йеда Марказий Осиёдаги қадимий халқ ва давлат номидир, *бай-шюнну (оқхунлар)* деб ҳам аталади. Аслида улар кўчманчи халқ бўлган»⁹⁰⁵, деб ёзилган.

Шу ерда *бай-шюнну* атамасига шарх бериб ўтмоқ керак бўлади. Ҳозирги хитой тили нуктаи назаридан келиб чиққанда, ушбу атаманинг таржимаси *оқ хун* маъносини англатади ва китобхонларда дарҳол бадани оқ бўлган *хунлар* шундай аталган бўлса керак, деган фикр туғилади. Лекин амалда мазкур атаманининг мазмуни ўзгача. Юқорида қай этилганидек, узоқ ўтмишда *туркларда* оқ сўзи ғарбни, қизил — жанубни, кўк — шарқни, қора — шимолни билдирган. Хитойда ҳам шундай одат бўлган. Оқ (бай) ғарбнинг ранг белгиси сифатида ишлатилган⁹⁰⁶. Шунинг учун *бай-шюнну* этнонимини *ғарбий хунлар* деб тушуномқ тарихий ҳақиқатга тўғри келади.

Хитойнинг «Цихай» («Сўзлар денгизи») номли энциклопедик луғатида *йеда йитян* деб аталганлиги ва қадимги ўқилишда бу атама *ieptat, iepdien* деб талаффуз этилганлиги ҳам айтилади⁹⁰⁷. «Циюан» («Сўзларнинг келиб чиқиши») номли 4 жилдли этимологик луғатда ҳам «Йеда қадимги халқ ва давлат номидир»⁹⁰⁸, дейилган.

Тилга олинган Хитой луғатларида келтирилган маълумоларни ва шарҳларни таҳлил қилганимизда, *йеда* атамаси авваллига халқ номи бўлиб, кейин давлат номига айланганми ёки унинг тескарисини бўлганми, деган муҳим савол туғилди. Бу саволга жавоб топиш учун имкониятимиз доирасидаги хитой

⁹⁰⁵ Ханюй дазидян. 1-жилд. 696-б.

⁹⁰⁶ Уша жойда.

⁹⁰⁷ Цихай. 740-б.

⁹⁰⁸ Циюан. 1-жилд. 553-б.

манбаларига ва тарихий адабиётларга мурожаат қилдик. Натижада маълум бўлдики, аслида Йеда *эфталитлар* аждодлари томонидан Шарқий Туркистон ҳудудида ташкил этилган ва хитой манбаларида «Гу» (滑, Хуа деб ҳам ўқилади), қадимги талаффузда Ғуэт (yowæt, ywæt) деб аталган хонлик ҳукмдорининг исми Яндаййи-Пияотуо (қадимги ўқилишда Iem-tat-yiei liet-tuo ёки Iam-tai-ji liet-yi)нинг қисқартирилган шакли бўлган. Тарихий адабиётларда бу ҳукмдорнинг исми Ephthalites деб номланади. Ғуэт (Гу) хонлигининг номи эса исми Петгуэт (八滑 замон. талаф. Багу) деб аталган ва 126 йилда Кейинги Хан сулоласи (25-220 йй.) қўшинларининг қўмондони Бан Юнг бошчилигида хитойларнинг шимол томонидаги халқларга қарши қилинган ҳарбий юришларига жалб этилган Шарқий Туркистондаги Турфон вилояти (Чэши) ҳокимининг исмидан келиб чиққан.

Ушбу ҳоким кўрсатган хизмати учун мазкур сулола томонидан мукофотланган ва унга «Хан хонадонига яқин бўлган ҳоким» (цинханхоу) унвони берилган. Қадимги хитой талаффузидаги Петгуэт маҳаллий халқ тилида Боркут ёки Буркут бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Шунинг учун хитой манбаларида «Ғуэт давлати Турфон (Чэши)нинг бошқа бир тоифасидир»⁹⁰⁹, деб айтилади. Ушбу маълумотни шарҳлар эканмиз, шуни таъкидлаш жоизки, Турфон (Чэши) – ер номи, унинг билан биронта этнос ёки қабила аталган эмас. Шунинг учун мазкур атамани турфонликлар маъносида тушиниш ҳақиқатга тўғри келади. Қолаверса, милоддан аввалги 174 йилга қадар бўлган бир неча аср давомида Турфон Рузие (Юэчжи) деб номланган *гузлар* давлати таркибига кирган. Гузлар давлати ҳудуди эса қадимий *турклар* яшаган жойлар эди. Бу ҳақда биз *рузие* (*юэчжи*)ларга оид тадқиқотимизда батафсил тўхтаб ўтганмиз.

Ванг Чжилай ўзининг «Чжунгъя шиганг» номли асарида Европа тарихчилари, айниқса Византия тарихчиси Теопханс (Theophants) маълумотиغا ишора қилиб, *эфталит* этноними улар бошлигининг исми Ephthalites (хитойча транскрипцияси Яндаййи-Пияотуо)нинг қисқартирилган шаклидан иборат бўлганлиги айтилади⁹¹⁰.

⁹⁰⁹ Лянцзипу (Лянц [сулоласи] тарихи) // 24 тарих. 7-жилд. 8075 (457)-б.; Тунгдянь. 3-жилд. 2740-б.; Тайпинг хуанюй жи. 183-боб. 7а-б.

⁹¹⁰ Ванг Чжилай. Чжунгъя шиганг. 156-б.

Шимолий Чжоу сулоласи (557-581) тарихчиси Лю Фан (璠 刘) битган «Лянг дян» (梁典 - Лянг [сулоласи]⁹¹¹ тарихи) номли асарда «Фуэт (Гу) давлати [хони]нинг фамилияси Йеда эди, унинг авлодлари ўзларининг давлатини шу фамилия билан атаганлар»⁹¹², деб ёзилган. Мазкур маълумот «Тайпинг хуанюй жи»да ҳам келтирилган. Шу билан бирга бу асарда *эфталитлар* ўзларини Iemtat (挹怛, замон. ўқил. Ида) деб ҳам аташади, деб таъкидланган⁹¹³.

Суй сулоласи императори Янгди даврида (605-616) Марказий Осиёга юборилган ва ҳозирги Ўзбекистоннинг Шаҳрисабз вилоятини, Афғонистоннинг Ғазни, Вазиробод каби шаҳарларини зиёрат қилган элчи Вэй Же⁹¹⁴ нинг ватинига қайтиб келганидан сўнг ёзган «Шифан жи» (Ғарбдаги қўшни давлатлар хотираси)да⁹¹⁵ «мен шахсан ўзим бу мамлакат [Эфталитлар хонлиги] одамларидан сўрадим, улар ўзларини Iemdien (Yepdien 挹阏 замон.ўқил. Итян) деб аташар экан»⁹¹⁶, деб ёзилган. Ушбу манбалардаги Iemtat (Ида) ва Iemdien (Итян) эфталит атамасининг хитой иероглифлари билан транскрипция этилишидан иборатдир.

«Лянгшу» (Лянг [сулоласи] тарихи)да Яндаййи-Пияотуо (қадим.ўқ. Iem-tat-yiei-liet-tuo ёки Iam-tai-ji-liet-yi) Фуэт (Гу) давлати хони (ванг) бўлиб, у илк бор 514 йилда (Тянцзян даврининг⁹¹⁷ 15 йилида) Лян сулоласи (502-556) саройига совғалар билан элчи юборган⁹¹⁸. Ушбу маълумот «Тунгдян»да⁹¹⁹ ҳам келтирилади.

Шулардан маълумки, *эфталит* атамаси аввалига одам номидан хонлик номига, сўнгра мазкур хонликнинг фукаролари номига айланган. Шундай экан, унда бу хонликнинг фукаролари қайси этносга тегишли, деган саволга жавобни яна хитой манбаларидан излаймиз.

⁹¹¹ Лянг – 502-557 йилларда мавжуд бўлган ҳокимиятнинг номи.

⁹¹² Тунгдян. 3-жилд. 2740-б.

⁹¹³ Тайпинг хуанюй жи. 183-боб. 86-б.

⁹¹⁴ Цихай. 1234-б.

⁹¹⁵ Ушбу асар ҳозиргача сақланмаган, лекин унингдан олинган айрим маълумотлар «Тунгдян»да сақланиб қолган.

⁹¹⁶ Тунгдян. 3-жилд. 2740-б.

⁹¹⁷ Тянцзян – 502-519 йиллар даврининг номи. Ушбу даврнинг 15-йили 514 йилга тўғри келади.

⁹¹⁸ Лянгшу. 8075 (457)-б.

⁹¹⁹ Тунгдян. 3-жилд. 2739-б.

Шу ерда қайд этмоқ керакки, Б.Г.Гафуровнинг юқорида тилга олинган асарида «хитой манбаларида *эфталитларнинг* келиб чиқишига оид кўп тахминлар мавжуд», деб ёзилган⁹²⁰. Яъни олим хитой манбаларидаги маълумотларга шубҳа билан қараган. Бизнинг фикримизча эса, уларга ишонса бўлади, зеро, биринчидан, ишонмасликка бизда ҳеч қандай асос йўқ; иккинчидан, давримизгача етиб келган қадимий хитой манбалари кўп марта қайта-қайта нашр этилган ва таҳрир қилинган бўлсада, улардаги фактологик хабарлар ўзгармасдан сақланиб қолган; учинчидан, айрим қадим даврлардаги Марказий Осиёга оид тарихий воқеаларни тиклашда хитой манбалари ягона манба ҳисобланади. Бундан ташқари, қадимги манбаларда ўта тарқок ҳолда келтирилган маълумотлар энг қадимий иероглифларни билишни, уларни ҳозирги иероглифлар билан таққослаб, тўғри мазмунини топишни ва, энг муҳими, ҳар хил даврларга мансуб тарихлардан олинган маълумот ва саналарнинг таҳлилини талаб қилади. Шусиз келтирилган маълумотлар шубҳали туюлиши муқаррардир.

Яна бир муҳим ҳолат *эфталитларнинг* келиб чиқишига оид маълумотлар ҳақиқатга жуда яқин эканлигидан далолат беради. Милоддан аввалги II асрдан, яъни Ғарбий Хан империяси ташкил топганидан сўнг, Хитой ҳукмдорлари Марказий Осиёда содир бўлган воқеалар, халқлар ва улар ўртасидаги муносабатларни синчиклаб ўрганиб, улардан ўз манфаатлари йўлида, яъни ташқи сиёсат стратегиясини тузиш учун тўла фойдаланишнинг йўлларини ахтарганлар. Шу боис сарой тарихчилари ҳар бир халқнинг этник келиб чиқиши ва улар орасидаги низоларни эътибордан четда қолдирмаганлар. Хитой манбаларидаги маълумотлар бир қараганда ҳар хил бўлсада, уларни чуқурроқ ўрганганда, бир-бирини тўлдириши мумкинлигининг гувоҳи бўламиз.

Эфталитларнинг этник келиб чиқиши масаласида хитой манбаларида 4 хил фикрни юзага келтирадиган маълумотлар мавжуд. Буларнинг бирига кўра, улар улуғ гуз-ерликлар (*дай-рузие / да-юзэжи*) авлоди, иккинчисига кўра – *гаочэлар* (*канлилар*) авлоди, учинчисига кўра – *гарбий хунлар* авлоди ва тўртин-

⁹²⁰ Гафуров Б.Г. Таджики. Изд. второе. С.258.

чисига кўра – *кянз* (*чянз*)лар авлоди. Масалан, «Циюан» номли этимологик луғатда «*йеда дай-рузиелар* авлодидир, *гаочэ-ларнинг* бошка бир тоифасидан иборат, деган фикр ҳам мавжуд», дейилган⁹²¹. Хитой манбалари билан танишиш натижасида маълум бўлдики, ушбу маълумот илк бор «Вэйшу»да келтирилган, кейин бошка манбаларда, жумладан «Тунгдянь» ва «Тайпинг хуанюй жи» каби асарларда ҳам қайд этилган⁹²².

«Ханюй дазидян»да таъкидланишича эса, «йеда ... *бай-шюнну* деб ҳам аталади. Аслида улар кўчманчи халқ бўлган»⁹²³. Юкорида айтилганидек, *бай-шюнну* атамасини кўпчилик олимлар *оқ хун* деб таржима қилганлар. Бинобарин, бай (白) иероглифи кадим замонда ғарб маъносида ишлатилган⁹²⁴. Шунинг учун бу атамани *гарбий хунлар* деб тушунмоқ лозим.

Бу фикрлар бир-бирига зидми ёки улар яхлит бир нуқтаи назарга бўлган ҳар хил ёндашувми, деган савол ҳам олимлар олдида кўндаланг турган масалалардан биридир.

Агар хитой манбаридаги *биринчи фикрга* асослансак, *дай-рузие* (*да-юэчжи*) ким эди, деган саволга аниқлик киритишимиз зарур. Бинобарин, биз олдинги тадқиқотларимизда *да-юэчжи* этноними милоддан аввалги иккинчи асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб қўлланилганлиги, шу даврида у *дай-рузие* деб талаффуз этилганлиги, ундан олдинги бир асрга яқин даврда эса *рузие*, милоддан аввалги X-III асрлар давомида *ngiwozie*, *ngiwotzie*, *ngiwo-chie*, *ngiwet-chie*, *ngiwe-tcie*, *ngo-chie* или *ngeu-chie*, *ngiwo-tcie*, *ngo-tcie*, *ngeu-tcie* *rieuk-chie*, «*rieuk-tie*», «*rieuk-tcie*» деб аталганлиги ва бу Ғузёр, Оғузёр (*гузлар* ёки *огузлар* замини) деб аталган мамлакат номидан трансформация этилганлиги, ҳамда мазкур мамлакат одамлари кадимги *туркларнинг* бир тармоғи бўлганлиги ҳақида фикр юритган эдик⁹²⁵. *Рузиелар* (*гуз-ерликлар*) милоддан аввалги иккинчи асрнинг сўнги чорагида Или дарёси бўйлари ва Фарғона водийси оркали Амударё бўйига кўчишидан илгариги 9 аср давомида (мил. авв.

⁹²¹ Циюан. 1-жилд. 553-б.

⁹²² Тунгдянь. 3-жилд. 2739-б.; Тайпинг хуанюй жи. 183-боб. 76-б.

⁹²³ Ханюй дазидян. 1-жилд. 696-б.

⁹²⁴ Ўша асар. 4-жилд. 2642-б.

⁹²⁵ Бу ҳақда қаранг: Ходжаев А. О трансформации «юэчжи» из топонима в этноним // O'zbekiston tarixi. № 1. 2005. 3-14-б.; Шу муаллифнинг. Сведения китайских источников о тюркском происхождении Купанского царства // АРАИС специальное приложение к журналу «Араис». Казань, 2006. С. 8-17.

XI-II асрларда) Ордос яйловлари, Хэси йўлаги (Хэси зоуланг) ва Тангритоғ (Тяншан)нинг Шарқий Туркистондаги қисми этақларидаги жойларда яшаганлар. Хун хоқонлиги ташкил топгунга қадар уларнинг давлати Шарқий Туркистон ва Хэси йўлаги ҳудудидаги йирик ҳокимият бўлган.

Иккинчи фикрга асосланиб, гаочэлар (*канглилар* ёки баланд араваликлар) кимлигини аниқлар эканмиз, тадқиқотчилар ва китобхонлар диққатини 2000 йилда нашр этилган «Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши» номли тадқиқотмизда келтирилган маълумотларга⁹²⁶ жалб этишимиз мумкин. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, милодий II-V асрларда хитойлар *турк* этнонимини (*чиле*), *тиетлэк* (*телэ*) деб транскрипция этган. Шу *туркларнинг* Хуанхэ дарёсига яқин жойларда яшаб, Вэй хонадонига (мил. 220-260) итоат қилган қисмини улар *гаочэ-динглинг* (баланд аравалик *динглинглар*), қисқачасига *гаочэ* (баланд араваликлар), кумликнинг⁹²⁷ шимолида яшаб, *журэженлар* итоатида бўлганларни эса *тиетлэк / телэ* (*турклер*) деб аташган⁹²⁸. Аммо *гаочэлар* ўзларини бундай деб аташмаган⁹²⁹.

Эфталитлар ғарбий хунлар авлодидан, деган **учинчи фикр буйича** манбаларга эътибор бериладиган бўлса, *хунларнинг* илк бор хитой битикларида тилга олиниши милоддан аввалги 2 мингинчи йилларга бориб такалади. Шу даврда улар бир катор авлодларга бўлинганлиги ва ҳар бирининг ўз номи бўлганлиги туфайли хитойлар орасида *хунлар* бир қанча номлар билан аталган.

Мазкур авлодларнинг умумий номи маҳаллий тилда *хун* бўлиб, уни хитойлар ўқилиши бир, ёзилиши ва маъноси ҳар хил бўлган иероглифлар билан транскрипция этишган. Натижада хун атамасининг шюнъюй, шюнгюй, шюн, шюнюн, *ху* (*ху*) каби турли транскрипциялари пайдо бўлган. *Хунлар* авлодлари бирлашиб, ягона давлат ташкил қилганидан сўнг хитойлар уларнинг умумий номини айта бошлаган. Ҳозирги адабиётимизда мавжуд бўлган «шунну» (рус адабиётида сюнну) атамаси милоддан аввалги II асрда пайдо бўлган.

⁹²⁶ Хуажаев А. Хуажаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. 30-б.

⁹²⁷ Жанубий Мугулистондаги чўллик кўда тугилган.

⁹²⁸ Люй Симян. Чжунгтуо минзу ши. 87-б.

⁹²⁹ Чжунгтуо Шинжянг гудай шэжүэй шэнгхуо ши. 164-б.

Хунларнинг келиб чиқиши ҳам хитой манбаларида туек, тиук (замон. талаф. ди) деб номланган қадимги *турклар* каби куй (*куй-фанг*), ту (*ту-фанг*), куй-ривем (*рунг*)ларга бориб тақалади⁹³⁰. Айрим ҳолларда хитойларнинг *хунларни* бэй-тиек (бэй-ди – шимолий *турклар*), *циак-тиек* (*чиди* – жанубий *турклар*) деб аташи *хунларнинг турклар* билан келиб чиқиши бир бўлганлигини кўрсатади. Милодий биринчи асрда Шарқий Хан империяси *хунларга* қарши курашни авж олдиради. Натижада *хунларнинг* бир қисми Европа томонга, иккинчи бир қисми Паркон (Кангжюй) давлати ҳудудига кўчишга мажбур бўлган. Шу замонда Паркон давлати ҳукмдори билан *хунлар* тангрикутлари ўртасида қудачилик муносабатлари ҳам мавжуд эди⁹³¹.

Тўртинчи фикрга кўра, *эфталитлар* *кянг* (*чянг*)лар авлодидан. Тош ва суякларга ёзилган қадимий битикларда ёзилишича, *кянг* (kiang, рус адабиётида *цян*) – бундан 4 минг йил илгари Хуанхэ дарёсининг юқори қисми бўйларида ва унинг ғарб томонида яшаган халқ. Кейинчалик булар *ши-рунг* (*сией-ривем*), *ди-чянг* (*тиек-кянг*) деб ҳам аталган. *Чянг* (*кянг*)лар ҳаётида чорвачилик, айниқса қўй боқиш асосий ўринни эгаллаган. Уларнинг этник номи бўлмиш *кянг* (*чянг*) сўзи ҳам қўйни билдирувчи «янг» сўзидан келиб чиққан⁹³². Кейинчалик *кянг* (*чянг*)лар ҳар томонга тарқалган. Шунда буларнинг бир қисми ҳозирги тибетликлар таркибига кириб кетган⁹³³.

«Пэнсу тунйи» (Умумий қоидалар ва урф-одатлар) номли асарда «*кианглар* (*чянглар*) *ривем* (*рунг*)лар ичидаги камбағаллардан иборат эди, улар қўй боқиш билан шуғулланганлиги туфайли мазкур ном билан аталган. *Кянг* қўй атамасидан келиб чиққан»⁹³⁴, деб зикр этилган. *Рунг* атамаси (рус тилидаги адабиётларда *жун*) қадимги Хитой (Шя, Ся, Хуася)нинг ғарбий ва шимоли томонидаги туркий халқларнинг хитойча умумий номидир. У жангчи, қуроллик одамлар маъносини англатган. Кейинчалик хитойлар бу атамани ўзларининг ғарб томонидаги,

⁹³⁰ Хужаев А. Хунларнинг этник жиҳатдан қадимий туркларга оид эканлиги ҳақидаги хитой манбаларидаги маълумотлар//«Туран тарихи». 2002, № 5, 10-18-б.

⁹³¹ Ходжаев А. Китайский фактор в Центральной Азии. Ташкент, 2007. С.20-22.

⁹³² Цихай. 391-б.

⁹³³ Ўша жойда.

⁹³⁴ Ўша асар. 123-б.

жумладан Хэси йўлаги ва Шарқий Туркистон ерларида яшаган халкларга нисбатан ишлатишган.

Келтирилган 4 фикрга асос бўлган маълумотларни умумлаштирган ҳолда қиёсий таҳлил қилганимизда, *эфталитларнинг* келиб чиқиши хитой манбаларида *куй*, *куй-фанг*, *тиек* ёки *тиук* (*ди*) деб номланган 4 минг йилдан ортиқ тарихга эга бўлган қадимий *туркларга* бориб тақалади. Буни хитой манбаларидаги *эфталитларнинг* аجدодлари қадимда Олтой тоғлари ва унинг жанубида яшаганлигига оид маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Масалан, «Вэйшу»да *эфталитлар*, яъни *йедаларнинг* илк аجدодлари шимолдаги Олтинтоғ (Олтой, хитойча Жин-шан / Цзиншан) ва унинг жанубида яшаган, ҳозир Йеда давлати Хотаннинг ғарбида жойлашган, деган маълумот мавжуд⁹³⁵. У «Бэйши»⁹³⁶, «Тунгдянь»⁹³⁷ ва «Тайпин хуанюй жи»⁹³⁸ номли манбаларда ҳам келтирилади.

Хитой олимларининг асарларида *бешинчи фикр* ҳам мавжуд. Бу фикрга кўра, *эфталитлар хунлар* билан Шарқий Туркистондан ғарб томонга кўчиб кетган *улуғ рузиелар* (*да-юэч-жилар*) билан аралашуш натижасида ташкил топган⁹³⁹. Бу фикр юкорида айтилган тўртта нуктаи назарга зид эмас. Бинобарин, милoddан аввалги XI асрдан II асргача давр давомида *хунлар* ва *улуғ рузиелар* хитой манбаларида Рузие (Юэчжи) деб номланган бир давлат аҳолиси бўлган. Бизнинг фикримизча, бу аҳоли келиб чиқиши бир бўлган, аммо турли номлар билан аталган қабилалардан иборат бўлганлиги туфайли унинг этногенези ҳар хил бўлган, деб айтиш мумкин эмас. Қолаверса, биз юкорида таърифлаган *хунлар* одатига кўра, бир авлод ёки қabila доирасида қудачилик муносабатларини ўрнатиш мумкин бўлмаган.

Асаримизнинг олдинги бобларида «Лянг шу», «Тайпинг хуанюй жи» ва «Тунгдянь» каби манбаларга ишора қилиб, *йеданинг* Тангритоғ (Тян-шан) этақларида яшаган *чэшилкларнинг* бир қисмидан иборатлиги ҳақида айтиб ўтган эдик. Бошқа хитой манбаларида кўрсатилишича, Чэши аслида милodd-

⁹³⁵ Вэйшу. 9705(1323)-б.

⁹³⁶ Бэйши. 13853(1297)-б.

⁹³⁷ Чжонгтуо дабайкэ цюаньшу. Чжонгтуо лиши. 856-б.; Тунгдянь. 3-жилд. 2739-б. Тайпинг хуанюй жи. 183-боб. 76-б.

⁹³⁸ Тайпинг хуанюй жи. 183-боб. 76-8а-б.

⁹³⁹ Цихай. 740-б.; Тунгдянь. 3-жилд. 2739-б.

дан аввалги II-I асрлардаги давлат номи бўлиб, у ўз замонасида Гуши деб аталган. Олдинги Хан сулоласи (мил. авв. 206 – мил. 8») тарихида («Чян Ханшу») кўрсатилишича, милoddан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида Ли Гуангли бошчилигидаги хан кўшинлари Фарғона давлати (Дайюан, Даван)га қарши ҳарбий юриш қилганида, Гуши давлати катта йўл устида бўлганлиги сабали биринчи зарбага учраган. Ўша замонда мазкур давлатнинг ҳудуди Тангритоғнинг ўрта қисми ва унинг шимолий ҳамда жанубий этакларига тўғри келган. Хитой археологларининг маълум қилишича, бу жойлардаги Чэши шаҳарларининг қолдиқлари ҳали ҳам сақланиб қолган. Гуши давлати тор-мор қилинганидан сўнг аҳолининг бир қисми ғарб томонга, яъни рузиеларга яқин жойга кўчиб кетишга мажбур бўлганлиги, маълум бир вақт ўтиши билан уларнинг тили ўзгарганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Ванг Чжилайнинг юқорида тилга олинган асарида келтирилган маълумотларга кўра, дастлаб Фуэт (Гу, Хуа) деб аталган хонлик аҳолиси Алтой тоғининг жанубий томонидagi жойлардан то Тангритоғнинг шарқий қисмигача бўлган ҳудудда яшаган⁹⁴⁰. «Бэйши»да эса шу даврда Ванг Чжилай кўрсатган жойларда *чибни, бўржи, жиде, сигноқ, нак (нахэ), уғуз, қирғиз, иртиш (еде)* ва *унгур* каби туркий қабилалар яшаган⁹⁴¹, дейилган.

Ванг Чжилайнинг тахминича, Фуэт (Гу, Хуа) хонлигининг аҳолиси 460–470 йилларда *журженлар (жужу, руру)* зулмидан қутилиш мақсадида ўз жойларни тарк этган ва орадан бироз вақт ўтгандан сўнг Суғдиёнада пайдо бўлган⁹⁴². «Бэйши»да кўрсатилишича, 454 йилда (Тайъаннинг 2-йили) Йеда давлатидан Хитойга илк бор элчи келган⁹⁴³. Шундан кейин мазкур мамлакат элчиларининг кети узилмаган⁹⁴⁴. Ушбу даврдаги Хитойда Сунг сулоласи (420–457) ҳукмрон эди. Шунга қараганда, Фуэт (Гу, Хуа) хонлиги аҳолисининг ғарб томонга кўчиши V асрнинг иккинчи чорагига тўғри келади. Янги жойга келгандан сўнг қисқа вақт давомида давлат ташкил этишга

⁹⁴⁰ Лянцзү. 8075(457)-б.

⁹⁴¹ Бэйши. 13881 (1325)-б.

⁹⁴² Ванг Чжилай. Чжунгъя шиганг. 156-б.

⁹⁴³ Бэйши. 12598(42)-б.

⁹⁴⁴ Ўша асар. 13853(1297)-б.

муяссар бўлганлигига қараганда, кўчиш даврида *эфталитларнинг* нуфуси кам бўлмаган. Эхтимол, булар бир неча туркий кабилалардан иборат бўлган.

Хитой манбалари ва адабиётларидан келтирилган маълумотлар асосида хулоса қилиб қуйидагиларни айтиш мумкин:

1) *Эфталит (эфталийлар)* этнонимининг пайдо бўлиш вақти V асрга тўғри келади. Этноним уларнинг ҳукмдори Яндаййи-Пияотуо (қадим. ўқил. Iemtat-yiei liet-tuo ёки Iam-tai-ji liet-yi, Европа адабиётида Ephthalites) исмидан келиб чиққан.

2) Эфталитларнинг аجدодлари Олтой ва Тангритоғ яйловлари ва улар этагидаги жойларда яшаган туркий қавмлардир. Улар милодий V асрнинг иккинчи чорагида Амударё ва Сирдарё оралигига кўчиб келган.

3) Уларнинг этник келиб чиқиши қадимий *туркларга* бориб тақалади. Манбаларда *эфталитларнинг* келиб чиқиши *хунларга, рузие (ғузир)ликлар (юэчжи), турфонликлар, гаочэлар* ва *туркларнинг* аралашishiга боғлиқ бўлган, деган хулосалар бир-бирини инкор қилмайди. Аксинча, улар бир-бирини тўлдиради. Бинобарин, бу этнонимлар билан аталганларининг ҳаммасининг келиб чиқиши туркийдир.

ФЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР ВА АДАБИЁТЛАР

1. Манбалар

Хитой тилида:

1. **Бан Гу.** Ханшу (Хан [сулоласи] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 2-жилд. Шангхай, 1952-1958. Куйида 24 тарихнинг нашр этилган жойи ва йили кўрсатилмайди.
2. Вангъу Тяньчжу-гуо чжуан (Ҳиндистондаги 5 та давлатга қилинган сафар ҳақида баён) // Гу шишинг жи. 107-125-бетлар.
3. **Вэй Чжэнг.** Суйшу (Суй [сулоласи] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 9-жилд.
4. **Вэй Шоу.** Вэйшу (Вэй [сулоласи] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 8-жилд.
5. Гуйзи шилъо (Кучар тарихига оид маълумотлар). Урумчи, 1996.
6. Гу шишинг жи (Қадимги ғарбий сафар хотиралари тўплами). Йинчуан (Нингшя вилояти), 1989.
7. Датанг Шиюй жи (Буюк Танг даврида ғарбий мамлакатларга қилинган сафарлар хотираси) // Гу шишинг жи. 62-106-бетлар.
8. Ду Хуан жингшинг жи (Ду Хуаннинг борган жойлари хотираси) // Гу шишинг жи. 130-137-бетлар.
9. **Ду Ю.** Тунгдянь (Қонун-қоидалар ва урф-одатлар баёни). 3 жилддан иборат. Чангша, 1995.
10. **Зуо Чюминг.** Зуочжуан (Зуо Чюмингнинг баёни). 3-нашр. 2 жилддан иборат. Пекин, 1996.
11. **Зуо Чюминг.** Зуочжуан (Зуо Чюмингнинг баёни). 3-нашр. 2 жилддан иборат. Шангхай, 1997.
12. Лидай гэзу чжуанжи хуэйбянь (Тарихий халқларга оид маълумотлар тўплами). 2-тўплам. 2-жилд. Шангхай. 1959.
13. **Ли Минвэй.** Суй Танг сичоу чжилу (Суй ва Танг сулолалари давридаги ипак йўли). Ланчжоу, 1994.
14. **Ли Яншоу.** Бэйши (Шимолий сулолар тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 11-жилд.
15. **Линху Дэфэн.** Чжоушу (Чжоу [сулоласи] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 10-жилд.
16. **Лэ Ши.** Тайпинг хуанюй жи (Тинчилик ўрнатилган замин баёни). Асарнинг чоп этилган жойи ва вақти маълум эмас, муаллиф 960-1007 йилларда яшаган.
17. **Лю Шюнь.** Жю Тангшу (Танг сулоласининг аввалги тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 12-жилд.
18. **Оу Янгшю, Сунг Чи.** Шин Тангшу (Танг сулоласининг янги тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 13-жилд.
19. **Сима Чан.** Шижи (Тарихий хотиралар) // Эршиси ши (24 тарих). 1-жилд.

20. **Сима Гуанг.** Зичжи тунгжян (Хукумдорларга сабоқ берувчи вокеалар баёни). 12-нашр. 2 жилддан иборат. Шангхай, 1995.
21. **Сунг Лян.** Юанши (Юан [сулоласи] тарихи);
22. **Шиюй шингчэнг жи** (Ғарбий мамлакатларга қилинган сафар хотираси) // Гу шишинг жи. 263-280 бетлар.
23. **Сунг Лян.** Юанши (Юан [сулоласи] тарихи // Эршиси ши (24 тарих). 21-22-жилдлар. Шангхай, 1952-1958.
24. **Фан Йи, Сима Бяо.** Хоу Ханшу (Кейинги Хан [сулоласи] тарихи) // Эршиси ши (24 тарих). 3-жилд.
25. **Фэн Жяшэн. Чэн Сулуо, Му Гуангвэн.** Вэйвуэр зу шилёу жянбян. 2 жилддан иборат. 2-чи нашр. Пекин, 1981.
26. Эршиси ши (24 тарих). Факсимил наشري. 24 жилддан иборат. Шангхай, 1952-1958.
27. **Юан Шу.** Тунгжян жиши бэнмуо (Мухим тарихий вокеалар баёни). 8 жилддан иборат. Шангхай, 1955.

Ўйгур тилида:

28. **Бан Гу.** Ханнома. Урумчи, 1994.
29. **Ли Яншу.** Шимолий [сулолалар] тарихи. Урумчи, 2002.
30. **Махмуд Кошғарий.** Туркий тиллар дивони. 3 жилддан иборат. Урумчи, 2008.
31. **Фан Йи, Сима Бяо.** Кейинги ханнома. Урумчи, 1996.
32. **Сима Чян.** Тарихий хотиралар. Урумчи, 1989.
33. **Чин Шу, Фанг Шюанлинг.** Уч подшоҳлик тазкираси, Жиннома, Сунгнома. Урумчи, 2001.
34. **Оу Янгишю, Сунг Чи.** Янги Тангнома. Урумчи, 2010.
35. Ғарбий юрт тарихий материаллари. Урумчи, 2004.

Ўзбек тилида:

36. **Абулғозий.** Шажарайи турк. Қ. Муниров ва Қ. Махмудовлар томонидан нашрга тайёрланган. Тошкент, 1992.
37. **Махмуд Кошғарий.** Девону Луготит турк. Тажима ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. 3 жилдан иборат. Тошкент, 1961.

Рус тилида:

38. **Бичурин Н.Я. (Иакинф).** Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Москва-Ленинград, 1950.
39. **Бичурин Н.Я. (Иакинф).** Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Алматы, 1998-1999.
40. **Кюнер Н.В.** Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961.
41. **Махмуд ал-Кашғарий.** Диван Лугат ат-Турк (свод тюркских слов). В 3-х томах. Перевод с арабского А.А.Рустамова. Москва, 2010.

42. **Сыма Цянь.** Исторические записки («Шижи»). Хитойчадан русчага Р.В.Вяткин таржима қилган. 5 жилддан иборат. 4-ж. Москва, 1986

2. Адабиётлар

Ўзбек тилида:

43. **Абдухолик Абдурасул ўғли.** Чин ва Мочин. Тошкент, 2006.
44. **Абдухолик Абдурасул ўғли.** Қадимги Фарғона тарихидан. Тошкент, 2002.
45. **Асқаров А.** Аждодларимиз хунари // *Фан ва турмуш*. 1984, 1-сон, 8-б.
46. **Асқаров А.А.** Марҳаматга ташриф ва Эриш мудофааси ҳақида мулоҳазалар // *Археология Ўзбекистана*. Самарканд, 2010. 151-б.
47. **Асқаров А.** Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент, 2007.
48. **Суюн Қораяев.** Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Тошкент, 2005.
49. **Хўжаев А.** Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. Тошкент, 2007.
50. **Хўжаев А., Хўжаев К.А.** Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Тошкент, 2001.
51. **Ўзбекистон халқлари тарихи.** 2 жилддан иборат. Тошкент, 1992.
52. **Хўжаев А.** Қанг давлати // *Ўзбекистон миллий энциклопедияси*. Т. 10. 2005. 600-б.
53. **Шонинёзов К.** Қанг давлати ва қанглилар. Тошкент, 1990.
54. **Шонинёзов К.** Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, 2001.
55. **Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият.** Тошкент, 2003.
56. **Ўзбекистон тарихи.** № 1, 2003.
57. **Ўзбекистон миллий энциклопедияси.** 12 жилддан иборат. Тошкент, 2000-2006.
58. **Қўлдашев Ш.** Қадимги Фарғона (Дайюан) давлатининг пойтахти ҳақида // *Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида*. Самарканд, 2010. 94-98-б.

Хитой тилида:

59. **Ванг Гуовэй.** Гуан Танг жилин (Гуан Танг тўплаган маълумотлар). «Чжунгуа шуэюй» (Нанкин), 1923. Илова 2. 13-боб (жоан).
60. **Ванг Дужян.** Чжунгуо минзу гуанши ши гангъяо (ХХР халқлари муносабатларининг қисқача тарихи). Пекин, 1990.
61. **Ванг Чжилай.** Чжунъя шиган (Марказий Осиёнинг қисқача тарихи). Чанша, 1986.
62. **Ванг Чжилай.** Чжунъя тунгши (Марказий Осиёнинг умумий

тарихи). 2 жилддан иборат. Урумчи, 2007.

63. Ванг Чжилай, Динг Мабэн. Чжунгъя гуожи гуанши (Марказий Осиё халқаро муносабатлари). Чангша, 1997.

64. Ванг Чжунгхан. Чжунгтуо минзу ши. (ХХР халқлари тарихи). Пекин, 1994.

65. Гудай Шинжянг шиши жи (Шинжянгнинг қадимги тарихида ўтган воқеалар хотираси). Пекин, 1988.

66. Дуан Лянцин. Динглинг, гаочэ юй телэ (Динглинглар, қанглилар ва телелар). Шангхай, 1988.

67. Жянг Йингсян. Чжунгтуо минзу ши (ХХР халқлари тарихи), 1-2 жилд, Пекин, 1990.

68. Ли Мингвэй. Суй Танг сичоу чжилу (Суй ва Танг давридаги ипак йўли). Ланчжоу, 1994.

69. Лин Мэйцун. Шиюй вэнминг (Ғарб мамлакатларининг маданияти). Пекин, 1995.

70. Лин Мэйцун. Хан Танг Шиюй юй Чжунгтуо вэнминг (Хан ва Танг давридаги Ғарбий Мамлакатлар ва Хитой маданияти). Пекин, 1998.

71. Лю Йингшэн. Силу вэнхуа – цаоюан жуан (Ипак йўли маданияти – айлов йўлига оид жилд). Чжэжян, 1996.

72. Люй Симян. Чжунгтуо минзу ши (ХХР халқлари тарихи), Шангхай, 1987.

73. Мацуда Хисао. Гудай Тяньшан лиши дили сюэ янжю (Қадимий Тангри тоғининг тарихий жуғрофиясига оид тадқиқот). Пекин, 1989.

74. Мэн Фанрен. Лоулан шинши (Круроннинг янги тарихи). Санхэсян, 1990.

75. Сима Чян юй шижи (Сима Чян ва Тарихий хотиралар). Пекин, 1957.

76. Сичоу чжилу гудай жюйминг чжунгу ренлэй янжю (Буюк ипак йўлидаги қадимий аҳолилар ва халқларга оид антропологик тадқиқотлар). Урумчи, 1995.

77. Су Бэйхай. Хасакэзу вэн хуа ши (Қозоқ халқи маданиятининг тарихи). 2-нашр. Пекин, 1996.

78. Хасакэзу жанши (Қозоқ халқининг қисқача тарихи). Урумчи, 1987.

79. Шиюй каоца юй янжю. (Ғарбий мамлакатларга оид изланишлар ва тадқиқотлар). Урумчи, 1994.

80. Шиюй тунгши (Ғарбий мамлакатларнинг умумий тарихи). Чангша, 1995.

81. Шюй Шюйгя. Тангдай сичоу чжилу юй Чжунгъя лиши дили янжю (Қадимги ипак йўли ва Марказий Осиё тарихий географиясига доир тадқиқотлар). Шиан, 2000.

82. Чжанг Гуангда. Шиюй шиди цунггао чубян (Ғарбий мамлакатлар тарихий жуғрофиясига оид тадқиқотнинг дастлабки баённомаси). Шангхай, 1995.

83. **Чжанг Чингже.** Бэйчао Суй Танг Сутэ ди «хутэнгъу» (Шимолий сулолалар, Суй ва Танг [сулолалари давридаги] «хуларнинг шўх ўйини») // Сутэрэн зай Чжунггуо – лиши, каогу, юйян ди шинтансуо (Сугдийлар Хитойда – тарих, археология ва тилшуносликка доир янги тадқиқотлар). Пекин, 2005. 391-398-б.

84. **Чжао Шэнглянг, Чжанг Янмэй.** Муо гаоку (Дунхуанг минг уйи). Пекин, 1995.

85. **Чжунггуо дабайкэ чюаншу.** Чжунггуо лиши (Хитойнинг катта энциклопедияси. Хитой тарихи). Пекин, 1997.

86. **Чжунггуо шигао диту жи** (Хитойнинг тарихий хариталари тўплами). 2 жилддан иборат. 1-ж., 4-нашр, Шангхай, 1996.

87. **Чжунггуо Шинжянг гудай шэхуэй шэнгхуо ши** (XXР Шинжянгнинг қадимги жамияти ва ҳаёти тарихи). Урумчи, 1997.

88. **Шанг Юэ.** Чунгго лиши гангъяо (Хитой тарихидан қисқача баён). Пекин, 1954.

89. **Юй Тайшан.** Шиюй тунгши (Ғарбий мамлакатларнинг умумий тарихи). Пекин, 1996.

90. **Юй Тайшан.** Гузу шинкао (Қадимги халқларга оид янги тадқиқот).

91. **Янг Жианшин, Лу Вэй.** Сичоу чжилу (Илак йўли). Ланчжоу, 1988.

92. **Янг Хуайчжунг.** Хуэйзу ши лунгао (Тунгонлар тарихига оид илмий мақолалар). Нинся, 1992.

Хитой луғатлари

93. **Ханзи гуйинг шоуцэ** (Хитой иероглифларининг қадимий талаффузи қўлланмаси). Пекин, 1986.

94. **Ханюй дазидян** (Хитой тили ва ёзувининг катта луғати). 8 жилддан иборат. Чэнгду, 1986-1990.

95. **Цихай** (Сўзлар денгизи). 6-чи нашр. Шангхай, 1985.

96. **Цюан** (Сўзларнинг келиб чиқиши). 4 жилддан иборат. Шангхай, 1985.

97. **Чжунггуо гужин диминг дацидян** (Хитойнинг қадимдан ҳозиргача бўлган давр топонимлари луғати). Шангхай, 1930.

98. **Чжунггуо гужин мингрэн дацидян** (Хитойнинг қадимдан ҳозиргача ўтган машҳур шахслари луғати). Пекин, 1991.

99. **Чжунггуо лидай гуанчжи цидян.** (Хитойнинг ўтмишдаги маъмурий лавозимлари луғати). Хэфей, 1991.

100. **Чжунггуо лиши дацидян.** Лиши шюэ (Хитойнинг катта тарихий луғати. Тарихнавислик). Шангхай, 1995.

101. **Чжунггуо мингшэнг цидян.** 5-чи нашр. Шангхай, 1987.

102. **Чжунггуо ренминг дацидян** (Хитой исмлари катта луғати). 2-чи нашр. Шангхай, 1984.

103. Чжунгтоу сичоу чжилу цидян (Хитойча Буюк ипак йўли лутати). Урумчи, 1994.

104. Шинжянг лиши цидян (Шинжянг тарихи лутати). Урумчи, 1994.

105. Шиюй диминг каолу (Ғарбий мамлакатлар топонимикасига оид тадқиқотлардан лавҳалар). Пекин, 2008.

Ўйғур тилида:

106. Абдуқайимхўжа. Ғарбий юрт ва қадимий маданият. Урумчи, 1994.

107. Аблат Нурдун. Ғарбий юртнинг тарихи ва маданияти тўғрисида издиниш. Урумчи, 2001.

108. Анвар Бойтур, Хайринисо Сидик. Шинжонгдики миллатлар тарихи. Пекин, 1991.

109. Ванг Чжилай. Ўттра Осиё тарихи. 2 жилддан иборат. Урумчи, 2000. Хитойчадан таржима.

110. Ванг Чжилай, Динг Мабэн. Чжунгъя гуожи гуанши (Марказий Осиё халқаро муносабатлари). Чангша, 1997.

111. Лин Ган. Турк тарихи. Урумчи, 2002.

112. Лин Ган. Хунларнинг умумий тарихи. Урумчи, 2004.

113. Турғун Олмос. Хунларнинг қисқача тарихи. Қашкар, 1986.

114. Турғун Олмос. Ўйғурлар. Урумчи, 1989.

115. Хуа Тао. Ғарбий юрт тарихи ҳақида тадқиқот. Урумчи, 2002.

Рус тилида:

116. Анарбаев А.А. Еще раз о локализации столичных городов Ферганы (Даван / Дайюань) и некоторые спорные вопросы, связанные с ними // Археология Узбекистана. Самарканд, 2010, С. 65-71.

117. Анарбаев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент// Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. Ташкент, 2001. 14-15-б.;

118. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. Ташкент, 1977.

119. Аскарлов А. Сапаллитепа. Ташкент, 1973.

120. Бериштам А.Н. Древняя Фергана. Ташкент, 1951.

121. Бериштам А.Н. Очерки истории гуннов. Ленинград, 1951.

122. Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии. Москва, 1989.

123. Боровкова Л.А. Царство «Западного края». Москва, 2001.

124. Восточный Туркестан в древности и раннем средне- вековье. Очерки истории. Москва, 1988.

125. Гафуров Б.Г. Таджики. Изд. второе. В 2-х т. Душанбе. 1989.

126. Гинзбург В.В. Древнее население центрального Тянь-Шаня и Алая по антропологическим данным (I тысячелетие до н.э. – I

тысячелетие н.э.) // Среднеазиатский этнографический сборник. Москва, 1954.

127. Гумилев Л.Н. Хунны. Средняя Азия в древние времена. Москва, 1960.

128. Гумилев Л.Н. Хунны в Китае. Санкт-Петербург, 1994.

129. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва, 2008.

130. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии. Алматы, 2002.

131. История государственности Узбекистана. Т. 1. Ташкент, 2009.

132. История народов Узбекистана. Ташкент, 1950. Т. 1.

133. Караев С.К. Топонимия Узбекистана. Ташкент, 1991.

134. Мурзаев Э.М. География в названиях. Москва, 1982.

135. Материалы по истории сюнну. Москва, 1973.

136. Ошанин И.М. Китайско-русский словарь. Москва, 1952. 343-б.

137. Ошанин И.М. Большой китайско-русский словарь. В 4-х томах. Москва, 1984. Т. 3 С. 142-143.

138. Советский энциклопедический словарь. Москва, 1985.

139. Ходжаев А. Можно ли считать Эрши столицей древнего государства Фергана? // O'zbekiston tarixi. № 2. 2010. С. 63-73.

140. Ходжаев А. Сведения китайских источников о южных границах государства Кангкия (Канцзюй) // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. Ташкент, 2004. С. 67-75.

141. Ходжаев А. Сведения китайских источников о государстве Кангкия (Канцзюй) // Shygys Kazakhstan. № 2, 2005. С. 96-108.

142. Ходжаев А. Древнейшая китайская иероглифическая транскрипция этнонима тюрк // Shygys Kazakhstan. № 1, 2008. С. 7-26.

143. Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Ташкент, 2010. С. 19-31.

144. Ходжаев А. К этимологии топонима Дайюань (Давань) в китайских источниках // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда (История Ферганы в новых исследованиях). Фергана, 2009. С.135-140.

145. Ходжаев А. Наиболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // O'zbekiston tarixi (История Узбекистана). 2005. № 1. С. 3-18.

146. Ходжаев А. О самой ранней китайской транскрипции этнонима тюрк // Актуальные проблемы китаеведения: вопросы филологии, политики, экономики и философии. Ташкент, 2006. С.12-17.

147. Ходжаев А. Сведения китайских источников о «оэчжи» // «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этноге-

нетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. Ташкент, 2004. С. 13-16.

148. **Ходжаев А.** Сведения о Ташкенте в китайских источниках древнего периода // *O'zbekiston tarixi*. № 3. 2009. С. 52-66.

149. **Ходжаев А.** Сведения о Ташкенте в китайских источниках периода средневековья // *Ўзбекистон тарихи*, 2009, № 4. С. 38-50.

150. **Ходжаев А. Ходжаев К.А.** Сведения китайских источников о топониме Кангкия (Кангцзюй) // Труды международной научно-практической конференции «Проблемы науки, образования и устойчивого социально-экономического развития общества в начале XXI века». Чимкент. 2003. С. 135-140.

151. **Ходжаев А.** Новый взгляд к проблеме локализации территории государства Рузие (Юэчжи) // *Лунвэн тиганг* (Тезисы научных докладов). Шинжянг тулуфаншюэ янжю юан (Синьцзянский институт турфановедения), 19-21 октябрь 2008 г. С. 28-330.

152. **Ходжаев А.** Сведения китайских источников о царстве Яйпан // *Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари*. Тошкент-Наманган, 2007. 59-63-б.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
-------------	---

1-ҚИСМ: ТАРЖИМАЛАР

1. Сулолалар тарихидаги қадимий Фарғонага оид маълумотлар

Шижи (Тарихий хотиралар).....	20
Ханшу (Хан [сулоласи] тарихи).....	70
Хоу Ханшу (Кейинги Хан [сулоласи] тарихи).....	74
Жиншу (Жин [сулоласи] тарихи).....	76
Вэйшу (Вэй [сулоласи] тарихи).....	78
Суйшу (Суй [сулоласи] тарихи)	79
Бэйши (Шимолий [сулолалар] тарихи).....	81
Шин Тангшу (Танг сулоласининг янги тарихи)	82

2. VIII-XII асрларда ёзилган тарихий асарлардаги маълумотлар

Тунгдян (Конун-қоидалар ва урф-одатлар баёни).....	87
Тайпинг хуанюй жи (Тинчлик ўрнатилган замин баёни).....	93
Тунгжян жиши бэнму (Мухим тарихий воқеалар баёни)	97

3. Қадимий Хитой сайёҳларининг маълумотлари

Датанг Шиюй жи (Буюк Танг [давридаги] ғарбий мамлакатлар хотираси)	118
Вангъу Тяньжун-гуо чжуан (Ҳиндистондаги 5та давлатга қилинган сафар ҳақида баён).....	120
Ду Хуан жингшинг жи (Ду Хуаннинг борган жойлари хотираси)....	122

2-ҚИСМ: ШАРҲЛАР

Фарғонага оид маълумотларда учрайдиган айрим топоним ва этнонимлар ҳақида

«Дайюан» («Даван») топонимининг келиб чиқиши ва маъноси.....	124
Қадимий Фарғона давлатининг маркази – Юан-чэнг (Паркона шаҳри)	131
Эрши шаҳри қаерга тўғри келади?.....	140
Йвэтсэнг-чэнг (Юйчэнг-чэнг) – Ўзган шаҳри.....	143
Кангкия (Кангжюй) давлати	144
Канг-гуо – Самарқанд давлати	150
«Шиюй» топонимининг келиб чиқиши ва маъноси.....	164

«Чилиян-шан ва Дунхуанг атрофи» қаерда жойлашган.....	166
Рузие (юзчжи) атамасининг келиб чиқиши.....	181
Сэк ва сэкчжунг – саклар.....	192
Кунна (шюнгну) этнонимининг келиб чиқиши.....	209
Асуэн (усун) – уйсунлар.....	233
Хитой манбаларидаги «ху» этноними.....	237
Йивапуан (юзпан) – яйпан.....	251
Йеда (яда, ида) – эфталитлар.....	265
Фойдаланилган адабиётлар.....	278

7000 с.м.

Илмий нашр

Аблат ХЎЖАЕВ

ФАРҒОНА ТАРИХИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

(Қадимий ва илк ўрта аср хитой
манбаларидан таржималар
ва уларга шарҳлар)

Мухаррирлар: Г.С.Джумаева, А.Содиқов
Тех. муҳаррир: Н.Ҳошимов
Дизайнер: О.Фозилова

Нашриёт лицензияси: А.І.№ 162. 2009 йил 14 август.
Босишга рухсат этилди: 04.11.2013 йил. Босма тобоғи 18,00.
Қоғоз бичими 60x84_{1/16}. Times New Roman гарнитураси.
Офсет усули. Адади: 1000 нусха.
Баҳоси шартнома асосида.
Буюртма № 276.

«Фарғона» нашриёти.
150100. Фарғона шаҳри, Сохибкирон Темур кўчаси, 28-уй.

«КО'НИ-NUR» МЧЖ босмахонаси.
100097. Тошкент шаҳри, Бунёдкор шоҳкўчаси, 44-уй.